

К. О. ВАЩЕНКО, В. О. КОРНІЄНКО

ПОЛІТОЛОГІЯ ДЛЯ ВЧИТЕЛЯ

*Навчальний посібник
для студентів педагогічних ВНЗ*

**Київ
Вид-во імені М. П. Драгоманова
2011**

УДК 32(075.8)
ББК 66я73
П 50

*Рекомендовано МОН України
як навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів
(лист від 26 липня 2010 № 1/11-6856)*

Керівництво авторським колективом та загальна редакція –
д.політ.н., с.н.с К. О. Ващенко, д.політ.н., проф. В. О. Корнієнко

Рецензенти:

Бабкіна О. В., завідувач кафедри політичних наук Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова, д.політ.н., проф.

Горбатенко В. П., заступник директора Інституту держави і права імені М. Корецького НАН України, д.політ.н., проф.

Михальченко М. І., завідувач відділу соціальних проблем вищої освіти та виховання студентської молоді Інституту вищої освіти НАПН України, д.ф.н., проф., член.-кор. НАН України, академік НАПН України

П 50 Політологія для вчителя : навч. посібн. для студ. педагогічних ВНЗ / за заг. ред. : К. О. Ващенко, В. О. Корнієнка. – К. : Вид-во імені М. П. Драгоманова, 2011. – 406 с.

У навчальному посібнику розкрито теоретико-методологічні проблеми політологічного знання, показано розвиток поглядів видатних зарубіжних і вітчизняних мислителів на політику, проаналізовано місце та роль політичних суб'єктів у системі політико-владних відносин суспільства і держави, показано засади політики, її сутність, першооснову, причину і джерела її існування, що їх покликано реалізувати політичні інститути, соціальні спільноти та особи. Особливу увагу приділено питанням, що стосуються людського виміру політики, а також її духовним основам – політичній свідомості, ідеології, культурі. У посібнику розкрито питання, пов'язані з політичними режимами, етнонаціональною та демографічною політикою, світовим політичним процесом, сучасними глобальними проблемами, а також специфікою українських політичних реалій.

Навчальний посібник розраховано на студентів та викладачів навчальних закладів педагогічного спрямування, вчителів загальноосвітніх шкіл, широке коло зацікавлених осіб.

Зміст

ВІД АВТОРІВ	7
-------------------	---

МОДУЛЬ І.

СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК ПОЛІТОЛОГІЇ ЯК НАУКИ

Тема 1. Політологія як наука про політику.....	9
1.1. Політологія в системі суспільних наук	9
1.2. Предмет політології, її методи, структура і функції	13
Тема 2. Політика як суспільне явище	19
2.1. Сутність політики	19
2.2. Політичний процес	28
2.3. Політика та соціальні відносини.....	33
Тема 3. Основні віхи світової політичної думки.....	36
3.1. Виникнення і розвиток політичної думки в Стародавньому світі....	36
3.2. Деморалізація політики та абсолютизація державних інтересів у творчості італійського теоретика Н. Макіавеллі	45
3.3. Політичні концепції Нового часу.....	48
3.4. Розвиток політичних ідей у ХІХ–ХХ століттях	51
Тема 4. Витоки і розвиток політичної думки в Україні.....	53
4.1. Політична думка Київської Русі.....	53
4.2. Ідеї політичного та національного відродження України ХVІ – ХVІІІ ст.	56
4.3. Основні ідеї української політичної думки ХІХ століття	65
4.4. Державотворчі пошуки у вітчизняній політичній думці ХХ ст.....	70
Тема 5. Сучасні політико-ідеологічні доктрини	77
5.1. Поняття політичної ідеології.....	78
5.2. Характеристика основних політико-ідеологічних доктрин сучасності.....	82

МОДУЛЬ ІІ.

ПОЛІТИЧНА СИСТЕМА СУСПІЛЬСТВА

Тема 6. Поняття та основні характеристики політичної системи суспільства	105
6.1. Визначення політичної системи, її структура та функції.....	105

6.2. Типологія політичних систем	114
Тема 7. Політична влада.....	117
7.1. Влада як явище суспільного життя	117
7.2. Феномен політичної влади.....	120
7.3. Державна влада як вища форма політичної влади	131
7.4. Політичні режими як способи реалізації політичної влади.....	133
Тема 8. Держава як базовий інститут політичної системи	141
8.1. Поняття держави, її ознаки, властивості та функції.....	142
8.2. Форми державного правління та державного (територіального) устрою	146
8.3. Держава і громадянське суспільство	151
8.4. Визначення та основні ознаки правової держави.....	158
Тема 9. Політичні партії і партійні системи. Громадські організації та рухи	160
9.1. Сутність політичних партій та їх місце в політичній системі суспільства	161
9.2. Поняття і типи партійних систем	170
9.3. Громадські організації та рухи у політичній системі суспільства	173
Тема 10. Вибори і виборчі системи	180
10.1. Вибори – основа демократії	181
10.2. Види виборчих систем.....	183
10.3. Поняття виборчих технологій.....	190
10.4. Вибори у політичному житті України	193
Тема 11. Політична система сучасної України	196
11.1. Основні характеристики та особливості політичної системи України	197
11.2. Органи державної влади України, їх функції та повноваження	201
11.3. Розвиток місцевого самоврядування в Україні.....	208

МОДУЛЬ III. ЛЮДИНА І ПОЛІТИКА

Тема 12. Особа в сфері політики.	
Політична свідомість і політична культура.....	222
12.1. Місце і роль особи у сфері політичних процесів	223
12.2. Політична участь і політичне функціонування як особливі сфери політичної діяльності людини.....	225
12.3. Політична свідомість як основа розуміння політики.....	228
12.4. Політична культура та її зв'язок із політичною свідомістю.	232
Тема 13. Політична соціалізація	238
12.1. Поняття та основні характеристики політичної соціалізації	238
13.3. Школа та її роль у процесі політичної соціалізації сучасної української молоді	248
Тема 14. Політичні еліти та політичне лідерство.....	253
14.1. Сутність, ознаки та функції політичної еліти.....	254
14.2. Типологія політичних еліт та механізми їх формування.....	259
14.3. Політичне лідерство: сутність, ключові якості та типи поведінки	264
14.4. Класифікація та основні характеристики політичних лідерів	269
14.5. Культ особистості як антипод політичного лідерства.....	275
Тема 15. Людина і нація. Етнонаціональний вимір політики.	281
15.1. Політична думка про еволюцію нації як людської спільноти.	282
15.2. Основні категорії етнонаціональної політики	285
15.3. Особливості етнонаціональних відносин в сучасній Україні	292
Тема 16. Демографічні проблеми політичного розвитку людини і суспільства	298
16.1. Сутність та основні тенденції розвитку демографічних процесів в сучасному світі	299
16.2. Поняття та зміст демографічної політики.....	304
16.3. Сімейна політика – ключова складова демографічної політики держави	311
16.4. Демографічна ситуація в сучасній Україні та її вплив на політичні відносини.....	315

МОДУЛЬ IV. ПОЛІТИЧНІ ПЕРЕТВОРЕННЯ

Тема 17. Демократія та її роль у політичному процесі.....	324
17.1. Визначення демократії та її основні теорії.....	324
17.2. Демократичні принципи.....	328
17.3. Актуальні проблеми розвитку демократії в Україні	331
Тема 18. Політична модернізація.....	334
18.1. Сутність політичної модернізації.....	334
18.2. Історичний досвід політичної модернізації	338
18.3. Стан модернізаційних процесів в сучасній Україні	341
Тема 19. Політичні конфлікти.....	345
19.1. Поняття та основні характеристики політичного конфлікту	345
19.2. Параметри розвитку та види політичних конфліктів. Політична криза і політична катастрофа.....	351
19.3. Соціально-політичні конфлікти в Україні, їх природа та сутність.....	360
19.4. Шляхи і методи розв'язання політичних конфліктів	363
Тема 20. Світовий політичний процес і міжнародні відносини.....	368
20.1. Міжнародні відносини і міжнародна політика у політичному житті суспільства.	368
20.2. Визначення та сутність світового політичного процесу.....	373
20.3. Поняття зовнішньої політики держави.....	376
20.4. Місце України в світовому політичному процесі	382
Тема 21. Глобальні проблеми сучасності та їх політологічний вимір.	384
21.1. Сутність та причини глобальних проблем сучасності	385
21.2. Ключові глобальні проблеми та шляхи їх подолання.....	387
21.3. Тероризм – нова глобальна проблема сучасності.....	394
ПРО АВТОРІВ.....	404

ВІД АВТОРІВ

Головною рушійною силою подальшого зміцнення української державності, становлення демократичних інститутів, розвитку громадянського суспільства є високоосвічені, активні та відповідальні громадяни України. Зазначені якості, а головне – відповідальність за долю власної країни, закладаються й формуються передусім у шкільні роки. Ось чому так необхідно, аби сучасна українська школа відповідала тим викликам і завданням, які стоять перед нею не лише з точки зору змістовного навчання дітей, а й в контексті їх виховання як політично свідомих, патріотично налаштованих членів суспільства.

Авторитет вчителя як носія знань про політику в усі часи був незаперечним. До його думок та практичних порад завжди дослухалися не лише учні, а й їхні батьки. І це зрозуміло. Адже в силу своєї професії вчитель, причому незалежно від його спеціальності, повинен бути в курсі політичних подій, демонструвати власні погляди та оцінки щодо ситуації в країні. В нинішніх, доволі непростих умовах суспільно-політичного розвитку особливо важливо, аби учительська позиція мала під собою теоретичне підґрунття, враховувала базові засади політичної науки.

Ідея представленою Вашій увазі навчального посібника народилася як відповідь на дедалі зростаючу потребу у забезпеченні політологічній обізнаності вітчизняних педагогічних кадрів. “Політологія для вчителя” – це, по суті, перше подібне видання з основ політичної науки, що спеціально розраховане на студентів вищих педагогічних навчальних закладів, тобто майбутніх вчителів. Особистий досвід викладацької діяльності у стінах Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова, що мають більшість авторів посібника, дозволив врахувати специфіку подачі матеріалу, його структури, стилю викладення, розставити необхідні акценти та пріоритети з використанням повного комплексу основних методів навчання: словесного і практичного.

У навчальному посібнику автори прагнули розкрити теоретико-методологічні проблеми політологічного знання, показати розвиток поглядів видатних зарубіжних і вітчизняних мислителів на політику, проаналізувати місце та роль

політичних суб'єктів (індивідуальних і колективних) у системі політико-владних відносин суспільства і держави, розкрити засади політики, її сутність, першооснову, причину і джерела її існування, що їх покликані реалізувати політичні інститути, соціальні спільноти та особи.

Особливу увагу приділено питанням, що стосуються людського виміру політики, а також її духовним основам – політичній свідомості, ідеології, культурі. Усвідомлюючи, що духовність відзеркалюється в діяльності, низку питань з курсу політології автори систематизували за предметно-діяльнісним критерієм. Це, зокрема, такі теми як політична діяльність, політичні рішення, політична участь і поведінка, політичний процес, вибори.

У посібнику розкриваються питання, пов'язані з політичними режимами, світовим політичним процесом, сучасними глобальними проблемами, а також специфікою українських політичних реалій.

Враховуючи цільову аудиторію посібника, автори дозволили собі дещо вийти за межі традиційного курсу політології і подати декілька тем, дотичних до соціології та права. Йдеться, зокрема, про проблеми соціальних відносин, етнонаціональної та демографічної політики, правового регулювання діяльності органів влади тощо. Автори переконані, що загальне розуміння сутності зазначених проблем принесе користь майбутньому вчителю.

У процесі підготовки посібника автори широко використали не лише свої попередні напрацювання, але й матеріали зарубіжних і вітчизняних вчених, словниково-довідкову літературу.

Ретельне та вдумливе опрацювання історичного, теоретичного та практичного матеріалу посібника озброїть студента необхідними знання з політології як навчальної дисципліни, а також надасть йому можливість у майбутньому впевненіше орієнтуватися у такому складному, але водночас такому цікавому світі політики.

Автори будуть вдячні усім зацікавленим користувачам посібника за відгуки та побажання з тим, аби врахувати їх під час подальшої роботи над його удосконаленням.

К. Ващенко, В. Корнієнко

МОДУЛЬ I.

СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК ПОЛІТОЛОГІЇ

ЯК НАУКИ

Політологія вивчає політичне життя суспільства в його різноманітних виявах, закономірності діяльності політичної еліти, партій, лідерів, соціальних верств і народних мас. Вона сприяє виробленню світоглядних і ціннісних настанов, вмінню пов'язувати політичні знання із суспільно-політичною практикою, синтезуючи й систематизуючи їх, що так важливо в сучасних умовах демократизації України.

Тема 1. Політологія як наука про політику

Життя людини, усі суспільні процеси та соціальні відносини так чи інакше пов'язані з політикою, яка є складним та водночас надзвичайно цікавим явищем. Саме тому до політичного життя завжди була прикута особлива увага різних суспільних наук. Однією з таких наук є політологія, що виникла і розвивається для того, аби виробити знання, які дають людуству й окремій особистості змогу орієнтуватися в політичному світі й на цій основі активно опановувати його, перетворювати, передбачати та свідомо формувати політичну систему суспільства.

1.1. Політологія в системі суспільних наук

Процес становлення політології як самостійної наукової дисципліни припадає на період з кінця XIX до середини XX століття.

В цей період у Європі виникають **наукові школи**:

у **Німеччині** – правова школа, що пов’язана з науковими концепціями правової держави й громадянського суспільства видатних філософів І. Канта та Г. Гегеля;

у **Франції** – Вільна школа політичних наук;

у **Великій Британії** – Лондонська школа економіки та політичних наук.

У 1857 року запроваджується читання курсу з політичної філософії у Колумбійському коледжі, що вважається початком систематичних досліджень політики в США.

У 1880 р. засновується американська школа політичної науки. Згодом було створено Американську асоціацію політичних наук, вийшли з друку перші наукові журнали з політичних досліджень.

В першій половині ХХ ст. політична наука в США зосереджує свою увагу на вивченні поведінки суб’єктів влади, характеру владних відносин, проблем розподілу ресурсів. Політична думка в Німеччині, ґрунтуючись на традиціях німецької класичної філософії, розвивається як наука про державу. В Іспанії розвиток науки про політику базується на категоріях та методах юриспруденції. Політичні дослідження у Франції розвиваються у тісному взаємозв’язку з конституційним правом.

Лише в 1948 році на організованому ЮНЕСКО у Парижі міжнародному колоквиумі було запроваджено термін “політична наука”, визначено її основний предмет, створена Міжнародна асоціація політичних наук (МАПН), яка координує політологічні дослідження на міжнародному рівні. З 1990 року політологія почала впроваджуватися як навчальна дисципліна у вищих навчальних закладах України.

ЕТАПИ РОЗВИТКУ ПОЛІТИЧНОЇ НАУКИ:

1) **стародавній етап** – еволюція уявлень про політику від її релігійно-міфілогічного сприйняття до раціонального тлумачення;

2) **новий етап** (XVI–XIX ст.) – формування теоретико-ідеологічної бази науки про політику;

3) **новітній етап** (перша половина ХХ ст.) – остаточне утвердження політології як науки;

4) **сучасний етап** (з другої половини ХХ ст.) – виокремлення та самостійний розвиток субдисциплін політології (політичний менеджмент, політична аналітика і прогнозування, виборчий інженіринг тощо).

ЗВ'ЯЗОК ПОЛІТОЛОГІЇ З ІНШИМИ СУСПІЛЬНИМИ НАУКАМИ. Політика не може існувати ізольовано. Вона тісно переплітається з іншими соціальними феноменами. Тому політологія акумулює та використовує результати напрацювань суміжних з політологією суспільних наук, зокрема:

філософії – щодо розуміння основ суспільного та людського розвитку;

правознавства – щодо визначення політичних інститутів і норм;

психології – щодо тлумачення політичної поведінки, політичної свідомості, раціонального та ірраціонального ставлення до політичних процесів;

культурології – щодо усвідомлення політичних традицій та цінностей як основи політичної культури;

соціології – щодо дослідження соціальної структури суспільства, демографічних процесів, політичних настроїв та уподобань;

антропології та етнографії – щодо походження публічної влади та політики.

ПОЛІТОЛОГІЯ І ФІЛОСОФІЯ. Найтісніше розвиток знань про політику пов'язаний з еволюцією філософських ідей. Філософія завжди допомагала людині в нагромадженні уявлень про політичне життя суспільства, сприяла пошуку оптимального політичного ладу.

Досліджуючи суспільство в цілому, **філософія аналізує найзагальніші закономірності політичних структур, держави, права і політики, вивчає політику як феномен світового розвитку й компонент загальнолюдської цивілізації.**

Знання про політику, які сформувала антична філософська думка, стали основою політичної філософії наступних епох.

І сьогодні політична філософія озброює політологію світоглядом, загальними методами пізнання й теорією мислення, розуміння змісту і соціальної зумовленості політичних явищ, досліджує загальні закони історичного розвитку та форми їх реалізації у діяльності людей, вивчає суспільство як цілісну систему. Політична філософія і політологія черпають матеріал з одного емпіричного джерела, але вивчають його різними засобами і на різних рівнях. Філософія, на відмінну від політичної науки, не звертається до практики безпосередньо.

ПОЛІТОЛОГІЯ І СОЦІОЛОГІЯ. Одним з найбільш тісних залишається зв'язок політології та соціології. Зокрема, політологія

активно використовує соціологічні методи дослідження політологічного життя. Разом з тим, якщо політологія розглядає політику як процес, що підкорений певним закономірностям, то **соціологія вивчає не сам політичний процес, а його “людський вимір”**, тобто в який спосіб політика впливає на розвиток людей, їх спільнот, а також досліджує зворотній вплив соціального середовища на політичну сферу.

ПОЛІТОЛОГІЯ І ПРАВО. Право і політика є взаємопов’язаними сферами суспільного життя. **Правова наука спрямована на врегулювання відносин та поведінки людей в процесі суспільного життя, в тому числі у сфері політики.** Вона дає теоретичний і практичний матеріал, що стосується конкретних правових рішень, показує загальні рамки діяльності держави та суспільства. З одного боку, політична держава санкціонує систему права, роблячи її публічною, загальнообов’язковою, всезагальною, причому її порушення тягне за собою застосування заходів державного впливу; з іншого боку, сама держава підтримується та забезпечується правом.

Політологія як і правознавство досліджує державно-правові проблеми та явища. Відмінність між політикою і правом у тому, що право – це насамперед закони, укази, розпорядження, а політика – це стратегія і тактика поведінки та діяльності людей та їх організацій, вплив владних структур на суспільство перш за все за допомогою силових, матеріальних, ідеологічних та інших засобів. Зазначимо також, що норми права досить визначені, а політика більш мінлива та непостійна. Правова наука розглядає головним чином конституційні та правові форми політичного життя, що становлять інтерес для політичної теорії лише як один з елементів політичного процесу.

Юридична наука розробила понятійний апарат, який активно використовує політологія (держава, демократія, державна влада, право, законність, політичний режим та ін.).

ПОЛІТОЛОГІЯ І ЕКОНОМІКА. В економіці предметом політичного аналізу є процеси виробництва, поділу й обміну матеріальної продукції, які розглядаються з точки зору втручання держави в господарське життя. **Економіка визначає зміст і соціальний вектор політики через економічні інтереси соціальних груп, зміну структури виробництва і споживання, технологічні інновації.** Політологія в свою чергу, дає наукове обґрунтування принципів розроблення та здійснення економічної політики, державного

регулювання економічних процесів, впливає на економічний розвиток відповідно до соціальних і національних інтересів, особливостей історичної ситуації. Політична економія, економічно обґрунтовує політичні процеси, що дає можливість бачити в них боротьбу за реалізацію економічних інтересів. За допомогою політики й політичної влади соціальні верстви, що посідають у суспільстві домінуюче становище, закріплюють та примножують свій матеріальний стан, гарантують його незалежність від можливих посягань.

ПОЛІТОЛОГІЯ І ПСИХОЛОГІЯ. Політолог, який вивчає людську діяльність неминує приходити до аналізу духовного життя людини, психології груп, верств, класів, нації. Велике значення мають **аналіз психологічних результатів суспільних подій, механізму формування суспільних переконань, мотивації, форм контактів між людьми, особливостей їх політичної поведінки.**

ПОЛІТОЛОГІЯ І ІСТОРІЯ. Політика тісно пов'язана з історією, яка відображає минуле, досліджує процес розвитку політичного життя суспільства, політичних інститутів, політичних організацій в цілому. **Історію насамперед цікавлять питання хронологічного збору й опису емпіричних фактів про розвиток політичних інститутів та ідей.** Використання цих матеріалів допомагає враховувати досвід і традиції, виявляти тенденції політичних процесів та їх наслідки. Для розуміння сутності й функціонального призначення політичних явищ, інститутів важливо знати історію світових політичних вчень, яка досліджує виникнення і розвиток теоретичних знань про політику, владу, державу, право, демократію, генезис політичних категорій, їхній вплив на політичне життя.

1.2. Предмет політології, її методи, структура і функції

ПОЛІТОЛОГІЯ (грец. *politika* – державні й суспільні справи і *logos* – слово, поняття, вчення) – наука, об'єктом якої є політика і її відносини з особистістю та суспільством.

ПРЕДМЕТОМ ПОЛІТОЛОГІЇ є вивчення об'єктивних закономірностей світового політичного процесу, політичних відносин в

окремих країнах і групах держав; відносини між класами, державами, націями, де головне завдання полягає в тому, щоб утримати, зберегти або завоювати владу; способи управління соціально-політичними процесами.

Політологія виступає як *спеціальна теорія політики*, котра відрізняється від інших наук наступним:

– вивчає політичну сферу суспільного життя не в загальному ряду багатьох інших об'єктів, як це роблять, наприклад, філософія, соціологія чи історія, а як єдиний і основний об'єкт;

– вивчає не окремі аспекти політичного життя, а розглядає його як багатомірну, цілісну систему;

– головним своїм предметом має пізнання закономірностей діяльності з керівництва та управління суспільством на основі публічної влади.

– має на меті виробити знання, які дадуть змогу орієнтуватися в навколишньому світі й завдяки цьому активно освоювати, перетворювати його, передбачати й свідомо формувати політичну сутність суспільства, упорядковувати стосунки між людьми на засадах загальнолюдських ціннісних орієнтацій.

СУТНІСТЬ ПОЛІТОЛОГІЇ полягає в аналізі структури державної влади, функціонуванні політичних інститутів, їх відносин з політичними ідеями і теоріями в різних політичних системах, політичної культури, взаємозв'язку політики з економікою, з іншими формами суспільної свідомості та діяльності. Зважаючи на те, що сутністю політики є не влада, а управління суспільством (влада виступає лише засобом політики), *політологія* може бути визначена і як *наука про закономірності діяльності з керівництва та управління суспільством на основі публічної влади*.

Науковий статус та предмет політології наочно відображений на рис. 1.1.

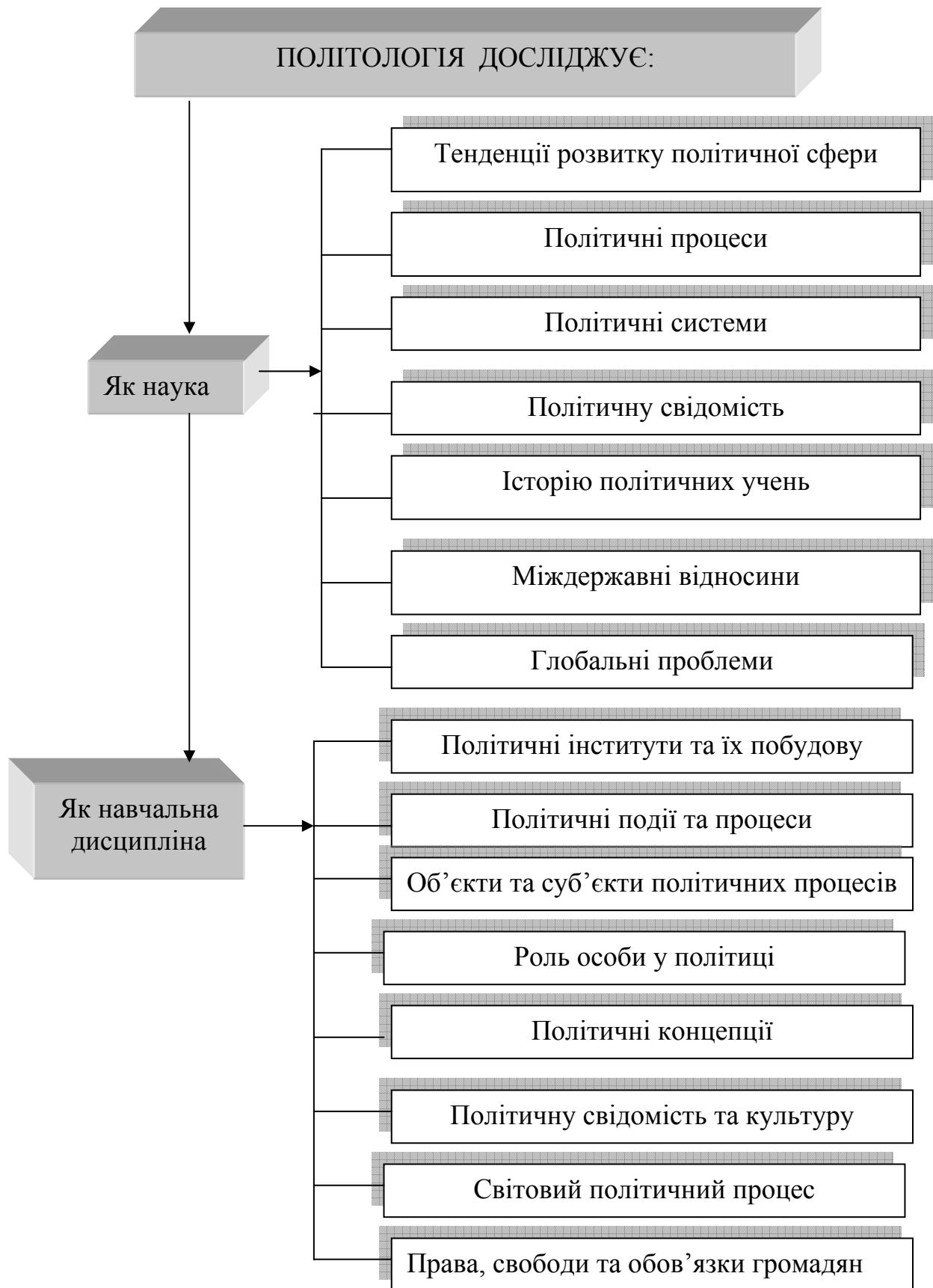


Рис. 1.1 Політологія як наука і навчальна дисципліна

КАТЕГОРІЇ ПОЛІТОЛОГІЇ – це загальні, фундаментальні поняття, які відображають найбільш істотні, закономірні зв'язки й відносини реальної дійсності та пізнання. Їх специфікою є те, що вони розкривають різні сторони процесу здійснення влади у суспільстві.

“Політична влада” – є базовою категорією політології. Влада – це вольове відношення між людьми, тобто таке відношення, за якого одні люди здатні і мають можливість нав'язувати свою волю іншим.

“Політика” – одна з найважливіших сфер життєдіяльності суспільства, взаємин різних соціальних груп та індивідів щодо утримання й реалізації влади задля здійснення своїх суспільно значущих інтересів і потреб, вироблення обов'язкових для всього суспільства рішень.

“Політична система суспільства” – центральна категорія політології. Це інтегрована сукупність відносин влади, суб'єктів політики, державних та недержавних соціальних інститутів, покликаних виконувати політичні функції щодо захисту, гармонізації інтересів соціальних угруповань, спільнот, суспільних груп, забезпечувати стабільність і соціальний порядок у життєдіяльності суспільства. **“Політичні інститути”** та їх конкретні вияви – **“держава”**, **“політичні партії”**, **“групи інтересів”** тощо, а також **“політичні відносини”** належать до основних категорій політології.

Політична система містить також **“політичну культуру”** й такі її складові, як **“політична свідомість”**, **“політична поведінка”**, **“політичні цінності”**, **“політичні норми”**, **“політична соціалізація”** тощо, котрі також є категоріями політології.

“Політичний процес” – відносно однорідні серії політичних явищ, пов'язаних між собою причинними або структурно-функціональними залежностями. Це форма функціонування політичної системи суспільства, яка еволюціонує у просторі й часі, – одна з основних категорій політології.

“Політичне явище” – як одна з найбільш загальних категорій політології є сукупністю усіх чинників і явищ, пов'язаних із здійсненням політики.

ФУНКЦІЇ ПОЛІТОЛОГІЇ.

Теоретико-пізнавальна функція. Передбачає вивчення, систематизацію, тлумачення, аналіз, узагальнення й оцінку політичних явищ. Теоретичне пізнання дає змогу всебічно вивчити й оцінити досвід політичної діяльності, політичне мистецтво.

Методологічна функція. Охоплює способи, методи й принципи теоретичного дослідження політики і практичної реалізації надбаних знань.

Світоглядна функція. Зумовлює утвердження цінностей, ідеалів, норм цивілізованої політичної поведінки, політичної культури соціальних суб'єктів, що сприяє досягненню певного консенсусу в суспільстві, оптимальному функціонуванню політичних інститутів. Вивчення політології дає змогу зрозуміти, чиї інтереси представляють певні партії, суспільні групи, їхні лідери та державні структури.

Прогностична функція. Полягає в передбаченні шляхів розвитку політичних процесів, різних варіантів політичної поведінки. Це необхідно для вироблення механізму раціональної організації політичних процесів, урахування ресурсів політичної влади, особливо таких її компонентів і форм, як авторитет, контроль, вплив, примус тощо.

Інтегруюча функція. Виявляється у сфері політичної свідомості й політичної поведінки. Важливим компонентом у реалізації цієї функції є ідеологія, що охоплює політичні цінності, соціально-політичні ідеали, через які політична наука впливає на політичні процеси, сприяє розвитку політичної соціалізації, політичної культури, національної самосвідомості.

Прикладна функція. Передбачає вироблення практичних рекомендацій щодо шляхів, механізмів реалізації політичних знань, раціональної організації політичних процесів. Вона забезпечує вивчення ефективності політичних рішень, стану суспільної думки, ставлення громадськості до політичних структур, інститутів і норм.

СТРУКТУРА ПОЛІТОЛОГІЇ.

Структуру політології становлять:

- теорія політики і політичних систем;
- міжнародні відносини і світова політика;
- управління соціальними процесами;
- політична ідеологія;
- історія політичних учень.

До спеціальних політичних наук відносять політичну географію, політичну психологію, політичну історію, політичну антропологію, політичну семантику, політичну етнографію та ін.

МЕТОДИ ПОЛІТОЛОГІЇ. Метод – це сукупність прийомів та операцій практичного й теоретичного освоєння дійсності. Політологія, як і будь-яка наука, має загальні й специфічні методи дослідження, прийоми, підходи.

Діалектичний метод – для пізнання політичних явищ застосовують закони і принципи діалектики. Політичні явища розглядають в єдності й боротьбі протилежностей, у постійному розвитку та оновленні, у співвідношенні етапів реформ і революцій. Історичне тлумачення політичних явищ дає змогу зрозуміти логіку їх розвитку.

Синергетичний метод (грец. *sinergetikos* – спільний, узгоджено діючий). Передбачає багатоваріантність, альтернативність вибору шляхів суспільно-політичного розвитку, його не лінійність та можливості самоорганізації.

Системний метод – розглядає суспільство та його складові як більш чи менш постійні утворення, що функціонують у межах дещо ширшого середовища. Такі утворення характеризуються як цілісні системи, що складаються з певного комплексу взаємозв'язаних елементів, які можна виокремити з системи та аналізувати.

Системно-історичний метод – передбачає виділення певних типів політичного життя, політичних систем, що виникають у процесі історичного розвитку людського суспільства. Дає змогу не лише пізнати закономірності й особливості розвитку різних типів політичного життя і політичних систем, а й глибше розглянути їх історичний взаємозв'язок і, навпаки, за формальною відмінністю розкрити сутнісну подібність політичних систем.

Структурно-функціональний метод – полягає у розчленуванні складного об'єкта на складові, вивченні зв'язків між ними й визначенні місця і ролі всіх складових у функціонуванні об'єкта як цілого, за умови збереження ним своєї цілісності у взаємодії із зовнішнім середовищем. Застосування структурно-функціонального методу в дослідженні політичної системи суспільства передбачає виокремлення елементів її структури, основними з яких є політичні інститути, з'ясування особливостей їхнього функціонування та зв'язку між ними.

Порівняльний метод – орієнтує дослідження на розкриття спільних і відмінних рис політичних систем та їхніх елементів у різних країнах, народів та епох.

Біхевіористський метод – (англ. *behaviour* – “поведінка”) полягає в дослідженні поведінки індивідів і соціальних груп, передбачає широке

використання в політологічних дослідженнях статистичних даних, кількісних методів, анкетних опитувань, моделювання політичних процесів тощо.

Спеціальні методи дослідження – група методів, що ґрунтуються на різних варіантах дослідження структури, функцій політичних процесів та інститутів – *методи, запозичені політологією з інших наук*. Це методи емпіричних соціальних досліджень, соціальної психології, статистики, моделювання. Об'єктом цих досліджень є функціонування політичних інститутів, дії політичних суб'єктів, динаміка громадської думки. Вивчають стиль діяльності учасників політичних процесів, ефективність політичних рішень, рівень політичної свідомості й культури різних груп населення. Використовують аналіз статистичних даних, зміст політичних рішень, усні методи (інтерв'ювання), письмові опитування (анкетування), безпосереднє спостереження за досліджуваним об'єктом, соціально-політичний експеримент.

Прикладні функції політології розширюють, застосовуючи саме спеціальні методи.

Тема 2. Політика як суспільне явище

Суспільство представляє собою сукупність різноманітних сфер його життєдіяльності. Різні соціально-гуманітарні та природничі науки досліджують окремі сфери життєдіяльності, які співвідносяться з їх предметом дослідження. Політична наука вивчає процеси, які відбуваються саме в сфері політичній.

2.1. Сутність політики

ПОНЯТТЯ ПОЛІТИКИ. Термін “політика” походить від давньогрецького слова *polis* (місто-держава) та пов'язаних з ним *politeia* (конституція), *politike* (мистецтво управління), *politicas* (державний діяч), *polites* (громадянин). З урахуванням соціального призначення політики вона може бути визначена як ***діяльність з керівництва та управління суспільством на основі публічної влади.***

Політика виникла водночас із соціальною, етнічною та релігійною диференціацією суспільства. Вона виникла як нагальна потреба в соціальній силі, здатній забезпечити реалізацію особистих, групових,

суспільних інтересів, регулювання відносин між людьми для збереження цілісності суспільства.

ОСНОВНІ ПІДХОДИ ДО РОЗУМІННЯ ПОЛІТИКИ:

- *загальнонауковий підхід* – сфера людської діяльності;
- *директивний підхід* – боротьба за владу і мистецтво володарювання;
- *марксистський підхід* – відносини класів, станів, суспільних груп, націй;
- *інституціональний підхід* – пов'язаний із функціонуванням урядових структур та осіб, що здійснюють управління;
- *функціональний підхід* – розподіл обов'язків і повноважень у цілісному суспільному організмі за умови їх узгодження);
- *комунікативний підхід* – як специфічний засіб взаємодії, за допомогою якого з'ясовується мета спільноти, загальні інтереси суб'єктів взаємодії, розробляються спільні й обов'язкові правила поведінки.
- *буденно-публіцистичний підхід* – спрямування або спосіб діяльності;
- *етично-цинічний підхід* – засіб досягнення егоїстичних цілей;

ОСНОВИ КЛАСИФІКАЦІЇ ПОЛІТИКИ:

За сферою суспільного життя – економічна, національна, екологічна, військова, соціальна, науково-технічна, культурна.

За об'єктом впливу – внутрішня, зовнішня.

За суб'єктом політики – державна, партійна, суспільних організацій та рухів.

За масштабами – міжнародна, світова, локальна, регіональна.

За терміном дії – короткострокова, середньострокова, довгострокова.

За метою – політика нейтралітету, національного примирення, політика “відкритих дверей”, політика “великого стрибка”, політика компромісу.

ВИДИ ПОЛІТИКИ. У найбільш загальному вигляді за спрямованістю політика кожної окремої держави поділяється на внутрішню і зовнішню.

Внутрішня політика – це діяльність держави та інших політичних інститутів, яка охоплює різні сфери суспільного життя і

спрямована на збереження, реформування або докорінну зміну існуючих суспільних відносин.

Основні види внутрішньої політики розрізняються залежно від найважливіших сфер суспільного життя. Такими видами є економічна, соціальна і культурна політика. Кожен із цих видів політики спрямований на регулювання певного виду суспільних відносин і, в свою чергу, складається з ряду різновидів.

Економічну політику складають промислова, аграрна, фінансова, інвестиційна, структурна, науково-технічна, зовнішньоекономічна та інші різновиди політики.

Соціальну політику розрізняються залежно від груп соціальних спільностей як її об'єктів. Такими різновидами є політика соціального партнерства, спрямована на регулювання відносин між суспільними класами, етнічна, або національна, демографічна, молодіжна, пенсійна, регіональна політика тощо. Галузевими різновидами соціальної політики є житлова, політика у сфері охорони здоров'я, освітня політика.

Культурна політика охоплює сферу духовного життя суспільства, її різновидами є, наприклад, політика в галузі мистецтва, у сфері науки та освіти. Існують різновиди внутрішньої політики, що певною мірою є проміжними між її основними видами. Так, податкова політика проміжна між економічною і соціальною, освітня – між соціальною і культурною.

За повнотою охоплення сфер суспільного життя та впливом на суспільство можна виокремити такі різновиди політики, як *оборонна, екологічна, у сфері науки*.

Державна політика – виступає найважливішим видом політики.

Залежно від інституціональних складових держави вона може поділятися на *політику уряду, глави держави, парламенту, окремих міністерств* тощо. Свої особливості має політика політичних партій та їх різних об'єднань (виборчих блоків, урядових коаліцій тощо), громадсько-політичних організацій – профспілок, молодіжних, жіночих та інших об'єднань.

Зовнішня політика, спрямована на регулювання відносин з іншими державами та міжнародними організаціями, її поділяють на стратегічну і тактичну, або поточну. Її може проводити лише держава.

Стратегічна політика зорієнтована на вибір найбільш значущих цілей розвитку суспільства в цілому або його окремих складових,

визначення найважливіших напрямів, методів і засобів їх досягнення й розрахована на відносно довготривалий період.

Тактична, або поточна, політика – це політична діяльність у кожній конкретній ситуації, спрямована на реалізацію поставлених стратегічних цілей. Вона підпорядковується стратегічній політиці й передбачає гнучкість, оперативність у застосуванні методів і засобів.

СТРУКТУРА ПОЛІТИКИ наочно відображена на рис. 2.1.



Рис. 2.1 Структурні компоненти політики

ОСОБЛИВОСТІ ДІЇ ПОЛІТИКИ:

Універсальність політики полягає у її всеосяжному характері, здатності впливати практично на будь-які сторони та елементи життєдіяльності суспільства, починаючи з масштабів держави й закінчуючи індивідуальними рисами характеру людини.

Інклюзивність (від лат. *includere* – включати) політики – це її здатність необмежене проникати в усі сфери суспільного життя.

Атрибутивність політики проявляється у її здатності поєднуватися з неполітичними суспільними феноменами, відносинами і сферами, утворюючи інші види суспільних відносин і сфери суспільного життя.

ФУНКЦІЇ ПОЛІТИКИ:

- вираження владно-значущих інтересів усіх груп та верств населення;
- інтеграція різних верств населення, підтримка цілісності суспільної системи;
- управління і керівництво суспільними процесами, забезпечення цивілізованого діалогу між громадянами і державою;
- забезпечення інноваційності соціального розвитку суспільства і людини, розширення сфери відносин між народами;
- соціалізація особистості.

ЗАСОБИ ПОЛІТИКИ:

Функції політики реалізуються за допомогою низки засобів. Такими засобами є право і примус (як найважливіші засоби здійснення влади), а також мораль, мова, символіка тощо.

Примус, насильство домінували в політиці протягом усієї історії людства. В сучасних демократичних державах у політиці переважають **право і мораль**. Це зовсім не означає відмови від примусу. Ефективна політика передбачає оптимальне поєднання примусу, права й моралі. В разі відсутності оптимального співвідношення цих засобів політика втрачає свою здатність виражати інтегрований суспільний інтерес.

Співвідношення в політиці примусу і права значною мірою залежить від морального стану суспільства. Чим вищий рівень моральності суспільства, тим більший обсяг правового регулювання суспільних відносин, і навпаки, низький рівень морального стану суспільства потребує використання у збільшеному обсязі примусу.

СУБ'ЄКТИ ПОЛІТИКИ – це особи і соціуми, а також створені ними установи і організації, які беруть активну, свідому участь у політичному процесі. Усвідомлення політичних інтересів соціальними групами робить їх суб'єктами політики, а нерозуміння цих інтересів – об'єктами політики.

Типи суб'єктів політики:

Перший тип називають паройкіальним (від грецьк. “пара” – навколо та “ойкос” – дім, господарство). Цей тип суб'єктів політики живе безпосередньо інтересами найближчого оточення. У його представників украй обмежене або взагалі відсутнє усвідомлення політичної системи як чіткого та спеціалізованого утворення.

Другий тип – це суб'єкт-підданий, для якого характерним є свідоме виконання наказу, обов'язку. Представники цього типу можуть усвідомлювати значення багатьох управлінських ролей, проте не володіють конкретним знанням того, як вони можуть впливати на політичну систему.

Третій тип політичних суб'єктів – це учасник, або партисипант (від франц. *participant* – учасник). Це найактивніший і найсвідоміший суб'єкт політики, що формує низку спеціальних ставлень до політичних інститутів, а також до тих ролей, які він здатен у них відігравати.

Групи суб'єктів політики (за характером і місцем, яке вони посідають у суспільній структурі):

Соціальними суб'єктами політики є індивіди й різноманітні соціальні спільності. Існує п'ять основних груп таких спільностей: соціально-класові, етнічні, демографічні, професійні, територіальні. Головною їх особливістю є те, що вони сформувалися в процесі історичного розвитку об'єктивно, тобто незалежно від свідомості та волі людей.

Інституціональні суб'єкти політики, якими є політичні інститути, навпаки, виступають результатом свідомої цілеспрямованої діяльності людей. Політичними інститутами є такі політичні установи, як держава та її структурні елементи (глава держави, парламент, уряд), політичні партії, громадсько-політичні організації і рухи, органи місцевого самоврядування та ін. Оскільки інституціональні суб'єкти політики похідні від соціальних, вони називаються ще вторинними, тоді як соціальні – первинними.

Функціональні суб'єкти політики є такими суспільними інститутами, які не виконують політичну функцію постійно, а беруть участь у політиці лише ситуативно, за певних умов, вступаючи у

взаємодію з політичними інститутами. Це, наприклад, церква, армія, більшість громадських організацій, засоби масової інформації, різноманітні економічні об'єднання тощо. Зазначене розмежування суб'єктів політики, особливо другої і третьої груп, не є абсолютним. Функціональні суб'єкти політики можуть перетворюватися на інституціональні, і навпаки.

Політична суб'єктність багатьох соціальних спільностей, наприклад класів чи націй, виявляється лише через політичні інститути.

Важливо також враховувати відмінності між суб'єктами політики залежно від їх ставлення до влади. Одні з них (держава, правляча партія, політичні лідери) безпосередньо здійснюють процес владарювання та управління, інші (опозиційні партії, громадські організації, виборці тощо) можуть лише тією чи іншою мірою брати участь у політичному житті, підкоряючись чужій волі й захищаючи власні інтереси.

Суб'єкти політики, які мають приховані групові інтереси:

Клан – це мала група, що намагається шляхом закулісних дій зайняти панівне становище у певній політичній структурі (партії, групі тиску, уряді);

Мафія – суворо ієрархізована і глибоко законспірована організація, що намагається досягти користолюбних цілей у рамках не тільки якоїсь організації, а й усього суспільства. На відміну від організованої злочинності мафія тісно пов'язана із політикою;

Родинно-земляцькі угруповання здебільшого існують на нижчих рівнях влади, але підтримують контакти з представниками вищих політичних кіл. Такі зв'язки можуть відігравати важливу роль при формуванні вищих ешелонів влади (президент при формуванні кабінету міністрів надає перевагу особам з близького йому оточення).

ОБ'ЄКТИ ПОЛІТИКИ – всі явища політичного та суспільного життя, на які спрямована діяльність суб'єктів політики. Ними можуть бути елементи політичної, економічної, правової і культурно-духовної підсистем суспільства, а також соціуми й окремі особи.

ПОЛІТИЧНА СФЕРА – є сукупним, узагальнюючим поняттям сучасного розуміння політики. Функціонування політичних суб'єктів (народ, партія, держава, нація, політичні лідери та інш.) у відповідності з притаманними для них інтересами і завданнями, формування в зв'язку з цим політичних відносин і процесів складають **політичне життя суспільства**.

Політичне життя суспільства складне і багатогранне. Структурний аналіз його можна вести за різними основами (рис. 2.2).

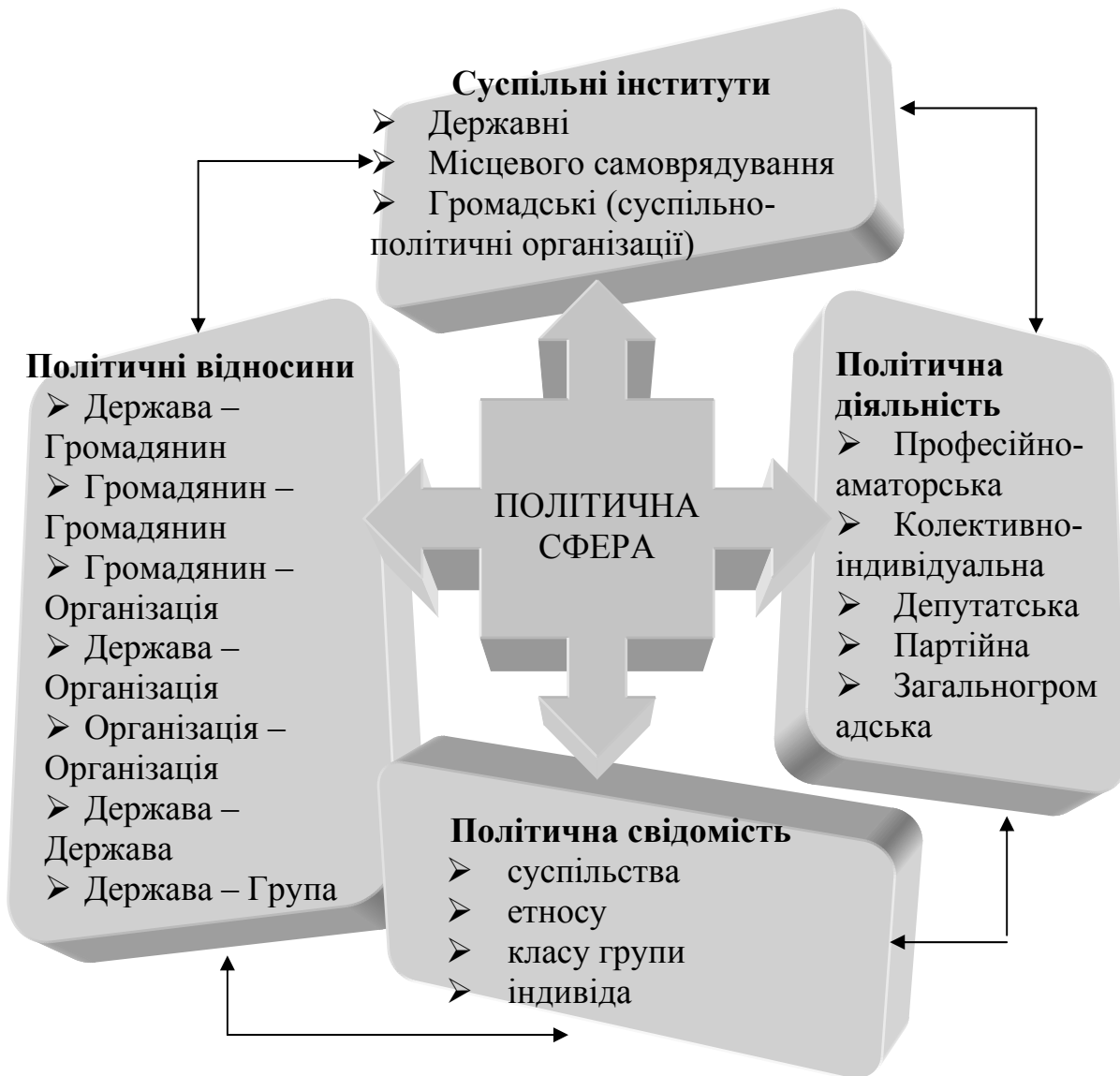


Рис. 2.2 Зміст і структура політичної сфери суспільства

Сьогодні об'єктивне значення політичної сфери дуже велике, тому що від процесів, які в ній відбуваються, від здатностей людей розпізнати тенденції їх розвитку, від уміння управляти ними залежать долі не тільки окремих народів, але й всього людства. Тому на початку XXI ст. політична сфера – одна із пріоритетних.

ОСОБЛИВОСТІ ПОЛІТИЧНОЇ СФЕРИ:

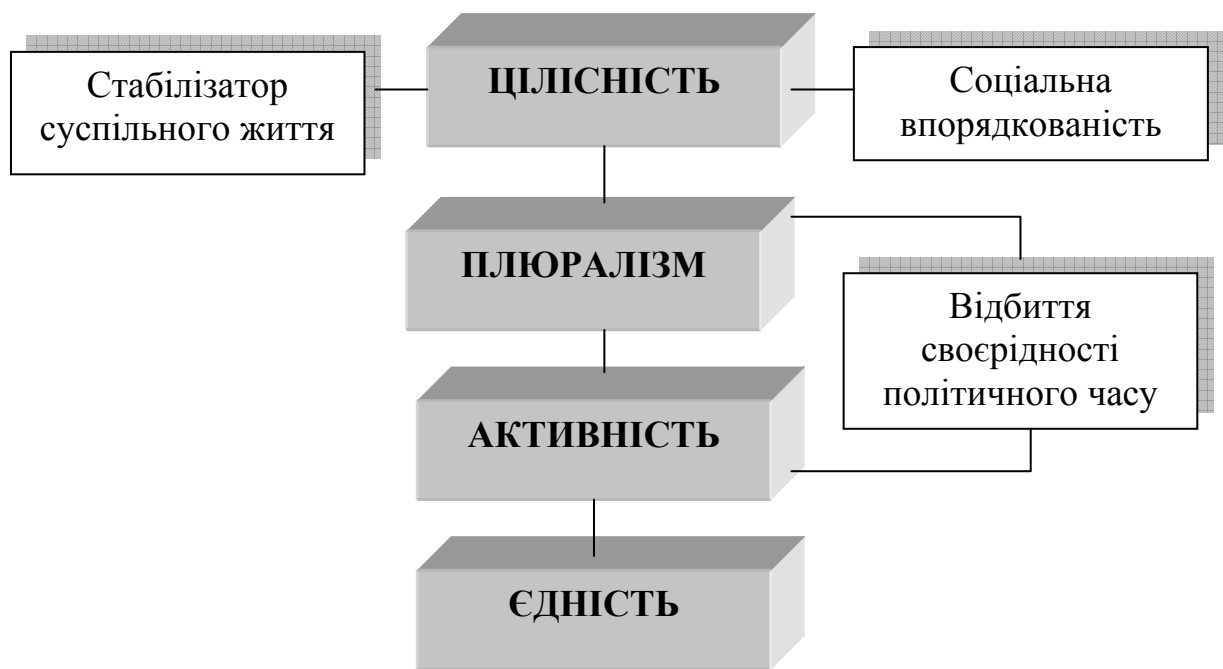


Рис. 2.3 Особливості політичної сфери

ЗВ'ЯЗОК ПОЛІТИЧНОЇ СФЕРИ З ІНШИМИ СФЕРАМИ ЖИТТЯ СУСПІЛЬСТВА: у сукупності суспільних відносин найважливіші ті, які складають головний зміст основних сфер суспільного життя, – економічної, соціальної, політичної і духовної. Це економічні, соціальні, політичні й соціокультурні (ідеологічні, моральні, естетичні, релігійні) відносини. Вони тісно пов'язані між собою.

Політика тісно пов'язана з духовною сферою суспільного життя. Так, культура суспільства визначає культурне обличчя політики, її зв'язок з історією, людиною, знанням. Необхідними є також моральні оцінки й настанови політики: вона може бути більш-менш моральною або ж зовсім аморальною.

Особливо тісний зв'язок політики з ідеологією. Якщо мораль, культура чи релігія впливають на політику здебільшого опосередковано, то ідеологія зливається з нею безпосередньо. У стабільних демократичних суспільствах функціональний зв'язок політики з іншими сферами має сталий динамічний характер із чітко вираженою тенденцією до зниження ролі політики як регулятора суспільних відносин. Натомість зростає регулююча роль економічних, моральних, культурних та інших чинників, не пов'язаних з використанням влади.

2.2. Політичний процес

Політичний процес є специфічною категорією політології, що отримала неоднозначне тлумачення: його ототожнюють з поняттям політики в цілому (Р. Доуз), вбачають специфіку політичних процесів в результатах функціонування політичної системи (Т. Парсонс) або в динаміці боротьби суб'єктів політики за статуси і владу (Р. Дарендорф), а також в політичній поведінці суб'єктів політики в ході реалізації своєї мети (Ч. Мерріам). Виходячи з цього, робимо висновок, що в змісті будь-якого політичного процесу присутні зміни, діяльність людей та їх конфлікти, а також функціонують певні інститути і досягається результат.

ПОЛІТИЧНИЙ ПРОЦЕС – це сукупність інституалізованих і неінституалізованих дій суб'єктів політики, які здійснюють формування та реалізацію загальною колективною владою волі суспільства. Західні політологи підкреслюють, що політичний процес є орієнтаційним поняттям, яке забезпечує діалог людей і культур, але не визначає його кінцевого результату.

ХАРАКТЕРИСТИКИ ПОЛІТИЧНОГО ПРОЦЕСУ. Політичний процес є одним із суспільних процесів і відрізняється від правового, економічного, ідеологічного, духовно-культурного своїми **якісними характеристиками:**

по-перше, він є визначенням конкретного, з кінцевим результатом процесу певного масштабу (наприклад, формування певної партії, проведення виборів і т.ін.);

по-друге, відображає реальну взаємодію суб'єктів політики;

по-третє, показує як індивіди, соціальні групи та інститути влади з усіма своїми стереотипами, цілями і забобонами взаємодіють один з одним та з державою, реалізуючи при цьому свої специфічні соціальні ролі та функції.

Джерелом розвитку політичних процесів виступають суперечності всередині політичної системи. Існує три групи таких суперечностей і всі, хто бере участь у політичному процесі, обов'язково повинні це враховувати:

по-перше, протиріччя частини (певного класу, політичної партії) і цілого (народ в цілому);

по-друге, протиріччя всередині частини (поділ суспільства на класи, соціальні групи має умовний характер і суперечності зберігаються завжди);

по-третє, протиріччя частини по відношенню до свого авангарду (політична партія, яка повинна виражати інтереси певної частини народу не дотримується своєї програми, що відриває маси від верхівки партії).

Наприкінці 50-х років ХХ ст. виник самостійний напрям аналізу політичного процесу – **теорія політичної модернізації**, суть якої полягає в описі характеру і напрямків переходу від традиційного до раціонального суспільства в результаті науково-технічного прогресу, соціально-структурних змін і перетворень нормативно-ціннісної системи. Оскільки саме політична система має бути якомога більш адаптованою до нових проблем, породжених суспільно-політичними змінами, то одним з найголовніших завдань політичної модернізації є формування політичної системи соціальної дії. Інституціоналізація політичної структури також є важливою метою, адже удосконалення традиційних інститутів, що в процесі модернізації суттєво змінюють свої функції та характер діяльності або ж взагалі реформуються в нові структури, є необхідним. Процес модернізації має альтернативний характер, разом з тим можемо говорити про певні стандарти в організації економіки, політики, соціальних відносин (як-то товарно-грошовий регулятор виробництва, збільшення затрат на освіту, зростання ролі науки в раціоналізації економічних відносин, сприяння якомога більшій соціальній мобільності населення, плюралістична організація влади, зростання політичних комунікацій і багато інших тенденцій).

СТРУКТУРА ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ складається з таких етапів:

- **етап представлення політичних інтересів** груп інститутам, що приймають управлінські рішення (включає виявлення, формування, пропаганду політичних інтересів індивідів, спільнот, організацій та рухів). Оскільки організовані і неорганізовані асоціації громадян мають різний характер і регулярність у представництві своїх інтересів, то центральним моментом на даному етапі є електоральний процес. Політологи радять звертати особливу увагу на способи, якими політична еліта впливає на результати голосування, соціальну структуру, етнічний склад, рівень освіченості, домінуючі цінності і т.п.

● **етап вироблення, прийняття та реалізація політичних рішень.** Ця стадія включає виділення з політичного контексту проблем, збір інформації, розгляд різноманітних можливих альтернатив. Також обов'язково враховується конституційно закріплений в державі порядок прийняття рішень та відомості про осіб, які виступають від імені держави і ту конкретну ситуацію, у якій виробляється спільна воля.

● **етап реалізації політичної волі,** вираженої у формі управлінських рішень, а також розподілу та перерозподілу ресурсів влади; контролю за елітою та політичною мобілізацією громадян. На даному етапі визначальним є питання вибору адекватних засобів і методів політичного регулювання (насильницьких або ж ненасильницьких, ідеологізованих чи неідеологізованих і т.п.).

В політичній науці розрізняють три режими політичного процесу, що характеризуються активізацією дій соціальних груп, які використовують різні інститути влади для задоволення своїх інтересів: режим функціонування, розвитку та занепаду.

Режим функціонування не виводить політичну систему за рамки взаємин громадян та інститутів державної влади, що склалися на даний час. У цьому режимі політичний процес відображає просте відтворення структурами влади рутинних, щораз повторюваних відносин між елітою та електоратом, політичними партіями, органами місцевого самоврядування тощо.

Режим розвитку означає, що структури й механізми влади виводять політику держави на рівень, що дозволяє адекватно відповідати на нові соціальні вимоги населення та поклик часу. Такий характер політичних змін означає, що інститути державної влади, правлячі кола зрозуміли цілі та знайшли методи управління, відповідні змінам, що відбуваються в соціальній структурі суспільства, а також змінам у співвідношенні політичних сил всередині країни й на міжнародній арені.

Режим занепаду та розпаду політичної цілісності має місце коли відцентрові сили й тенденції піднімаються над інтеграційними й приводять до розвалу встановленого режиму правління. Як наслідок – правляча еліта втрачає здатність управляти суспільством і регулювати соціально-правові відносини, а сам політичний режим втрачає стабільність і легітимність.

Політичні процеси втілюють в собі соціальні і політичні зміни, що є результатом складної взаємодії політичних, соціальних та ряду інших факторів. Результати політичного процесу залежать від сукупності

незалежних змінних (наявність ресурсів; сприятливих або несприятливих умов; зовнішнє оточення; втручання неочікуваних, випадкових факторів і т.ін.), а також від залежних змінних, наявних у самому політичному процесові (обраних засобів, способів, методів, виконавців та відносин між ними). Більша частина незалежних змінних може і повинна бути врахована в проекті політичного процесу, так само як і залежних (однак саме ця друга група факторів більше за все здатна порушити політичний процес).

ФОРМИ ПОЛІТИЧНОГО ПРОЦЕСУ:

- революція і реформа;
- політична криза і політичний конфлікт;
- політичне рішення і політичний плюралізм;
- повстання, бунт, заколот, путч;
- політична кампанія і пряма дія в політиці.

Революція являє собою спосіб вирішення внутрішніх конфліктів, що є наслідком глибоких соціально-економічних державних процесів. Як влучно відзначив Ж. Петан, “Рано чи пізно кожна остання революція виявляється передостанньою”. Ч. Джонсон у своїй концепції революції наголошує, що у випадку нездатності суспільства змінити свої інституції відповідно до внутрішніх і зовнішніх змін суспільна система втрачає рівновагу, що і є основною умовою для виникнення революції. Нестабільність змушує маси до пошуку нових лідерів, водночас існуюча влада стрімко втрачає підтримку більшої частини населення. Запобігти революції можна випередивши опозицію або за допомогою сили. П. Сорокін в роботі “Соціологія революції” найбільш важливими причинами революцій називає голод (пригнічення інстинкту харчування), неможливість задовольнити потреби в житлі, одягу навіть у мінімальному об’ємі, панування бідності і жебрацтва одних на фоні процвітання інших, деспотичні езекуції, масові страти (пригнічення інстинкту самозбереження), гоніння релігійного характеру та ін. Необхідними умовами революційного вибуху, на його думку, є два моменти: масове незадоволення існуючим порядком і нездатність правлячої еліти розробити контрзаходи, щоб хоча б частково змінити умови і направити незадоволення мас і нереволуційне русло.

Поряд з революціями формами досягнення політичної влади є **політичні перевороти**, які не призводять до докорінних соціально-політичних та економічних змін, а лише до персональних перестановок в центрі влади. Відомі: державні перевороти – форма зміни глави

держави чи уряду, прихід до влади нових політичних сил з боку представників апарату влади чи певних кіл правлячих класів; “палацеві” перевороти – форма зміни влади певним колом осіб, які знаходяться при дворі; путчі – форма боротьби за владу за допомогою використання репресивних заходів і допомоги частини армії; військові змови – форма встановлення влади військовими, що не передбачена законами і спирається на військову силу, яка виражає інтереси військово-промислового комплексу тощо.

Іншою формою світового політичного процесу є еволюція (поступальний розвиток), головним інструментом якої є реформа. Найбільш поширеним є розуміння **реформи** (від лат. “перетворювати”) як зміни будь-якої істотної сфери життя суспільства при збереженні основ його економічного і соціального ладу. Реформа є повсякденною реальністю у більшості країн світу, оскільки саме життя змушує суспільство перебудовувати державні структури і інституції, пристосовуючи застарілі конструкції до нових умов. Вони можуть бути соціальними, економічними, політичними, їх спрямованість може мати зберігаючий чи перетворюючий характер, бути системними чи стосуватися окремих суспільних сфер (реформа освіти, військова і т.п.) і т.п.

ТИПИ ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ. В західній політології існують наступні **системи типологізації** політичних процесів:

- за значущістю для суспільства політичні процеси поділяються на **базові** (характеризують способи включення широких соціальних верств населення у відносини з державою, форми перетворення інтересів та вимог населення в управлінські рішення, типові прийоми формування політичної еліти) і **периферійні** (відбивають динаміку формування політичних партій, груп тиску, розвиток місцевого самоврядування і т.п.);

- з точки зору участі мас у політичному житті визначають такі, що ангажують – **демократичні** і такі, що не ангажують – **антидемократичні**, тоталітарні політичні процеси, в останніх переважають нав’язані громадянам форми політичних відносин і жорстко централізовані методи прийняття управлінських рішень;

- американський політолог Л. Берест в основу класифікації політичних процесів поклав поняття народу як основного суб’єкта політики. Він визначає такі їх різновиди: **пряма демократія** (схема якої є такою: народ – законодавчий процес), **представницька демократія**

(що діє за такою схемою: народ – законодавець – законодавчий процес), **плюралістична демократія** (діє за схемою: народ – групи тиску – законодавець – законодавчий процес);

● за критерієм публічності політичний процес може бути **відкритий** (характерний тим, що політичні інтереси громадян виявляються систематично в електоральних волевиявленнях, програмах партій і суспільних рухів, а соціальні контакти базуються на демократичних принципах і процедурах) і **тіньовий** (ґрунтується на публічно неоформлених інститутах і центрах влади, на не легалізованих і невизнаних суспільством структурах або ж реальний політичний процес, якому перешкоджають у легалізації і він набуває характеру некерованості і невизначеності).

Різновидами політичного процесу є політична соціалізація, політична участь, політичні зміни та політичний розвиток.

Політична соціалізація – це процес входження людини в світ політики, засвоєння нею досвіду, норм і традицій політичної культури.

Політичні зміни – це збільшення у структурних і функціональних особливостях політичних явищ частки нового, що забезпечує як самовідтворення, так і оновлення суспільно-політичного організму.

Політичний розвиток – це перехід від одного політичного стану до іншого, якісно досконалішого, від простішого до складнішого, зумовлений зростанням і змінами політичної культури, оволодінням новими формами політичної діяльності.

2.3. Політика та соціальні відносини

Будучи суспільним явищем, політика прямо пов'язана із типом та характером соціальних відносин. З одного боку, вона залежить від останніх, з іншого – на них впливає.

СОЦІАЛЬНІ ВІДНОСИНИ – взаємовідносини, які виникають між соціальними спільнотами, між спільнотами і державними установами.

Вони можуть бути:

- формальні і неформальні;
- відкриті і приховані (латентні);
- легітимні й нелегітимні,
- продуктивні і контрпродуктивні.

За інтенсивністю, силою зв'язку, ступенем спільної участі виділяють такі типи відносин:

1. Ділові відносини – це такі, завдяки яким персоніфіковані соціальні спільноти (через профспілки, політичні партії, суспільні рухи тощо) і державні установи здійснюють обмін і контролюють процес забезпечення потреб людини. Формами ділових відносин може бути ділове спілкування, переговори, укладення договорів, суспільний контроль за дотриманням прав і свобод людини і громадянина. Ознаками ділових відносин є позитивізм, раціоналізм, прагматизм, тобто досвід, цілеспрямованість та успіх. Указані ознаки відрізняють ділові стосунки від непродуктивних. Другою ознакою ділових відносин може бути рефлексійність, тобто усвідомлення з боку державних установ і громадських формувань ступеня актуальності тих чи інших потреб, прав і свобод людини для країни, регіону або для конкретної спільноти та готовності до їх забезпечення.

2. Комунікативні взаємовідносини характеризують зв'язки між суб'єктами громадянського суспільства і державними установами, які слугують каналами передачі інформації. Досвід, наприклад, Франції показує, що в разі правильної організації комунікативних зв'язків можна добитися високого рівня довіри між державними установами та громадськістю. При цьому використовуються дві основні форми.

Перша полягає в тому, щоб звертатися безпосередньо до громадськості.

Друга – це коли представники адміністрації звертаються до громадськості не прямо, а опосередковано, наприклад через пресу, телебачення, інші засоби масової комунікації.

3. Інструментальні відносини – це відносини стосовно забезпечення потреб і прав окремих соціальних груп (дітей, жінок, етнічних меншин тощо) необхідними ресурсами, такими як продукти, послуги, інформація.

4. Морально-психологічні відносини характеризують ставлення, відносини, зв'язки між представниками державних установ і громадських об'єднань під час взаємних дій, або протистоянь, або пошуку прийнятних рішень.

Прикладом нелегітимних, непродуктивних, неконструктивних відносин можуть бути відносини, при яких сторони відчувають і виявляють стосовно одне одного такі почуття і відчуття, як вплив,

зверхність, відмінність, відразу, ворожість тощо. Це особливо має прояв з боку громадськості під час мітингів, демонстрацій, пікетів тощо.

5. Відносини влади – авторитету мають місце під час взаємин державних установ і впливових громадських рухів.

СОЦІАЛЬНІ НОРМИ – це основні правила поведінки людей на роботі і в повсякденному житті. Вони створюються як органами держави, так і громадськими об'єднаннями на основі архетипів, традицій, звичаїв поколінь. Соціальні норми у формі правил, традицій, звичаїв регулюють відносини по вертикалі та горизонталі суспільного буття.

СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА – це такий спосіб спільної діяльності людей, при якому вона набуває форми жорстко упорядкованого, регульованого, скоординованого цілого, спрямованого на досягнення конкретних цілей суспільства або окремих його груп.

Загалом соціальна структура тлумачилася як певна множинність соціальних груп, які розрізняються функціями в суспільстві і розмірами багатства (на основі цих відмінностей складаються досить жорсткі відносини між групами в сфері влади (одні керують, інші підкоряються) і багатства (одні присвоюють працю інших). У міру розвитку вони змінюються: влада одних слабшає, влада інших посилюється. Проте самі відносини досить тривкі і залишаються незмінними протягом тривалого історичного часу.

Аналіз соціальної структури включає вивчення соціального складу, соціальних зв'язків і відносин, соціальних норм, усталеності, стабільності організації, режиму керування, системи мотивації, символіки, традицій, способу життя.

СОЦІАЛЬНА СТРАТИФІКАЦІЯ – важливий елемент соціальної структури, що *виражає відносини соціальної нерівності в суспільстві, інституті, організації в залежності від обсягу влади, економічного становища, рівня освіти, престижу професії.*

На рівні соціальної групи стратифікація виявляється через постійне відтворення ієрархічно розташованих соціальних позицій (статусів), соціальних ролей (функціональне становище людини у відповідності з її статусом), форми діяльності (офіційні і неофіційні),

правила взаємовідносин, лідерство, престиж, службову кар'єру, систему винагород, стиль поведінки, спосіб життя і т. п.

СОЦІАЛЬНА МОБІЛЬНІСТЬ – це переміщення людей із однієї соціальної групи до іншої.

Недостатній розвиток соціальних груп – одна з важливих умов для розвитку тоталітарних та авторитарних режимів. І навпаки – урізноманітнення соціальної структури є важливою передумовою демократизації суспільства, що пориває з тоталітаризмом. Посилення соціального плюралізму виступає важливим об'єктивним фактором демократизації життя в усіх його сферах. Історичний досвід засвідчує, що установка на соціально однорідне суспільство не відповідає потребам прогресу цивілізації.

Тема 3. Основні віхи світової політичної думки

Зародження політичної думки пов'язується з тим ступенем суспільного розвитку, коли виникає приватна власність на засоби виробництва, відбувається соціальне розшарування суспільства, утворюється державність. Саме проблеми держави і права, владних відносин у суспільстві були й залишаються в центрі політичної думки.

Розмаїття політичних ідей та імен їх авторів є надзвичайно широким. Не претендуючи на всеосяжність, ми зупинимося лише на тих, які, з нашого погляду, справили найсуттєвіший вплив на сучасне розуміння політики й політичних процесів.

3.1. Виникнення і розвиток політичної думки в Стародавньому світі

Політична думка зародилась в стародавні часи в країнах Стародавнього Сходу – Єгипті, Вавилоні, Індії, Китаї, Персії.

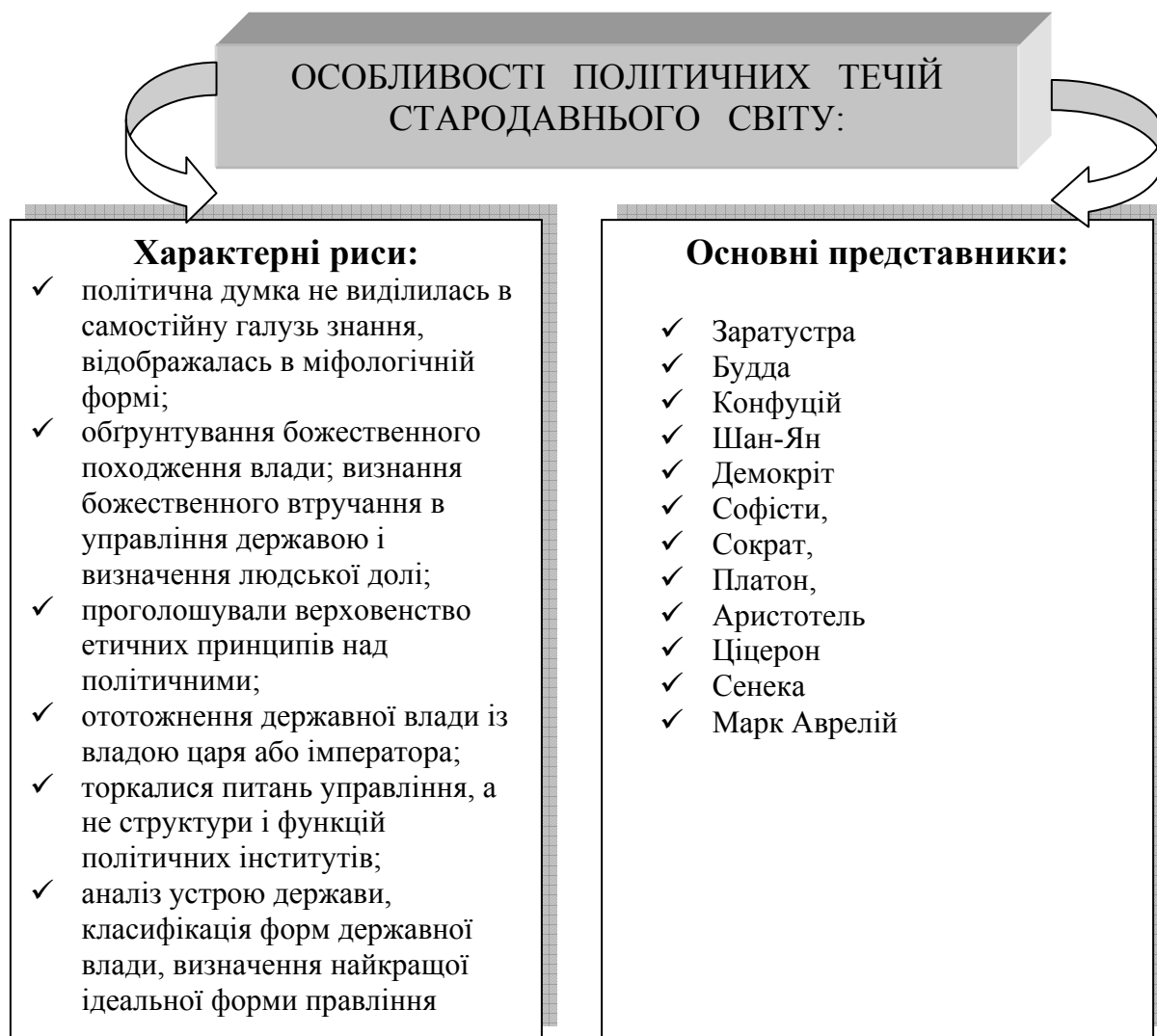


Рис. 3.1 Особливості політичних течій стародавнього світу

ЄГИПТЯНИ вважали, що ключ до проблем функціонування державної влади, справедливості, правосуддя перебуває в руках богині істини і порядку Маат. Творцем світу і всього живого на Землі, верховним царем і батьком інших богів вважали бога сонця, бога-фараона Ра, який владарював над богами і людьми. Потім він передав царювання своїм нащадкам, теж богам – Осірісу, Ісіді, Сету, Гору та іншим. Від них пішло понад 340 фараонів-людей. У такий спосіб пропагувалося божественне походження державної влади, виправдовувалася східна деспотія, підпорядкованість “нижчих вищим”.

Суспільство уявлялось єгиптянам як піраміда, верхівка якої – боги і фараони, підніжжя – народ. Між ними – жерці, знать, чиновники. Водночас єгипетські мислителі закликали не зловживати владою,

приборкувати корисливі прагнення, поважати старших, не грабувати бідних, не ображати слабких тощо.

ШУМЕРСЬКА ранньополітична думка, як і єгипетська, вбачала джерело влади у верховному божестві, яке разом з підлеглими богами визначає земні справи і людські долі. Це зафіксовано в написах на глиняних табличках про реформи Урунімгіни (XXIV ст. до н. е.), піснях і переказах про Гільгамеша (XXIII ст. до н. е.), Шумерських законах (XXI ст.), законах Білалами – правителя Ешнунни (XX ст. до н. е.), Царських списках (XX–XIX ст. до н. е.) тощо.

ВАВІЛОНЯНИ залишили одну з найцінніших пам'яток східної політико-правової думки – Закони Хаммурапі (1792–1750 до н. е.). З 282 статей цього кодексу збереглося 247, в яких зафіксовано прагнення до втілення вічної справедливості, до подолання зла і беззаконня. Право розглядалось не як сакральна (священна), а світська сутність.

ЗАРАТУСТРА (VIII ст. до н. е. засновник зороастризму – міфологічних уявлень стародавніх персів): у центрі його вчення боротьба добра і зла. Держава має бути земним втіленням небесного царства, монарх має насаджувати добро, боротися проти зла в державі. При владі мають бути найдоброчесніші люди. Закликав до взаємної любові, прощення, миру.

БУДДА (563–483 рр. до н. е.; збірник “Дігха Нікайя”):

Його вчення зосереджено на особі, яку необхідно позбавити від постійних страждань. Заперечував теорію божественного походження каст і царської влади. Пропонував людям відмовитися від бажань і пристрастей, зробити своє життя невіддільним впливу середовища.

КОНФУЦІЙ (551–479 рр. до н. е.) – яскравий представник стародавньокитайської думки. Погляди Конфуція викладено у книзі “Луньюй” (“Бесіди і судження”), складеній його учнями.

Конфуцій розвивав патріархально-патерналістську концепцію держави, відповідно до якої держава виступає як велика сім'я. Влада правителя в державі є такою, як влада батька в сім'ї, а відносини правителів і підданих нагадують сімейні відносини, де молодші залежать від старших. Правитель (імператор) є “сином неба”, його влада має божественне походження. Конфуцій висував важливу вимогу дотримання в державному управлінні моральних принципів, був противником будь-якого насильства і вважав, що забезпечення суспільного порядку має здійснюватися не шляхом насильства, а через удосконалення самої людини, дотримання доброчесності.

Доброчесність у тлумаченні Конфуція виступає як широкий комплекс етико-правових норм і принципів, до якого входять правила ритуалу, людинолюбство, піклування про людей, шанобливе ставлення до батьків, відданість правителю, відчуття обов'язку тощо.

Регулювання політичних відносин за допомогою вимог доброчесності у вченні Конфуція різко протиставляється управлінню на основі законів, що було зумовлено їх традиційно каральним значенням. Конфуцій не заперечував повністю значення законодавства, однак відводив йому допоміжну роль, висуваючи на передній план у регулюванні суспільних відносин вимоги доброчесності.

МО ЦЗИ (479–400 рр. до н. е.), – засновник моїзму, розвивав ідею природної рівності всіх людей і обґрунтовував договірну концепцію виникнення держави, в основі якої лежить ідея належності верховної влади народу.

Мо Цзи вважав, що влада має використовувати не лише насильство й покарання, а й моральні форми впливу на людей. Мо Цзи висунув ідею договірного походження держави та управління. У давнину, вважав він, не було управління й покарання, кожний мав власне розуміння справедливості, й тому у відносинах між людьми панувала ворожнеча.

Ідея єдиної для всіх справедливості і єдиної законодавчої влади була спрямована у Мо Цзи проти свавілля чиновників, які, встановлюючи свої порядки, вдавалися до насильства й жорстоких покарань. Важливе місце у його вченні посідає вимога врахування інтересів простого народу в управлінні державою. Він рішуче виступав за звільнення низів суспільства від гніту, страждань та убогства. Бідність Мо Цзи вважав джерелом безпорядків у державі.

ШАН ЯН (390–338 рр. до н. е.) – виступив з обґрунтуванням управління, яке спирається на закони й суворі покарання (легізм). Стверджував, що організація державного управління має ґрунтуватися не на традиції і ритуалі, а на основі єдиних, чітко визначених законів – “фа” (звідси китайська назва цієї школи – “фація”), які спираються на суворі покарання.

Закони, а не особисті бажання чи свавілля правителів мусять лежати в основі державного управління. Концепція державного управління Шан Яна пройнята ворожістю до простих людей, низькою оцінкою їхніх вчинків і переконань, певністю, що лише за допомогою жорстоких законів народ можна тримати в покорі. Цей ідеал «законницької» держави заперечує законодавче встановлення будь-яких

прав підданих і сприймає закон лише як засіб державного управління в інтересах правителів.

Без сумніву, політичні ідеї, які були репрезентовані загаданими вище великими мислителями сход, є цікавими для нас. Вони складають частину політичної культури східної цивілізації і мають велике значення для історії розвитку всієї людської історії. Разом з тим, через різні історичні причини вони майже не впливали на розвиток європейської цивілізації. Значно більший вплив на сучасну Європу має політична думка мислителів Стародавньої Греції та Риму.

Політична думка в Стародавній Греції і Стародавньому Римі розвивалась як форма теоретичного узагальнення інтенсивного політичного життя, характерного для цих суспільств. Функціонування інститутів полісної демократії неможливе без активної участі громадян в політиці, що передбачає вибір оптимальних для цього форм державного устрою, існування механізму вирішення політичних конфліктів, що виникали між громадянами, наявність уявлень про шляхи забезпечення єдності суспільства при наявності очевидних і гострих соціальних відмінностей. Багато ідей, які виникли в той час, не втратили своєї актуальності й дотепер.

Вагомий внесок у політичну теорію належить давньогрецьким мислителям, насамперед, творчістю “СЕМИ МУДРЕЦІВ” (кін. VII – поч. VI ст. до н. е.). Вироблені ними формули “чеснотам – свій, пророкам – чужий”, “силою не роби нічого” (Клеобул); “дотримуйся доброчесності”, “закон – це поєднання права і сили”, “навчившись підпорядкуванню, навчишся керуванню” (Солон); “не погрожуй вільним, нема на те права”, “не бажай неможливого”, “пізнай самого себе”, “слухайся законів більше, ніж ораторів”, “підкоряйся законам” (Хілон); “не красуйся зовнішністю, а будь прекрасний справами”, “вчи і вчись кращого” (Фалес); “не роби того, що не подобається іншому”, “закон – втілення найвищої могутності”, “володій своїм” (Піттак); “бери переконанням, а не силою”, “говори доречно” (Біант); “демократія краще тиранії”, “не карай злочинця, а попереджай злочин”, “люби закони старі, а їжу свіжу” (Періандр) та ін. – покликані були стати моральною нормою співжиття.

СОЛОН (640–559 до н. е.) завдяки рішучим реформам в державному будівництві увійшов в історію як родоначальник давньогрецької демократії. Приватна власність за його доби набула не лише легітимного характеру, а й стала вирішальною ознакою при

визначенні політичних прав громадян, обсяг яких залежав від майнового цензу, а не від походження.

ДЕМОКРИТ (470–366 до н. е.) – його вчення особливо вплинуло на розвиток політичної ідеології: про справедливість у політиці як відповідність природі, про суспільство, державу і закони як штучні утворення людей внаслідок природного процесу, про політичний конформізм і моральну солідарність вільних громадян як необхідний компонент “хорошої” держави. Демокрит доводив земне, а не божественне походження людини (з землі і води), суспільне, а не небесне походження права. У контексті тих ідей фігурували вчення Піфагора (580–500 до н. е.), Геракліта (530–470 до н. е.) та деяких інших давньогрецьких мислителів.

СОФІСТИ – родоначальники раціоналістичних інтерпретацій політичного розвитку (Протагор (481–411 до н. е.), Горгій (483–375 до н. е.), Гіппій (460–400 до н. е.), Антіфонт (V ст. до н. е.), Фрасімах (V ст. до н. е.) та ін.

Заслуга софістів в олюдненні суспільно-політичних явищ, започаткуванні світської теорії політики, держави і права, переміщенні людини з “периферійних позицій” у центр політичного життя, ставленні до неї як до “міри всіх речей”, природної рівності людей, у тому числі й рабів, у розвитку демократичних поглядів.

СОКРАТ (469–399 рр. до н. е.) – вів пошуки раціонального, логічно-понятійного обґрунтування об’єктивного характеру етичних норм, моральної природи держави і права, був принциповим прибічником законності. Основу нормального функціонування держави, її благополуччя він убачав у непорушності законів, підпорядкуванні їм усіх громадян. Дотримання полісних законів Сократ пов’язував з одностійством громадян, під яким розумів відданість і підпорядкування законам.

Він намагався сформулювати ідеально-розумну сутність держави. Владу, засновану на волі народу й державних законах, Сократ вважав царством, а владу, засновану на свавіллі правителя і спрямовану проти народу, – тиранією. Правління тих, хто дотримується законів, він називав аристократією, правління найбагатших – плутократією, а правління всіх – демократією. При цьому мислитель негативно ставився до участі в управлінні державою більшістю народу (на його думку, грубих і некомпетентних людей). Управлінню державою Сократ приділяв особливу увагу, стверджуючи, що правити мають компетентні особи.

ПЛАТОН (427–347 рр. до н. е.) – своє політичне вчення він виклав головним чином у трактатах-діалогах “Держава”, “Політик” і “Закони”. Вчення Платона про державу ґрунтується на його філософських поглядах.

Цю ідеальну справедливу державу Платон будує за аналогією з людською душею. Трьом початкам людської душі (розумному, вольовому й чуттєвому) в державі аналогічні три схожих початка – дорадче, захисне й ділове, а цим останнім відповідають три суспільних стани – правителів, воїнів і виробників. Справедливість полягає в тому, щоб кожне початок робило лише свою справу відповідно до встановленої ієрархії. Ідеальна держава Платона – це справедливе, засноване на законах, правління кращих. Таке правління може бути або царською владою (якщо серед правителів вирізняється хтось один – найдостойніший), або аристократією – владою декількох кращих.

Через недосконалість людської природи така держава не може бути вічною і зміниться іншими, гіршими формами правління – тимократією, олігархією, демократією або тиранією. Причому кожна з цих форм є гіршою за попередні.

Демократію Платон розцінював як лад приємний і різноманітний, але такий, що не має належного управління. Платон, як й інші давньогрецькі мислителі, заперечував не взагалі демократію як владу народу, а демократію як владу натовпу – охлократію.

Кожну з форм державності губить саме те, що вважається в ній найвищим благом. У тимократії це воєнні успіхи, в олігархії – багатство, в демократії – свобода. Саме з демократії виростає її продовження і протилежність – тиранія, встановлення якої означає перетворення надмірної свободи в надмірне рабство. Тиранія – найгірша форма державного правління, за якої панують беззаконня, свавілля й насильство. У діалозі “Політик” Платон високо оцінює роль політики в житті суспільства. Він вважає політику царським мистецтвом, яке вимагає знань і вміння управляти людьми. Якщо правителі володіють таким мистецтвом, то не має значення, правлять вони за законами чи без них. У тих державах, де немає істинних правителів, правління повинно здійснюватися через закони.

АРИСТОТЕЛЬ (384–322 рр. до н. е.) – політичні погляди викладені головним чином у працях “Політика” та “Афінська політія”. Займався проблемами походження, сутності та форми держави. Він вважав, що держава виникла не в результаті якоїсь угоди між людьми на основі їх волевиявлення, а природно-історичним шляхом – із сім’ї і поселень як

всеохоплююча і найдосконаліша форма спілкування людей. Зумовлюється цей процес тим, що людина за своєю природою є політичною істотою, і завершення цієї її природи знаходить свій вияв саме в політичному спілкуванні, тобто в державі.

Форму держави Арістотель характеризував як політичну систему, що визначається верховною владою в державі. Трьома правильними формами держави виступають монархія, аристократія і політія, а трьома неправильними – тиранія, олігархія і демократія. Кожна з цих шести основних форм має свої види, залежно від комбінації формоутворюючих ознак.

Найкращою формою правління, за Арістотелем, є політія, в якій влада належить більшості і здійснюється на спільне благо. Найгіршою з неправильних форм держави є тиранія, де влада здійснюється деспотичними методами однією особою в особистих інтересах. Арістотель розрізняє крайню демократію, в якій верховна влада належить народу, а не закону, і помірковану цензову демократію, засновану на примиренні багатих і бідних і пануванні закону. Першу він різко засуджує, другу підтримує.

Політія втілює в собі кращі сторони олігархії і демократії (об'єднує багатих і бідних, багатство і свободу), але вільна від їх недоліків і крайнощів. За Арістотелем, політія є середньою формою держави, в якій у всьому переважає середній елемент. У звичаях це – поміркованість, у майні – середній достаток, у правлінні – середній прошарок. Цей середній прошарок є найціннішим стосовно політики, оскільки він найбільш прихильний до існуючих порядків, і завдяки йому в державі можна пом'якшити суперечність між бідними й багатими, яка є причиною державних переворотів.

ПОЛІБІЙ (210–128 до н. е.) – започаткував політичну історію як науку (“Всезагальна історія”). Історію людства він розглядав як закономірний, необхідний процес руху до нового за всезагальним світовим законом і розумом. Історія державності – природний процес у межах циклу: царство – тиранія – аристократія – олігархія – демократія – охлократія. Полібій детально аналізує сутність цих державних форм, причини занепаду одних та злету інших, визначаючи три головних (царство, аристократія, демократія), групуючи їх за протилежними ознаками: царство – з тиранією, аристократію – з олігархією, демократію – з охлократією.

Найраціональніша форма держави – змішане правління царя, старійшин і народу (переплетення рис царства, аристократії й

демократії). Ця ідея містить концепцію отримань і противаг: три влади не лише підтримують, а й перешкоджають одна одній, наштовхуються на протидію двох інших влад, що забезпечує державі стабільність. Це дає підстави вважати Полібія батьком не тільки політичної історії, а й теорії поділу влад.

МАРК ТУЛЛІЙ ЦИЦЕРОН (106–43 рр. до н. е.) був знаменитим римським оратором, юристом і державним діячем. Державу Цицерон визначає як справу, надбання (лат. *res*) народу (лат. *populi*). Звідси походить і її назва – республіка (лат. *respublica*). Основну причину походження держави він вбачає у вродженій потребі людей жити разом. Цицерон приділяв значну увагу аналізу різних форм державного правління та їх перетворень.

Залежно від числа правлячих він розрізняв три простих форми правління: царську владу (монархію), владу оптиматів (аристократію) і владу народу (демократію). Кожна з цих форм має свої переваги: у царської влади це благовоління до підданих, у влади оптиматів – мудрість, у влади народу – свобода. Але кожній з них властиві й певні недоліки. Так, царська влада і влада оптиматів обмежують свободу народу та усувають його від участі в управлінні державою, а демократія означає зрівнялівку.

Цицерон вважає, що за можливості вибору з простих форм правління перевагу потрібно віддати царській владі, а демократію слід поставити на останнє місце. Але найкращою формою держави є змішана форма, утворювана шляхом рівномірного поєднання достоїнств трьох простих форм правління. Найважливішими достоїнствами такої держави є її міцність і правова рівність громадян.

Після краху Римської республіки, з початком нової ери, популярними стали ідеї Сенеки (3–65 н. е.), Епіктета (50–140 н. е.), Марка Аврелія (121–180 н. е.) та інших римських стоїків, які в умовах посилення авторитаризму, правового свавілля проповідували політичну пасивність, індивідуалізм, космополітизм, фаталізм.

На думку СЕНЕКИ, природна держава з природним правом – це всесвіт, що базується на божественному началі, а люди, “рідні один одному”, “співтовариші по рабству”, підпорядковуються світовим небесним законам.

ЕПІКТЕТ дотримувався християнського принципу “чого не бажаєш собі, не бажай іншим”, засуджував рабство і багатство.

МАРК АВРЕЛІЙ розглядав державу як конформістичне утворення з рівним для всіх законом, вважав найважливішою цінністю свободу підданих.

Безумовну актуальність і сьогодні носять думки стародавніх мислителів із приводу етико-правових норм і принципів справедливості в політиці (Конфуцій, “Сім мудреців”, Демокрит, Сократ); належності верховної влади народу (Мо-цзи); обґрунтування важливості існування середнього класу в суспільстві (Аріотель), поділу влад (Полібій), рівності людей (Сенека) тощо.

3.2. Деморалізація політики та абсолютизація державних інтересів у творчості італійського теоретика Н. Макіавеллі

В епоху Середньовіччя політичні знання набули релігійно – етичної форми. Політичні проблеми розглядалися як складова проблем теологічних. Саме так пояснював їх великий католицький теолог АВГУСТІН АВРЕЛІЙ (353–430 р. до н. е.). На його думку, діяльність держави має бути всебічно підпорядкована реалізації волі Божої. Якщо вона від цієї волі відходить, то спотворює своє призначення, смисл якого полягає в реалізації загального блага, яке дається Богом. Джерело зла, соціальних і політичних потрясінь філософ бачив в свободі волі людини, яка відходить від божої волі. Він обґрунтовує принцип безумовного пріоритету церковної влади перед світською, від якої і походять гострі політичні і теоретичні колізії. Сутність влади, яку визначає Бог, благодатна, але конкретні її форми, що реалізуються людиною, можуть бути ганебними і суперечити божественній волі. Цього люди можуть уникнути, якщо усвідомлять загальний порядок змін, встановлений Богом. Закони держави мають гармонійно співіснувати з цим загальним законом і спрямувати поведінку людей відповідно до нього. Якщо державна влада не робить цього, відходить від вимог божественного закону, піддані мають право не виконувати її вимоги.

Відхід від теологічної інтерпретації політики відбувся в епоху Відродження і був пов’язаний передусім з роботами і поглядами Нікколо Макіавеллі.

НИККОЛО МАКІАВЕЛЛІ (1469–1527) – найяскравішим представник політичної думки, знаменитий італійський мислитель і політик. Основні праці – “Правитель” (1513), “Роздуми на першу декаду Тита Лівія” (1519), “Історія Флоренції” (1532). Його вважають творцем нової науки про політику. Макіавеллі приходив до висновку про тісний зв’язок права з інтересами людей, що стоять при владі.

Його ідеї “подарували” життя сучасним соціологічним теоріям еліт (В. Парето, Г. Моска, Ч. Мілс). На нього, як на авторитет і предтечу, посилаються теоретики бюрократії (М. Вебер, Р. Міхельс), корупції (С. Хантінгтон), політичного прогнозування (Д. Белл, Г. Кан, Е. Вінер). Задовго до Конта він висунув ідею “суспільного консенсусу”. Та й саме поняття *stato*, тобто, “державна” зобов’язана своєю появою насамперед Макіавеллі, що вперше застосував його для позначення політичної організації суспільства.

Макіавеллі не тільки побачив появу великих національних держав, але і вказав розвитку буржуазної державності: абсолютистську і республіканську. Він вважав, що необхідно вибирати найкращу державну форму в залежності від співвідношення сил на політичній арені, взаємодії всіх елементів форми держави від завдань, що стоять перед нею. Те, що добре в один час, може бути не придатним для іншого. Важливі для нас і його інші думки про те, що не треба намагатися встановити демократію в розбещеному суспільстві, або, навпаки, монархії – у суспільстві волелюбному.

ПРИНЦИП ВІДНОСНОСТІ ПРАВЛІННЯ – один із принципів політичної теорії Макіавеллі, який говорить: вибір засобів відносний ситуації, оцінка результату відносна засобам, а усе разом – мета, засоби і ситуація – повинні співвідноситися між собою. Наприклад, численні страти не можна виправдати з погляду вищих принципів, але це необхідно зробити з погляду цілей або конкретної ситуації. Ці ідеї викладені Н. Макіавеллі головним чином у його історичних працях. Принципово іншими є його погляди, подані у трактаті “Правитель” (в оригіналі ця праця має назву “*Il principe*”, що означає “одноосібний правитель”). Основний зміст цієї праці складають змалювання образу ідеального, на думку Н. Макіавеллі, правителя та рекомендації щодо того, як йому здійснювати і зміцнювати свою владу.

РОЗМЕЖУВАННЯ ПОЛІТИКИ І МОРАЛІ – другий принцип. Політику не можна судити з моральних позицій: недоречно осягати й вирішувати політичні проблеми, керуючись моральними міркуваннями, бо влада, політика вже за своєю природою є позаморальними явищами.

Н. Макіавеллі стверджував, що заради досягнення політичних цілей правитель може використовувати будь-які засоби, незважаючи на вимоги моралі: вдаватися до обману, діяти лестощами і грубою силою, фізично знищувати своїх політичних противників тощо. Правитель має бути схожим на сильного лева, щоб страхати вовків, і на хитрого лиса, щоб не втратити в пастку. По суті справи, відмежування політики від моралі перетворилось у проповідь Н. Макіавеллі аморалізму в політиці. Політика, в розумінні мислителя, – це сфера підступності й віроломства. Відтоді аморальна політика за принципом “мета виправдовує засоби” дістала назву “МАКІАВЕЛЛІЗМ”.

Позиція Н. Макіавеллі пояснюється однією з основних аксіом його політичної філософії – думкою про те, що люди за своєю природою є порочними, егоїстичними і злими істотами, їх турбують не благо держави, а передусім власні матеріальні інтереси. Н. Макіавеллі наголошував, що люди можуть змиритися зі втратою свободи, влади, навіть зі смертю батька, але ніколи й нікому не простять втрати власного майна. Політика покликана відповідати порочній природі людей. Правитель має бути переконаним, що знать – честолюбна, а народ – чернь, яка захоплюється зовнішніми ефектами та успіхом. Покірність підданих найкраще гарантують примус і страх.

УРАХУВАННЯ ЦИКЛІЧНОГО РОЗВИТКУ ФОРМ ДЕРЖАВНОГО ПРАВЛІННЯ – третій принцип політичної теорії Макіавеллі (демократія – олігархія – аристократія – монархія).

Циклічний розвиток форм правління в нього нагадує ідею кругообігу, взаємообертання добра ізла. Він вважає, що політичні перевороти свідчать про нетривкість навіть найпрогресивнішого режиму, тому що його скидають, а на зміну приходить тиранія.

Макіавеллі визначив, що існують *три правильних*, або основних форм правління – монархія, аристократія і народне правління, і три поганих, або *перекручених* – тиранія, олігархія й анархія. Другі так схожі на перших, що легко переходять одна в другу: монархія легко переходить у тиранію, а демократія – в анархію. Фундатор будь-якої з трьох правильних форм правління спроможний установити її лише на невеличкий час, тому що ніякий засіб не утримає її від перетворення у свою протилежність. Конкретний політичний ідеал Макіавеллі – республіка.

На думку мислителя, самозбереження і зміцнення політичної влади будь-якими засобами є домінуючим інтересом державності. В цілому Н. Макіавеллі зробив вагомий внесок у розвиток політичної думки, і західна політологія вважає його основоположником науки про політику.

3.3. Політичні концепції Нового часу

За Нового часу сформувалися основні національні школи високорозвинутої політичної думки, вдосконалювалися актуальні й для сьогодення політичні ідеї. Основні ідеї цього періоду були пов'язані із розвитком двох теорій: суспільного договору та природного права. Фактично мислителі цього періоду намагалися дати відповідь на запитання: хто для кого існує – держава для людини, чи людина для держави?

ОСОБЛИВОСТІ розвитку політичних знань Нового часу:

- аналіз проблем прав та свобод людини, закону і держави, демократичного устрою суспільного життя;
- формування ліберальної політичної ідеології;
- обґрунтування необхідності розподілу влад;
- аналіз цінностей і механізму функціонування буржуазної демократії;
- формування концепції прав людини та громадянина.

ТОМАС ГОББС (1588–1679) – автор знаменитого “Левіафану”, представника англійської політичної думки. На думку Гоббса, людина – не суспільно-політична істота, а егоїстична тварина (“людина людині – вовк”). Рівна від природи, вона отримує “право на все”, яке в умовах суцільного егоїзму, честолюбства перетворюється на “право ні на що”, на війну всіх проти всіх. Для формування стану “людина людині бог” виникає штучна інституція – держава, яка відбирає в індивідів природні права, окрім права на фізичне життя. Безмежні права держави зосереджуються в руках абсолютного монарха, а тому поділ влад на гілки неприпустимий, бо знову призведе до громадянської війни. Влада суверена-монарха не підлягає контролю, він – над законом.

За Гоббсом, держава – це і є суспільство, а суспільство – і є держава, які підносяться над людиною. Тобто, за Гоббсом – людина існує для держави, звідси виникла вся школа тоталітарних вчень.

ДЖОН ЛОКК (1632–1704) – головний фундатор класичного лібералізму. Локк був виразником ліберально-демократичного напрямку англійської політичної думки. У праці “Два трактати про державне правління” він першим серед мислителів на рівні в ланцюжку “особа – суспільство – держава” поставив на перше місце особу (потреби й інтереси людини), на друге – потреби й інтереси суспільства і лише на третє – потреби й інтереси держави. Цей підхід згодом був покладений в основу політичної доктрини класичного лібералізму.

Держава, за Локком, виникла не внаслідок “війни всіх проти всіх”, а з первісного миру і злагоди серед рівних і вільних людей для забезпечення цих природних, невідчужуваних прав і захисту приватної власності. Люди, передавши державі права, не втрачають їх. Держава оберігає такі права. А найдосконалішою формою держави є не абсолютна, а конституційна монархія. Гарантом запобігання в ній політичної сваволі щодо особи повинен бути поділ влад на законодавчу, виконавчу (в т. ч. і судову) та союзну (займається зовнішньою політикою). Такий поділ слід здійснювати на засадах і принципах верховенства закону, якому підпорядковуються всі, в т. ч. й законодавці.

Локк виводить три основних права людини, які в літературі отримали згодом назву “не відчужені”: право на життя, право на свободу, право на власність.

ШАРЛЬ ЛУЇ МОНТЕСК'Є (1689–1755) – французький правознавець, просвітник, один із засновників новітньої політичної науки. У своїх працях – “Персидські листи”, “Роздуми про причини величчя римлян і їх занепаду”, “Про дух законів” – він наголошує, що головне завдання держави – забезпечити людині політичні свободи (можливість робити все, дозволене законами, і не робити того, що законами заборонено, бо тоді такої свободи не буде ні для кого), і громадянські свободи (спокій духу, відчуття громадянської безпеки, запобігання необґрунтованим приватним і публічним звинуваченням індивіда, гуманне кримінальне законодавство, неухильне дотримання правил судочинства, недопущення деспотизму і зловживань з боку посадових осіб, суворе дотримання законів і непорушний режим законності).

Монтеск'є стверджував, що таке забезпечення політичних і громадянських свобод можливе лише за існування в державі незалежних одна від одної гілок влади – законодавчої, виконавчої та судової. *Саме незалежність, а не розподіл функцій між ними*, ставив Монтеск'є на перше місце, розуміючи, однак, що реально в політичному житті може йтися лише про незалежність суду.

Для досягнення справжньої незалежності суддів Монтеск'є пропонує запровадити досвід Франції щодо купівлі-продажу суддівських посад, і “уособлення” цієї влади в присяжних (виборних народних представників, яких періодично скликають на спеціальні сесії).

Незалежність законодавчої та виконавчої влади, за Монтеск'є, має відносний характер, бо насправді в системі стримувань та противаг існує своєрідна “незалежна залежність”, коли одна влада не дає змоги

іншій зловживати своїми функціями, що і є гарантією забезпечення прав і свобод громадян.

Законодавчу владу, на його думку, має уособлювати двопалатний парламент, який складався б з нижньої – народної палати, депутати до якої обиралися б на основі всезагального виборчого права всім населенням, і верхньої – аристократичної палати, палати перів, члени якої призначаються з представників пануючих верств і передають посади своїм спадкоємцям. Такій моделі властиві відносна незалежність палат, розподіл їх функцій і стримування, позаяк обидві палати наділені правом призупинення або скасування рішень одна одної. Ухвалені парламентом закони обов'язкові для виконання виконавчою і судовою гілками влади, тобто законодавці мають пріоритет, але в тому разі, якщо самі підпорядковуються законам.

Найважливішою рисою виконавчої влади Монтеस्क'є вважав швидкість дій. А це можливо за умови, коли вона зосереджена в руках однієї особи – монарха.

Жодна з влад не повинна володіти повноваженнями скасовувати рішення перших двох, але кожна може призупинити ухвалу, яка суперечить законові. Іншими словами, гілки влади стосовно одна одної виконують ще й контрольні функції. Монтеस्क'є блискуче обґрунтував механізм забезпечення прав і свобод людини і громадянина, водночас він доводив, що скасування привілеїв панів, духовенства, дворянства, міщан призведе до деспотичної народної держави.

Прихильно він ставиться до демократії, якій властиве тяжіння суспільства до чеснот і загального блага. Головним для аристократії мислитель вважає помірність (невибагливість), а монархії – честь. Всім їм притаманні відповідні правові системи: для демократії важливо законодавче закріпити рівність прав дітей при успадкуванні, заборонити накопичення багатств в одних руках; для аристократії – обмежити пишноти, щоб не викликати заздощів у бідних; для монархії – зберегти власність, підтримати багате дворянство як силу і велич держави.

Деспотія ж тримається на страху, свавіллі, закони їй не потрібні, бо деспот руйнує суспільство і спотворює природні права людини.

Форма держави визначає не лише “дух законів”, а й характер зовнішньої політики: для республіки – мир і поміркованість, для монархії – войовничість. Неабияке значення для держави має розмір її території: малій республіці загрожують завойовники; велика монархія здатна протистояти їм, але схильна до загнивання зсередини, до деспотизму. Тому невеликим державам доцільно об'єднуватись у

федеративні утворення, де можна буде використати переваги малих і великих країн.

Значний внесок в політичну науку Нового Часу було зроблено Жан-Жаком Руссо, Г. В. Ф. Гегелем, І. Кантом, а також представниками утопічного соціалізму Т. Мором, Т. Кампанеллою, Ш. Фур'є, Р. Оускон та іншими. Ідеї зазначених мислителів, зокрема щодо сутності владних відносин, концепції розподілу влади, теорії суспільного договору, ідеологічних основ розвитку суспільства та інші, буде детальніше розглянуто під час розгляду тем Модулю II.

3.4. Розвиток політичних ідей у XIX–XX століттях

Становлення і розвиток політичної науки в XIX–XX століттях відбувались під впливом соціології і філософії. Цей період став новим етапом у розвитку світової політичної думки.

МАКС ВЕБЕР (1864–1920) – німецький мислитель, вважається основоположником західної соціології і фундатором західної політичної науки. Заслуга М. Вебера як політичного мислителя полягає насамперед у тому, що в своїх творах він ґрунтовно охарактеризував сферу політики і політичних процесів, їх роль у суспільному житті, заклав базові уявлення про такі опорні категорії політичної науки, як влада, політика, держава, бюрократія, демократія, харизма, легітимність тощо.

М. Вебер вважав, що політика – це сфера суспільних відносин з приводу влади або здійснення впливу на розподіл влади як між державами, так і всередині держави між різними групами людей.

Найбільш істотною ідеєю веберівської концепції політики є ідея, що політика є особливим видом людської діяльності. З одного боку, вона представляє собою апарат легітимного панування, а з іншого – специфічну професійну діяльність, що включає все суспільне життя.

Веберівський підхід до політики як до суспільного виробництва, тобто певної макроструктури, в якій всім громадянам надається певне місце і роль у всій системі владних відносин, вплинув на формування структурно-функціонального методу аналізу політики.

ТОЛКОТТ ПАРСОНС (1902–1979) – американський вчений, представник структурного функціоналізму в політичній науці. Політика, за Т. Парсонсом, включає в себе, з одного боку, соціальний механізм, а з іншого – інституціональну структуру. Як соціальний механізм вона складається з трьох елементів:

- 1) визначення колективних цілей;
- 2) прийняття рішень;
- 3) мобілізація необхідних ресурсів для досягнення цілей.

Як інституціональна структура вона також включає три елементи:

- 1) інститут лідерства;
- 2) органи влади;
- 3) норми і правила регламентації.

Ідеї Т. Парсонса були покладені в основу системного аналізу політичного життя і теорій політичних систем, які були розроблені Д. Істоном.

Предметом політології, на думку Девідка Істона, є аналіз процесів в життєдіяльності політичних систем через які відбувається авторитетний розподіл цінностей, типових способів реагування, що дозволяють системі забезпечувати виживання.

ВІЛЬФРЕДО ПАРЕТО (1848–1923) та ГАЕТАНО МОСКА (1877–1941) – італійські вчені, що зробили значний внесок в розвиток політичної науки ХХ століття. Вони досліджували суть феномену оновлення політичного (правлячого) класу та шляхи цього процесу. Головний зміст їхнього дослідження було висловлено В. Паретою: “Будь-яка еліта, яка неспроможна підняти на захист своїх інтересів, перебуває у повному занепаді. І їй нічого не залишається, як поступитись іншій еліті, наділеній мужністю, що її бракує першій. Якщо ж еліта вважає, що проголошенні нею гуманні принципи до неї застосують, то це чисте марення і переможці проджижать їй у вуха неблаганні слова: “горе переможеним””.

МОІСЕЙ ОСТРОГОРСЬКИЙ (1854–1919) та РОБЕРТ МІХЕЛЬС (1876–1936) – відповідно російський та німецький вчені, в І-й половині ХХ століття започаткували наукові підходи до аналізу функціонування політичних партій. Р. Міхельс в праці “До соціології партій в сучасних демократіях” формулює “залізний закон” олігархії. Вчений застерігає: “Будь-яка демократія неминуче веде до олігархії, перетворюється на олігархію”. Адже демократія неможлива без організації.

Вагомим здобутком політичної думки ХХ століття стали праці таких видатних теоретиків та мислителів світового масштабу, як Р. Дарендорф, Й. Шумпетер, Ф. Фукуяма, У. Ростоу, Г. Алмонд, Р. Даль та інші. **Детальніше на їх ідеях ми зупинимося при розгляді тем Модуля IV.**

Тема 4. Витоки і розвиток політичної думки в Україні

Зародження і розвиток української політичної думки є невід'ємною частиною національної інтелектуальної скарбниці. З'ясування передумов виникнення цього феномену, аналіз провідних ідей, сформульованих визначними українськими мислителями на стадії еволюції національної суспільно-політичної, морально-етичної традиції має велике значення для з'ясування поступу національної духовної культури, процесу формування сучасних державотворчих орієнтацій.

4.1. Політична думка Київської Русі

Основними суспільно-політичними ідеями в Київській Русі були погляди на походження держави, князівської влади, правове регулювання суспільних відносин, стосунки між церквою і державою, проблеми єдності та суверенності політичної влади, об'єднання розрізнених удільних князівств навколо великого князя київського, самостійності й незалежності Русі тощо. Головними проблемами політичної думки цього періоду були дві: рівноправність Русі з іншими державами, передусім з Візантією, та необхідність об'єднання руських земель для збереження держави перед зовнішньою загрозою.

“СЛОВО ПРО ЗАКОН І БЛАГОДАТЬ” митрополита ІЛАРІОНА.

Вихідною проблемою “Слова” Іларіона є питання про співвідношення закону та істини (благодаті). У традиціях релігійної літератури під законом автор розумів Старий Заповіт, а під істиною – Новий.

Закон Іларіон трактує як певну зовнішню настанову, що регулює примусовими методами діяльність людей на час до досягнення ними істини. Істина, благодать є певним внутрішнім контролером людської поведінки згідно з волею Божою.

Іларіон чітко висловлює свої симпатії до монархії як форми державного правління. Вважав, що влада повинна концентруватись у руках мудрого правителя, який задовольняв би певні умови: пам'ятав, що несе відповідальність за підданих перед Богом; здійснював владу на основі закону і справедливості, а не сваволі; був милостивим до підданих.

КИРИЛО ТУРОВСЬКИЙ. Проблема співвідношення церковної та світської влади на початку XII ст. привернула увагу єпископа Кирила Туровського. Він обстоював єдність цих гілок суспільної влади, ідею “одного володаря”, закликав до єднання Русі. Ці ідеї він виклав у “Кирила ченця притчі про людську душу, і про тіло, і про порушення Божої заповіді, і про страшний суд, і про муки”, “Повісті про сліпого і кульгавого”, а також в інших творах.

“ПОВІСТЬ МИНУЛИХ ЛІТ” монаха Києво-Печерської лаври НЕСТОРА-ЛІТОПИСЦЯ.

Одним із найважливіших питань політичного характеру є проблема рівності Київської Русі з іншими європейськими державами. Особлива увага в “Повісті...” приділяється обґрунтуванню законності й необхідності князівської влади. Автор подає схему колективного володіння Київською Руссю князівським родом Рюриковичів.

Ідея єдності руських земель розглядається передусім як духовна, котру забезпечує християнська церква. Що стосується політичної єдності, то вона виявляється у єдності Київської Русі як спільної власності князів-братів, які мусять слухатися порад київського князя як старшого серед рівних. Причиною княжих міжусобиць у “Повісті...” вважається “спокутування” дияволом людей, а тому міжусобні війни і їх зачинателі є неправедними і гріховними.

“РУСЬКА ПРАВДА” князя ЯРОСЛАВА МУДРОГО (1019–1054).

Офіційну політико-правову ідеологію тих часів було закріплено в першій пам’ятці права – “Руській правді”, де викладено норми, що регулювали ранньо феодальні відносини.

“Руська правда” складалася з трьох частин: “Правди Ярослава”, “Правди Ярославичів” (1073–1076) та широкої редакції “Руської правди” (початок XII ст.). Закони Ярослава високо цінували людське життя, честь, осуджували злодіїв та вбивць. Головними цілями співжиття проголошувались особиста безпека і невід’ємність власності. За насильницькі дії визначали особливу плату до казни – штраф, можна було відкупитися грішми. Смертної кари не було. Пильно захищалася власність; за певних умов навіть виправдовувалось убивство злодія. Найтяжчі кари, аж до вигнання з рідної землі, встановлювались за крадіжку коней і підпал.

“Руська правда” регулювала також майнові відносини між людьми, стосунки між батьками й дітьми. Введені нею закони тривалий час регулювали суспільні відносини в Київській Русі і, як вважається, де в чому були гуманнішими, ніж сучасне законодавство.

“ПОВЧАННЯ” князя ВОЛОДИМИРА МОНОМАХА (1053–1125).

“Повчання” написано у формі заповіту-звернення Володимира Мономаха до своїх синів. У ньому узагальнено досвід князя за час перебування його на київському престолі. Цей досвід він намагається передати своїм синам. В автобіографічній частині твору подається ідеалізована картина державної діяльності та ідеальний образ князя-правителя, який має керуватися християнськими заповідями, моральними нормами і принципами. Саме це передусім Мономах заповідає дітям, подекуди, за традицією того часу, майже дослівно наслідуючи своїм текстом Біблію.

Крім моральних настанов, “Повчання” містить також практичні вказівки щодо керівництва державою, управління підданими, правил поведінки з ними в деяких типових ситуаціях, зокрема під час війни. За політичними традиціями слов’янства князь був не тільки правителем і воєначальником, а й верховним суддею в державі. Мономах звертає особливу увагу своїх синів на дотримання ними закону та принципів справедливості й милосердя. При цьому князь не лише сам має бути справедливим і милостивим, а й вимагати цього від підлеглих. Він мусить дбати про них, особливо про знедолених і беззахисних.

“СЛОВО О ПОЛКУ ІГОРЕВИМ” (1187).

У цій поемі знайшла своє відображення низка актуальних політичних проблем.

В обстановці загострення міжусобної боротьби розповідається про локальне явище – похід новгород-сіверського князя Ігоря 1185 р. в половецький степ і його воєнну поразку. Невідомий автор “Слова...” у поетичній формі робить спробу сформулювати ряд узагальнюючих висновків. Головну причину тяжкого становища Русі він убачає в міжусобній боротьбі руських князів. Основний політичний зміст зосереджений у так званому золотому слові великого київського князя Святослава. Звертаючись до бояр і князів, він говорить, що головна провина Ігоря та причина його поразки полягає в тому, що той пішов на половців “собі слави шукати”, а не захищати інтереси всієї держави. Автор “Слова...” наголошує, що для князя недостатньо бути вправним воєначальником, потрібно ще й уміти побачити загальнодержавний інтерес і підпорядкувати йому особистий.

Виходячи з вищевикладеного, підкреслимо, що в пам’ятках літератури Київської Русі знайшли відображення найгостріші проблеми соціально-політичного життя тогочасного суспільства: покріплення державності, збереження єдності першої слов’янської держави, обстоювання її міжнародного авторитету, вирішення проблеми співвідношення світської та церковної гілок влади.

4.2. Ідеї політичного та національного відродження України XVI – XVIII ст.

Упродовж довгого часу українському народові доводилося витримувати тяжкі випробування. Спершу предки українців зазнали монголо-татарської навали, потім Україну захопила Литва, але найтяжчим виявився гніт Польщі, що супроводжувався релігійними утисками. Національно-релігійне поневолення негативно впливало на розвиток політичної думки в Україні, гальмувало його. Носіями реформаційних і гуманістичних поглядів того часу були переважно світські феодала та нижчі прошарки духовенства.

СТАНІСЛАВ ОРІХОВСЬКИЙ-РОКСОЛАН (1515–1567 рр.) – один з перших представників реформаційного розуміння суті суспільних і політичних процесів в Україні XVI ст.

У його працях “Про турецьку загрозу”, “Про народне право”, “Напучення польському королю” викладено погляди мислителя на походження і сутність держави, аналіз форми державного правління. Його ідеалом була освічена монархія, обмежена законом. Мету держави мислитель визначав, як гарантію прав і користі кожного індивіда, відносно якого держава має низку обов’язків. Станіслав Оріховський – Роксолан був прибічником теорії природного права. Людські закони мають відповідати природним і змінюватися в разі їх невідповідності. Вся діяльність монарха повинна бути спрямована на створення умов життя, які відповідали б природному праву.

В своїй державно-правовій концепції Станіслав Оріховський – Роксолан значну увагу приділяв законіві, його суспільному значенню. Він ставив закон на найвищій щабель суспільних відносин, намагався довести, що закон у державі – вищий від короля. Ідея обмеження королівської влади законом була дуже великим досягненням в українському національному політично – правовому вченні того часу.

ІВАН ВИШЕНСЬКИЙ (між 1545 – 1550 – після 1620 рр.) – творив свій суспільний ідеал, основними аспектами якого були питання рівності свободи людини й народу.

І. Вишенський прагнув усунути превалювання світської влади, оперти її на все світське життя на засади християнської віри, очищеної від католицизму. Він був переконаний, що християнська віра у своїй духовній чистоті містить демократичні основи рівності, свободи і

справедливості, а насильство, деспотизм і тиранія є наслідками світського життя, багатства й розкоші, бажання необмеженої влади.

Обстоювання свого суспільного ідеалу І. Вишенський почав із викриття узурпованого права абсолютної влади папи Римського. Мислитель дійшов висновку, що папа ігнорує природні права, що знайшли своє втілення у Святому Письмі, захищав положення про природну рівність людей.

На думку Івана Вишенського, успіх у визволенні від гніту й побудови держави залежить від вирішення трьох взаємопов'язаних проблем: очищення релігії від католицизму, повернення до ранньо християнських демократичних істин православного християнства, відновлення освіти й науки, відмови від схоластичної католицької науки та духовного засобу зміцнення абсолютної влади папи Римського, відродження української мови, відмови від накинutoї католицькою церквою латині.

ПЕТРО МОГИЛА (1574–1646 рр.) – видатний діяч православної церкви. У його політичних поглядах ключову увагу приділено питанням співвідношення церкви й держави.

Щодо походження влади П. Могила закликав, що вона дається від Бога, перед яким вона й підзвітна у своїх діях. Верховна державна влада, згідно концепції П. Могили, діє у трьох напрямках: політичному, мирському, духовному.

Політичні та мирські справи мислитель ставив на перше місце. Сюди він відносив управління, суд, законодавство. Вважав за необхідне разом із внутрішніми політичними проблемами вирішення питань зовнішньої політики, захисту суверенітету країни. Закон у політичному вченні Петра Могили – дар Божий. Відомі людству закони він поділяв на три групи; при цьому на перше місце він ставив „закон натури”, що мабуть слід розуміти як природній закон. П. Могила вважав, що законіві мусять коритися всі, в тому числі й цар, який їх створює.

Загалом у XVI–XVII ст. в Україні окреслилося значне відставання політичної теорії від рівня політичної свідомості народу, що засвідчила практична державотворча діяльність. Тогочасні богословські та світські мислителі приділяли увагу проблемам людини не як політичної особи, а як найвищого творіння Бога. Проблеми держави і права рідко потрапляли в їх поле зору, внаслідок чого національна державницька ідея протягом тривалого часу, навіть у період визвольної війни 1648–1654 рр., визрівала стихійно – від боротьби еліти за власні привілеї, “суверенітет” і велич особистої булави – до гасел автономії або

“незалежності” України обов’язково під чийось протекторатом. Практично ніхто з українських політичних проводирів не ставив за мету досягнення справжніх суверенітету, самостійності.

Поступово у політичній думці України стали поширюватися популярні в ті часи у Західній Європі ідеї суспільного договору, природного права, конституціоналізму, що застосовувалися до місцевих умов.

Власне політична думка цього періоду дещо збагатила арсенал українського уявного конституціоналізму, започаткованого першими офіційними документами конституційного характеру – Зборівським договором 1569 р. та Білоцерківським 1651 р. Наступні статті-конституції (Березневі 1654 р., Переяславські 1659 р., Батуринські 1663 р., Московські 1665 р., Глухівські 1669 р., Конотопські 1672 р., Переяславські 1674 р. та Коломацькі 1687 р.) унормовували факт української автономії й визначали порядок утворення та компетенцію органів політичного управління Україною, права й обов’язки гетьмана та старшини.

ПОЛІТИЧНИЙ УСТРІЙ ЗАПОРІЗЬКОЇ СІЧІ. В першій половині XVI ст. значна частина українського козацтва стала зосереджуватись у низов’ях Дніпра, створюючи тут свої укріплені пункти – “засіки”. Сукупність цих засік пізніше дістала назву “Запорозька Січ”. У 50-х роках XVI ст. князь Дмитро Вишневецький при сприянні польсько-литовського уряду побудував на острові Хортиця укріплений замок. За задумом уряду цей замок повинен був служити опорним пунктом у боротьбі проти нападу турків і татар, а також засобом підкорення запорозьких козаків владі феодалів. Пізніше Хортицьким замком оволоділи козаки і він став одним з укріплених пунктів Запорозької Січі.

Запоріжжя стало зародком нової української державності. Козаки створили органи влади, які поступово зосереджувалися в руках козацької адміністративної та судової влади. Остання поширювалась як на козаків, так і на тих людей, що мешкали за межами Запоріжжя в укріпленнях – “паланках”.

Військова рада – вирішувала найважливіші питання військового та політичного характеру, які розглядалися на засіданнях. Згідно із звичаєвим правом на них міг бути при сутнім будь-який козак. Збиралася Військова рада тоді коли для вирішення того чи іншого питання потрібна була воля всього товариства, але два рази на рік – 1 січня і 1 жовтня – вона збиралася обов’язково.

До компетенції Військової ради входило вирішення найважливіших державних питань як воєнних, так і політичних: вона вибирала гетьмана і генеральний уряд і мала право їхнього усунення, вирішувала всі питання зовнішньої політики, відсилала посольства, приймала послів, здійснювала правосуддя. Право на участь в ній мали всі козаки. Починаючи з 1649 р. Військова рада скликається рідко. Є відомості про одну раду в 1650 р., дві – в 1651 р., декілька – в 1653 р. і ще одну (останню) в січні 1654 р. – в Переяславі. Одночасно з падінням ролі Військової ради зростає значення старшинських рад. І хоча це був дорадчий орган при гетьмані, його рішення були обов'язковими для нього.

Система управління складалася з трьох ступенів: Генерального, полкового та сотенного урядів.

Генеральний уряд був центральним органом управління. Він очолював всю систему управління і був постійно діючим органом.

Генеральний уряд обирався Військовою радою. Очолював Генеральний уряд гетьман: як глава держави, вищий суддя та верховний головнокомандуючий, законодавець, оскільки він видавав універсали – нормативні акти, обов'язкові для виконання на всій території України.

Генеральний уряд був вищим розпорядчим, виконавчим та судовим органом держави.

Окрім гетьмана, до Генерального уряду входили генеральні старшини, які керували окремими галузями управління.

Найближчою до гетьмана державною особою був **генеральний писар**. Він керував зовнішніми відносинами та канцелярією, через яку проходили всі документи як до гетьмана, так і від нього.

Генеральний обозний, генеральний осавул та генеральний хорунжий займались військовими справами, відповідали за боєздатність війська та його матеріальне забезпечення.

Генеральний бунчужний охороняв знаки гідності гетьмана та Війська Запорізького, а також виконував окремі доручення гетьмана.

Генеральний суддя був вищою апеляційною інстанцією за відношенням до полкових та сотенних судів.

Генеральний підскарбій очолював фінансову систему держави.

Перераховані державні особи склали раду генеральної старшини, яка з часом витісняє Війскову раду.

Існували також ради на рівні куренів, які звали "**сходками**", і вони збиралися для вирішення питань місцевого значення. Для таких же цілей скликали і сходки в паланках.

Підкреслимо такий факт: на Запорізькій Січі державна система народилася з військової організації, тому державні органи, адміністративно-територіальна система, посади були як військовими одиницями, так і державними. Кошовий отаман (гетьман), військовий суддя і військовий писар складали так звану військову старшину. Вони обиралися Військовою радою щорічно 1 січня. В мирний час військова старшина виконувала адміністративні та судові функції, а під час військових походів очолювала Запорізьке Військо, передаючи свої повноваження *наказній старшині*.

Кіш очолював виборний кошовий отаман. Йому допомагали виборний суддя, писар, обозний, осавул, хорунжий.

Кошовий отаман (гетьман) зосереджував у своїх руках вищу військову, адміністративну і судову владу. Його влада не була абсолютною: він звітував перед Військовою радою, його повноваження обмежувалися річним терміном перебування на посаді.

Військовий суддя був другою службовою особою на Запоріжжі. Він здійснював суд над козаками і призначав начальника артилерії.

Військовий писар завідував канцелярією і вів всі письмові справи Запоріжжя.

Військовий осавул слідкував за дотриманням козаками порядку в Січі, відав охороною кордонів, заготівлею продовольства для війська тощо.

Під кінець XVI ст. на Запоріжжі вже існувало військо зі стрункою організацією. Очолював його кошовий отаман (пізніше – гетьман). Основною військовою одиницею був полк з 500 мушкетів. Полк поділявся на сотні, а ті в свою чергу – на десятки. Посади кошового отамана (гетьмана), полковника, сотника, отамана, який командував десятком (пізніше – курінного отамана), були виборними. У своїх грамотах і листах вони титулували себе “Військом Запорізьким”. Основну його частину складала піхота. Військо мало гармати. Рядовий козак був озброєний мушкетом, пістолетом, шаблею, ножем, списом, іноді використовувався лук і стріли.

Чисельність Запорізького війська не була сталою. На кінець XVI ст. воно нараховувало близько 15 тис. козаків. Січ мала також свій флот, який складався з великих човнів – чайок або байдаків. Військо Запорізьке мало свою печать – герб із зображенням козака з рушницею на плечі, з шаблею та списом, застромленим у землю поруч з постаттю козака. Січова корогва (прапор) була червоного (малинового) кольору:

на лицьовому боці був зображений в білий колір св. Архангел Михайло, а на зворотньому – білий хрест, оточений небесними світилами.

БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ (1595–1647) – народився в Чигирині, в сім'ї дрібного українського шляхтича. Закінчив одну з київських шкіл, потім Львівську єзуїтську колегію, де дістав ґрунтовні знання з історії, географії, юриспруденції. Крім рідної української, добре володів польською, латинською та турецькою мовами, розумів по-татарськи. З молодих літ опанував військову справу. Б. Хмельницький першим почав усвідомлювати необхідність свободи українства з орієнтацією спочатку на створення козацької територіально-політичної автономії У складі Речі Посполитої, а згодом (після перемог у 1648–1649 рр.) – на політичну самовизначеність України у межах Давньоруської держави на чолі з єдиновладним, самодержавним гетьманом-монархом. Та наступні поразки змусили вождя першої української національно-визвольної революції повернутися до ідеї автономії, але вже під протекторатом Росії.

Наприкінці життя Б. Хмельницький, уклавши договір з Росією, Туреччиною, Кримом, Семигородщиною, Швецією, продемонстрував наступникам приклад “політичного маневрування” між сусідами, наслідуваний більшістю гетьманів аж до І. Мазепи і П. Орлика. Однак вони не були підкріплені політичною майстерністю гетьманів, мудрістю, далекоглядністю оточуючої їх політичної еліти, нерідко межували з невваженістю, політичною бездарністю, політичним авантюризмом. Така політична еквілібристика призводила до подальшого знесилення української автономії, поглиблення бідунів народу, особливо селянства, братовбивчих війн, самознищення політичної еліти, поділів і перерозподілів української землі, безперервних спустошливих іноземних навал.

КОНСТИТУЦІЯ ПИЛИПА ОРЛИКА.

ПИЛИП ОРЛИК (1672–1742) був генеральним писарем гетьмана України Івана Мазепи – другою за посадою особою в державі. 5 травня 1710 р. у м. Бендерах П. Орлик був обраний козацькою радою гетьманом України. Він неодноразово робив спроби за допомогою союзників домогтися незалежності України.

Найвідомішим політико-правовим документом часів гетьманування П. Орлика є договір між ним та старшиною й запорозькими козаками “Пакти й Конституції законів та вольностей Війська Запорозького”, укладений 16 квітня 1710 р. на козацькій раді в Бендерах. Розроблений групою козацьких старшин на чолі з

П. Орликом, цей договір відомий як “Конституція Пилипа Орлика”, або “Бендерська Конституція”.

Конституція складається з двох частин. У вступній частині стисло подана історія козацтва від попередників київського князя Володимира Великого до часів Б. Хмельницького та І. Мазепи, а також обґрунтовується необхідність прийняття конституції для запобігання деспотизму правителів.

Основна частина конституції містить статті, в яких ідеться про державний устрій України як козацької держави. Зміст цих статей полягає в наступному:

- в Україні відновлюються права православної церкви, яка повертається під юрисдикцію константинопольського патріарха;

- відновлюються і проголошуються недоторканими давні кордони козацької держави;

- відновлюються давні права Запорозької Січі, їй повертаються землі та маєтності, відібрані царськими указами, а побудовані Росією на її території фортеці мають бути знесені;

- всі поточні державні справи вирішує гетьман спільно з радою генеральної старшини;

- основоположні питання державного життя вирішує генеральна рада, яка складається з гетьмана, генеральної старшини, цивільних полковників та козаків (по одному від кожного полку) і збирається тричі на рік – на Різдво, Великдень і Покрову;

- державні службовці повинні обов'язково складати присягу на вірність Батьківщині та гетьману;

- старшина й рада мають право виступати проти гетьмана, якщо він порушує закони;

- справи про кривду та провини генеральної старшини розглядаються генеральним судом, який не підпорядковується гетьману;

- генеральна старшина звітує перед гетьманом про свою роботу;

- державний скарб відокремлюється від гетьманського й передається в управління генерального підскарбія;

- на утримання гетьмана призначаються окремі землі;

- полковники, сотники та інші посадові особи обираються вільними голосами і затверджуються гетьманом;

- гетьман має контролювати розумність податків і повинностей, від них звільняються козацькі вдови, сироти та їхні господарства;

● проводиться ревізія державних земель, якими користується старшина, відновлюється законність у користуванні суспільним надбанням і встановлюється рівність у виконанні державних обов'язків.

Конституція П. Орлика не набула чинності, вона залишилася лише проектом політико-правового документа. Тому некоректно “її вважати першою українською конституцією”, “першою у світі демократичною конституцією”, подавати її як попередника прийнятої у 1787 р. Конституції США – першого в історії чинного основного закону держави.

Конституція містить низку демократичних і прогресивних ідей: обмеження влади гетьмана, представницьке управління, поділ державної влади, закріплення прав і свобод особи, справедливість у розподілі суспільних благ, підтримка соціально незахищених верств населення тощо. Та найбільше значення конституції полягає в тому, що в ній здійснено всебічне (історичне, політичне і правове) обґрунтування ідеї незалежності України як суверенної держави. Починається конституція з урочистої декларації про те, що “Україна обох боків Дніпра має бути на вічні часи вільною від чужого панування”.

КИЄВО-МОГІЛЯНСЬКА АКАДЕМІЯ – перший вищий навчальний заклад в Україні. Її діячі зробили значний внесок у розвиток вчення про державу та її взаємовідносини з церквою. Багато вихованців академії обіймали важливі посади як у гетьманській адміністрації, так і на царській службі, де вони нерідко ставали запеклими прихильниками самодержавства.

СТЕФАН ЯВОРСЬКИЙ (1658–1722) – навчався і викладав у Києво-Могилянській академії. Відомий також як автор праці “Камінь віри” (1715) та численних проповідей.

На його думку, як у колісниці є чотири колеса, так і в суспільстві є чотири чини. Перше “колесо”, перший чин – аристократія: князі, бояри, вельможі, царські радники; друге “колесо” – військові; третє “колесо” – духовенство, а четверте – це “люди простонародні”: міщани, купці, художники, ремісники, селяни-землероби. В обох випадках – і з “пірамідою”, і з “колісницею” – йдеться про аристократично-мілітаристичну державу, де на верхніх владних щаблях перебувають царські вельможі, генералітет та офіцерство. Духовна знать, що освячує таку структуру, знаходиться на третьому місці.

Захищаючи інтереси церкви, він обстоював її владу в духовному житті суспільства, відкрито виступав проти заходів держави з

обмеження церковного впливу в суспільному житті, підпорядкування церковних справ світській владі.

С. Яворський ставив собі за мету пристосувати російське православ'я до нових соціально-політичних умов, що формувалися в Росії. Він намагався раціоналізувати православ'я, пристосовуючи деякі його догмати до католицизму.

ФЕОФАН ПРОКОПОВИЧ (1681–1736) – один із найвідоміших діячів Києво-Могилянської академії. З 1705 р. викладав у Києво-Могилянській академії, а в 1710 р. став її ректором. Є автором ряду політико-теоретичних трактатів, зокрема “Правда волі монаршої”, “Слово про владу і честь царську” (1718), “Духовний регламент” (1720). Найвагомішим його внеском у розвиток політичної думки є розробка концепції держави освіченого абсолютизму.

У своїх політичних поглядах Ф. Прокопович виходив з того, що існують три основних форми державного правління: демократія, аристократія і монархія. Найкращою з них, на його гадку, є монархія. Вона відповідає людській природі, бо як батьки піклуються про дітей, так і монарх дбає про підданих. Спираючись на різновиди теорії суспільного договору, Ф. Прокопович доводив, що в додержавному стані були добро і зло, мир і війна, любов і ненависть. Природним для людини є творення добра, до чого спонукає її совість. Для охорони цього та інших природних законів потрібна сила, якою є державна влада.

Державна влада виникає в результаті передання народом шляхом договору своєї волі монарху. А сама народна воля впливає з волі Бога. Всяка влада є від Бога, і треба їй підкорятися, християнський закон бунтувати забороняє. Таким чином влада монарха у Ф. Прокоповича набуває абсолютистського характеру.

Верховна влада у своїй діяльності повинна мати за мету загальну користь, дбати про добробут народу, державну безпеку, мир, внутрішній порядок, правосуддя, освіту тощо. Монарх як носій верховної влади в державі діє відповідно до природних законів, стоїть над усіма громадянськими законами. Усі його дії, спрямовані на загальнонародну користь, виправдовуються. Ідеалом Ф. Прокоповича була сильна держава, на чолі якої стояв би самодержець – освічений монарх, “філософ на троні”, що дбає про інтереси народу. Освічений абсолютизм, засновником якого він фактично являвся, освіту й розвиток наук Прокопович розглядав як основу історичного прогресу, джерело сили держави й добробуту народу.

ГРИГОРІЙ СКОВОРОДА (1722–1794). Початок творчості Григорія Сковорода припадає на добу Гетьманщини. Головною і найвищою наукою філософ вважав науку про людину та її щастя. Щастя людини, на думку мислителя, полягає в свободі бути людиною в вищому духовному розумінні. Вчений мріяв про справедливе суспільство про “горню” духовну республіку. Григорію Сковороді належить розробка теорії “сродної праці”. За цією концепцією ідеальним може тільки таке суспільство, яке забезпечує своїм людям умови для виявлення природних здібностей.

В плані концепції “сродної” праці Сковорода розглядає і проблему рівності, висловлюючи ідею “нерівної рівності”. Він визначав тільки одну неминучу нерівність – нерівність здібності і покликання в одному і тому ж виді діяльності. Ця нерівність не є соціальною, вона здебільшого має природне походження.

Політично-правові і політико-філософські ідеї мислителів XVI–XVII ст. сприяли розвитку людської гідності і політичної свідомості народу України.

4.3. Основні ідеї української політичної думки XIX століття

У XIX ст. Розвиток політичної та правової думки в Україні відбувався під впливом соціально-економічних відносин визначених занепадом феодалізму і зародженням капіталізму. Явищем соціально-політичного життя в Україні в цей період можна вважати функціонування КИРИЛО-МЕФОДІВСЬКЕ ТОВАРИСТВО.

ОСНОВНІ ПРЕДСТАВНИКИ – М. Костомаров, М. Гулак, В. Білозерський, П. Куліш, О. Маркович, Т. Шевченко та ін.

ІДЕЯ – слов'янського об'єднання, що виникла в результаті прагнення до національного визволення своєї Батьківщини – України і в подальшому набула конкретної політичної форми у вигляді слов'янської республіканської федерації. Основні ідеї товариства були викладені в “Книзі буття українського народу”, а шляхи і засоби досягнення мети – у “Статуті Слов'янського товариства св. Кирила і Мефодія”.

МЕТА – об'єднати усі слов'янські народи в єдину федеративну республіку. Члени товариства прагнули розкрити політичний ідеал, здійснення якого принесло б передусім свободу Україні. Але щоб його

осягнути, потрібно добре усвідомити та осмислити минуле й сучасне. У програмній частині “Статуту Слов’янського товариства св. Кирила і Мефодія” зазначалося, що “духовне і політичне об’єднання слов’ян є їх істинне призначення, до якого вони повинні прагнути”, і це призначення – історична доля кожного із слов’янських народів, у тому числі й українського.

ПОЛІТИЧНИЙ ІДЕАЛ – розкривався у “Книзі буття українського народу”, де давалася характеристика історичного розвитку України. В основу суспільно-державного устрою, тобто “управління, законодавства, права власності й освіти у всіх слов’ян” ставилися принципи християнської релігії. В усіх республіках передбачалися рівноправність всіх віросповідань, обов’язковість навчання народу, скасування кріпосного права і тілесних покарань тощо.

Відзначалося, що усі свободи український народ почав втрачати, коли Україну включили до складу Речі Посполитої. Єзуїти, пани, шляхта, магнати виступили проти козацтва як небезпечного явища, що розросталося і зміцнювалося, бо хотіли тримати народ у послухові й неволі.

Увесь секрет самозбереження і порятунку від загибелі України полягав у тому, що “вона не хотіла знати ні царя, ні пана”.

У системі відносин Україна – Польща – Московщина усі народи поневолені царем і панами, але народом-рабом був таки український, бо він терпів гніт у найстрахотливіших і найжорстокіших формах. Це становище визначало його долю як найголовнішого поборника свободи, рівності і братерства.

Отже, Кирило-Мефодіївське товариство чітко відстоювало ідеал свободи, рівності і братерства для українського та інших, насамперед слов’янських народів.

І нарешті, висувалася вимога представницької влади, тобто існування загального слов’янського собору з представників усіх племен.

МИКОЛА КОСТОМАРОВ (1817–1885) – автор головного програмного документа Кирило-Мефодіївського братства під назвою “Закон Божий” (Книги буття українського народу)”. Провідною ідеєю цього твору є ідея українського месіанізму, за якою Україна мала виконувати волю Божу – рятувати слов’янство.

У поглядах на державу М. Костомаров виходив з того, що всяка влада походить від Бога й не може бути абсолютною, самодержавною.

Становленню і зміцненню в Росії монархічної форми правління, за М. Костомаровим, сприяло прийняття християнства, яке передбачало

освячення влади зверху, а також татаро-монгольське панування, зацікавлене у створенні сильного апарату та одній довірений особі для збору данини. Таку особу було знайдено серед московських князів.

Перевагу він віддає такому республіканському устрою, де влада є виборною, змінною та підзвітною народним зборам, а відносини між народами будуються на федеративних засадах. Для М. Костомарова – федерація в поєднанні з республіканською формою правління була найдоцільнішою формою державного устрою. Він вважав її традиційно слов'янською формою, що має свої початки ще в Київській Русі і дає змогу поєднати прагнення українського народу до політичної самостійності та застерегти його від появи експлуататорських класів.

Суть слов'янської федерації М. Костомаров вбачав у тому, щоб кожна слов'янська держава – польська, литовська, українська, білоруська, російська – була самостійною та щоб у них був спільний виборний орган для вирішення загальних справ.

Очолювати як кожен окрему державу, так і їхній союз у цілому мали виборні особи. В усіх суб'єктах федерації мали бути впроваджені однакові основні закони, система мір, єдина грошова система, свобода торгівлі та ліквідація внутрішніх митниць, єдина центральна влада, якій належить управління збройними силами та зовнішніми зносинами при збереженні повної автономії кожного суб'єкта федерації щодо внутрішніх установ, внутрішнього управління, судочинства та народної освіти.

ТАРАС ШЕВЧЕНКО (1814–1861) – справив великий вплив на політичні погляди членів Кирило-Мефодіївського братства насамперед силою свого поетичного слова. Але у його творах немає цілісної політичної концепції, йдеться про погляди на окремі проблеми державності, соціально-політичних відносин, суспільного ладу в цілому.

Т. Шевченко працює над проблемою відсутності єдності українського народу. Різко засуджує не тільки самодержавство, а й класове розшарування всередині самого українського народу. Причини рабського становища українського народу він вбачає не лише в діях зовнішніх сил та у внутрішніх чварах, а й у невідповідності української правлячої еліти – гетьманів і козацької старшини – завданням національного й соціального визволення.

Неоднозначним було його ставлення до Б. Хмельницького. Віддаючи належне державотворчій діяльності гетьмана, він не міг простити йому союзу з Росією.

Значне місце в політичних поезіях Т. Шевченка посідає проблема боротьби народів за національне визволення. Сутність колонізаторської політики царизму глибоко розкрита, зокрема, в поемі “Кавказ”. У цьому творі симпатії поета однозначно на боці поневолених кавказьких народів.

Т. Шевченко мріяв про утвердження соціальної рівності й політичної свободи. Віддаючи перевагу буржуазній республіці перед самодержавством, він, однак, не розглядав її як ідеальний суспільний лад, бо і в ній є соціальна нерівність і насильство.

Політичним ідеалом Т. Шевченка була демократична республіка – суспільство із самоврядуванням народу, колегіальною формою реалізації влади як гарантією від її сваволі. Вирішальна роль у такому суспільстві мала належати трудівникам, що працюють на своїй землі.

МИХАЙЛО ДРАГОМАНОВ (1841–1895) – український історик, етнограф, літературознавець і публіцист.

Політичні погляди М. Драгоманова формувалися під значним впливом ліберальних і особливо соціалістичних ідей. Перехід від родоплемінної організації суспільного життя до держави він пояснював дією таких чинників, як розвиток сім'ї, матеріального виробництва, класової боротьби, концентрація земель унаслідок завоювань. Не поділяв марксистську тезу про визначальну роль матеріального виробництва в суспільному розвитку. Люди прагнуть до спілкування та об'єднання, основними формами яких є громада й товариство.

Суть держави полягає в правах і свободах, якими наділені громадяни. Політична історія людства є кругообігом трьох основних форм держави – аристократії, монархії й демократії. Людство втратило первісну свободу й постійно прагне її повернути, але цьому заважає держава, навіть демократична, бо за такої форми депутати стають головуючими над народом і вирішують державні справи, не враховуючи його волю. М. Драгоманов пропонує радикальний, на його думку, крок: замість введення народоправства (демократії), що є лише однією з форм державного правління, впроваджувати самоврядування, щоб була “своя воля кожному і вільне громадянство й товариство людей і товариств”.

Поняття “громада” є ключовим у політичних поглядах М. Драгоманова. Громада у М. Драгоманова є первинною ланкою організації суспільного життя. Стосунки між громадами мають будуватися на федеративних засадах. Федерація утворюється в результаті децентралізації управління державою з громад як більш дрібних суспільних об'єднань. Він виступав за самостійні сильні

обласні органи влади, які мали б певну незалежність від центральної влади й діяли на автономних і самоврядних засадах.

Покінчити зі злиденністю і гнобленням можна тільки шляхом організації колективної праці за умови колективної власності громади на землю та знаряддя праці. Здійснення переходу до нового ладу (“громадівського соціалізму”) можливе еволюційним шляхом демократизації, піднесення культури і свідомості народу. М. Драгоманов виступав проти революційних перетворень.

Україна також має бути федеративним утворенням, яке складається з 20 земель (Київської, Одеської, Харківської, Поліської та ін.) і, у свою чергу, входить до побудованої на федеративних засадах Росії. У зв’язку з цим М. Драгоманов відкидав націоналізм і сепаратизм, виступаючи з позицій інтернаціоналізму.

ІВАН ФРАНКО (1856–1916) – видатний український поет, письменник, публіцист і громадсько-політичний діяч, був одним із організаторів Русько-української радикальної партії, брав участь у виданні її друкованих органів, видавав журнал “Житє і слово”. Є автором близько 3000 літературних творів, публіцистичних і наукових праць.

Політичні погляди І. Франка еволюціонували від громадівського соціалізму й захоплення марксизмом до позицій національної демократії та критики марксизму.

Погляди І. Франка на державу були близькими до марксистських. Виникнення держави він пов’язував з виникненням приватної власності та суспільних класів. Найважливішою ознакою держави вважав відокремлений від суспільства управлінський апарат, що виступає як чинник насильства стосовно суспільства.

Конституційність, парламентаризм не ліквідують соціальної нерівності, бо парламент насправді представляє інтереси заможних верств суспільства, а буржуазне право захищає ці інтереси і робить трудящих фактично безправними.

Ці погляди І. Франка на державу визначили і його негативне ставлення до марксистської ідеї держави диктатури пролетаріату. Така держава також матиме чиновницько-адміністративний апарат, який стоятиме над народом, і соціальна нерівність не буде подолана. У зв’язку з цим соціалістичне суспільство І. Франко уявляв як співдружність людей праці, засновану на господарській рівності, повній громадянській і політичній свободі, несумісній з державою. Політична

свобода полягає у відсутності політичного тиску та управління зверху, держави як органу примусу.

Головними осередками влади народу вважав громади, що виконуватимуть усі функції управління суспільством. І. Франко віддавав перевагу безпосередній демократії, хоча не заперечував необхідності і представницької демократії. Органи представницької демократії утворюються на рівні вільного союзу громад, представники яких формують єдиний представницький орган для вирішення важливих питань – зовнішньої торгівлі, суду, оборони та ін.

Велику увагу І. Франко приділяв національному питанню. Він закликав інтелігенцію сприяти формуванню української нації, здатної до самостійного культурного й політичного життя і спроможної активно засвоювати загальнолюдські культурні здобутки.

І. Франко виступав за політичну незалежність націй. Однак така незалежність, на його думку, не передбачає обов'язкового відокремлення всіх націй, що входили до складу Російської держави. Формою політичної незалежності соціально звільнених народів може бути демократична автономія у складі федерації.

Обстоював ідею федерації політичне рівноправних народів з демократичною, республіканською формою правління, заснованою на громаді як первинному самоврядному територіальному об'єднанні. На його думку, вільний розвиток народів без будь-якого верховенства однієї нації над іншою здатні забезпечити соціалізм і федерація. На федеративних засадах мають будуватися відносини між народами як у межах окремих країн, так і у всесвітньому масштабі.

Хоча І. Франко багато в чому поділяв марксистські погляди на проблеми суспільного розвитку, він виступав проти абсолютизації марксистського вчення, закликав сприймати його як продукт певної епохи, а не як керівництво до дії на всі часи.

4.4. Державотворчі пошуки у вітчизняній політичній думці ХХ ст.

З початком ХХ ст. українська національна ідея набула значного поширення. Попри суперечності її розвитку, різні інтерпретації політичними партіями і представниками суспільно-політичної думки, поразку національно-визвольних змагань у революційну добу

української історії, вона надавала практичного сенсу становленню політичної думки в Україні та політичної організації України. Українська політична думка ХХ ст. стала фундаментом, на який на зламі тисячоліть змогла опертися сучасна вітчизняна політична наука.

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ (1866–1934) – лідер українського національно-визвольного руху. Видатний український історик і політичний діяч, автор кількох конституційних проектів та майже 1800 наукових праць. М. Грушевський завершив концептуальне обґрунтування політичної історії українства, відкинувши традиційні схеми і московську династичну генеалогію С. Соловйова, В. Ключевського, довівши, що українці, росіяни і білоруси походять не з однієї “колиски”, а кожний з них має власне коріння.

М. Грушевського значно збагачується історією державотворення, історією права, судівництва, культури, освіти, релігії, господарства тощо. Політичне, державне життя він вважав важливим, але не єдиним і не найвирішальнішим чинником становлення нації, у тому числі й нації бездержавної.

До початку визвольних змагань 1917–1918 рр. у політичній доктрині М. Грушевського простежувався пріоритет соціального над державно-національними інтересами. Лише згодом він віддавав перевагу державно-політичному чинникові.

Політична ідеологія М. Грушевського не обмежувалася політичною історією. Йому належить значний внесок у концептуальне збагачення таких категорій, як політична теорія, політичний процес, політичний інститут, політична культура тощо.

Грушевський доводив, що політичні процеси протікають під впливом не лише економічних, матеріальних, природнобіологічних, а й психологічних, особистісних, культурознавчих чинників, визначну роль у їх перебігу відіграє еліта. А українська ідея, разом з ідеєю свободи і незалежності у процесі єдності й боротьби протилежностей, виражаючи прагнення до соборності, колективізму, водночас еволюціонувала до індивідуалізму.

Завдяки старанням М. Грушевського значно просувалась уперед теорія українського конституціоналізму, яка збагачувалась його новими досягненнями, спродукованими вітчизняною, російською і світовою конституційною думкою.

В'ЯЧЕСЛАВ ЛИПІНСЬКИЙ (1882–1931) – видатний історик і політолог. Заснував консервативну школу в українській політології.

В. Липинський написав чимало фундаментальних історичних і політологічних праць, у яких остаточно викристалізовується його

монархічно-консервативна державотворча концепція. Насамперед це – “Україна на переломі, замітка до історії українського будівництва в XVII-ім столітті” (1920), “Релігія і Церква в історії України” (1925), “Листи до братів-хліборобів” (1925).

Особливістю і позитивним елементом національного консерватизму В. Липинського була ідея політичної інтеграції як засобу творення незалежної національної держави. Нація для нього – це всі громадяни держави. Націоналізм В. Липинського зводиться до того, що українці відрізняються від інших народів лише своєю політичною інтеграцією. Інтегровані на ґрунті етнокультури і національної самосвідомості, вони повинні згуртувати всі народи в одне ціле.

Суттєвим внеском В. Липинського у політичну науку є його типологія та аналіз форм державного устрою. За його схемою, існують три основні типи державного устрою: “демократія”, “охлократія” і “класократія”.

Характеризуючи “демократію”, В. Липинський зауважує, що державна влада в її умовах або ж потрапляє безпосередньо до рук “багатіїв-плутократів”, або до рук найнятих ними політиків-професіоналів з-поміж інтелігенції. Внаслідок цього державна влада стає знаряддям реалізації не народних, а приватних інтересів окремих осіб чи угруповань. Розмежування в умовах демократії політичних партій позбавляє їх відчуття політичної відповідальності, а необмежений демократичний індивідуалізм підриває в суспільстві основи дисципліни і правопорядку. Одним з прикладів такої “демократії” В. Липинський вважав Українську Народну Республіку.

До держав “охлократичного” типу В. Липинський відносить революційні диктатури, фашизм, більшовизм та ін. Для цієї системи характерне зосередження політичної й духовної влади в одних руках. Під духовною владою він розуміє не лише церковну в її традиційному розумінні, а й ідеологічну в сучасному розумінні, коли глава держави є водночас пророком і непогрішимим інтерпретатором офіційної ідеологічної доктрини. Особливістю “охлократії” є, на його думку, те, що вона в минулому складалася з кочовиків, а в новітні часи – з декласованих елементів. За такого державного устрою панівною стає монолітна військово-бюрократична ланка, яка легко маніпулює юрбою.

Найприйнятнішою для України В. Липинський вважає “класократію” – форму державного устрою, яка відзначається рівновагою між владою і свободою, між силами консерватизму і прогресу. В основу такого устрою повинна бути покладена права, “законом обмежена і законом обмежуюча” конституційна монархія. На

чолі держави має бути монарх (гетьман), влада якого передається в спадок і є легітимною.

Пропонуючи монархічний устрій, В. Липинський заперечує демократію як метод організації нації, але не заперечує її як свободу. “Класократія” в його розумінні є гармонійною політичною співдружністю хліборобського класу як консервативної опори держави з іншими класами. Лише ця співдружність здатна, на думку В. Липинського, забезпечити державотворення й організацію української нації.

Загалом ідеї В. Липинського не знайшли широкої підтримки. Однак багато його висновків щодо утвердження України як самостійної держави зберегли своє значення, викликаючи інтерес у сучасних політиків і політологів. Зокрема, непересічне значення мають думки про теорію еліт, які за оригінальністю можна поставити в один ряд з класичними визначеннями Г. Моски, В. Парето і Р. Міхельса.

МИКОЛА МІХНОВСЬКИЙ (1873–1924) – відомий як автор промови “Самостійна Україна”, один з ймовірних розробників проекту “Основного закону Спільки народу українського”. Він вважав, що необмежена свобода всебічного духовного розвитку людини та її найкращого матеріального благополуччя можлива у “державі одноплемінного національного змісту”, що кожна нація прагне самовиявлення у формі незалежної самостійної держави, а “найпишніший розквіт індивідуальності можливий лише в державі, для якої плекання індивідуальностей є метою, – тоді стане зовсім зрозумілим, що державна самостійність – це головна умова існування нації, а державна незалежність – це національний ідеал у ділянці міжнародних відносин”.

Показує негативну роль Російської імперії в поневоленні українців, перетворенні їх на рабів, приреченні нації на політичну і культурну смерть, примусовому насадженні українофобії, нищенні української мови, підтримуванні російської культури за рахунок України, жорстоких репресій щодо українства, зневажанні свободи совісті, недоторканності особи, інших природних прав людини.

На цій підставі М. Міхновський висуває гасла:

- 1) “Україна для українців, і доки хоч один ворог-чужинець залишається на нашій території, ми не маємо права покласти зброю”;
- 2) “Візьмемо силою те, що належить нам по праву, але відняте від нас теж силою”;
- 3) “Вперед! Бо нам ні на кого надіятись і озиратись назад”;

4) “Одна, єдина, нероздільна, вільна самостійна Україна від Карпат до Кавказу!”. Завдання “розплющення очей у рабів, – небезпечних для панів”, на його думку, повинна вирішувати національна інтелігенція, застосовуючи як мирні, так і збройні засоби боротьби.

Отже, напередодні національно-визвольних змагань (1917–1920 рр.) в українській політичній думці з'явилася тенденція до обґрунтування необхідності досягнення української національної незалежності і повної державної самостійності. Але домінуючою упродовж перших двох десятиліть ХХ ст., як і раніше, залишилась ідея політичної автономії України у складі чи то конституційної Російської імперії, чи то федеративної Російської демократичної республіки, побудованої на новітніх конституційних засадах.

ВИННИЧЕНКО ВОЛОДИМИР (1866–1934) – у своїх творах “Конкордизм”, “Нова заповідь” і “Слово за тобою, Сталіне”, В. Винниченко схиляється до висновку, що причина жорстокості суспільно-політичного розвитку – в самій людині. А щоб зробити життя справедливим і рівноправним, слід оновити все, що становить єство людини – психіку, душу, мораль, побут, родину і навіть систему харчування. Тільки оновлена людина стане спроможною змінити світ.

Твір В. Винниченка під назвою “Заповіт борцям за визволення” відображає еволюцію його політичних поглядів на засоби й методи боротьби за незалежність України. Стисло їх можна викласти у двох політичних заповідях.

Перша заповідь полягає в тому, що незалежну Україну слід творити в Україні, а не поза її межами: “Українська держава, була і є. Її... створив народ, нація, а не купка бідних емігрантів; народ її захищав і буде захищати всіма силами своїми, фізичними й духовними”. Допомоги в боротьбі за національне визволення українського народу, вважав Винниченко, слід шукати не в зовнішніх силах, а в українському народі, йдучи назустріч його соціально-політичним прагненням.

Друга заповідь цієї книги – необхідність орієнтації на розв'язання національно-державного питання України не через війну, а через мир, зближення двох протилежних соціальних систем. Розмірковуючи над жорстокістю ХХ ст., він розчаровується в ідеях соціалізму, бо на його очах носії найрадикальніших, найгуманніших ідей свободи, прийшовши до влади, створили жорстоку систему терору й насилля.

Політична теорія В. Винниченка ґрунтувалася на його соціально-політичній програмі так званої “колектократії” – системи всебічної (духовної, правової, фізичної й матеріальної, внутрішньої) гармонії між

людьми планети. Протилежні політичні системи, на його думку, не повинні ворогувати, а мусять порозумітися політично і зблизитися економічно шляхом докорінної реорганізації господарства. Ці думки В. Винниченка багато в чому збігаються з ідеями представників “теорії конвергенції” (Дж. Гелбрейт, П. Сорокін, Р. Арон, А. Сахаров та ін.).

ДМИТРО ДОНЦОВ (1883–1973) – дотримувався утопічної ідеї насильницьким шляхом дати особистості цілковиту свободу. Найвідоміші його праці: “Історія розвитку української державної ідеї” (1917), “Мазепа і мазепинство” (1919), “Підстави нашої політики” (1921), “Націоналізм” (1926), “Дух нашої давнини” (1944), “Хрест проти диявола” (1948), “Правда прадідів Великих” (1953), “Московська отрута” (1955), “За яку революцію” (1957), “Дві літератури нашої доби” (1958), “Незримі скрижалі Кобзаря” (1961), “Хрестом і мечем” (1967), “Клич доби” (1968).

У праці “Націоналізм” він обґрунтовує власний підхід до утвердження нації, вказує на необхідність цілеспрямованого виховання національне наснажених людей, які б визнавали моральним і етичним лише те, що утверджує націю.

Обґрунтовуючи необхідність перетворення національної ідеї в націоналістичну, Донцов прагне витворити українську ідеологію, піднести “стяг, навколо якого гуртувалася б ціла нація”. Він не приховує свого захоплення більшовиками, фашистами, янки, вказує на те, що вважає прийнятним для української боротьби за державність. Головним у житті окремої людини, на його думку, є не інтелект, а воля з її виявами самолюбства, ненависті, любові тощо.

Націоналізму ліберальному (культурному) Донцов протиставляє витворений ним “чинний націоналізм”. Інтелектові в ньому протиставляється “воля до життя” і “воля до влади”; знанням і раціоналізму – ірраціоналізм і романтизм; вселюдському розумінню свободи – ідея боротьби, експансії і насильства; скептицизму й відсутності віри – догматизм, винятковість, твердість і фанатична віра в “свою правду”; ліберальному демократизму – інтереси нації будь-якою ціною.

Націоналістична ідеологія в творчості Д. Донцова дала поштовх розвитку тієї суспільно-політичної думки, що сповідувала принцип: мета виправдовує засоби.

МИКОЛА ХВИЛЬОВИЙ (1893–1933) – проводив ідею поєднання комуністичного світогляду та ідей національного визволення українського народу. Хвильовий вірив у те, що національна свобода невіддільна від визволення та розвитку людської особистості, прорікав

майбутню «емансипацію колоніальних народів», «азіятський ренесанс». Він був глибоко переконаний, що покликання України полягає в тому, щоб бути посередником між Європою та відродженими націями Сходу.

Хвильовий у яскраво публіцистичній формі проповідував ідею української незалежної держави, яка має слугувати орієнтиром для українського патріота, і зрадити якій – означає зрадити своїй матері. Найкатегоричніше ідея самостійної державності звучить у памфлеті «Україна чи Малоросія?» (1926).

Необхідність самостійності України Хвильовий обґрунтовує тим, що «цього вимагає залізна і непоборна воля історичних законів», прагненням нації досягти природного стану, який Західна Європа пройшла в часи оформлення національних держав. У М. Хвильового була ідея переродити українця так, щоб він став самосвідомою одиницею, позбувся рабської психіки, що породжувала до цього часу тільки безвольних людей, які вміли говорити прекрасні слова, але ніколи не були людьми діла.

ІВАН ЛИСЯК-РУДНИЦЬКИЙ (1919–1984) – уперше здійснив глибокий аналіз історії української політичної думки з другої половини XIX ст. до середини 80-х років XX ст.

Дійшов висновку, що кожному народу властивий свій, неповторний, національний характер, який визначається «комплексом культурних вартостей, правилами поведінки і системою звичаїв», характерних для певної країни.

Український народ він відносить до так званих неісторичних, або недержавних народів, характерною прикметою розвитку яких була відсутність власної держави і нерозвиненість національної еліти як носія політичної свідомості й елітарної культури.

На його думку, процес націотворення, відродження певного народу може відбуватися через національне самовизначення народу, піднесення його освіти й культури.

Він передбачав крах Радянського Союзу, поштовхом масового національно-визвольного руху в Україні вважав боротьбу за владу в середовищі державно-партійної верхівки, утворення опозиційних політичних структур. Так воно, зрештою, і сталося.

У середині 60-х років він дійшов висновку про занепад політичної думки в УРСР, стверджуючи, що патріотичні кола повернулися до стану «аполітичного культурництва». Так виникла ідея написати заяву від американської інтелігенції українського походження до керівництва СРСР та УРСР з політичними вимогами. Текст «Заяви» містив вимоги:

- встановити право громадянства УРСР окремо від всесоюзного громадянства;
- унезалежити судочинство УРСР від всесоюзних органів суду й прокуратури;
- забезпечити для українських громадян, покликаних до війська, службу в межах республіки у військових частинах з українською мовою як офіційною;
- надати українській мові права державної мови в Українській РСР;
- реабілітувати культурну спадщину України в усій її повноті й усунути перешкоди в дослідженні української історії та культури;
- легалізувати Українську автокефальну православну церкву та українську католицьку церкву, забезпечивши для них рівний статус з іншими релігійними віросповіданнями.

Лисяк-Рудницький визначив три головні завдання демократичної еміграції щодо Радянської України.

Перше полягало в необхідності закріплення й розбудови повноцінного українського суспільства і культурного життя за розпорошення українських сил по різних країнах.

Друге завдання – заповнення прогалін “в культурному процесі в УРСР, який проходить у ненормальних умовах”, збагачення нації у сфері науки, літератури, мистецтва.

Третє завдання – “знаходити й поширювати в тій стіні щілини, через які промені світла й подуви свіжого повітря доходили б до народу, який замуrowаний у темниці”.

Тема 5. Сучасні політико-ідеологічні доктрини

Надбанням світової політичної думки є низка класичних суспільно-політичних доктрин, що заявили про себе в минулому і мають різні форми вияву в наш час. Кожна з політичних доктрин містить певні політичні цінності, пропагує власні цілі та ідеали та вимагає цілеспрямованих дій громадян щодо досягнення певної мети.

5.1. Поняття політичної ідеології

ПОЛІТИЧНА ІДЕОЛОГІЯ (від грец. *idea* – *поняття* і *logos* – *вчення*) – система концептуально оформлених політичних, правових, релігійних, філософських уявлень, поглядів та ідей на політичне життя, яка відбиває інтереси, світогляд, ідеали, умонастрої людей, класів, націй, суспільства, політичних партій, громадських рухів та інших суб'єктів політики.

ДЕСЮСТ ДЕ ТРАСІ – французький філософ та економіст. Вперше вжив термін “ідеологія” у 1796 р.

ОСОБЛИВІСТЬ ПОЛІТИЧНОЇ ІДЕОЛОГІЇ – створюється діяльністю теоретиків, політичних діячів, учених, які представляють інтереси того чи іншого класу або соціальної групи. Поживним ґрунтом для її формування є інтереси, уявлення про суспільно-політичне життя різних соціальних спільнот, хоча вони безпосередньо участі у процесі її формування не беруть.

КЛАСИФІКАЦІЯ ПОЛІТИЧНИХ ІДЕОЛОГІЙ:

КРИТЕРІЇ	ВИДИ
1. За втіленням реальних соціальних чи політичних інтересів	– прогресивні; – ліберальні; – націоналістичні; – шовіністичні.
2. За класовим підходом	– буржуазні; – дрібнобуржуазні; – пролетарські.
3. За світоглядним принципом	– матеріалістичні; – ідеалістичні; – релігійні; – марксистські; – неомарксистські.
4. За ознаками партійності	– комуністичні; – соціал-демократичні; – консервативні; – ліберальні; – фашистські.

СТРУКТУРА ПОЛІТИЧНОЇ ІДЕОЛОГІЇ – комплекс окремих елементів, а саме:

1. Політичні теорії

Струнка система взаємопов'язаних принципів, закономірностей політичного розвитку і методів, способів доведення істинності знання, за допомогою якої описуються сутнісні характеристики ідеалізованих об'єктів, концептуальних структур і моделей — суспільств, держав, соціальних груп, партій, громадських організацій, політичних поглядів і дій.

2. Політичні концепції

Форма знання, в якій змістовно виражене цілісне розуміння об'єкта пізнання. Вона включає в себе відповідну методологічну і логічну базу, поняття, що розкривають шляхи застосування політичного знання до політичної дійсності. Це ще не до кінця достовірна теорія, в ній відбувається лише суттєве поглиблення знань, в тому числі і у вигляді догадок та помилкових узагальнень.

3. Політичні ідеї

Форма відображення політичної дійсності, як результат осягнення думкою предмета пізнання — політичного процесу. Вона виступає своєрідним “містком” переходу від думки до дії, від свідомості до активності.

4. Соціально-політичні ідеали

Уявлення політичного суб'єкта про подальшу досконалість політичного устрою суспільства. Найважливішими їх характеристиками є:

- 1) властива їм особливість випереджувального відображення дійсності на основі передбачення, прогнозу;
- 2) політичний ідеал активно впливає на розвиток суспільних відносин, свідомість і світогляд людей, виступає критерієм оцінки їх політичної діяльності.

5. Політичні гасла

Заклики, які в короткій закличній формі відображають керівні ідеї, завдання, вимоги, директиви політичних перетворень. Вони демонструють привабливість політичного ідеалу, шляхи і форми його реалізації. На всіх етапах політичного розвитку політичні гасла покликані відповідати реальності, вони не можуть “застигнути” на місці, стати “вічними”, оскільки тоді перестають бути привабливими.

6. Політичні погляди

Усталені уявлення про основні політичні цінності особистості, які втілені в певній ідеології, базуються на знаннях і переконаннях й пройшли певну апробацію часом і досвідом індивіда.

Рис. 5.1. Структура політичної ідеології

РІВНІ РЕАЛІЗАЦІЇ ПОЛІТИЧНОЇ ІДЕОЛОГІЇ:

Теоретико-концептуальний – формулюються головні положення, які розкривають інтереси і ідеали соціальних спільнот, нації, держави.

Програмно-політичний – розробляються програми, маніфести, гасла, які складають відповідну ідейно-політичну основу для прийняття політичних рішень, орієнтації та стимулювання політичної поведінки громадян.

Практичний – визначається ступенем засвоєння громадянами мети та принципів ідеології і характером їх втілення у різних формах політичної діяльності.

ФУНКЦІЇ ПОЛІТИЧНОЇ ІДЕОЛОГІЇ:

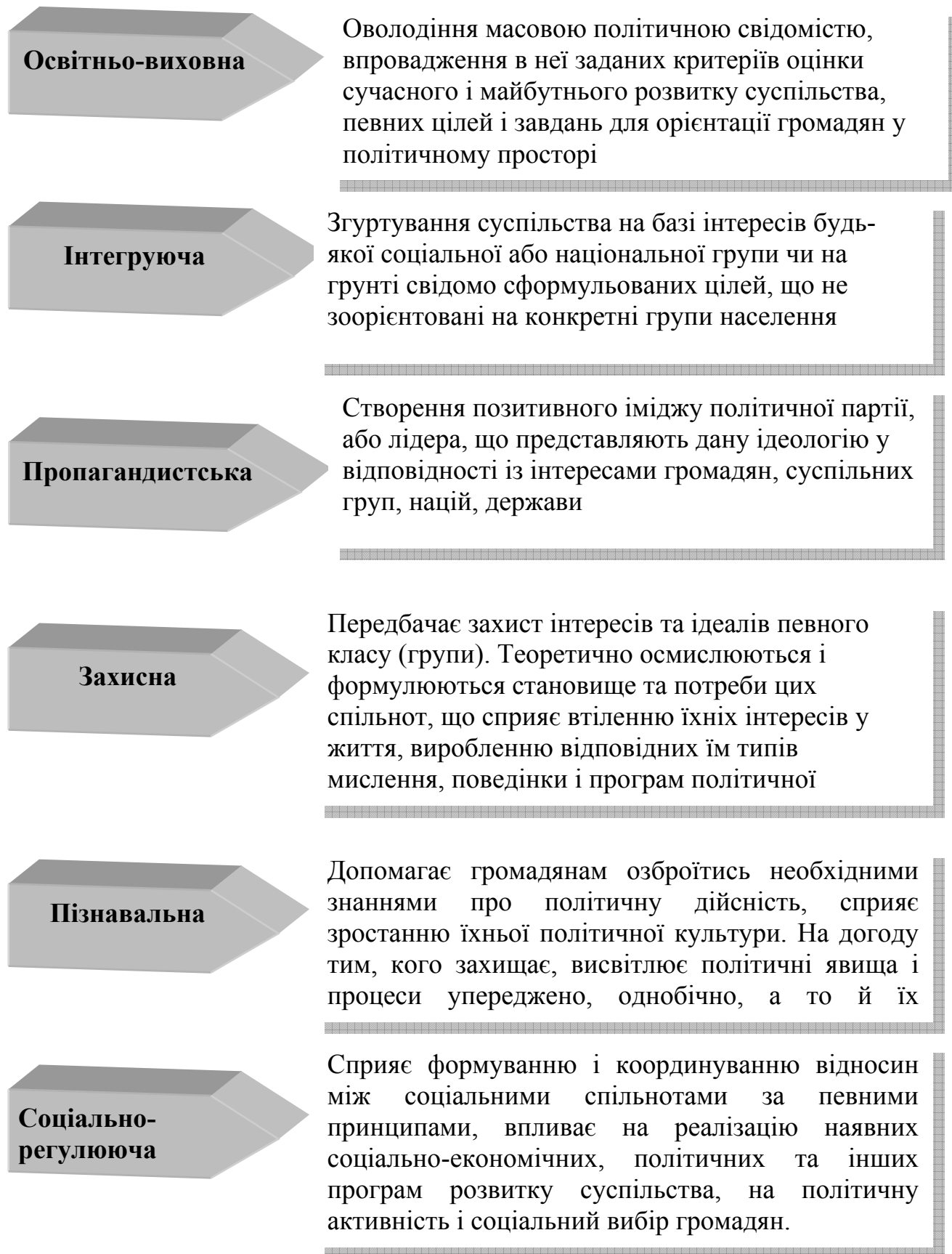


Рис. 5.2

5.2. Характеристика основних політико-ідеологічних доктрин сучасності.

ЛІБЕРАЛІЗМ – (лат. *libezalis* – вільний) – політична та ідеологічна течія, що об’єднує прихильників парламентського ладу, вільного підприємництва та демократичних свобод і обмежує сфери діяльності держави.

Лібералізм як одна з найбільш поширених у світі ідейних і соціально-політичних течій сформувався ще в XVIII ст. У другій половині XIX ст. він окреслився в самостійний напрям, який з появою ліберальних партій набув особливого розвитку і значення.

Поняття “лібералізм” потрапило до політичного словника в 30–40-ві роки XIX ст.

Базові цінності, політичні пріоритети та приклади партій, що сповідують ліберальну доктрину подаються на рис. 5.3.



Рис. 5.3. Базові цінності, політичні та економічні пріоритети, а також приклади партій, що сповідують ліберальну доктрину

Історично виникнення класичного лібералізму пов'язане з появою нового для феодального суспільства класу – буржуазії. Однак у класичному лібералізмі свобода ще не вступала в драматичні відносини з новими капіталістичними відносинами. Вона розглядається як рівність, як свобода для всіх, а індивідуалізм – як розвиток і самовираження особистості.

Біля витоків лібералізму стояв Дж. Локк, який обґрунтував ідею суспільного договору та природного права, коли держава є результатом угоди між людьми. За цією угодою люди передають державі частину своїх прав, але є такі права, що належать їм від народження і не можуть бути відчужені. До них належать, насамперед, право на життя, свободу і власність. Ідея індивідуальної свободи є незаперечною, центральною в лібералізмі.

Засновники класичного лібералізму вважали, що лібералізм – це заснований на особистій ініціативі і свободі вибору спосіб дій, готовність до сприйняття нових ідей і разом з тим заперечення диктату ідеологій, політики і влади.

Згідно з ліберальним ідеалом мета створення держави – збереження і захист природних прав людини, відносини між окремою людиною і державою повинні мати договірний характер, а верховенство закону є інструментом соціального контролю. У кожному суспільстві громадянським свободам надається пріоритет над політичними, юридичними та моральними нормами.

БЕНЖАМЕН КОНСТАН (1767–1830) – ідеолог буржуазного лібералізму Франції першої половини ХІХ ст. Він вважав, що свобода утверджується не через владу народу, а через незалежність індивіда від державної влади. Свобода людини – це особиста, громадянська свобода. Права громадянина існують незалежно від державної влади. Політична свобода, держава, на думку Констан, є лише засобом забезпечення громадянської свободи. Влада, яка порушує громадянську свободу, перетворюється на тиранію, ліквідує засади власного існування. Звідси висновок : політична влада, кому б вона не належала – монарху, народові, не може бути абсолютною. Межі її – у правах особистості.

ІЄРЕМІЯ БЕНТАМ (1748–1832) – англійський мислитель. У творах “Принципи законодавства”, “Керівні основи конституційного кодексу для всіх держав” сформулював теорію утилітаризму, взявши за основу принцип корисності. Відповідно дії людини мотивуються практичною вигодою, тісно пов'язаною з пошуком задоволення та уникнення страждань. Загальне благо є сукупністю індивідуальних благ.

У цьому полягає головний закон соціально-політичного життя. Особистість (її вигода і щастя) є метою, а держава – засобом. І. Бентам забезпечував революції, покладаючись на реформи. Завдання держави вбачав у тому, щоб на основі принципу корисності забезпечити найбільше щастя для найбільшої кількості людей. Цієї мети можна досягти через політику лібералізму: вільний розвиток приватно – власницьких відносин, демократизацію державних інститутів, забезпечення законності, підконтрольності діяльності посадових осіб.

Як політична течія лібералізм розвивався не лише в Західній Європі, США, а й у Російській імперії, до якої входила Україна, що було зумовлено розвитком капіталістичного ладу.

В останній третині ХІХ ст. почав складатися новий тип лібералізму – *неолібералізм*, або “соціальний” лібералізм. (Дж. Гобсон, Т. Грін, Ф. Науман, Дж. Д’юї, Дж. Джеліотті, Р. Дарендорф, М. Фрідман).

НЕОЛІБЕРАЛІЗМ (грец. *neos* – новий, *libezalis* – вільний) – сучасна політична течія, різновид традиційної ліберальної ідеології та політики, що сформувався як відображення трансформації буржуазного суспільства від вільного підприємництва до державно-монополістичного регулювання економіки, інституалізації нових форм державного втручання в суспільне життя; “етатистський” різновид лібералізму зі збереженням принципу демократії, вільної конкуренції, гласності, приватного підприємництва.

Під назвою “кейнсіанство” (від імені англ. економіста Дж. Кейнса) поступово утвердилася відповідна система економічних поглядів, яка передбачала посилення економічної та соціальної ролі держави. Архаїчні принципи вільного ринку і вільної конкуренції, на думку прихильників цієї системи, обертаються злиднями та безправ’ям одних задля процвітання інших. Реалізація кейнсіанських принципів покликана пом’якшати, попередити економічні кризи або навіть усунути їх, а отже, зміцнити капіталізм. Відповідно без держави взагалі неможливо забезпечити мінімум політичних прав для громадян. Звідси вимога збереження за нею значних регулюючих функцій, визнання закономірності існування профспілок. Концепція “держави добробуту” обґрунтувала необхідність і можливість подолання соціальних конфліктів. У політичній сфері проголошувалась ідея “плюралістичної демократії”, згідно з якою політична система – механічний процес урівноваження конкуруючих групових інтересів.

Найбільш помітне практичне втілення неолібералізм дістав у політиці “нового курсу” президента США Ф. Рузвельта, особливо в роки другої світової війни та у повоєнні роки, що було зумовлено науково-технічного революцією, яка потребувала значних державних капіталовкладень в основні фонди невиробничої сфери, у розвиток освіти і науки, у підвищення класифікації робочої сили, в охорону здоров’я.

У 50-ті роки ХХ ст. вирізнялася соціально – охоронна функція доктрини сучасного лібералізму, спрямована на збереження капіталізму, реформування його окремих ланок та інститутів. Проте наприкінці 60-х – на початку 70-х років він утратив динамізм і здатність оперативно відгукуватися на проблеми суспільства. Його витіснив неоконсерватизм.

У середині 80-х років неолібералізм знову почав міцніти в боротьбі з право консервативними і лівими течіями, зокрема було зроблено спробу переосмислити характер відносин суспільства, державно-політичної системи та індивіда, сформулювати концепцію “передового ліберального суспільства” (В. Жискар Д’Естен).

Неолібералізм є неоднорідною масою. Так, “*праве*” крило вважає, що вирішення проблем сучасного суспільства можливе через створення уряду згідно з вимогами моралі, воно виступає за “мінімальну” державу, солідаризуючись в цьому з консерваторами; “*ліве*” крило – заперечує класові суперечності, зводить їх до конфлікту між виробництвом і споживанням.

Серед теоретиків лівого крила – Джеймс Гелбрейт, відомий як автор теорії *конвергенції*, згідно з якою інтернаціоналізація економічної, політичної та культурної діяльності веде до політичного і соціального зближення різних політичних систем. Представником цього напрямку є також Даніел Белл, автор основних засад концепції “*постіндустріального*” суспільства, яка є продовженням концепції “*індустріального суспільства*” та “*стадій економічного росту*”. Різновидом ліберальної теорії постіндустріального суспільства є концепція *інформаційного суспільства* З. Бжезінського і О. Тофлера, в якій інформація, її виробництво, поширення і використання розглядаються як головна сфера діяльності людства.

В основі неоліберальних теорій фігурують не так проблеми розподілу й перерозподілу національного доходу, структура соціальних потреб суспільства і способів їх задоволення. Соціалізм, соціальну справедливість неоліберали трактують як загальні гуманістичні

спрямування, яких дуже важко досягти, оскільки „природа людини” незмінна.

У сучасному світі існують два напрями лібералізму: *соціальний* і *консервативний*. Головна відмінність між ними полягає в тому, що перший визнає необхідність державного регулювання соціально-економічних процесів, а другий, навпаки, прагне до всілякого обмеження втручання держави в суспільне життя.

Нині ліберальний рух налічує до 110 партій; 60 із них об'єднані в Ліберальний інтернаціонал, створений 1947 р. В Україні лібералізм як політична доктрина представлений групою різноманітних ліберальних партій і рухів. Його прихильники виступають за формування вільного ринку, забезпечення умов для різних форм економічної діяльності, розвитком конкуренції.

КОНСЕРВАТИЗМ – (*лат. consezvaze – зберігати, охороняти*), політична доктрина, яка зорієнтована на збереження і підтримання існуючих форм соціальної структури, традиційних цінностей і морально-правових засад. Його політико-ідеологічний світогляд визначається як комплекс життєздатних принципів, головними серед яких є свобода і відповідальність, авторитет, релігійність, природна нерівність людей та їх скептицизм.

Базові цінності, політичні пріоритети та приклади партій, що сповідують консерватизм подаються на рис. 5.4.

ЕДМУНД БЕРК (1729–1797) – родоначальник консервативної ідеології, англійський політичний діяч, філософ і публіцист. У своїх численних працях Е. Берк засуджував Французьку революцію. Його книга “Роздуми про революцію у Франції” (1790) стала своєрідною Біблією консерватизму. Головна ідея книги – традиціоналізм, схиляння перед святістю традицій. Він віддавав перевагу превентивним реформам, покликаним упереджувати революції.

ФРАНСУА РЕНЕ ДЕ ШАТОБРІАН (1768–1848) – автор терміну “консерватизм” (1815), французький мислитель і громадсько-політичних діяч.

Фундатори консерватизму протиставили висунутим європейським Просвітництвом і Великою французькою революцією ідеям індивідуалізму, прогресу, раціоналізму погляд на суспільство як на органічну й цілісну систему, амальгаму (суміш різнорідних елементів) інститутів, норм, моральних переконань, традицій, звичаїв, що сягають корінням у глибину історії.



Рис. 5.4. Базові цінності, політичні та економічні пріоритети та приклади партій, що сповідують консерватизм

Як тип суспільно-політичної думки та ідейно-політичної течії консерватизм відображає ідеї, ідеали, орієнтації, ціннісні норми тих класів, фракцій і соціальних груп, становищу яких загрожують об'єктивні тенденції суспільно-історичного й соціально-економічного розвитку. Часто консерватизм буває своєрідною захисною реакцією середніх і дрібних підприємців, фермерів, ремісників, які відчувають страх перед майбутнім, що спричиняє невизначеність і нерідко погіршення соціального статусу. Консервативною вважають також

загальноприйняту в суспільстві сукупність цінностей, форм адаптації до традиційних соціальних норм та інститутів.

Консерватизм наголошує на необхідності збереження традиційних правил, норм, ієрархії влади соціальних і політичних структур, інститутів, покликаний захищати статус-кво, пояснювати необхідність його збереження, враховуючи реалії, що змінюються, пристосовуватись до них.

Свою здатність до цього він продемонстрував на поворотних етапах історії. Так, за вільно підприємницького капіталізму консерватизм обстоював ідеї вільної конкуренції, вільного ринку, а після великої економічної кризи і особливо після Другої світової війни – кейнсіанські ідеї державного регулювання економіки, соціальних реформ, “держави добробуту”.

Помітне місце в конструкціях сучасних консерваторів посідають проблеми свободи, рівності, влади, держави, демократії. Більшість консерваторів вважає себе захисниками прав людини і головних принципів демократії. Не заперечуючи плюралістичної демократії, вони висловлюються за критичний підхід до неї, визначаючи взаємозв'язок між капіталізмом і демократією.

Значна частина консерваторів ставить на перше місце суспільство, яке, на їхню думку, значно ширше від уряду, історично, етично й логічно вище за конкретного індивіда.

У другій половині ХХ ст. традиційний консерватизм вступив у суперечність із тенденціями суспільного розвитку, що зумовило його трансформацію в *неоконсерватизм*, прихильниками якого були “стовпи” сучасної політології С. Ліпсет (США), Ф. Хайек (Австрія), Х. Ортега-і-Гассет (Іспанія).

НЕОКОНСЕРВАТИЗМ – політична ідеологія, що пристосовує традиційні цінності консерватизму до реалій постіндустріального суспільства і визначає урядову політику та політичний курс провідних країн світу, які сповідують принцип знаходження “золотої середини” між деструктивністю необмеженої ринкової стихії і неефективною тотальною державною регламентацією, збереження законності й правопорядку.

Зліт неоконсерватизму пов'язаний з приходом до влади таких відомих політичних лідерів, як Рональд Рейган і Джордж Буш-старший у США, Гельмут Коль в Німеччині, Маргарет Тетчер у Великій

Британії, Жак Ширак у Франції, Ясухіро Накасоне у Японії, Джуліо Андреотті в Італії та інших.

Неоконсерватори наголошують, що суспільство – складна органічна цілісність, а його частини настільки взаємопов'язані, що зміна однієї з них підриває стабільність усього суспільства. У суспільно-політичній сфері не можна діяти за планом або згідно з соціальною теорією. Треба спиратися передусім на досвід. Суспільство вдосконалюється поступово за внутрішніми законами, закоріненими в минулому. Вирішальне значення, на думку сучасних консерваторів, мають звичаї, вподобання, традиції народу. Головним критерієм суспільного розвитку представники цього ідеологічного напрямку вважають зміну звичок, традицій і характеру людей.

Сучасні консерватори наголошують, що розвиток суспільства мусить бути безпечним як для окремої людини, так і для всього суспільного організму. Важливого значення в удосконаленні суспільства сучасні консерватори надають моральному вдосконаленню людини.

Основні течії консерватизму – традиціоналістська й патерналістська – виступають на захист сильної влади й держави, вбачаючи в них засіб забезпечення традицій, національної своєрідності. Сучасні консерватори проти того, щоб визнавати метою суспільного розвитку свободу особистості. На їхню думку, суспільна мета постає як єдність інтересів держави та нації. Воля більшості не може бути останньою інстанцією, не може абсолютизувати громадську думку, адже в сучасних державах її цілеспрямовано формують, нею маніпулюють. Оскільки сучасне суспільство плюралістичне й охоплює багато культур, то єдиної громадської думки бути не може. Кожен обстоює власну позицію, від чого страждає нація, держава.

Неоконсерватори як прихильники елітарної демократії – вважають, що партійна демократія за умов постійної боротьби за владу призводить до того, що громадяни стають неслухняними, розбещеними. Не заперечуючи таких норм політичного консенсусу, як свобода, правова держава, федералізм, вони виступають за політичну централізацію, проголошують концепцію “обмеженої” демократії.

Неоконсерватори критикують лібералів, які, на їхню думку, завдали суспільству великої шкоди, сподіваючись, що свобода ринкових відносин стане економічними, соціальними й політичними важелями розвитку.

Наріжним каменем соціальної політики сучасні консерватори вважають заохочення особистих досягнень, ініціативи. Соціальний захист у державі повинен поширюватись лише на тих, хто не має змоги працювати. Неоконсервативна свідомість непримиренна до споживацтва. Кожен крок до соціальної справедливості сучасні консерватори розглядають як зрівнялівку, послаблення свободи. Коли громадянин сподівається, що держава мусить забезпечити йому комфортне існування, знімаючи чинники ризику, це протиприродно і небезпечно для держави. Адже розвиток суспільства залежить від ініціативи й відповідальності його громадян. Природним, на їхню думку, є те, що в суспільстві існують слабкі особистості (аутсайтери) і сильні.

В історії України найвідомішими представниками консерватизму були В. Липинський та С. Томашівський. У сучасній Україні неоконсервативних позицій дотримуються Українська республіканська партія, Українська консервативна республіканська партія та деякі інші.

СОЦІАЛІЗМ – вчення і теорії, які стверджують ідеал суспільного устрою, заснованого на суспільній власності, відсутності експлуатації, справедливому розподілі матеріальних благ і духовних цінностей залежно від затраченої праці, на основі соціально забезпеченої свободи особистості.

Узагальнений суспільно-політичний ідеал аналізу охоплює теоретичне обґрунтування рівності, свободи особистості, справедливості та інших загальнолюдських цінностей. Догматизований марксистський соціалізм нехтує або й зовсім заперечує економічну свободу індивідів, конкуренцію та неоднакову винагороду за працю як запоруку зростання матеріального добробуту людини й суспільства. Як альтернативу він пропонує нетрудовий перерозподіл доходів, політичне регулювання економічних і соціальних процесів, свідоме встановлення державою норм і принципів соціальної рівності (нерівності) та справедливості. Пріоритет у соціалістичній доктрині надається державі, а не індивідові, свідомому регулюванню (плануванню), а не еволюційним соціальним процесам, політиці, а не економіці.

У політичній науці існують різноманітні тлумачення соціалізму. Найпоширеніші з них – з позиції марксизму і з погляду соціал-демократії.

МАРКСИСТСЬКА КОНЦЕПЦІЯ СОЦІАЛІЗМУ. Вона розглядає його як нижчу, незрілу фазу комунізму – суспільно-економічної формації, яка характеризується ліквідацією приватної власності та експлуаторських класів, утвердженням суспільної власності на засоби виробництва, провідної ролі робітничого класу, здійсненням принципу “від кожного за здібностями, кожному за працею”, забезпеченням соціальної справедливості, умов для всебічного гармонійного розвитку особистості.

Реалізація догматизованого марксистського варіанта соціалізму здійснювалися через масове соціальне насильство, заборону приватної власності, ринкових відносин, політичної та духовної опозиції. Соціалізм як суспільний лад протиставив себе свободі й демократії, що призвело або до повної його ліквідації (СРСР, країни Центральної та Східної Європи), або до глибокої кризи (Куба, Північна Корея) чи ринкового реформування (Китай). Відповідно це спричинило і кризи уявлень про соціалізм.

СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИЧНА КОНЦЕПЦІЯ СОЦІАЛІЗМУ. Вона визначає цього як суспільний лад, що досягається не революційною ліквідацією, а формування капіталізму зі збереженням приватної власності, забезпеченням зростання середнього класу і соціального партнерства, досягненням значно вищого рівня соціальної рівності й справедливості.

СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТІЯ – ідеологічна й політична течія, яка виступає за здійснення ідей соціалізму в усіх сферах суспільного життя; важлива складова

політики лівих сил сучасності, передусім Західної Європи.

Базові цінності, політичні пріоритети та приклади партій, що сповідують соціал-демократичну доктрину подаються на рис. 5.5.



Рис. 5.5. Базові цінності, політичні та економічні пріоритети, а також приклади партій, що сповідують соціал-демократичну доктрину

Соціал-демократія як політичний рух виникла в останній третині XIX сторіччя у Західній Європі як партія робітничого класу, яка стояла на революційних позиціях.

ЕДУАРД БЕРНШТЕЙН (1850–1932) – одним з перших здійснив розгорнуте обґрунтування соціал-демократичної ідеології.

Його теоретична позиція тісно пов'язана з політичною організацією на реформи. На відміну від К. Маркса він вважав неможливим завоювання політичної влади пролетаріатом, який не досяг того рівня політичної та моральної зрілості, щоб управляти суспільними процесами, перебрати на себе всю повноту державної влади. Перехід до соціалізму може відбуватися не внаслідок революції, яку Е. Бернштейн назвав “політичним атавізмом і ознакою варварства”, а лише через

соціалізацію капіталізму. Найближчими цілями робітничого руху він вважав боротьбу за економічні й політичні права.

Е. Бернштейн віддавав перевагу стихійному, еволюційному розвитку економіки, основою організації якої є споживча й виробнича кооперація, здатна вдосконалювати за ініціативою “знизу”, утверджувати справжню демократію, за якої жоден клас не користується привілеями.

Щоб досягти суспільного стану, необхідний певний рівень правосвідомості громадян – уміння жити за законами, контролюючи свої пристрасті. Адже демократична форма правління передбачає високий ступінь не лише свободи, а й відповідальності всіх

Е. Бернштейн вважав, що між соціалізмом і демократією немає прірви. Демократія ґрунтується на визнанні суверенітету особистості, а тому сприяє її інтелектуальному та моральному розвитку. Для соціалізму як руху з удосконалення виробничих відносин характерне гуманістичне ставлення до людини праці, її потреб та інтересів. Звідси назва його концепції – “демократичний соціалізм”.

Соціал-демократи не вважають соціалізм сформованою кінцевою метою. Її не можна досягти одним стрибком, вона неперервна, протягом розвитку людської цивілізації наповнюється новим змістом. Демократичний соціалізм не претендує на роль вчення про кінцеві цілі робітничого руху, він є своєрідною дискусією, діалогом, пошуком цілей і засобів цього руху.

Соціал-демократи надають перевагу еволюційному шляхові розвитку, перетворенню суспільства на краще через реформи. Їх економічні засади ґрунтуються на ідеї усупільнення, а не одержавлення засобів виробництва. Своє ставлення до ринку вони визначають формулою: *“Конкуренція – наскільки можливо, планування – наскільки необхідно”*. Міжнародна діяльність соціал-демократів базується на ідеї миру, міжнародної солідарності, терпимості, ліквідації соціальної та національної нерівності й дискримінації людини.

Глибока еволюція соціал-демократії почалася в 1951 році, коли Франкфуртський Конгрес Соцінтерну визнав право на приватну власність як необхідну передумову свободи людини. Згодом у 80-і роки соціал-демократичні партії різко повернули у бік класичного лібералізму, до політики більш вільної конкурентної економіки.

Нові теоретичні положення були включені у програму соціал-демократів на Берлінському з'їзді у 1989 році. В ній, зокрема, зафіксовано відмову від прискореного промислового росту, проведення

будь-якої господарської діяльності із врахуванням впливу на стан екології, багато уваги приділено рівному з чоловіками становищу в суспільстві жінок, новими орієнтаціями доповнена програма зовнішньополітичної діяльності.

Найбільший вплив соціал-демократична ідеологія має в Німеччині, Австрії, Великобританії, Франції, Італії, скандинавських країнах. Міцні позиції займає вона також у Латинській Америці, ряді країн Азії, Близького Сходу. Про високий авторитет соціал-демократії засвідчує той факт, що нині вони перебувають при владі в 17 європейських країнах. В Україні є декілька політичних партій, що сповідують соціал-демократичну ідеологію (СДПУ, УСДП та ін.).

З плином часу орієнтири сучасної соціал-демократії доповнюються новими **концепціями**: якості життя, самоврядного соціалізму, економічної демократії.

КОНЦЕПЦІЯ ЯКОСТІ ЖИТТЯ. Вона є складовою не лише демократичного соціалізму, а й лібералізму. Суть її полягає в спробі встановити тісний зв'язок між традиційними матеріальними інтересами і новими потребами трудящих (економічний захист, поліпшення умов праці, розвиток системи соціального забезпечення, громадського транспорту, професійної підготовки, комунальної служби). Якість життя трудящих, на думку соціал-демократів, найвища в соціальній державі).

КОНЦЕПЦІЯ САМОВРЯДНОГО СОЦІАЛІЗМУ. Її у 70–80-ті роки ХХ ст. сформулювали соціал-демократичні партії Франції, Італії, Бельгії у своїх програмних документах. Ця концепція передбачає залучення всіх громадян суспільства до процесу опрацювання й ухвалення рішень, керівництва різними сферами життєдіяльності суспільства. Це активізує громадян, професійні спілки, громадські організації, місцеве самоврядування. Самоврядний соціалізм передбачає політичну демократію : багатопартійність, свободу діяльності опозиції, можливість перебування при владі кількох партій. Соціал-демократи не визнають ніяких форм диктатури, яка несумісна з політичною демократією, складовими якої є права людини, свобода друку, свобода й самостійність профспілкового руху, існування правової держави.

КОНЦЕПЦІЯ ЕКОНОМІЧНОЇ (ПРОМИСЛОВОЇ) ДЕМОКРАТІЇ.

Розроблена вона у повоєнний період соціал-демократичними партіями Скандинавії та Німеччини. На мікрорівні ця концепція реалізується через участь трудящих в управлінні підприємствами, на макрорівні – в управлінні суспільною економікою. А це передбачає наявність органів соціального партнерства (ФРН, Австрія) чи економічного самоврядування (Франція).

Основним методом соціально-демократичної політики вважають реформу як певне коригування соціально-економічної сфери з метою забезпечення чіткого та ефективного функціонування суспільства. Такі реформи неминуче приведуть до демократичного соціалізму. Реформування має спиратися на ідеологію та політику соціального партнерства.

Прагматична частина сучасної соціал-демократії визнає ефективними значні “ін’єкції” в економіку з боку приватного сектора, необхідність посилення механізмів ринкової економіки, знизивши прямі податки, що засвідчує її налаштованість на конструктивну, творчу діяльність.

Світова соціал-демократія є організованою політичною силою. Координатором діяльності соціал-демократів виступає Соціалістичний Інтернаціонал – об’єднання політичних організацій і партій, мета діяльності яких – демократичний соціалізм, новий світовий економічний порядок на основі рівноправності й партнерства між усіма країнами, що охоплює країну навколишнього середовища, уникнення ядерної війни тощо.

КОМУНІЗМ – політична ідеологія, що передбачає влаштування суспільства на основі принципів колективізму, соціальної рівності та соціальної справедливості. Внаслідок недостатньо високого рівня розвитку продуктивних сил розподіл здійснюється за працею. Держава у формі диктатури пролетаріату зберігається лише на нижчій фазі комунізму, а на вищій – відмирає.

Базові цінності, політичні пріоритети та приклади партій, що сповідують комуністичну доктрину подаються на рис. 5.6.

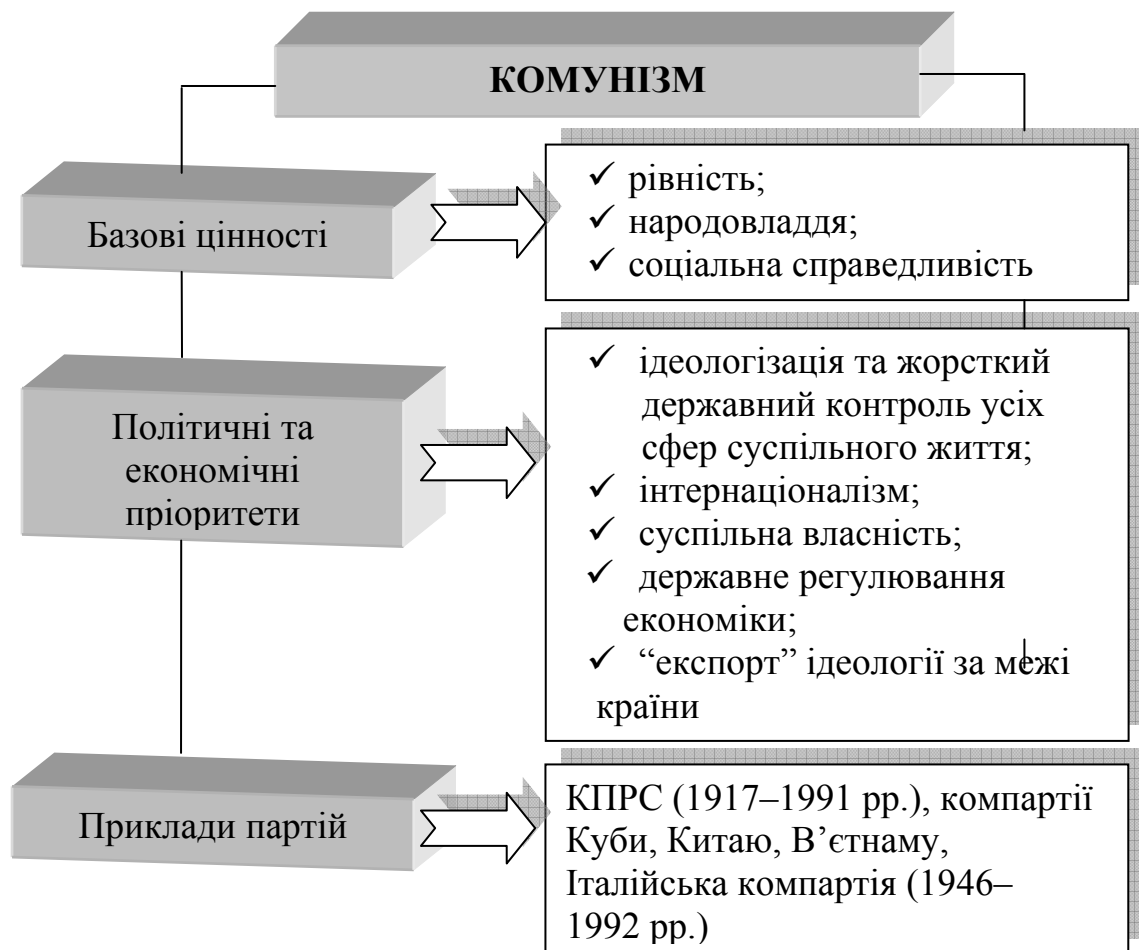


Рис. 5.6. Базові цінності, політичні та економічні пріоритети, а також приклади партій, що сповідують комуністичну доктрину

Основні джерела цієї політичної течії виходять від утопічного соціалізму Т. Мора і Т. Кампанелли, а згодом філософів А. Сен-Симона, Ш. Фур’є, Р. Оуєна. Визначальний вклад у формування ідеології наукового комунізму було зроблено К. Марксом, Ф. Енгельсом та В. Леніним.

Принципове значення для розвитку наукового комунізму має “Маніфест Комуністичної партії” К. Маркса і Ф. Енгельса, в якому викладено найважливіші ідеї наукового комунізму - про історичну роль робітничого класу як могильника капіталізму і будівника комунізму, соціалістичну революцію і диктатуру пролетаріату, комуністичну партію як політичний авангард робітничого класу.

У 30-х роках ХХ ст. Мао Цзе-дун всупереч марксистсько-ленінській ідеології проголосив, що комуністична партія Китаю у боротьбі за владу повинна *спиратися не на робітничий клас, а на*

найбідніше селянство та партизанські методи ведення революційної війни. В кінці 60-х років китайцями був запропонований радикальний курс прискорення модернізації та індустріалізації своєї економіки (“Великий стрибок”, 1958) та руйнування традицій у духовній сфері (“Культурна революція”, 1966).

Спроба побудови соціалізму в Китаї форсованими методами повернулася невдачею та глибокою соціально-економічною кризою.

У 40–50-х роках ХХ ст., після розгрому фашистської Німеччини та визволення Югославії, лідер югославських комуністів Й. Б. Тіто запропонував свою теорію побудови соціалізму, основу на децентралізації управління, дебіюрократизації та введенні робітничого самоврядування. Альтернативний шлях до соціалізму робив політичну систему в СФРЮ більш демократичною, аніж в інших країнах, хоча бажаних результатів досягнуто не було.

Крайнім проявом у 60–70-х роках ХХ ст. неомарксистської ідеології стала діяльність “червоних кхмерів” у Кампучії, “червоних бригад” в Італії, інших країнах світу, що і привело рух “нових лівих” до нищівної поразки, завівши їх в тупик лівого екстремізму та міжнародного тероризму. Незважаючи на кризу, яка має місце в сучасному комуністичному русі, ця політична течія не втратила своєї актуальності і привабливості. Незаперечними є соціально-економічні досягнення соціалізму, які були здобуті на терені колишнього Радянського Союзу, інших країн під керівництвом партій, які сповідували комуністичну ідеологію. Адже у економічно відсталій аграрній країні, якою була Росія до Жовтневої революції, в обстановці ворожого оточення, у стислі строки було здійснено індустріалізацію, ліквідовано безробіття і масову неписьменність, введено безплатну освіту, охорону здоров’я, державне забезпечення житлом тощо.

ФАШИЗМ (лат. *fascio* – пучок, в’язка) – ідейно-політична течія, що сформувалася на основі синтезу сутності нації як вічної та найвищої реальності і догматизованого принципу соціальної справедливості.

Базові цінності, політичні пріоритети та приклади партій, що сповідують фашистську доктрину подаються на рис. 3.6.

Фашизм виник в обстановці революційних процесів, які охопили країни Західної Європи після першої світової війни.

Першу фашистську організацію під назвою “Фашіо ді комбаттіменто” (“Союз боротьби”) створив у 1919 р. лідер італійських фашистів Беніто Муссоліні (1883–1945). Від назви цієї організації і

пішла назва “фашист”, яка швидко поширилась в усьому світі. Серед світоглядно-філософських авторитетів фашизму імена Артура Шопенгауера (1788–1860), Фрідріха Ніцше (1844–1900), Карла-Густава Юнга (1875–1961) а також теоретиків соціального дарвінізму Франца Опенгеймера та Людвіга Гумпловича.

Ідеологія фашизму – це войовничий антидемократизм і антикомунізм, расизм і шовінізм. Особливе місце в ідеології фашизму посідає концепція нації як вищої і вічної реальності, заснованої на спільності крові. У сфері зовнішньої політики ця теорія расової зверхності слугувала обґрунтуванням політики імперіалістичних загарбань і поневолення інших народів. Політичною формою фашистської держави є тоталітаризм. Необхідною умовою політичного панування визнається культ вождя.



Рис.5.7. Базові цінності, політичні пріоритети та приклади партій, що сповідують фашистську доктрину

Основу формування фашистських або профашистських режимів становили гранично ідеологізовані партійні організації з їх жорсткою напіввійськовою структурою. Після закінчення другої світової війни фашистські режими впали, а їх ідеологія була заборонена. Однак фашизм не зник, а, пристосувавшись до нових історичних умов, трансформувався в нову політичну течію – *неофашизм*.

НЕОФАШИЗМ – різноманітні варіанти модифікації відтворення елементів ідеології і політичної практики фашизму, соціальну базу яких, в основному, становлять маргінальні верстви населення.

Ідеологи неофашизму звертаються до витоків фашистської доктрини, намагаються виступати під гаслом відродження “справжнього”, “первісного”, “чистого” фашизму. Вони прагнуть переглянути кордони, обмежити імміграцію, реабілітувати гітлерівських злочинців.

Вони охоче підхопили теорію “нового”, “гуманізованого” фашизму французького письменника М. Бардіна, який трактує фашизм лише як психологічну схильність людей до рішучих дій, незалежно від соціальних інтересів. Твердження, що людина – хижа і зла, неофашисти використовують для виправдання воєнних злочинів фашистів. “Так було і так буде” – мотив їх виступів з цього приводу.

У західному суспільствознавстві функціонує навіть напрям вайоленсологія – наука про насильство. Визначаючи, що насильство стало невід’ємною частиною сучасного способу життя, ідеологи неофашизму намагаються подати його як фаталістичну тенденцію, притаманну як сучасній епосі, так і суспільству загалом, вишукуючи аргументи в генетиці, психології, щоб довести ідею про вродженість, біогенетичну природу феномену насильства, успадковану людиною від своїх пращурів із тваринного світу, що передається з покоління в покоління через гени.

Неофашисти розглядають людину як нікчемність, яка не має самостійного значення. Цей неофашистський погляд викладено в концепції Е. Анріха. Надаючи містичного змісту положенню про спадковість духовного життя поколінь, Анріх до “народного суспільства” включає не тільки живих людей певної національності, а й численні покоління мертвих, воля яких нібито жива і спрямовує дії нащадків. Ця цілісність усіх генерацій народу, в т. ч. й давно померлих, втілюється, за Е. Анріхом, у державу. Тому держава, посилюючись на

“волю мертвих” має право нав’язувати свої незаперечні рішення всім громадянам.

Неофашизм як політична течія виник у 60-ті роки ХХ ст.; тоді ж сформувались його ідеологія та організаційні структури. З 70-х років ці організації проводять загальні зльоти. 80–90-ті роки позначені активними способами неофашистів координувати свої дії в міжнародному масштабі.

Сьогодні неофашистські організації функціонують в усіх країнах Європи, Америки, більшості країн Азії, в Австралії, а також в країнах пострадянського політичного простору – всього в понад 80 державах світу.

Про ріст прихильників ультраправих в Європі засвідчили президентські вибори 2002 р. у Франції, в ході яких лідер Народного Фронту націоналіст Жан-Марі Ле Пен набрав близько 18 відсотків голосів виборців. На парламентських виборів цього ж року у Нідерландах, де за ультраправу партію “Список Піма Фортейна”, якого напередодні виборів було вбито, проголосували 17 відсотків виборців (26 місць у парламенті із 150).

Людство вже виробило потужні політичні та правові важелі для боротьби з насиллям, тому неофашизм як реакційна та ідеологічна течія приречений на поразку.

До модулю I

Контрольні запитання і завдання:

1. Якщо вам необхідно буде переконати свого співрозмовника в необхідності політологічних знань, які аргументи для цього ви назвете?
2. Що, на ваш погляд, спричинило виокремлення політології серед інших суспільних наук наприкінці XIX століття?
3. Вам відомі основні функції політології. Якими з них ви послуговуєтесь у найбільшій мірі?
4. Розкрийте взаємозв'язок і взаємозалежність політології з іншими гуманітарними науками.
5. Проілюструйте відомими вам прикладами роль та місце політології у політичному розвитку сучасної України.
6. В чому Ви бачите відмінність політичної науки від інших гуманітарних та технічних наук?
7. Прокоментуйте висловлювання американського професора К. Райта: “Політика може бути визначена як мистецтво і практика забезпечення групових цілей, що досягається шляхом подолання опору інших груп”.
8. Чи можна розглядати політику виключно як “брудну справу”?
9. Як ви розумієте розхожий афоризм, що “якщо сучасна людина не займається політикою, то політика все одно займається нею”?
10. Які ви знаєте різновиди соціальних відносин?
11. Які форми та типи політичних процесів вам відомі?
12. Визначте характер політичних процесів у пострадянській Україні.
13. Чи можна реформувати будь-яке суспільство? Поясніть невдачі радянських реформаторів: Н. Хрущова, М. Горбачова. Дайте приклади успішного реформування.
14. Прокоментуйте вислів С. Леца: “Революції – локомотиви історії, але вони часто зупиняються не на тих зупинках”.
15. Назвіть основні причини появи перших міфологічних тлумачень влади й держави
16. Прокоментуйте вислів Сократа про те, що правити державою повинні „знаючі”
17. Чому “політію” Аристотель вважав за найкращу форму державного устрою?
18. Якою була головна ідея політичної думки періоду Київської Русі?

19. Пригадайте основні особливості розвитку політичної думки у Новий час.

20. Чому вчення Гоббса стало основою для розвитку тоталітарних вчень?

21. Які права людини за Локом є “невідчужувані”?

22. В чому полягає принцип розподілу влади за Монтеस्क’є?

23. Назвіть основні принципи політичної діяльності володаря в концепції Макіавеллі

24. Що означає термін “макіавеллізм”?

25. Які Вам відомі органи влади Запорізької січі?

26. Які основні демократичні ідеї містить Конституція Пилипа Орлика?

27. Який внесок у розвиток вчення про державу зробили Стефан Яворський та Феофан Прокопович?

28. Які проблеми демократії, держави та політичних відносин переважали в суспільній думці України другої половини 19 ст.?

29. Яка основна ідея та мета виникнення Кирило-Мефодіївського товариства? Назвіть його основних представників.

30. Охарактеризуйте соціально-політичні погляди М. Грушевського, В. Липинського, М. Міхновського, Д. Донцова, М. Хвильового.

31. Охарактеризуйте соціально-політичні погляди В. Винниченка та І. Лисяк-Рудницького, з’ясуйте їх значення у розвитку політичної думки в Україні

32. Визначте базові цінності та політичні пріоритети комуністичної, соціал-демократичної, консервативної, ліберальної та фашистської доктрин.

33. З’ясуйте відмінності лібералізму від неолібералізму, консерватизму від неоконсерватизму, фашизму від неофашизму.

34. Що ви розумієте під політичною просвітою населення? Чим викликана актуальність постановки цього питання?

35. В чому, на вашу думку, полягає завдання вчителя в контексті формування знань школярів про політику?

Теми для рефератів та доповідей:

1. Етапи формування політології як науки.

2. Розвиток політології в Україні.

3. Політологія в системі суспільних наук.

4. Політика як наука та мистецтво.

5. Типи та різновиди політичного процесу.
6. Роль революцій в історії людства.
7. Трансформаційні процеси в сучасному українському суспільстві.
8. Особливості соціальних відносин в сучасній Україні.
9. Реформа як засіб політичного розвитку.
10. Поняття політичної влади в історії політичних вчень.
11. Розвиток концепцій соціальних основ політики.
12. Теорія держави і громадянського суспільства в працях Г. Гегеля, К. Маркса.
13. Н. Маккіавелі про якості правителя.
14. Політична філософія І. Канта.
15. Проблема свободи людини в політичній думці Київської Русі.
16. Відродження України в політичній програмі Кирило – Мефодіївського товариства.
17. Ідея “громадівського соціалізму” М. Драгоманова.
18. М. Міхновський – фундатор українського націоналізму.
19. Сучасний лібералізм: традиції і новації.
20. Ідеологічні пошуки сучасних соціалістів.
21. Цінності неоконсерватизма.
22. Соціал-демократія і комунізм : порівняльний аналіз ідеологій.
23. “Посткласичні” ідеологічні течії в ХХ столітті.
24. Місце і роль середньої школи у політичному просвітництві громадян.

Список літератури:

1. Андрущенко В. П. Історія соціальної філософії: (Західноєвропейський контекст) : підручник для студ. вищ. навч. закл. – К. : Тандем, 2000.
2. Бебик В. М. Політологія для політика і громадянина : монографія. – К. : МАУП, 2003.
3. Головатий М. Ф. Соціологія політики : навч. посібник. – К., 2003.
4. Кирилюк Ф. М. Історія політології. – К., 2001.
5. Корнієнко В. О. Еволюція політичного ідеалу (від плюралізму до синтезуючої єдності). – Вінниця : Універсам, 1999. – 430 с.
6. Пойченко А. М. Політика: теорія і технологія діяльності. – К., 1994.
7. Політичні структури та процеси в сучасній Україні : Політологічний аналіз / Ф. М. Рудич, В. Б. Безверхий, М. Г. Кириченко та ін. – К., 1995.

8. Політологічний енциклопедичний словник / за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна. – К., 2004.
9. Політологія: історія та методологія / за ред. Ф. М. Кирилюка. – К., 2000.
10. Політологія. Хрестоматія / сост. М. Василик, М. Вершини. – М., 2000.
11. Політологія: наука про політику / за ред. В. Г. Кременя, М. Л. Горлача. – К., 2001.
12. Політологія : підручник. – Видання 2-ге, перероблене, доповнене / за ред. О. В. Бабкіної, В. П. Горбатенка. – К. : Академія, 2006.
13. *Потульницький В. А.* Нариси української політології. – К., 1994.
14. *Скиба В., Горбатенко В., Туренко В.* Вступ до політології. – К., 1998.
15. *Федів Ю., Мозгова Н.* Історія української філософії. – К., 2000.
16. Філософія політики : підручник / за ред. В. Андрущенко. – К., 2003.
17. *Шляхтун П. П.* Політологія (теорія та історія політичної науки) : підручник. – К., 2002.

МОДУЛЬ II.

ПОЛІТИЧНА СИСТЕМА СУСПІЛЬСТВА

Суспільство являє собою складну систему, що складається з багатьох підсистем – економічної, сімейної, культурної і т.д. Однією з них є політична система, що забезпечує адаптацію самого суспільства до середовища його функціонування, яке постійно змінюється. Поняття “політична система” дає змогу не лише уявити політичне життя як систему поведінки людей та з'ясувати механізми впливу політичних дій на характер політичних інститутів і структур влади, а й зрозуміти політику як цілісність, проаналізувати способи і форми її взаємодії з навколишнім середовищем.

Тема 6. Поняття та основні характеристики політичної системи суспільства

Система – одне з основних понять політології, яке дає змогу скласти уявлення про суспільство у вигляді його спрощеної моделі чи окремих елементів. Поняття це запозичили з електроніки й кібернетики американські вчені Г. Алмонд, Д. Істон, В. Мітчел. Кожне суспільство є сукупністю підсистем (сфер): виробничої, соціальної, духовної, політичної, до якої належать інститути держави і влади. Кожна з підсистем може зберігати життєздатність лише за умови, що всі інші функціонуватимуть бездоганно чи хоча б задовільно.

6.1. Визначення політичної системи, її структура та функції

Щоб зрозуміти термін “політична система”, потрібно розглянути поняття системи взагалі.

СИСТЕМА – це сукупність елементів, що перебувають у відносинах і зв'язках один із одним, яка утворює певну цілісність, єдність. Головною особливістю соціальних систем, на відміну від природних чи технічних, є те, що вони пов'язані з вольовою, свідомою, цілеспрямованою діяльністю людей та їх різноманітних об'єднань.

ОЗНАКИ СТРУКТУРНИХ ЕЛЕМЕНТІВ СИСТЕМИ

– прямий, безпосередній зв'язок елементів системи зі структурою та їх якісна визначеність.

– однопорядковість, однорідність і субстанційна сумісність структурних елементів.

– вияв структурних елементів як мінімальних за своєю внутрішньою будовою і змістом компонентів даної системи стосовно обраного способу поділу.

– органічний зв'язок кожного структурного елемента з іншими елементами системи.

– структурні елементи є основою, на якій розвиваються решта елементних властивостей і структурні зв'язки.

До середини ХХ ст. політологія існувала як сукупність розрізнених знань про політичні явища і процеси, значну частину яких складав емпіричний матеріал, отриманий завдяки розвитку соціологічних та психологічних методів наукових досліджень. Особливо значний за обсягом матеріал щодо конкретних політичних процесів, передусім електоральної поведінки, нагромаджено у США. Розрізнені політологічні знання було з'єднано в цілісну сукупність завдяки створенню, насамперед науковцями США, теорії політичної системи суспільства.

Сучасні теорії політичних систем ґрунтуються на баченні політики як самостійної цілісності, що має свою окремішню мету, яка не зводиться ні до релігії, ні до моралі, ні до економіки. Таке бачення політики знаходимо ще у Арістотеля, Т. Гоббса, Н. Макіавеллі та ін. Однак обґрунтування і поширення поняття “політична система” отримало лише в середині ХХ ст., коли в результаті накопичення значного обсягу інформації про окремі види політичної поведінки, політичної організації виникла необхідність її систематизації та створення теоретичної основи, яка б показувала політичне життя як одне ціле.

ТОЛКОТТ ПАРСОНС (1902–1979) – американський соціолог, представник структурно-функціональної школи. У праці “Соціальна система” (1951) розглядав суспільство як систему, що складається з окремих, інтегрованих елементів. Такими елементами у структурі кожного суспільства були:

- суспільні цілі,
- норми,
- цінності
- ролі.

Суспільство складається з інститутів, кожен з яких виступає підсистемою великої суспільної системи. Кожній суспільній системі (підсистемі) властиві чотири основні функції, що забезпечують збереження й виживання будь-якої системи:

– адаптація, тобто специфічний різновид взаємодії соціальних суб'єктів із середовищем, в результаті і в процесі якої відбувається пристосування її вимог до навколишнього середовища.

– досягнення цілей (забезпечує політична підсистема, політика).

– інтеграція, тобто досягнення стану зв'язаності окремих диференційованих елементів, наявність упорядкованості, безконфліктності відносин між соціальними суб'єктами-індивідами, соціальними спільнотами, організаціями тощо (забезпечують правові інститути, владні структури, норми права, звичаї).

– підтримання системи (забезпечується віруваннями, мораллю, органами соціалізації – сім'я, школа, мистецтво тощо).

ДЕВІД ІСТОН (нар. 1917 р.) – американо-канадський політолог. Вперше застосував системний підхід до аналізу політики у працях “Політична система” (1953), “Концептуальна структура для політичного аналізу” (1965) і “Системний аналіз політичного життя” (1965). За вихідну модель він використав біологічні системи, які, взаємодіючи між собою та з довкіллям, зберігаються як стабільні системи. Система зазнає впливу середовища й сама активно впливає на нього для самозбереження і розвитку. Політична система подібна до біологічних систем й існує в навколишньому середовищі, яке складають інші суспільні системи – економічна, соціальна і духовно-ідеологічна.

Політичну систему Істон розглядав як сукупність взаємодій, які здійснюють індивіди в межах призначених для них ролей і які спрямовані на авторитарний розподіл цінностей у суспільстві. Здійснюється такий розподіл завдяки владі, що є атрибутом великої

суспільно-політичної системи. Головне призначення політичної системи полягає у виконанні функції розподілу цінностей та примушенні більшості членів суспільства погодитися на нього на тривалий час. Невиконання системою цієї функції призводить до зростання напруження в системі і навіть до її руйнування.

Взаємодія політичної системи з навколишнім середовищем і всередині самої системи відбувається на вході, всередині й на виході.

На вході – це вимоги й підтримка, які надходять з навколишнього середовища, а на виході – рішення і дії.

Вимогами є запити й потреби, що стосуються розподілу матеріальних благ і послуг, регулювання поведінки, комунікації та інформації тощо, є формою вираження думок і дій індивідів і груп з приводу розподілу цінностей у суспільстві. Одні вимоги надходять з оточення політичної системи і є зовнішніми, інші виникають всередині самої системи.

Крім вимог, необхідна й їх підтримка суб'єктами та об'єктами політичного життя, політична активність. Вона охоплює всі варіанти позицій і поведінки груп та індивідів, які сприяють системі і проявляється в формах голосуванні на виборах, сплаті податків, дотриманні законів, повазі до влади, патріотизмі тощо.

Всередині політичної системи відбувається конверсія введених до неї вимог і підтримки – вони трансформуються і переробляються, в результаті чого виходом, тобто продуктом, системи є авторитарні рішення щодо розподілу цінностей у суспільстві та відповідні дії для їх здійснення.

На виході системи можуть бути нові закони, субсидії, пільги, інформаційні кампанії, політичні заяви влади або вищих посадових осіб тощо.

ГАБРИЄЛЬ АЛМОНД (1911–2002) – розглядав політику як цілісну систему зі складною структурою, кожний елемент якої має певне призначення і здійснює специфічні функції, спрямовані на задоволення потреб системи.

Це система взаємодії, що виконує функції інтеграції і пристосування яв допомогою застосування або загрози застосування більш чи менш законного фізичного примусу. Ці функції політична система виконує як усередині кожного конкретного суспільства, так і за його межами у відносинах з іншими суспільствами. Політична система є узаконеною силою, яка підтримує порядок і здійснює перетворення в

суспільстві, що забезпечують його згуртованість і цілісність. Як і будь-яка інша система політична система виконує два базових набори функцій – входу і виходу. Є чотири функції входу і три виходу.

Функції входу здійснюються недержавними формуваннями: політичними партіями, групами тиску, засобами масової інформації, а функції виходу – державними органами.

ФУНКЦІЇ ВХОДУ:

- політична соціалізація й залучення до участі в політичному житті;
- артикуляція інтересів, тобто формування вимог, які відповідають реальним або уявним інтересам;
- агрегування, тобто поєднання інтересів;
- політична комунікація.

Дві функції входу – політична соціалізація і політична комунікація – передбачають наявність сфери політичної діяльності.

ФУНКЦІЇ ВИХОДУ:

- розробка норм (органи законодавчої влади);
- застосування норм (органи виконавчої влади);
- контроль за їх дотриманням (судові органи).

Г. Алмонд зосереджує увагу на аналізі визначального значення стійких структур політичної системи.

СТРУКТУРА – це доступна спостереженню діяльність, що формує політичну систему. Конкретна частина такої діяльності людей називається роллю. Ролі – це одиниці, з яких комплектуються всі соціальні системи, у тому числі політична, компоненти системи.

Д. Істон і Г. Алмонд заклали основи різних варіантів концепції політичної системи й дали поштовх до розвитку теорії політичної системи суспільства в цілому. Кожний із варіантів досліджує різні сторони політичної системи суспільства.

СУТЬ ПЕРШОГО ПІДХОДУ (Д. Істон) , який часто називають мікроскопічним, полягає в розгляді політичної системи під кутом зору її складових підсистем, вивченні сукупності взаємозв'язків і взаємодій, що виникають всередині.

СУТЬ ДРУГОГО ПІДХОДУ (Г. Алмонд) , який нерідко називають макроскопічним, полягає в тому, що він концентрується на вивченні

входів і виходів, а також зворотніх зв'язків, які встановлюються між політичною системою та навколишнім середовищем.

Політична система суспільства ґрунтується у першому варіанті як система “взаємодій структурних елементів, за допомогою яких у суспільстві авторитарно розподіляються цінності” (Д. Істон), у другому – як система ролей або взаємодій структурних елементів, які виникають на вході і виході політичної системи та асоціюються “із застосуванням або загрозою застосування фізичного примусу” (Г. Алмонд). Таким чином:

ПОЛІТИЧНА СИСТЕМА СУСПІЛЬСТВА – це інтегрована сукупність політичної влади, суб'єктів, відносин, політичної організації і політичної культури суспільства, яка забезпечує його соціальну стабільність, соціальний порядок і має певну соціально-політичну орієнтацію. Іншими словами політичну систему суспільства можна визначити як стійку форму людських відносин, за допомогою якої приймаються і впроваджуються в соціально-політичне життя владні рішення.

ПРИЧИНИ ВИНИКНЕННЯ. Політична система виникла з поділом суспільства на класи та появою держави. У процесі еволюції державно організованого суспільства вона все більше ускладнювалася та розгалужувалася. До політичної системи належать законодавча, судова, виконавча системи, центральні, проміжні і місцеві системи управління (самоуправління), які базуються на принципах представництва та організації.

СПЕЦИФІКА ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ. Від інших систем політичну систему відрізняють:

- забезпечення неперервності, зв'язаності, координації діяльності різних політичних суб'єктів для досягнення визначених цілей;
- віднайдення механізму вирішення соціальних конфліктів і суперечностей, гармонізація суспільних відносин;
- сприяння досягненню консенсусу різних суспільних сил щодо основних цінностей, цілей та напрямів суспільного розвитку.

СТРУКТУРА ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ СУСПІЛЬСТВА
відображена на рис. 5.1.

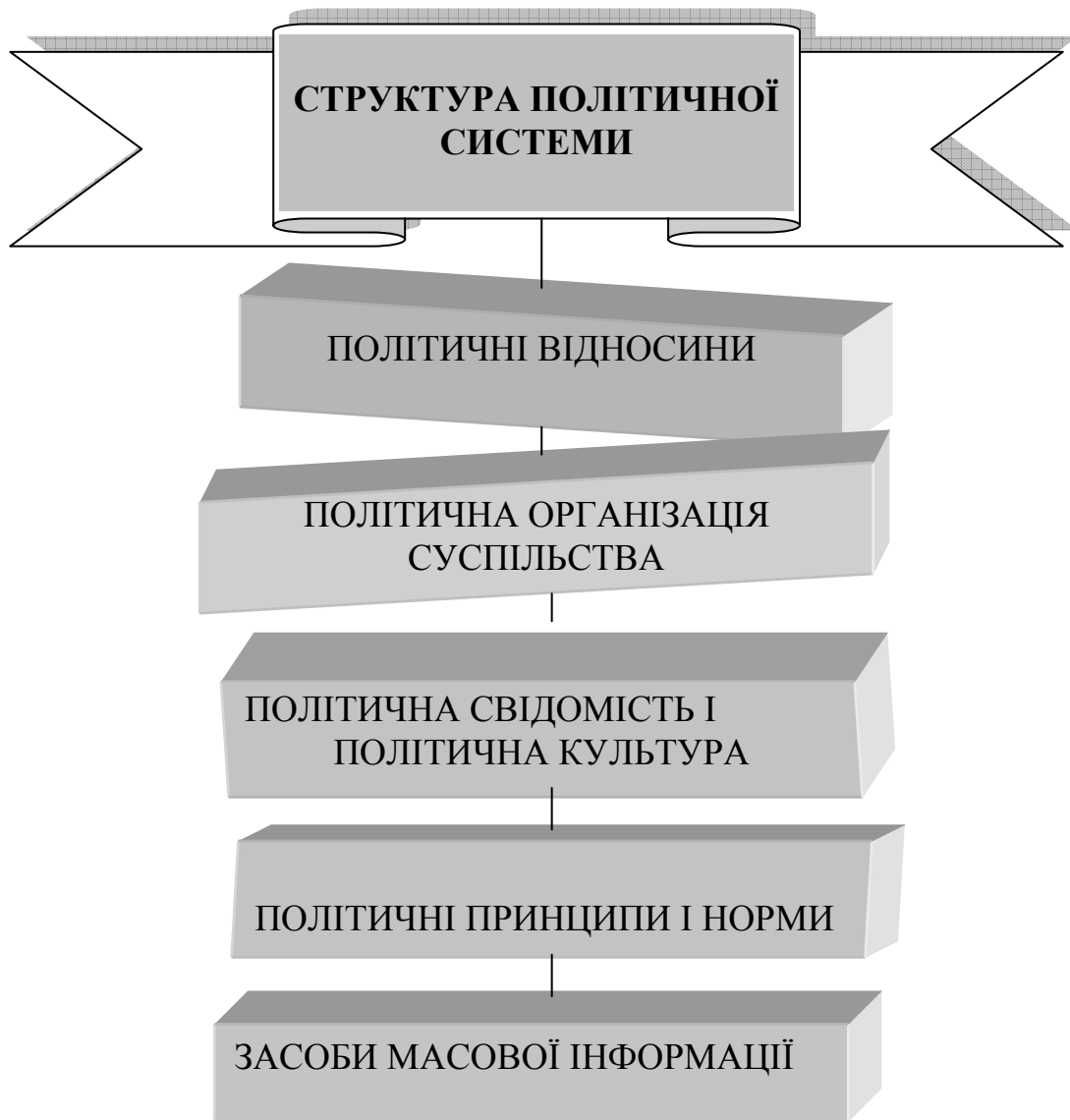


Рис. 6.1 Структура політичної системи суспільства

ПОЛІТИЧНІ ВІДНОСИНИ – формуються в суспільстві щодо завоювання та здійснення політичної влади. Це:

– міжкласові, внутрікласові, міжнаціональні та міждержавні відносини;

– вертикальні відносини у процесі здійснення влади між політичними організаціями (державою, партіями, трудовими колективами);

– відносини між політичними організаціями та установами (адміністрацією, інститутами).

З політичних відносин виростає політична організація суспільства, охоплюючи його стабільні політичні організації та установи, які здійснюють політичну владу.

ПОЛІТИЧНА ОРГАНІЗАЦІЯ СУСПІЛЬСТВА.

Держава – визначальний елемент політичної організації суспільства з усіма її складовими: законодавчою, виконавчою та судовою гілками влади, збройними силами. Це головний інститут політичної системи. Держава здійснює управління суспільством, охороняє його економічну, соціальну і культурну сфери.

Політичні партії – здійснюють взаємозв'язок між різними рівнями й гілками державної влади, між державою та громадянським суспільством. Це – певні групи людей, яких еднають спільні цілі та інтереси. Головним призначенням партій є:

досягнення державної влади;

оволодіння апаратом управління для реалізації соціальних інтересів, які вони представляють;

участь у розробці політичного курсу країни та вплив на висування і призначення державних лідерів.

Трудові колективи – створені для виконання виробничих завдань, але за певних умов вони можуть стати й політичними суб'єктами. Це відбувається, коли економічні методи вирішення питань стають неефективними і колектив перебирає на себе політичні функції.

Громадські організації та рухи – відіграють вирішальну роль у політичному житті суспільства. Мають на меті вирішення політичних проблем, задоволення й захист потреб та інтересів своїх членів.

ПОЛІТИЧНА СВІДОМІСТЬ І ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА – формуються під впливом соціальної та політичної практики.

Політична свідомість постає як сукупність політичних ідей, уявлень, традицій, відображених у політичних документах, правових нормах, як частина суспільної свідомості, а політична культура як сукупність уявлень про різні аспекти політичного життя.

Політична культура сприяє формуванню ставлення людини до навколишнього середовища, до головних цілей і змісту політики держави. Значущість політичної культури визначається її інтегративною роллю, яка передбачає сприяння єднанню всіх прошарків населення,

створення широкої соціальної бази для підтримки системи влади, політичної системи загалом.

ПОЛІТИЧНІ ПРИНЦИПИ Й НОРМИ – їх призначення полягає у формуванні політичної поведінки та свідомості людини відповідно до цілей і завдань політичної системи. Закріплені в Конституції, законах, кодексах, законодавчих актах політичні принципи й норми регулюють політичні відносини, визначають дозволене й не дозволене під кутом зору зміцнення правлячого режиму.

ЗАСОБИ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ – це розгалужена мережа установ, що займаються збиранням, обробкою та поширенням інформації. Вони впливають на регулятивно-управлінську діяльність усіх ланок управління, сприяють реалізації цілей політики, пропагують вироблені політичні й правові норми. Засоби масової інформації намагаються звільнитися з-під державного й політичного диктату, але їхня незалежність не забезпечує нейтральності. Інтереси певних соціальних сил завжди домінують у викладі масової інформації.

ФУНКЦІЇ ПОЛІТИЧНИХ СИСТЕМ:

стратегічна – вироблення політичного курсу держави, визначення цілей і завдань розвитку суспільства, забезпечення політичних рішень;

організаційна – організація діяльності суспільства щодо виконання спільних завдань і програм;

координаційна – координація окремих елементів суспільства;

легітимізуюча – діяльність, спрямована на узаконення політичної системи, на досягнення в її межах взаємної відповідності політичного життя, офіційної політики і правових норм;

політико-соціалізуюча – залучення людини до політичної діяльності суспільства;

артикуляційна – формування вимог щодо осіб, які виробляють політику;

агрегаційна – узагальнення та впорядкування інтересів і потреб соціальних верств населення;

стабілізаційна – забезпечення стабільності та стійкості розвитку суспільної системи загалом;

інтеграційна – забезпечення цілісності суспільства.

Функціонування політичної системи зумовлене наявністю відносин з іншими політичними системами. Кожна політична система має свої ознаки й характеристики, форми і типи.

6.2. Типологія політичних систем

Найрізноманітніші політичні системи можна класифікувати за принциповими, корінними ознаками. Існує три головні моделі політичних систем:

- командна;
- змагальна;
- соціо-примирлива.

Кожна з цих моделей політичної системи може мати багато модифікацій і не існує в абсолютно “чистому” вигляді.

1. Командна політична система характеризується такими ознаками:

– інтеграція, фактичне об'єднання всіх структур не шляхом відносин боротьби і співробітництва, що складаються природно, поступово, а на основі бюрократичної централізації “зверху” навколо одного центру;

- прийняття центром рішень;
- ліквідація автономії центрів у прийнятті рішень на місцях;
- протистояння політичному плюралізму;
- командний стиль управління всіма сферами суспільного життя;
- панування адміністрування у вирішенні всіх політичних проблем, усунення політичної опозиції;
- виняткова роль партійно-державного лідера, що відображається тією чи іншою мірою у культурі його особи;
- пониження політичного значення громадянина, обмеження його прав і свобод;
- зовнішня і внутрішня безконтрольність політичних інституцій; відсутність розподілу влади; стримування способів саморегуляції суспільного організму; ставка переважно на силові, примусові методи;
- поширення політичної демагогії про захист інтересів народу; створення номенклатури (теократичної, королівської, військової або партійно-державної), яка побудована на принципах напівфеодальних рангів з відповідним матеріальним та іншим забезпеченням за рахунок суспільства;
- відкрите насильство, яке набирає форми відкритих тиранічних режимів.

Командна політична система пройшла історичний шлях від правління єгипетських фараонів, через панування тиранів Греції, імператорів Риму, феодальних абсолютних монархів до сучасних

авторитарних, тоталітарних систем. Різновидами тоталітаризму відповідно до панівної їх ідеології є комунізм, фашизм і націонал-соціалізм. Командні системи ще існують в Африці, Азії та інших країнах. Історично доведено, що хоча на певних етапах розвитку суспільства командні системи можуть бути добре пристосовані для виконання проміжних завдань, проте у кінцевому підсумку вони є гальмом суспільного прогресу. Відомо, що так звані соціалістичні країни, лідери яких заявляли світові про гігантські успіхи, дедалі більше відставали від розвинених країн Заходу навіть у найбільш, здавалося б, благополучні часи їхнього існування.

2. Змагальна політична система має такі типологічні ознаки:

- політичний плюралізм;
- наявність механізму впливу на державну владу різних центрів прийняття політичних рішень через “групи тиску”, що інституційно відокремлені й змагаються між собою;
- наявність багатьох центрів прийняття політичних рішень;
- визнання рівності й гарантій прав людини й об’єднань громадян;
- примус не виключається, але не є прямим, основним методом в управлінні;
- зв’язок політичної системи і саморегуляції суспільства у сфері економіки, соціальних відносин, духовного життя та ін.;
- захист конституційного ладу, його правових засад;
- ставлення до права як до цінності та ін.

Змагальна політична система існувала у деяких рабовласницьких державах (наприклад, Афіни), феодальних містах-державах (російський Новгород, Дубровник на Адриатиці, ганзейські міста-держави узбережжя Балтійського моря). Утвердження цієї системи найбільш яскраво виявило себе за капіталізму з його постулатами вільної конкуренції, вільного товарообміну, природних прав людини. Змагальна політична система Італії, Іспанії, Португалії, Греції та інших країн продемонструвала свої позитивні сторони і висвітлила проблеми їхнього розвитку. Змагальна політична система може добре функціонувати за умов стабільного суспільства як єдиного соціального організму.

2. Соціопримирлива політична система має такі ознаки:

- висунення на перший план соціальних проблем у змаганні за утвердження політичних цілей і завдань;
- використання компромісів у вирішенні політичних та інших проблем;

- розгляд командних методів протиборства як великих затрат економічних, духовних та людських ресурсів;
- професіоналізм політичного управління;
- утвердження політичного плюралізму, що передбачає певні обмеження панівних сил, груп, які змагаються на ґрунті поступок, консенсусу, добровільних узгоджень сторін;
- високий рівень політичної культури;
- прагнення до утвердження соціального миру, соціальної справедливості, служіння їм;
- уведення певних обмежень щодо власності, розподілу доходів, свободи договору (насамперед на продаж робочої сили) з метою досягнення соціального миру;
- поступове і постійне здійснення соціальних програм;
- високий рівень захисту прав людини; політична безконфліктність; саморегульованість та ін.

Примітивні форми соціопримирливої системи знаходимо в історичному минулому. Однак справжня соціопримирлива система складається лише в умовах високого рівня економічного розвитку, зміцнюється в процесі переходу людства від конфронтації до співробітництва, від протиборства до створення єдиної нової цивілізації.

Типи політичних систем неоднаково проявляли себе у конкретному часі й історичному просторі. Людство завжди замислювалось над проблемами ефективності їхнього функціонування. Говорити про історичну життєздатність названих вище типів політичних систем у сучасному, цивілізованому світі можна, виходячи з певних індикаторів ефективності.

Індикаторами ефективності політичної системи є загальнолюдські цінності: суспільний прогрес; демократія; політичні права й свободи людини; соціальна справедливість; людський вимір політики; всебічний розвиток особи. Звичайно, кількість таких індикаторів можна розширити або ж названі розкласти на складові. Всі вони визначають ефективність функціонування політичної системи.

Загально-політологічна типологія:

- військові та громадянські;
- консервативні;
- закриті;
- відкриті;
- завершені;
- незавершені;
- мікроскопічні;
- макроскопічні;

- глобальні;
- традиційні;
- модернізовані;
- демократичні;
- авторитарні;
- тоталітарні.

Типологія політичних систем за Ж. Блонделем:

- ліберальні демократії;
- радикально-авторитарні (комуністичні) системи;
- традиційні (збереження наявних соціальних відносин);
- популістські (властиві країнам третього світу);
- авторитарно-консервативні.

Типологія політичних систем за Г. Алмондом:

- англо-американська (характерні риси – прагматизм, раціоналізм, основні цінності – свобода особистості, індивідуалізм, добробут, безпека);
- континентально-європейська (взаємодія політичних субкультур із модернізованими інститутами);
- доіндустріальна, або частково індустріальну, (передбачає поєднання різних політичних культур і відсутність чіткого поділу владних повноважень);
- тоталітарна (концентрація влади в руках бюрократичного апарату, монополія правлячої партії, заідеологізованість).

Тема 7. Політична влада

Будь-яка система має системоутворюючий компонент. Для політичної системи ним є політична влада. Вона інтегрує всі елементи системи, навколо неї точиться політична боротьба, вона – джерело соціального управління, яке, в свою чергу, є засобом здійснення влади. Отже, влада є необхідним регулятором життєдіяльності суспільства, його розвитку та єдності.

7.1. Влада як явище суспільного життя

ВЛАДА – вплив однієї частини суспільства (індивіда, групи, організації тощо) на поведінку іншої у бажаному для себе напрямі.

СУБ'ЄКТИ І ОБ'ЄКТИ ВЛАДИ – сторону з переважним впливом доцільно називати суб'єктом, а сторону, яка цього впливу зазнає, – об'єктом владного відношення. Суб'єктами влади можуть бути індивіди, соціальні групи, організації тощо. Влада не є властивістю не тільки об'єкта, а й суб'єкта. Вона виступає саме як відношення між ними і не існує як без суб'єкта, так і без об'єкта.

ПРИЧИНИ ВЛАДНИХ ВІДНОСИН. Існують різні підходи до пояснення причин владних відносин:

Біологічний підхід – визнає владу притаманною біологічній природі людини. А оскільки біологічна природа людини і тварин є спільною, то визнається наявність владних відносин не тільки в суспільстві, а й у тваринному світі. Арістотель розглядав владу в суспільстві як продовження влади в природі. Однак, відносини в суспільстві мають свідомий характер, тоді як у тваринному світі вони зумовлюються інстинктами і рефлексами.

Психологічний підхід – розглядає владу крізь призму міжособистісних стосунків, де більш сильна особистість домінує над слабшими, нав'язуючи останнім свою волю. Особливу увагу прихильники психологічного підходу приділяють аналізу поведінки суб'єктів політичних відносин.

Антропологічний підхід (від грецьк. *anthropos* – людина) – пов'язує поняття політичної влади, а отже, й політики з суспільною природою людини і поширює його на всі соціальні, в тому числі й докласові, утворення. Прихильники цього підходу доводять наявність політичної влади на всіх етапах розвитку суспільства.

Політологічний підхід – на відміну від антропологічного ґрунтується на органічному зв'язку влади й політики, пов'язує їх існування лише з певними етапами суспільного розвитку, для яких характерною є наявність спеціальних суспільних інститутів здійснення влади, насамперед держави.

Оскільки влада є суто суспільним відношенням, у якому задіяні наділені свідомістю і волею люди, а переважний вплив одних людей на інших є вольовим відношенням між ними, то *влада може бути визначена як вольове відношення між людьми, тобто таке відношення, за якого одні люди можуть нав'язувати свою волю іншим.*

Як вольове відношення влада існує в потенціальній і реальній формах. Потенціальною є влада, що не виявила себе. Вона не менш істотна, ніж реалізована влада.

Нав'язування одними людьми своєї волі іншим може здійснюватись із використанням різних засобів – **примусу, права, авторитету** тощо.

ВИДИ ВЛАДИ – залежно від засобів здійснення влади розрізняються різні її види – економічна, соціальна, політична, духовна, сімейна тощо (рис. 4.1).

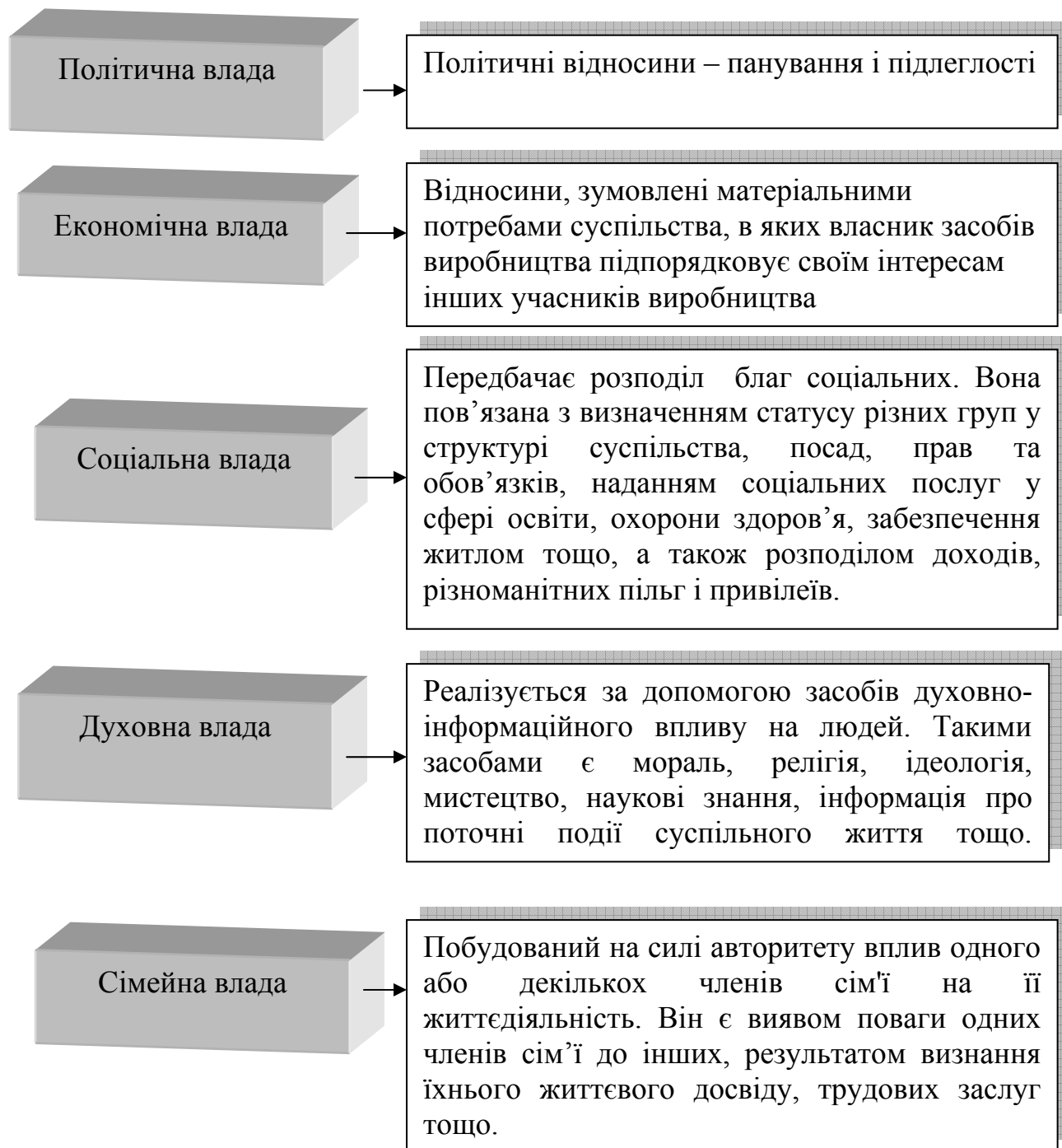


Рис. 7.1. Види влади

7.2. Феномен політичної влади

ПОЛІТИЧНА ВЛАДА – це реальна здатність класу (групи, індивіда) проводити свою волю стосовно інших за допомогою правових і політичних норм. Вона є найважливішим видом влади в суспільстві.

Якщо економічну владу умовно можна назвати “владою грошей”, духовну – “владою моралі”, сімейну – “владою авторитету”, то політичну владу – “владою права”. Це зовсім не означає, що політична влада скрізь і завжди здійснюється за допомогою права, однак право є головним засобом її реалізації. Дотримання й виконання норм права забезпечується шляхом як переконання, так і державного примусу.

Характерні ознаки і джерела влади показано на рис. 7.2.

КОНЦЕПЦІЇ ПОЛІТИЧНОЇ ВЛАДИ – основними є: телеологічна, реляціоністська, системна, біхевіористська, психологічна.

Телеологічна концепція (від грец. *telos, teleos* – мета, результат, кінець) влади характеризує її як здатність досягнення поставлених цілей, одержання намічених результатів. При цьому владу розуміють досить широко – не тільки як стосунки між людьми, а й як взаємодію людини з довкіллям. У межах телеологічної концепції йдеться не тільки про владу людини над людиною, а й про владу людини над природою. Ця концепція наголошує на цілеспрямованому характері влади, проте тлумачить її занадто широко, включаючи в систему владних відносин і природу.

Реляціоністська концепція (від франц. *relation* – відношення, зв'язок) влади розглядає її як відношення між двома партнерами, коли один із них – суб'єкт – справляє визначальний вплив на іншого – об'єкт. Суб'єктом і об'єктом можуть виступати як окремі індивіди, так і різноманітні групи та організації. Влада – це взаємодія суб'єкта і об'єкта, яка виявляється в тому, що суб'єкт контролює об'єкт за допомогою певних засобів. Такі відносини є конфліктними і складають суть політики.

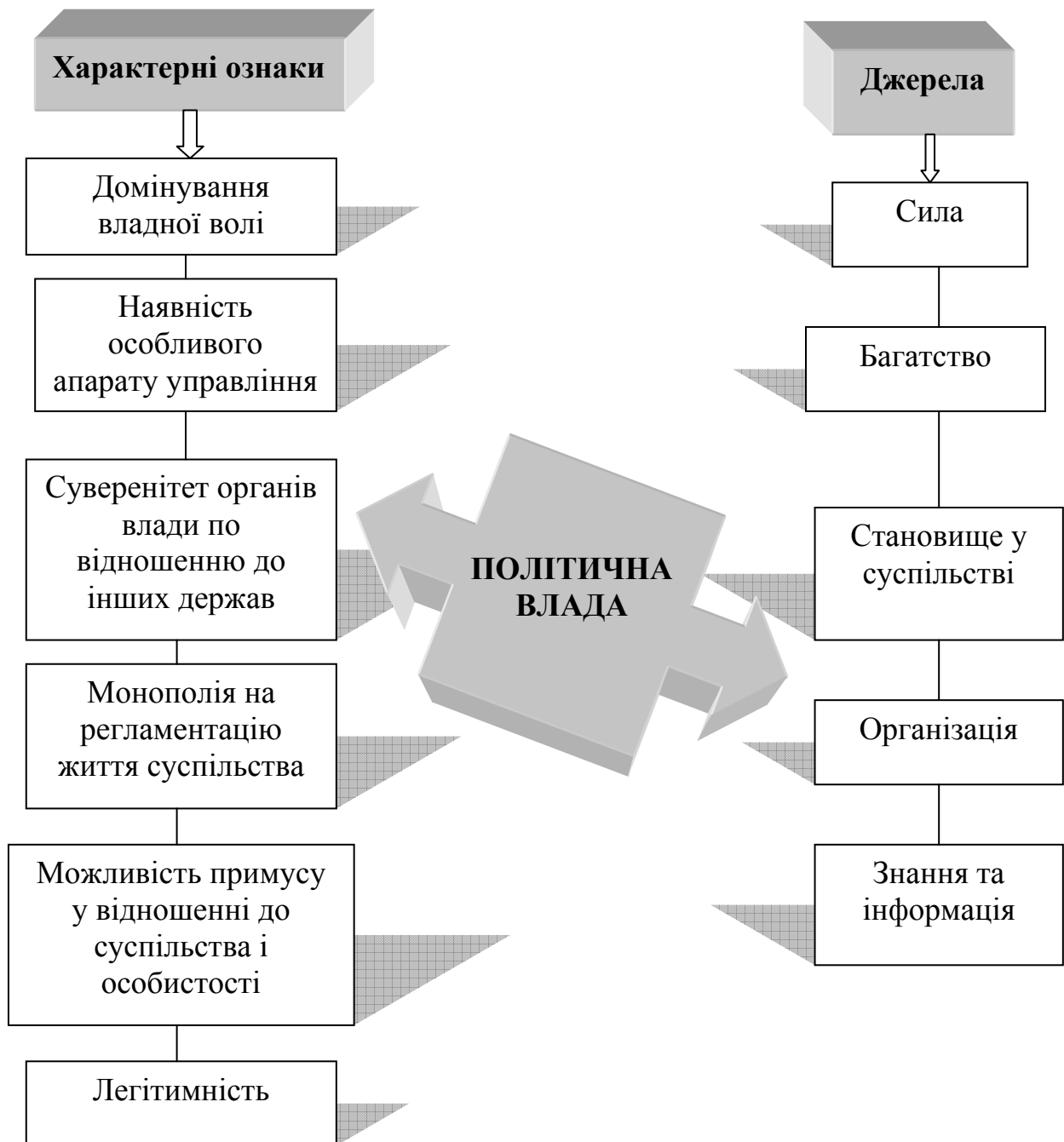


Рис. 7.2. Характерні ознаки і джерела влади

Існують три основні різновиди реляціоністської концепції влади: *спротиву*, яка розглядає владні відносини як такі, за яких суб'єкт долає спротив об'єкта;

обміну ресурсами, яка виходить із нерівномірності розподілу ресурсів у суспільстві і трактує владу як таке відношення, коли суб'єкт нав'язує свою волю об'єкту в обмін на надання останньому певних ресурсів.

розподілу сфер впливу – має на меті пом'якшення недемократичного характеру владних відносин як панування і

підкорення. За цією концепцією владні відносини в кожному окремому випадку є пануванням – підкоренням.

На базі цієї концепції визначаються шляхи, методи й засоби впливу на суспільство з метою досягнення соціальної злагоди і забезпечення політичної стабільності.

Системна концепція влади розглядає владу як системоутворююче відношення в політичній системі суспільства. Влада, що в політичній системі виступає як політична влада, з'єднує всі елементи системи в єдине ціле. Влада з'єднує всі елементи політичної системи таким чином, щоб це сприяло збалансованому стану як самої системи, так і суспільства в цілому.

Біхевіористська концепція (від англ. *behaviour* – поведінка) розглядає владу як особливий тип поведінки, за якої одні люди командує, а інші підкоряються. Тому цю концепцію називають ще поведінковою. Вона розглядає владу як відношення панування і підкорення, однак головну увагу зосереджує на особливостях людей, мотивах їхньої поведінки в боротьбі за владу.

Психологічна концепція – пояснює владні відносини психологічними мотивами. В одних випадках постулюється воля до влади як її джерело, в інших – прагнення людини до влади, особливо володіння владою, пов'язуються з необхідністю суб'єктивної компенсації нею притаманних їй фізичних чи духовних вад. Деякі дослідники психологічні основи волі до влади шукають у підсвідомих мотивах, у тому числі сексуальних. Існують також інші концепції влади – інструменталістська, структуралістська, функціональна, конфліктологічна тощо. Кожна з них розкриває якусь особливість чи сторону влади.

ФУНКЦІЇ ПОЛІТИЧНОЇ ВЛАДИ – збігаються з функціями політики, найважливішим засобом здійснення якої є влада, а в кінцевому підсумку – з функціями різних політичних інститутів.

Керівництво та управління суспільством у цілому та його складовими. Політична влада розробляє стратегію і тактику управління суспільством. Розробляється конкретна політика щодо різних соціальних спільностей, політика забезпечення влади ресурсами, ставлення до політичної опозиції тощо.

Оптимізація політичної системи відповідно до цілей і завдань правлячих сил. Ті сили, які оволодівають політичною владою, прагнуть змінити політичну систему відповідно до проголошуваних ними цілей і

завдань. Однак при цьому вони мусять зважати на інтереси й потреби інших політичних сил, щоб не дестабілізувати обстановку в країні, уникати загострення політичного й соціального протистояння.

Забезпечення політичної стабільності – виконати таку функцію у кінцевому підсумку прагне будь-яка політична влада, оскільки стабільність є основою її існування.

ОСОБЛИВОСТІ ПОЛІТИЧНОЇ ВЛАДИ – верховенство, публічність, моноцентричність, легальність, кумулятивність.

Верховенство політичної влади полягає в обов'язковості її рішень для інших видів влади, суспільства в цілому. Вона може обмежити вплив інших видів влади, наприклад економічної чи духовно-інформаційної, або й узагалі припинити функціонування окремих їхніх суб'єктів.

Публічність (від лат. *publicus* – суспільний, народний) політичної влади означає її суспільний, безособовий і відкритий характер. На відміну від існуючої в невеликих групах приватної особистої влади, наприклад сімейної, політична влада реалізується від імені і в межах усього суспільства і звертається за допомогою права до всіх його членів.

Моноцентричність політичної влади проявляється в наявності єдиного центру прийняття рішень, які стосуються всього суспільства. Таким центром є держава, її вищі органи. На відміну від політичної влади інші види влади (економічна, соціальна, духовно-інформаційна) є поліцентричними, вони здійснюються багатьма незалежними один від одного центрами – підприємствами, соціальними фондами, засобами масової інформації тощо.

Легальність політичної влади означає її законність, зокрема щодо існування самої влади та застосування нею примусу.

Кумулятивність – (від лат. *cumulatio* – скупчення). Виявом кумуляції є кумулятивний ефект. Стосовно влади кумулятивний ефект проявляється у зростаючому нагромадженні влади та значному посиленні її впливу в результаті взаємодії різних видів і ресурсів влади.

РЕСУРСИ ПОЛІТИЧНОЇ ВЛАДИ – засоби здійснення. Сукупність усіх можливих і фактично використовуваних ресурсів владарювання є *потенціалом влади*.

Врахування ресурсів владарювання і ресурсів спротиву владній волі дає можливість визначити *силу влади*.

Різновид ресурсів влади подано на рис. 7.3.



Рис. 7.3. Різновид ресурсів влади

МЕХАНІЗМ ЗДІЙСНЕННЯ ПОЛІТИЧНОЇ ВЛАДИ. Використання ресурсів влади перетворює її з можливої на дійсну, яка може виявлятися в таких формах, як панування, керівництво, управління, контроль (рис. 7.4).



Рис. 7.4. Механізм здійснення політичної влади

Процес здійснення влади у зазначених формах упорядковується й регулюється за допомогою спеціального механізму влади – *системи організацій та норм їх влаштування й діяльності*.

В суспільстві механізмом влади виступають державні органи, право, політична система в цілому. Кожний із інститутів цієї системи притаманними йому засобами у відповідних формах бере участь у здійсненні політичної влади, прийнятті рішень з питань внутрішньої і зовнішньої політики. Разом з тим, конкретно влада втілюється через механізм владних відносин.

МЕХАНІЗМ ВЛАДНИХ ВІДНОСИН – це конкретні опосередковані чи прямі дії суб'єкта стосовно об'єкта влади. Польський політолог Єжи Вятр запропонував таку його структуру:

- наявність не менше двох партнерів влади;
- наказ того, хто здійснює владу;
- обов'язкове підкорення тому, хто здійснює владу;
- соціальні норми, які говорять про те, що той, хто віддає наказ, має на це право (правове забезпечення).

Політична влада здійснюється не тільки державою, а й іншими політичними інститутами – політичними партіями, громадсько-політичними організаціями, органами місцевого самоврядування. Відповідно можна виокремити *владу політичних партій, громадських організацій, органів місцевого самоврядування* як форми політичної влади. На відміну від державної влади, яка має загальний характер і поширюється на всю територію країни й суспільство в цілому, влада політичних партій і громадських організацій здійснюється лише в межах цих партій та організацій.

Вона ґрунтується як на правових нормах, установлених державою, так і на політичних нормах, які не є правовими і діють лише в межах політичних партій і громадських організацій. Такі норми закріплюються у статутах партій і громадських організацій і стосуються визначення прав та обов'язків їх членів, внутрішньопартійної діяльності тощо.

ЛЕГІТИМНІСТЬ ПОЛІТИЧНОЇ ВЛАДИ – (від лат. *Legitimus* – законний, правомірний) – здатність політичної влади досягти суспільного визнання, виправдання обраного політичного курсу.

Найвідомішою є типологія легітимності М. Вебера, який виокремив три основних типи легітимності політичного панування: традиційний, харизматичний і раціонально-легальний.

Традиційний тип легітимності влади ґрунтується на авторитеті традицій і звичаїв. Влада цього типу встановлюється відповідно до традицій і звичаїв і ними ж обмежується. Підвладні сприймають владу як належну тому, що так було завжди, вони звикли підкорятися владі й вірять у непорушність і священність здавна існуючих порядків.

Харизматичний тип легітимності політичного панування ґрунтується на вірі підвладних у незвичайні якості і здібності, винятковість правителя. Такий тип притаманний суспільствам з невисоким рівнем розвитку демократії і політичної культури його членів. При цьому свідомо культивується велич самої особи керівника, авторитет якого освячує владні структури, сприяє визнанню влади населенням.

Раціонально-легальний тип легітимності політичного панування базується на переконанні підвладних у законності (легальності) й доцільності (раціональності) встановлених порядків та існуючої влади. За цього типу легітимності органи влади та їхні керівники обираються через демократичні процедури й відповідальні перед виборцями, правлять не видатні особистості, а закони, на основі яких діють органи влади й посадові особи. Оскільки він ґрунтується на довірі громадян до держави як політичного інституту, то називається ще інституціональним, на відміну від персоналізованого типу легітимності, пов'язаного з довірою до осіб керівників.

ПРИНЦИП РОЗПОДІЛУ ВЛАДИ – система організації і функціонування державної влади, в якій функції законодавчої, виконавчої і судової влади здійснюються різними державними органами. Ідея поділу влади висувалася ще античними (Аристотель, Полібій) та середньовічними (Марсилій Падуанський) філософами.

Маючи глибоке історичне коріння, самостійна і цілісна доктрина розподілу влади сформувалась у період буржуазних революцій XVII–XVIII ст. у двох версіях, які розрізняють за критерієм подільності або неподільності народного суверенітету. Ідеологами першої стали Дж. Локк і Ш.-Л. Монтеск'є, а другої – Ж. Ж. Руссо.

Дж. Локк. Сенс його концепції полягав у обґрунтуванні компромісу між буржуазією і дворянством, змушених через рівновагу сил, що склалася на той період в Англії, співпрацювати між собою. Дж. Локк розрізняє три влади: законодавчу, виконавчу і союзну. Вони здійснюють специфічні функції – створення законів для загального добра, їх виконання і зовнішні відносини. Законодавча влада як

вираження волі народу (вищих станів), повинна бути відокремленою від решти влади та зосередженою у парламенті, що вибирається. Виконавча і союзна влада різні, але щоб уникнути неузгодженості, довіряються монархові. Влада останнього не абсолютна, проте у надзвичайних випадках монарх володіє особливими прерогативами. Судова влада за Локком не відокремлюється: вона є частиною виконавчої; при цьому наголошується, що народ (блок буржуазії та дворянства) повинен брати участь у здійсненні правосуддя. Дж. Локк піднявся до теоретичного узагальнення інтересів буржуазії, усвідомлення яких дало їй можливість об'єднати власні сили та перемогти абсолютизм, хоча б і на основі компромісу з новим обуржуазненим дворянством.

Ш.-Л. Монтеск'є запропонував дещо інше трактування. В умовах жорсткішого протистояння між королівською владою, аристократією та буржуазією у Франції, ніж в Англії, ідеї Монтеск'є були спрямовані на те, щоб перешкодити верховній владі зосередитись у руках одного класу. В обґрунтуванні класового компромісу між ворогуючими групами з урахуванням реального співвідношення їх сил у Франції всередині XVIII ст. і полягає суть доктрини Ш.-Л. Монтеск'є.

На відміну від Локка, який трактував розподіл влади як співробітництво і взаємодію на основі превалювання законодавчої влади, французький мислитель наголошував на необхідності повної рівноваги, незалежності і навіть відокремлення гілок влади (що не означало їх необмеженості). При цьому жодна влада не повинна була втручатися в компетенцію іншої, але всі мали право контролювати і стримувати одна одну, не допускаючи зловживань.

Монтеск'є розумів, що жорсткість конструкції не залишає можливості для створення механізму розв'язування колізій, але вважав, що так званий необхідний рух речей зумовлює гілки влади діяти узгоджено. Проте ефективний механізм “стримувань і противаг” був насправді створений пізніше – у США.

Доктрина Локка – Монтеск'є в умовах переходу від феодального до буржуазно-демократичного суспільства дала можливість буржуазії:

а) обґрунтувати власний прихід до політичної влади з найменшим обмеженням станових привілеїв аристократії;

б) у загальній течії назрілих політичних реформ домогтися, щоб державне управління здійснювалось відповідно до законів, встановлених виборними органами;

в) проголосити основні політичні права та свободи і водночас не допустити безконтрольного впливу широких народних мас на державні справи.

Ж. Ж. Руссо заперечував прагнення Ш.-Л. Монтеск'є зберегти королівську владу, хоч і обмежену, проте незалежну від парламенту, яка перешкоджала б вторгненню низів у політичне життя. В ідеї Монтеск'є він вбачав небажані крайнощі, оскільки протиставлення і відокремлення гілок влади спричиняють їх ворожнечу, дають силу приватним впливам і навіть призводять до роздроблення самої держави.

Водночас Руссо визнавав необхідність розмежування компетенцій органів державної влади. При цьому законодавча влада тісно з'єднується зі суверенітетом. Це – воля народу. Вона суверенна і тому повинна регулювати питання загального характеру. Для запобігання впливу приватних інтересів на суспільні справи необхідно, щоб перетворенням закону як загального правила в акти індивідуального характеру займалась особлива (виконавча) влада. Ця влада встановлюється рішенням суверена і тому виступає тільки як керівник, котрого контролює законодавець. Ж. Ж. Руссо виходить з того, що рівновага усіх сфер влади у державі, їх узгоджена діяльність повинні забезпечуватись не їх протиставленням, не за допомогою “стримувань і противаг”, а завдяки законодавчій владі, яка втілює неподільний суверенітет народу.

У подіях французької революції буржуазія, щоб досягти влади, спочатку використала модель Руссо, а згодом – Монтеск'є. Зміцнивши економічне і політичне становище, французька буржуазія усунула феодальну знать не тільки від законодавчої, а й від виконавчої влади. Внаслідок цього питання про розподіл державної влади між буржуазією й аристократією було зняте і вістря доктрини було звернене проти некомпетентного і неконтрольованого впливу мас на управління державою.

Уперше система розподілу влад законодавче закріплена в Конституції США (1787). Зафіксована вона була і в Конституції Української козацької республіки в 1710 р. (Конституція гетьмана П. Орлика). Принцип поділу влади вже закріплений у більшості конституцій країн світу. Утвердився він і в Україні.

Поділ державної влади є необхідною умовою демократичного політичного режиму. Разом з тим, практика знає політичні системи, які функціонують в умовах *єдності влади*. У цих системах влада (переважно виконавча) зосереджена в одних руках (політичної партії,

воєнної еліти тощо) і підпорядковує собі всі інші гілки, які діють формально. Це можливо за тоталітарних або жорстких авторитарних режимів (фашистські, напівфашистські, воєнні диктатури, абсолютні деспотичні монархії тощо). Комуністична ідеологія відкидала поділ влади, обґрунтовуючи принцип її єдності, відповідно до якого право на здійснення якої-небудь державної функції є похідним від представницької влади. Практична реалізація принципу єдності влади призвела до зосередження всієї повноти державної влади в руках апарату комуністичної партії і небачених зловживань владою. У президентській республіці поділ влади характеризується як “жорсткий”. Це пов’язано із формальною ізольованістю кожної з її гілок і відсутністю між ними тісних функціональних відносин.

За парламентарних форм правління поділ влади носить інший характер: різниця між законодавчою й виконавчою владою не має суттєвого значення, оскільки тією й іншою володіє партія парламентської більшості, лідер якої одночасно керує урядом і контролює цю більшість. Реальний поділ державної влади тут відбувається всередині парламенту між сформованим партією чи коаліцією партій парламентської більшості урядом та опозицією.

Відокремленість судової гілки в системі поділу державної влади проявляється у принципах незалежності судів і суддів та підпорядкування їх лише конституції і законам, безстроковості (довічності) обрання або призначення судців та їх недоторканності. Формування суддівського корпусу відбувається з участю вищих органів законодавчої і виконавчої влади.

Поділ влади сам по собі не є гарантією демократії: за незбалансованої системи стримувань і противаг жорсткий поділ влади може спричинити протистояння гілок влади. Особливої гостроти протистояння законодавчої та очолюваної главою держави виконавчої гілок влади набуває за президентської та змішаної форм республіканського правління у періоди так званого розділеного правління, коли президент і парламентська більшість представляють різні партійно-політичні сили. Таке протистояння доходить до відкритої збройної конфронтації, як це сталося, наприклад, у 1993 р. в Росії.

7.3. Державна влада як вища форма політичної влади

ДЕРЖАВНА ВЛАДА – найважливіша форма політичної влади, її концентроване ядро, яка має класовий характер, спирається на спеціальний апарат примусу й наділена монополієм правом видавати закони та інші розпорядження, обов'язкові для всього населення.

Поняття влади державної є значно вужчим від поняття політичної влади.

СПЕЦИФІКА ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ:

– державна влада виникла пізніше за політичну (яка виникла ще в додержавну добу).

– будь-яка державна влада – завжди політична, хоча не кожна політична влада є владою державною (наприклад, влада партій, рухів, громадських організацій).

– тільки вона володіє монополією на примус, правом видавати закони тощо (та державна влада не обов'язково застосовує примус для виконання її настанов, а може домагатися своїх цілей також іншими засобами – економічними, соціальними, ідеологічними тощо).

– державна влада поділяється на законодавчу, виконавчу й судову і здійснюється за допомогою спеціального апарату;

– поширюється на всю територію країни;

– функціонує за *політико-територіальним принципом*: вона не визнає ніяких родових відмінностей, а закріплює населення за певною географічною територією і перетворює його у своїх підданих (монархія) або у своїх громадян (республіка);

– державна влада – *суверенна*, тобто верховна, самостійна, повна і неподільна в межах державних кордонів та незалежна і рівноправна в зовнішніх зносинах.

ФУНКЦІЇ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ:

– вироблення стратегії управління державою;

– розробка та прийняття докладних рішень з основних напрямків розвитку держави;

– оперативне управління та регулювання суспільними процесами;

– контроль за найважливішими параметрами стабільності та спрямованості розвитку суспільства.

АКСІОМИ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ – їх сформулював російський політичний мислитель Іван Ільїн (1882–1954):

1. *Державна влада не може належати нікому, крім тих, хто має правове повноваження.* Правосвідомість вимагає, щоб влада сприймалась не як сила, яка породжує право, а як правочинне повноваження. Право народжується не від сили, а тільки від права і завжди від природного права. Влада, яка не має правової санкції, не має й правового виміру.

2. *Державна влада в межах кожного політичного союзу повинна бути одна.* Вона – єдине організоване волевиявлення, яке впливає з єдності права. В кожному політичному союзі державна влада, незважаючи на принцип її поділу, за своєю суттю і метою єдина. Наявність двох державних влад свідчить про існування двох політичних союзів.

3. *Влада має здійснюватися людьми, які відповідають високому етичному й політичному цензу.* Влада без авторитету гірша, ніж явне безвладдя. Народ, який принципово заперечує правління кращих, є ганебним натовпом, а демагоги – його провідниками.

4. *Політична програма володарюючих може передбачати лише заходи, які мають загальний інтерес.* Адже державна влада покликана утверджувати природне право, а воно збігається із загальними інтересами народу і кожного громадянина.

5. *Політична програма влади має охоплювати заходи і реформи, які реально можна втілити в життя.* Неприпустимо вдаватися до утопічних, нездійснених програмних накреслень.

6. *Державна влада принципово пов'язана розподільчою справедливістю.* Однак влада має право і зобов'язана відступати від неї тоді, коли цього вимагає національно-духовне буття народу.

Практика політичного життя засвідчує, що ігнорування цих аксіом призводить до кризи державної влади, дестабілізації суспільства, конфліктних ситуацій, які можуть переростати навіть у громадянську війну.

СТІЙКІ РИСИ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ відображені на рис. 7.5.

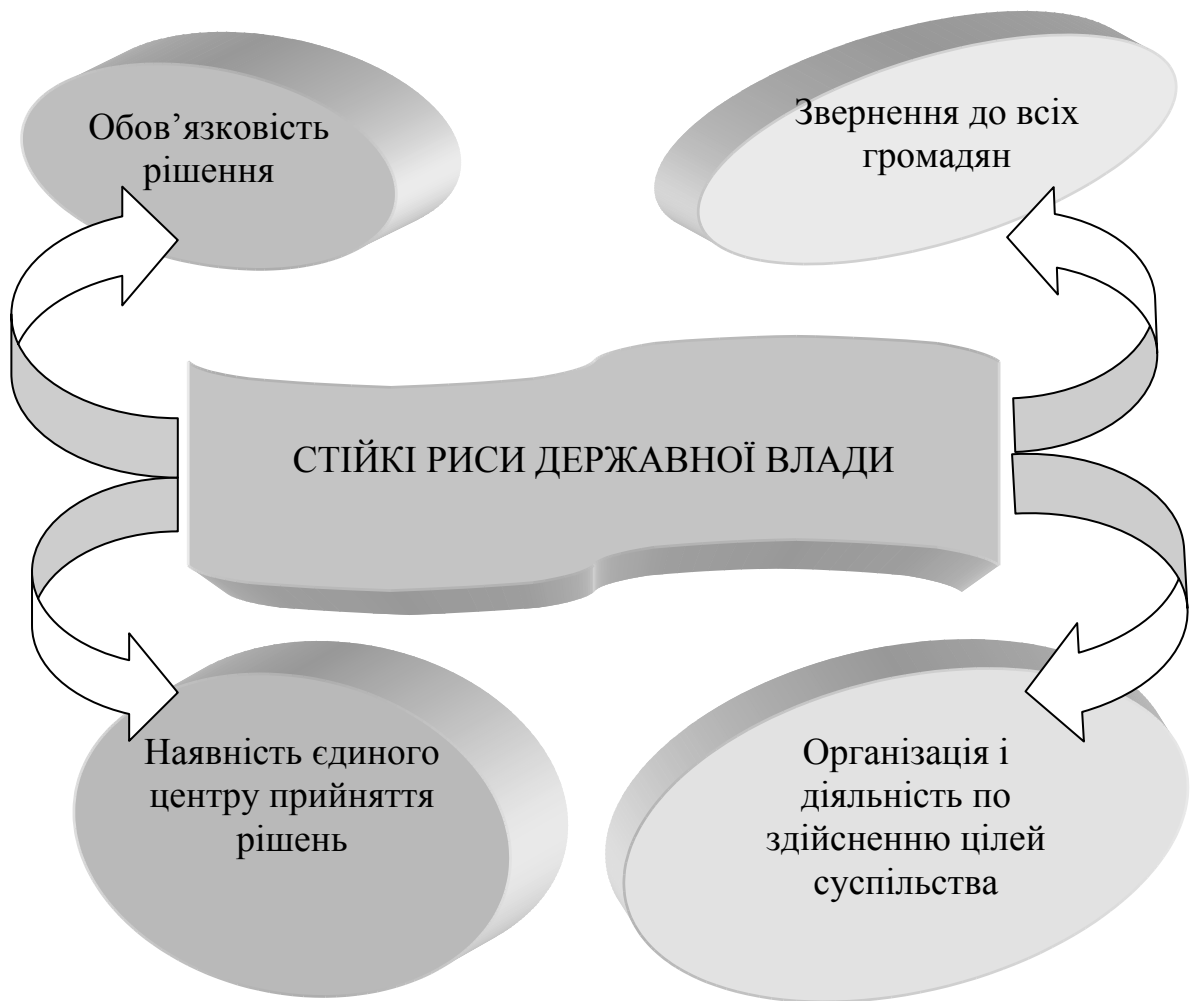


Рис. 7.5. Стійкі риси державної влади

7.4. Політичні режими як способи реалізації політичної влади

ПОЛІТИЧНИЙ РЕЖИМ – система методів і засобів здійснення політичної (державної) влади, що визначають характер політичного життя в країні, рівень політичної свободи.

Поняття “політичний режим” охоплює порядок формування представницьких установ, становище та умови діяльності політичних партій, правовий статус особистості права та обов'язки громадян, порядок функціонування каральних і правоохоронних органів, співвідношення й регламентацію дозволеного та забороненого.

ОЗНАКАМИ ПОЛІТИЧНОГО РЕЖИМУ – є вживані процедури та способи організації установ влади і врядування, стиль прийняття публічних, тобто загальних і обов'язкових для всіх, рішень, відносини між державою і громадянами.

Важливою характеристикою політичного режиму є його легітимність (*legitimus* – законний). Легітимним є той політичний режим, який встановлений законним шляхом і спирається на закони.

ЗАКОНОМІРНОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ. Політичний режим *формується спонтанно*, внаслідок спільних зусиль багатьох суб'єктів політичного процесу і не може бути встановлений конституціями або іншими законами. Його функціонування залежить:

- від розвитку інститутів влади;
- відносин власності;
- співвідношення політичних сил у суспільному організмі;
- від соціальної структури суспільства;
- протиріччям між ступенем централізації й автономізації влади;
- політичної стабільності в суспільстві;
- від співвідношення законодавчої, виконавчої і судової влади, центрального уряду та місцевого самоврядування;
- становища й ролі громадських організацій і партій;
- правового статусу особи;
- особистості загальнонаціонального лідера та особливостей правлячої еліти;
- історичних і соціокультурних традицій;
- політичної культури населення;

ТИПОЛОГІЯ ПОЛІТИЧНИХ РЕЖИМІВ – дає змогу віднайти спільне й відмінне в багатоманітних методах і засобах здійснення державної влади як у різні історичні епохи, так і в різних країнах. Як і будь-яка типологія, вона може здійснюватись за різними ознаками, залежно від яких розрізняють ті чи інші типи політичних режимів.

Загальна типологія політичних режимів відображені на рис. 7.6.

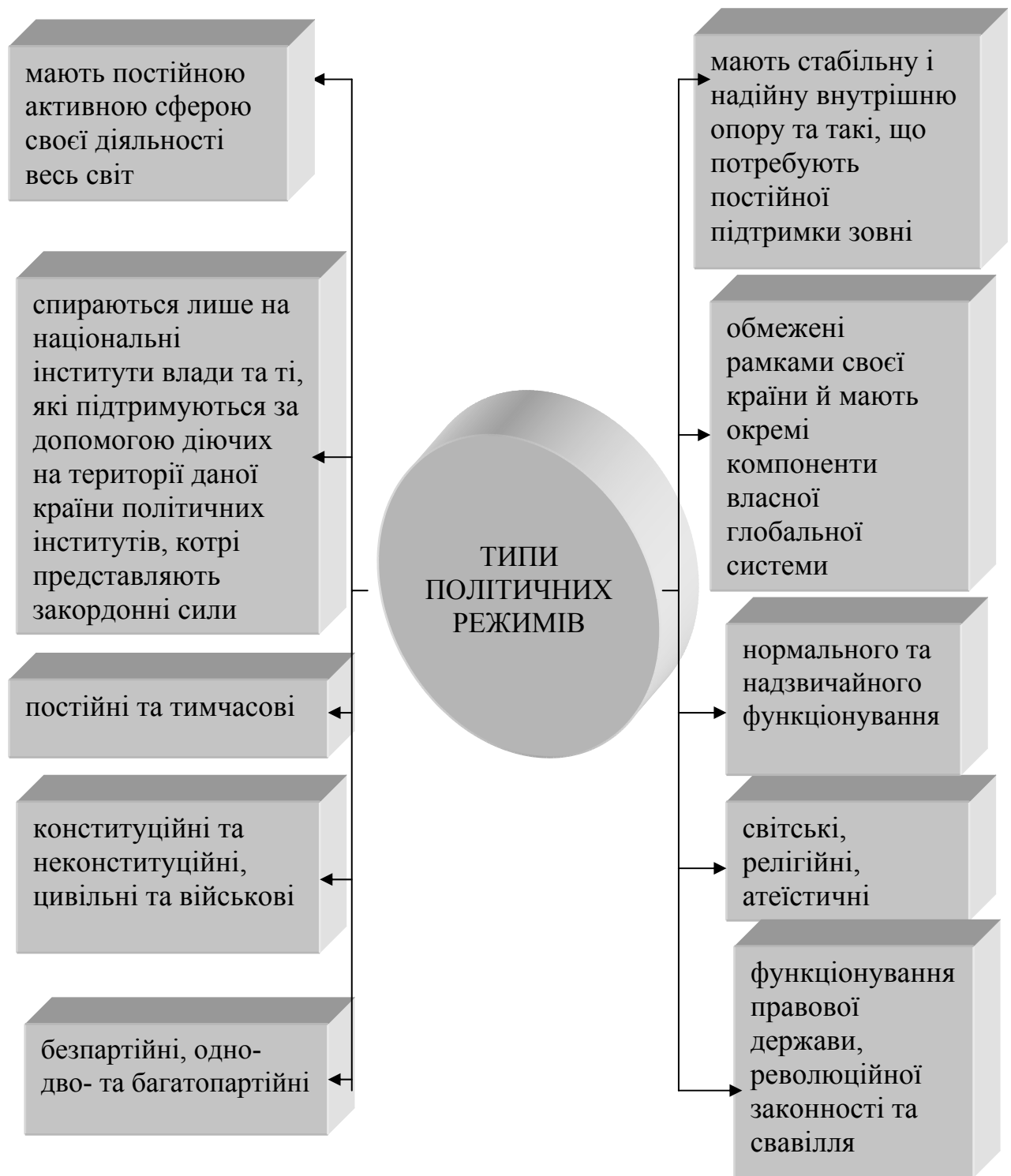


Рис. 7.6. Загальна типологія політичних режимів

Характеристики та особливості політичних режимів вивчаються впродовж кількох десятиліть. Нині вона зосереджується переважно на політичних аспектах внутрішньої еволюції конкретних режимів та процедури переходу від одного режиму до іншого. Найпоширенішим є

поділ режимів на тоталітарні, авторитарні, демократичні й ліберальні.

ТОТАЛІТАРНИЙ РЕЖИМ – (лат. *totalis* – увесь, повний) – спосіб організації суспільства, який характеризується всебічним і всеохопним контролем влади над суспільством, підкоренням суспільної системи державі, колективними цілями, загальнообов'язковою ідеологією.

Перші тоталітарні погляди в історії політичних учень сягають далекого минулого. Тоталітарними вважають теорію давньогрецького філософа Геракліта про необхідність загальної регуляції суспільства, політичні погляди Платона стосовно моделі утопічної держави. Деякі тоталітарні моменти наявні в політичних доктринах Г. Бабефа, А. Сен-Сімона, Г.-В. Ф. Гегеля, Ж.-Ж. Руссо.

Першими термін “тоталітаризм” на початку 20-х років ХХ ст. ввели до наукового вжитку італійські критики Б. Муссоліні, під керівництвом якого в Італії почала формуватися однопартійна фашистська система.

Характерні риси тоталітарного політичного режиму відображені на рис. 7.7.

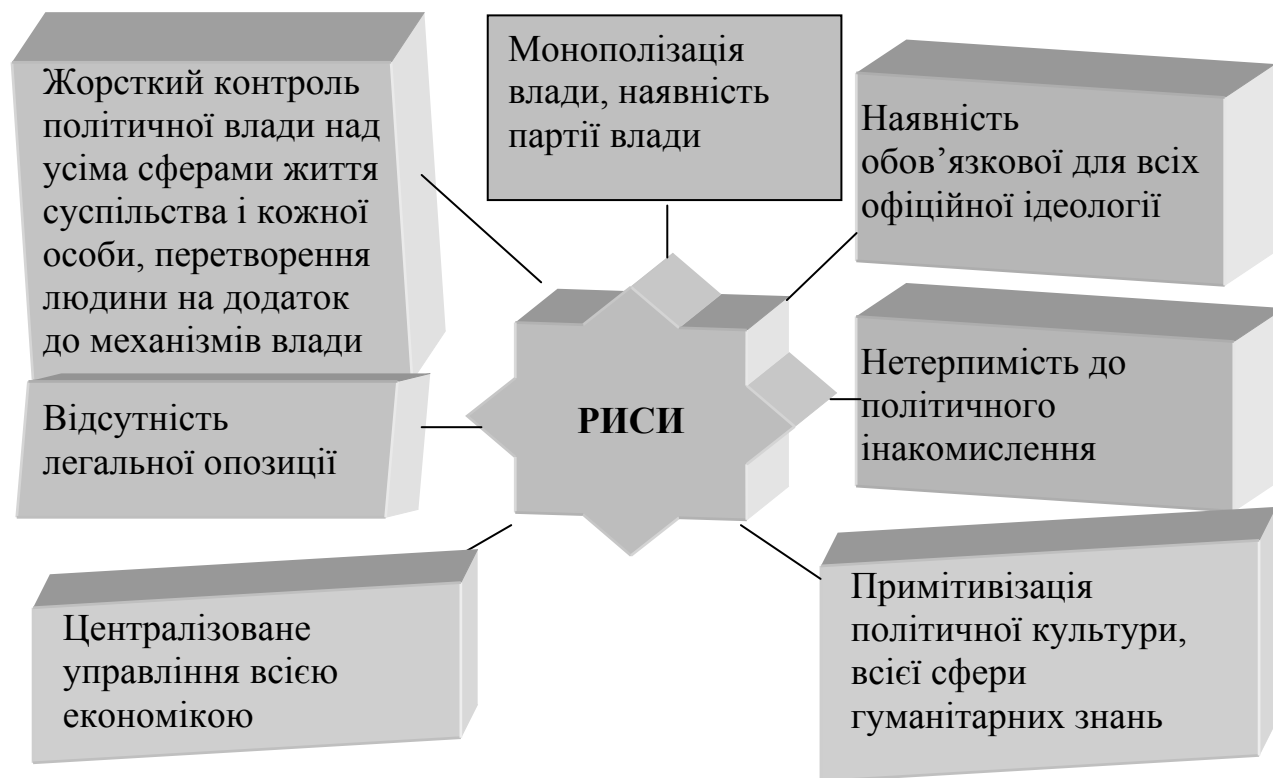


Рис. 7.7. Характерні риси тоталітарного політичного режиму

Передумовами виникнення тоталітаризму в політичній практиці є індустріальна стадія розвитку суспільства, наявність засобів масової інформації, колективістський світогляд, могутній державний апарат, особливості соціальної психології (певна ідеологічна та міжособистісна ситуація).

Критерієм тоталітаризму є поглинання державою сфери громадянського суспільства, відсутність плюралізму.

Характерним для нього є харизматичний тип лідерства з обов'язковою опорою на репресивний апарат. Лідерство за тоталітаризму має переважно індивідуалізований характер, навіть найближче оточення лідера значно дистанційоване від нього. У тоталітарних державах недопустимі будь-які форми несанкціонованих дій населення. Тоталітаризм вимагає від людини активних виявів лояльності й відданості режиму.

Класичними тоталітарними державами були гітлерівська Німеччина та СРСР. Причому політичний режим у колишньому Радянському Союзі пройшов такі етапи: період воєнного комунізму 1917–1921 рр. (тоталітарно-авторитарний тип політичного режиму); 1921–1929 рр. (авторитарний режим); 1929–1956 рр. (тоталітарний режим), 1956–1985 рр. (зникли ознаки класичного тоталітаризму, але загалом режим залишався тоталітарним), 1985–1991 рр. (початок переходу від тоталітарного до демократичного політичного режиму).

АВТОРИТАРНИЙ РЕЖИМ – (франц. *autoritarisme*, від лат. *autoritas* – вплив, влада) – **характеризується зосередженням державної влади в руках однієї особи чи групи осіб або в одному її органі.**

Характерні риси авторитарного політичного режиму відображені на рис. 7.8.

Залежно від цілей виокремлюють різні види авторитаризму, наприклад, авторитаризм стабілізаційний, метою якого є збереження існуючого ладу, чи альтернативний, властивий країнам, які відкинули демократичні засади розвитку суспільства. Найчастіше авторитаризм встановлюється в країнах, які переходять від тоталітаризму до демократії.



Рис. 7.8. Характерні риси авторитарного політичного режиму

Влада за авторитаризму сконцентрована в руках правлячої еліти, виборча система пристосована до рішень виконавчої влади, демократичні принципи не є абсолютною цінністю, значний обсяг влади перебуває в руках силових структур, принципи законності та конституційності практично завжди спотворюються. Авторитарними країнами були в різні історичні періоди Радянський Союз та Італія.

ДЕМОКРАТИЧНИЙ РЕЖИМ (грец. *demokratia*, від *demos* – народ і *kratos* – влада) означає “народовладдя”. Поняття “демократія” використовують на позначення типу політичної культури, певних політичних цінностей, політичного режиму. У вузькому розумінні “демократія” має тільки політичну спрямованість, а в широкому – це форма внутрішнього устрою будь-якої суспільної організації. Класичне визначення демократії дав А. Лінкольн – **правління народу, обране народом, для народу.**

Характерні риси демократичного політичного режиму відображені на рис. 7.9.

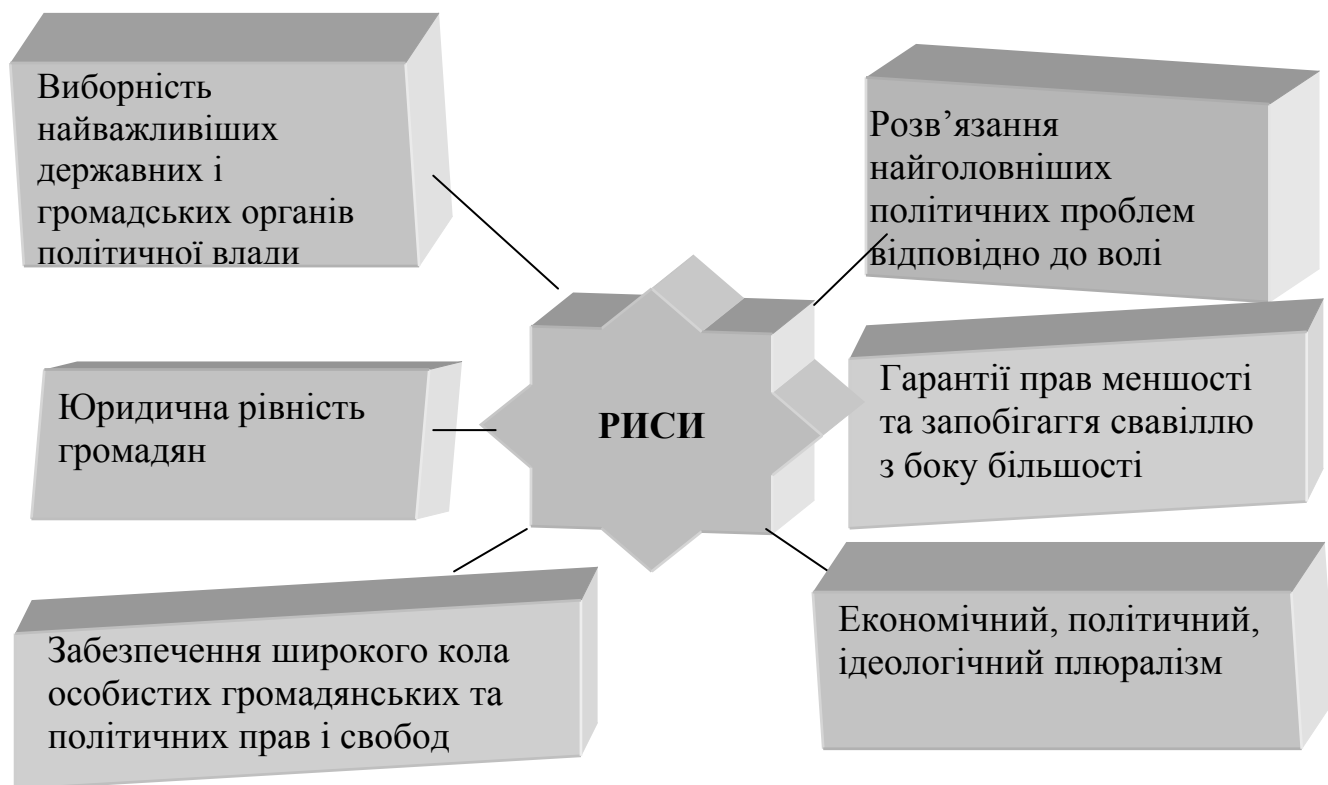


Рис. 7.9. Характерні риси демократичного політичного режиму

Найраціональніше розуміти демократію як форму політичної самоорганізації суспільства, що означає певну дистанцію між державою та суспільством. За демократії немає місця застою, ідеологія не заступає демократичні цінності, плюралізм є джерелом влади, забезпечений абсолютний примат суверенітету народу.

За демократії політичні рішення завжди альтернативні, законодавча процедура чітка й збалансована, а владні функції є допоміжними. Демократії властива зміна лідерів. Лідерство може бути як індивідуальним, так і колективним, але завжди має раціональний характер.

Одним із головних принципів демократії є багатопартійність. У політичному процесі завжди бере участь і опозиція, яка виробляє альтернативні політичні програми й рішення, висуває своїх претендентів на роль лідера.

Сутнісними ознаками демократії є електоральні (лат. *elector* – виборець) змагання, можливість розподілу інтересів, націленість на консолідацію суспільства. За демократії держава функціонує заради

громадян, а не навпаки, існують умови для подальшого розвитку громадянського суспільства.

Демократія завдяки виборам має дати дорогу найгіднішим представникам еліти, має оберігати суспільство від людей, які довго перебувають при владі, запобігати надмірній концентрації влади. Демократія, в сучасному розумінні, покликана забезпечити оптимальне поєднання економічної ефективності, соціальної справедливості, свободи підприємництва, соціальної рівності тощо.

Світовий досвід показує, що між 1973 і 1989 р. у 77 із 168 держав хоча б протягом одного року існували демократичні режими. Протягом вказаного періоду демократіями протягом десятих років підряд залишалися 17 із 28 парламентських республік (або 61%) і 5 із 25 президентських (20%). Рівень “виживання” парламентських демократій був у 3 рази вищий, ніж президентських.

ЛІБЕРАЛЬНИЙ РЕЖИМ – ідея індивідуальної свободи є головною. Відповідно до неї ліберальна демократія на перший план ставить громадянську свободу як незалежність особистого життя індивіда від політичної влади. Забезпечення громадянської свободи ґрунтується на реалізації передусім особистих прав і свобод індивіда: права на життя й недоторканність особи, права на свободу і на спротив насильству, права на власність і вільну економічну діяльність, свобод приватного життя – недоторканності житла, таємниці листування, свободи пересування й вибору місця проживання тощо. Наявність в індивіда політичних прав і свобод надає йому можливість брати участь у здійсненні державної влади, впливати на державу з метою задоволення особистих і спільних інтересів і потреб.

Ліберальна демократія не заперечує безпосереднього волевиявлення народу, але віддає перевагу представницькій демократії, яка дає змогу найповнішою мірою поєднати ідеал демократії та можливості його практичного здійснення. Відповідно, демократію розуміють як відповідальне правління, уряд, здатний приймати рішення і нести за них відповідальність. Основними елементами представницької демократії визначаються конституційність та обмеження політичного панування. Тому ліберальну демократію називають іще конституційною демократією, за якої воля народу проявляється не повною мірою і прямо, безпосередньо, а делегується представникам, котрі в процесі прийняття політичних рішень виражають цю волю самостійно і під власну відповідальність.

Лібералізм виник і розвивався як ідеологія буржуазії. Відповідно класична ліберальна концепція демократії та її практичне втілення

відбивали інтереси передусім цього суспільного класу. Притаманна лібералізму абсолютизація індивідуальної свободи спричиняє соціальну поляризацію суспільства, загострення класової боротьби, породжує політичну нестабільність тощо. Подолати ці й подібні недоліки покликана концепція *плюралістичної демократії* (від лат. *pluralis* – множинний) як сучасний різновид ліберальної демократії. Така демократія ґрунтується на врахуванні всієї множинності, багатоманітності соціальних інтересів. Основною ознакою її є відкритий характер прийняття рішень через представницькі органи влади.

Історія кінця ХХ – початку ХХІ століття дозволяє доповнити наведену вище класифікацію ще одним типом політичного режиму, а саме змішаним політичним режимом.

ЗМІШАНИЙ ПОЛІТИЧНИЙ РЕЖИМ – тип політичного режиму, який поєднує в собі ознаки різних політичних режимів. Серед них слід виокремити два найпоширеніших:

Посттоталітарний політичний режим – є перехідним від тоталітаризму до демократії. Характеризується формуванням демократичних інститутів, зокрема багатопартійності, з поступовим зменшенням державного контролю над суспільно-політичними процесами та лібералізацією економіки (країни колишнього СРСР).

Посткомуністичний політичний режим – є перехідним від авторитарного до демократичного політичного режиму (колишні соціалістичні країни Східної Європи).

Тема 8. Держава як базовий інститут політичної системи

Держава – унікальний витвір людської цивілізації. Протягом всього свого життя людина залежна від держави, адже вбачає в останній оплот захисту своїх прав та свобод. Як плату за це держава ставить до людини вимоги щодо дотримання певних, не завжди легких правил та норм (від обов'язку сплачувати податки до, наприклад, обов'язку проходження строкової військової служби). У той час, коли всі інші елементи політичної системи можуть за різних умов з'являтися і зникати, виконавши свої функції, держава є необхідною на всіх етапах розвитку людства, виступаючи об'єднуючим елементом, що узгоджує різноманітні суспільні інтереси заради злагодженого вирішення загальних справ та поступального руху вперед.

8.1. Поняття держави, її ознаки, властивості та функції

ДЕРЖАВА – форма організації суспільства, носій публічної влади, сукупність взаємопов'язаних установ і організацій, які здійснюють управління суспільством від імені народу.

КОНЦЕПЦІЇ ПОХОДЖЕННЯ ДЕРЖАВИ:

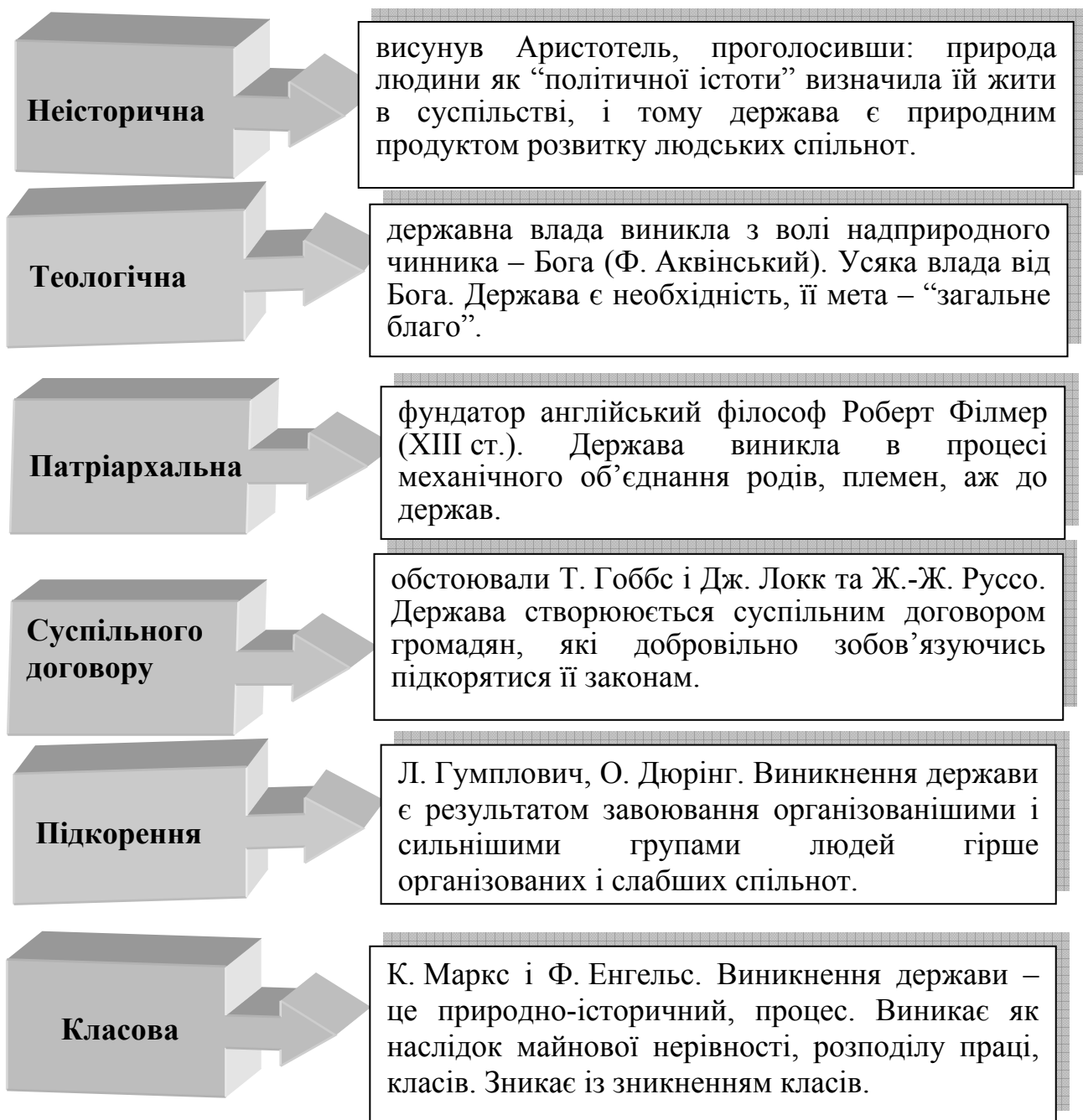


Рис. 8.1. Концепції походження держави

ОЗНАКИ ДЕРЖАВИ – визначають внутрішні й зовнішні державні зв'язки як необхідну форму існування і розвитку сучасних суспільств (народів) (рис. 8.2).



Рис. 8.2. Ознаки держави

ВЛАСТИВОСТІ ДЕРЖАВИ – іманентні, тобто притаманні лише їй сутнісні характеристики:

- має універсальний характер;
- виступає офіційним представником усього суспільства, основна форма політичної інтеграції при наявності його розшарування;
- покликана забезпечити основні права людини, всіх і кожного, хто знаходиться на її території;
- встановлює формально обов'язкові для всіх правила поведінки – правові норми;
- володіє верховною і самостійною владою, формально незалежною від будь-якої організації або особи;

- бере на себе обов'язок реалізації загальної волі або забезпечення загальних благ та добробуту;
- є уособленням суверенітету народу (нації), реалізує його право на самовизначення;
- має право на примус та реалізує його.

ФУНКЦІЇ ДЕРЖАВИ.

Внутрішні функції:

- *правотворча* – творення і прийняття законів та інших юридичних норм (законодавство).
- *правоохоронна* – контроль і нагляд за виконанням правових норм і застосування за необхідності примусових заходів; захист прав і свобод громадян, створення умов для їх безпеки, громадського порядку тощо;
- *економічно-господарська* – захист економічної основи суспільства, існуючого способу виробництва, різноманітності форм власності; регулювання господарської діяльності, ринкових відносин; державне управління економікою;
- *соціальна* – регулювання відносин між соціальними та етнічними спільнотами, запобігання соціальним конфліктам і протистоянням та їх усунення; узгодження інтересів і потреб індивідів та соціальних груп; ефективна демографічна політика;
- *культурно-виховна* – регулювання і розвиток системи освіти, культури, науки, фізичної культури і спорту, виховання моральності, гуманізму, загальнолюдських та національних цінностей;
- *екологічна* – захист довкілля, розумне використання природних ресурсів, формування екологічної культури.

Зовнішні функції:

- *оборонна* – захист країни від зовнішнього нападу, посягань на територіальну цілісність держави;
- *дипломатична* – відстоювання і реалізація національних інтересів держави та її громадян у міжнародному житті; здійснення самостійної зовнішньої політики;
- *співробітницька* – розвиток економічних, політичних, культурних відносин між державами; поглиблення інтеграційних процесів на загальнолюдській, регіональній та політичній основі.

СТРУКТУРА ДЕРЖАВИ – система органів і установ, які виконують внутрішні й зовнішні функції держави.

Вона охоплює:

- *органи державної влади*, які поділяються на представницькі, як правило, законодавчі (парламент);

- *органи державного управління*, тобто виконавчо-розпорядчі (система міністерств, відомств, адміністративні установи на місцях);
- *президента* як главу держави, який в керівництві державою безпосередньо взаємодіє з представницькими та виконавчо-розпорядчими органами;
- *органи правосуддя*, покликані забезпечити торжество законів у державі;
- *контрольно-наглядові органи*, до яких належать прокуратура, різноманітні контрольні відомства;
- *органи охорони громадського порядку* (міліція, поліція) та органи державної безпеки.

Важливе місце в структурі держави посідають збройні сили, а також надзвичайні органи, які створюються в екстремальних умовах (війна, стихійне лихо) на певний час. Компетенція і повноваження надзвичайних органів зумовлюються конкретними цілями і завданнями, задля яких вони створюються. Складовою системи державних органів є виправні заклади тощо.

Державні органи суттєво відрізняються від органів недержавних, громадсько-політичних організацій. Тільки державні органи в межах своєї компетенції виступають офіційними виразниками інтересів усього суспільства. Вони наділені повноваженнями, що дають змогу діяти не тільки завдяки засобам переконання, а й державного примусу.

ТИП ДЕРЖАВИ – визначають на підставі ознак, притаманних усім державам. Тривалий час була розповсюджена типологія держав за певним типом виробничих відносин, які виражають їхню соціальну сутність і призначення. Однак сьогодні існують більш широкі підстави для класифікації щодо критеріїв типізації, так і щодо типології держав.

За формою правління – монархія (абсолютна, конституційна), республіка (президентська, напівпрезидентська, парламентська).

За пріоритетними функціями – військова, правова, соціальна.

За адміністративно-територіальною організацією – унітарна, федерація, конфедерація.

За політичним режимом – тоталітарна, авторитарна, демократична.

За соціально-економічною природою – рабовласницька, феодальна, буржуазна, соціалістична, буржуазна соціалістичної орієнтації.

За сталістю політичного життя – стабільна, нестійка.

СИЛА ДЕРЖАВИ – це поняття не зводиться лише до військової сили. Першим комплексну характеристику сили дав Г. Моргентау. Він виділяв в цьому понятті дев'ять чинників:

- географічне положення;
- природні ресурси;
- промислові можливості;
- військовий потенціал;
- населення;
- національний характер;
- національна мораль;
- якість дипломатії;
- якість уряду.

Цікава оцінка сили держави, розроблена Р. Клаймом. Він вивів наступну формулу сили держави: $V_m = (K_m + e_p - V_p) \times (S_c \cdot N_v)$, де V_m – видима сила (потужність) держави, K_m – критична маса, що складається з кількості населення і території, E_p – економічний потенціал, V – військовий потенціал, S_c – стратегічна мета, N_v – національна воля. По цій формулі можна дати кількісну оцінку потужності країни (квантифікацію сили держави) через систему показників

8.2. Форми державного правління та державного (територіального) устрою

ФОРМА ДЕРЖАВИ – сукупність найбільш загальних ознак держави, зумовлених інституціональними, територіальними і функціональними способами організації влади.

Існують три основних категорії, які розкривають форму держави:

- “форма державного правління” (інституціональні характеристики організації влади);
- “форма державного устрою” (територіальні характеристики організації влади);
- “політичний режим” (функціональні характеристики організації влади).

Аналіз форм держави має особливо важливе значення, оскільки дає ключ до розуміння конкретних форм організації державної влади і здійснення політики.

ФОРМА ДЕРЖАВНОГО ПРАВЛІННЯ – спосіб організації державної влади, зумовлений принципами формування і взаємовідносин вищих органів держави.

Залежно від правового статусу глави держави й порядку формування цього вищого органу державної влади розрізняються дві основних форми державного правління – монархія і республіка (рис. 5.4).



Рис. 7.3. Монархія та її різновиди

Монархія (грец. *monarchia* – єдиновладдя, від *monos* – один, єдиний і *arche* – влада) – **форма правління, за якої верховна державна влада юридична належить одній особі – монарху (королю, імператору тощо) і передається в порядку престолонаслідування.**

Влада монарха не є похідною від будь-якої іншої влади, органу чи виборців. Монарх формально виступає джерелом державної влади, усіх державно-владних повноважень. Одна з основних причин збереження монархії та, що в багатьох країнах інститут монархії, особа монарха є символом єдності і верховним арбітром нації, запорукою непорушності політичної системи, оскільки влада монарха не залежить від гри політичних сил. За відсутності в парламенті чітко визначеної більшості монарх може відіграти вирішальну роль у її утворенні та формуванні уряду.

У сучасному світі зберігаються два історичних типи монархії – **абсолютна і конституційна** із різновидами – дуалістична та парламентарна.

Республіка (лат. *respublica*, від *res* – справа, *publicus* – суспільний) – **форма державного правління, за якої всі вищі органи державної влади або обираються, або формуються загальнонаціональною представницькою установою (парламентом).**

Існують три основних різновиди республіканської форми правління:

- президентська республіка;
- парламентська республіка;
- республіка змішаного типу.

Особливості кожного з цих різновидів республіканської форми правління відображені на рис. 7.4.

1. ПАРЛАМЕНТСЬКА РЕСПУБЛІКА

Прямі, періодичні вибори парламенту, який формує уряд та призначає його голову (Прем'єра). Посада Президента може існувати, може й не існувати. Спосіб обрання Президента, у разі існування такої посади, як правило непрямі вибори: парламентом, або спеціальними зборами (дві палати парламенту, чи разом з представниками від обраних органів субнаціонального рівня). Президент є главою держави і має право розпускати парламент, коли останній не може сформувати уряд. Приклади: Австрія, Німеччина, Італія, Латвія, Естонія.

2. ПРЕЗИДЕНТСЬКА РЕСПУБЛІКА

Прямі, періодичні вибори парламенту та Президента. Президент є главою держави і главою виконавчої влади. Уряд окремо може і не існувати його функції виконує адміністрація Президента. Парламент не формує уряд. В окремих випадках, за наявності посади Прем'єра, парламент може затверджувати його кандидатуру. Прикладом типової президентської республіки є США. Президентськими республіками є більшість держав Латинської Америки.

3. ПРЕЗИДЕНТСЬКО-ПАРЛАМЕНТСЬКА РЕСПУБЛІКА

Прямі, періодичні вибори парламенту та президента. Обов'язковим є наявність Прем'єра (Голови уряду). Президент формально не є главою виконавчої влади, проте може головувати на засіданні уряду, давати йому доручення, відправляти у відставку Прем'єра без згоди парламенту. В окремих випадках може розпускати парламент. Призначення Прем'єра здійснюється за згодою парламенту за пропозицією партії чи блоку, що мають більшість в парламенті, хоча можливе призначення Прем'єра і формування уряду "меншості". Типовими прикладами тут є Франція, та більшість країн СНД.

4. ПАРЛАМЕНТСЬКО-ПРЕЗИДЕНТСЬКА РЕСПУБЛІКА

Прямі, періодичні вибори парламенту та президента. Обов'язковим є наявність Прем'єра (Голови уряду). Президент є главою держави і не є главою виконавчої влади. Призначення Прем'єра здійснюється з числа партій (блоку), що мають більшість в парламенті. Парламент контролює уряд. Президент є більше представницькою фігурою і в основному має вплив на зовнішню політику держави. Президент може розпускати парламент в окремих випадках (урядова криза). Типовими прикладами тут є Польща, Румунія, Болгарія.

Рис. 8.4 Види республіканської форми правління

ДЕРЖАВНИЙ УСТРІЙ – спосіб організації адміністративно-територіальної, національно-територіальної єдності держави, особливості відносин між її складовими.

Розрізняють прості (унітарні) і складні (федеративні, конфедеративні) держави.

Унітарна держава (лат. *unitas* – єдність, однорідний, що складає ціле) – єдина держава, поділена на адміністративно-територіальні чи національно-територіальні одиниці, які не мають політичної самостійності, статусу державного утворення.

У такій державі сформована єдина система вищих органів влади і управління, діє єдина конституція і єдине громадянство. У багатьох унітарних державах існують *автономії*, які відрізняються від звичайних адміністративно-територіальних одиниць поділу ширшими повноваженнями. У них водночас із загально-державними законами з окремих питань діють регіональні закони, конституції тощо, якщо вони не суперечать законам держави загалом. В автономіях незалежно від центральних органів діють автономний парламент, уряд (однак автономія не є державним утворенням). Більшість західних розвинутих держав – унітарні (Франція, Швеція, Польща, Фінляндія та ін.). Унітарною є і держава Україна.

Федерація – союзна держава, до складу якої входять державні утворення – суб'єкти федерації.

Суб'єкти федерації мають суверенітет, зберігають відносну самостійність. Основні ознаки федерації: єдина територія і збройні сили, спільні митниця, грошова і податкова системи, загальна конституція за наявності конституцій суб'єктів федерації, спільний уряд, єдине законодавство і громадянство (подвійне – для суб'єктів федерації). Проте суб'єкти федерації правомочні приймати законодавчі акти в межах своєї компетенції, створювати власну правову й судову систему. Однак суб'єкти добровільно делегують центральним органам федерації частину своїх повноважень. У разі порушення федеральної конституції центральна влада вправі вжити щодо них примусові заходи. Суб'єкти федерації не володіють правом *сецесії* (виходу із федерального союзу). У світі 20 федеративних держав (штати – у США, Мексиці, Бразилії, Венесуелі, Австралії, Індії, Малайзії та ін.; землі – у Німеччині, Австрії; кантони і напівкан-тони – у Швейцарії; провінції – в Аргентині, Канаді).

Конфедерація (лат. *confederatio* – спілка, об'єднання) – союз суверенних держав, які зберігають незалежність і об'єднані для досягнення певних спільних цілей (переважно зовнішньополітичних, воєнних), для координації своїх дій.

За конфедерації існує центральний керівний орган, якому надані точно визначені повноваження. Його рішення приймаються і здійснюються тільки за згодою всіх держав, що входять до складу конфедерації. При цьому, звичайно, не існує єдиної території і громадянства, спільної податкової і правової системи тощо. Правовою основою конфедерації є союзний договір, тоді як для федерації – конституція. Кошти конфедерації складаються із внесків її суб'єктів.

Нині конфедерацій у світі не існує. У минулому конфедеративним був устрій у США (1776–1787), Швейцарії (до 1848), Німецький союз (1815–1867). Щоправда, термін “конфедерація” вживається в назвах швейцарської і канадської держав, але це не змінює природи їх федерального устрою.

8.3. Держава і громадянське суспільство

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО – це сфера недержавних суспільних інститутів і відносин, сфера непримусової людської солідарності.

Поняття громадянського суспільства застосовується для пізнання усієї сукупності існуючих у суспільстві відносин, які не є державно-політичними, перебувають поза сферою державного директивного регулювання. У такому суспільстві самовияв вільних індивідів і добровільно сформованих організацій громадян захищені законом від прямого втручання і довільної регламентації з боку органів державної влади. Це справа розвитку вільного ринку, безперешкодного поширення духовних, моральних, національних цінностей тощо.

Підґрунтям громадянського суспільства є життя індивідів як приватних осіб, сукупність вільно встановлених міжособистісних зв'язків (сімейних, общинних, економічних, культурних, релігійних тощо), розмаїття властивих їм інтересів та можливостей виявлення останніх.

ТЕОРІЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА. Виникнення громадянського суспільства пов'язується з появою громадянина як самостійного, індивідуального члена суспільства, який усвідомлює себе таким, наділений певним комплексом невідчужуваних прав і свобод і відповідає перед суспільством за всі свої дії.

Платон і Арістотель – ототожнюючи суспільство з державою, водночас розглядали питання взаємовідносин людини і влади в контексті аналізу різних форм державного правління.

Н. Макіавеллі – першим запропонував покласти в основу здійснюваного будь-якою державою політичного курсу інтереси людини, а також ввів в обіг поняття держави в їх сучасному розумінні. Вбачаючи різницю між громадянським та політичним, Н. Макіавеллі у праці “Міркування з приводу першої декади Тита Лівія” фактично вперше наголосив, що держава постійно прагне підірвати будь-яку діяльність суспільства, щоб самій піднятися над ним, і цим відділив від держави те явище, яке згодом дістало назву “громадянського суспільства”. Саме поняття “громадянське суспільство” з'явилося лише у XVIII ст., зокрема у працях Г. Гроція, Т. Гоббса, Дж. Локка. Причому в різні часи у це поняття вкладався неоднаковий зміст.

Т. Гоббс – концептуального оформив ідею громадянського суспільства, одним із перших почав протиставляти природне й суспільно-політичне в людині. Вважав, що природне в людині є некерованим і тому неполітичним, тоді як суспільне підпорядковується законам суспільства, а політичне – владі, державі. Природному суспільству (*societas naturalis*) було протиставлене громадянське суспільство (*societas civilis*) як сукупність членів суспільства, співгромадян, підпорядкованих владі держави. За Т. Гоббсом, громадянське суспільство – це одержавлене суспільство, яке є результатом переходу від природного до суспільно-політичного стану. Держава творить громадянське суспільство, встановлюючи порядок, цивілізуючи його членів.

Дж. Локк – підтримав і розвинув ідею Т. Гоббса про одержавлене суспільство як суспільство громадянське: “Ті, хто об'єднані в одне ціле і мають спільний встановлений закон і судову установу, куди можна звертатися і яка наділена владою вирішувати спори між ними й карати злочинців, ті перебувають у громадянському суспільстві...”.

Г. В. Ф. Гегель – на відміну від своїх попередників, котрі не розмежовували суспільство й державу, розглядав їх як окремі утворення. На його думку, громадянське суспільство існує не всередині

держави, а поряд з нею. У Гегеля громадянське суспільство є сферою матеріальних умов життя, в якій індивіди пов'язані інтересами.

К. Маркс – також вважав, що громадянське суспільство існує поза державою як політичним інститутом, розглядав це суспільство як сукупність сімей, суспільних станів і класів, відносин власності й розподілу, взагалі всіх форм і способів позадержавного існування та функціонування суспільства. Однак на відміну від Гегеля К. Маркс виходив з ідеї вторинності держави стосовно громадянського суспільства.

ОЗНАКИ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА:

– відокремлена від держави структура суспільства, яка характеризується різноманітними асоціаціями, добровільними об'єднаннями людей;

– сфера вільної реалізації безпосередніх і різноманітних інтересів людей;

– відносини вільного обміну продуктами діяльності між незалежними власниками;

– форма безпосереднього спілкування людей;

– плюралізм ідей, вартостей, соціальних цінностей;

– політична система, де держава є похідною від громадянського суспільства та процесів, що відбуваються у ньому;

– сфера реального приватного життя та безпосереднього спілкування людей на відміну від держави як умовного формального життя;

– пріоритет громадянських прав порівняно з державними законами;

– свобода особистості;

– усвідомлення особою інтересу суспільства, держави як свого власного інтересу.

ПЕРЕДУМОВИ ВИНИКНЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ:



Рис. 8.4. Передумови виникнення громадянського суспільства

Модель громадянського суспільства, елементи якого зазначені на рис. 8.5, принципово відрізняються від того суспільства, яке сформувалося в Україні, починаючи з кінця 30-х років, коли були ліквідовані його горизонтальні структури, несанкціоновані владою громадські об'єднання, неполітичні організації. Сьогодні, в умовах незалежності з'явилась можливість для формування в Україні громадянського суспільства, для чого й необхідні відповідні передумови.

СТРУКТУРА ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

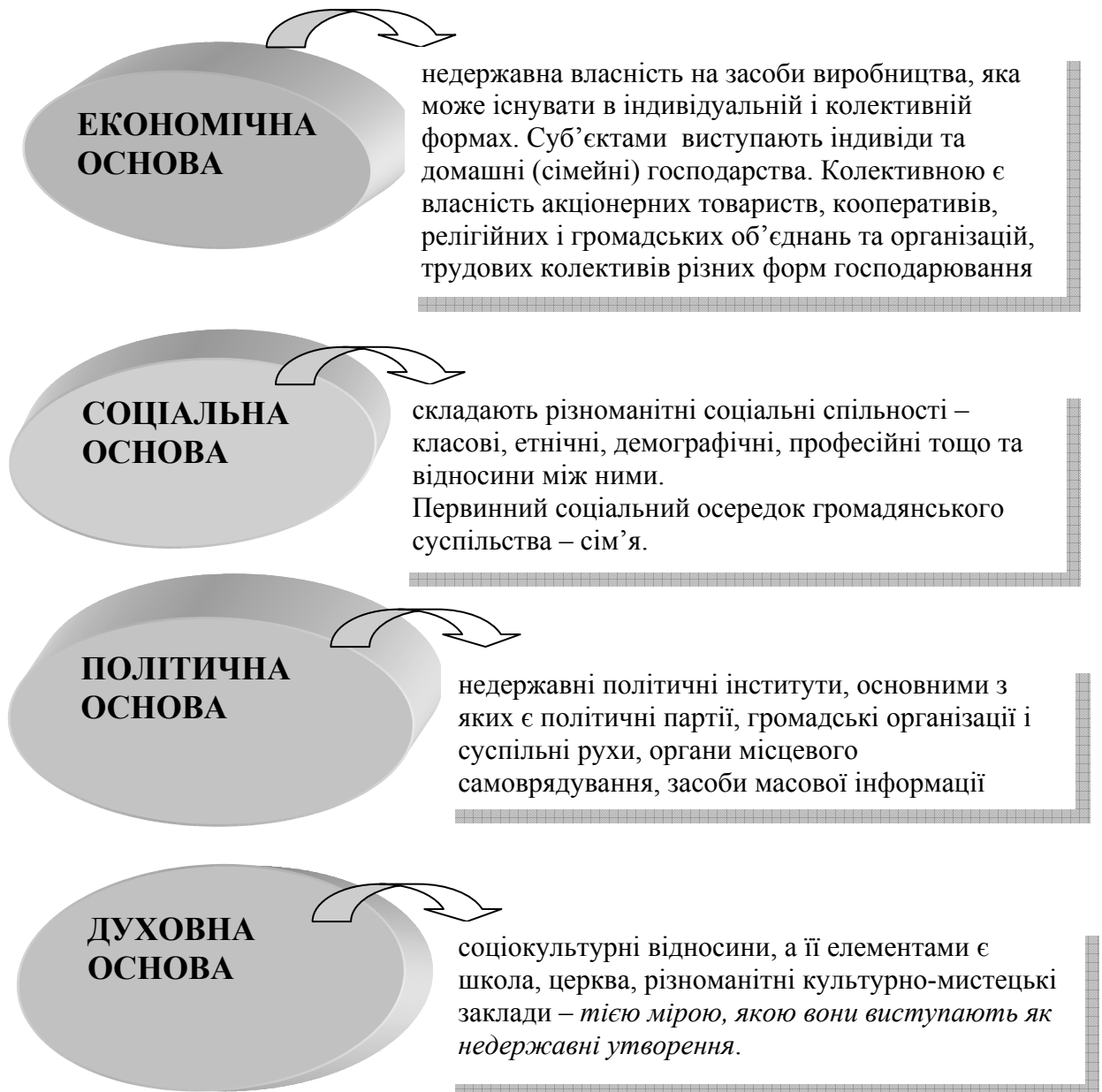


Рис. 8.5. Структурні основи й компоненти громадянського суспільства

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ДЕРЖАВИ І ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Характеризуючи взаємовідносини між громадянським суспільством і державою, слід підкреслити, що суспільство повинне мати пріоритет над державою, а не навпаки, бо остання існує як регулятор суспільних відносин і гарант здійснення прав особи.

Згідно з сучасним поняттям, поряд з державою повинно існувати громадянське суспільство, але так, щоб ці дві сили перебували в діалектичному взаємозв'язку. Головне для держави – створення передумов для формування плюралізму державних і приватних суб'єктів, тобто потрібна держава, яка б більше гарантувала соціальні права і менше займалася оперативним управлінням (рис. 8.6).



Рис. 8.6. Взаємозв'язок держави і громадянського суспільства

Від ступеня розвиненості громадянського суспільства залежить ступінь демократизму держави. Альтернатива ознак та цінностей держави й громадянського суспільства не означає антагоністичності цих сфер суспільного життя, а, навпаки, взаємозумовлює їх. Без держави

нема громадянського суспільства, без останнього неможлива правова держава.

Партнером держави громадянське суспільство виступає лише у правовій державі за демократичного політичного режиму. Вони є сторонами одного цілісного буття людини і сучасного цивілізованого суспільного буття.

Зв'язок громадянського суспільства й держави проявляється й через права і свободи особи. З одного боку, конституційне проголошення і закріплення прав і свобод особи є політико-правовою основою розмежування громадянського суспільства й держави.

З другого боку, права і свободи є найголовнішою ланкою, котра з'єднує громадянське суспільство й державу: завдяки наявності у громадян політичних прав вони підпорядковують державу своєму впливові та здійснюють контроль над нею.

СПЕЦИФІКА ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА.

Наявність нового типу взаємодії – громадянське суспільство має ту особливість, що його суб'єктами постають вільні і рівні індивіди, що вірять у свою здатність розв'язувати малі й великі питання, добровільно входячи й виходячи з асоціацій, належачи до декількох із них одночасно.

Наявність нового типу культури – громадянське суспільство асоціюється з цінностями довіри, поміркованості й толерантності. Його члени з довірою ставляться до своїх колег по діяльності, до інших людей та до суспільних інститутів, визнають право інших громадян на власну думку, її висловлення та захист.

Наявність “соціального капіталу” – у межах структур громадянського суспільства (асоціацій, громад) формується громадська добродієвість і громадянська позиція, що знаходить вираз у даному понятті. Його компонентами є: мережа горизонтальних зв'язків між рівними й вільними індивідами; норми взаємності та довіри; навички колективних дій; відчуття причетності до суспільних справ, обов'язку та відповідальності перед іншими людьми, тобто громадянськість у її неполітичних проявах (civicness).

Саме соціальний капітал є ознакою зрілості й ефективності громадянського суспільства, а також тим його основним продуктом, що забезпечує вплив громадянського суспільства на інші сфери суспільного життя, у тому числі на політику.

8.4. Визначення та основні ознаки правової держави

Формування громадянського суспільства, якого не було в античності й середньовіччі, пов'язане з утвердженням буржуазних відносин. Воно передбачає існування правової держави як підґрунтя. Водночас лише розвинуте, стабільне громадянське суспільство уможливило створення правової держави, є основою стабільного демократичного політичного режиму.

ПРАВОВА ДЕРЖАВА – тип держави, основними ознаками якої є верховенство закону, поділ влади, правовий захист особи, юридична рівність громадянина й держави.

ТЕОРІЯ ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ – бере свій початок з античності.

Платон – писав, що державність можлива тільки там, де панують справедливі закони.

Аристотель – велику увагу приділяв розмежуванню законних (правильних) і незаконних (неправильних) форм правління. Він, зокрема, зазначав, що там, де відсутня влада закону, немає і державного ладу. Закон має панувати над усім.

Демокріт – описував співвідношення природного та встановленого права.

Аврелій Августин і Фома Аквінський – в епоху середньовіччя обґрунтовували тезу про божественне походження норм закону. Справедливим вони вважали закон, що існує в силу волі Божої. Перед законом усі мають бути рівними як “раби Божі”.

Н. Макіавеллі – спробував відобразити контури ідеальної держави. Метою держави він бачив у можливості вільного користування майном і забезпечення безпеки для кожного. З державних форм, перевага віддавалась республіці, що як найкраще відповідає вимогам рівності і свободи.

Ж. Боден – визначає державу як правове управління багатьма сім'ями і тим, що їм належить, завдання держави полягає у тому, щоб забезпечити права і свободи.

Г. Гроцій – вважав, що правові інститути феодалізму суперечать природі людини і висунув вимоги нового права, які б відповідали законам розуму. За його вченням джерелом будь-якої форми держави є суспільна угода, тому-то при створенні держави народ може обрати

будь-яку форму правління, а метою держави є охорона приватної власності.

Б. Спіноза, Дж. Локк, Ш.-Л. Монтеск'є – мислителі Нового часу, разом із Г. Гроцієм започаткували Новий етап у розвитку ідеї правової держави. Починаючи з цього періоду, теорія правової держави була доповнена завдяки безпосередньому зверненню до ідеї прав людини. Передові мислителі XVII–XVIII ст. сформулювали принцип поділу влади, покладений в основу теорії правової держави.

К. Т. Велькер, Р. фон Моль – запровадив сам термін “правова держава” (Rechtsstaat), який утвердився в німецькій юридичній літературі у першій третині XIX ст., а в подальшому набув значного поширення.

І. Кант – з його ім'ям якого пов'язують створення теорії правової держави. Він вважав, що держава забезпечує торжество права й підпорядковується його вимогам. В кантівській теорії центральне місце займає людина, особистість. Найважливішим принципом суспільного права філософ вважав прерогативу народу вимагати своєї участі к встановленні правопорядку шляхом прийняття конституції, що висловлює його волю. Панування народу зумовлює свободу, рівність і незалежність всіх громадян в державі. Там, де держава діє на основі конституційного права, відповідає загальній волі народу, там держава правова, там не може бути обмеження прав громадян в особистій свободі, совісті, думки, господарській діяльності.

Громадянський правовий стан, на його думку, ґрунтується на таких *апріоріях*: свобода кожного члена суспільства як людини, рівність його з кожним іншим як підданого, самостійність кожного члена суспільства як громадянина.

М. Вебер – сформулював принципи правової держави: управління – процес застосування права; керуючі не є верхами суспільства, багачами, вождями, а посадовими особами з обмеженою владою; державна адміністрація повністю підкоряється праву, а не особам; громадяни підпорядковуються не начальству, а тільки праву, яке чиновник реалізує або допомагає реалізувати.

Згідно з теорією правової держави закон мусить бути єдиним для всіх – і для держави, і для громадян – і мати правовий характер, тобто відповідати високим моральним вимогам. Державне правління, засноване на законах, може мати й деспотичний характер, якщо закони не відповідають вимогам моральності, гуманізму, демократизму та справедливості і спрямовані лише на захист державної влади.

Побудова правової держави – це довготривалий і складний процес перетворень у всіх сферах суспільного життя. Конституційне проголошення держави правовою може бути лише початком цього процесу і саме по собі не означає наявності в країні правової держави.

ОЗНАКИ ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ. До таких ознак належать:

- народний суверенітет;
- верховенство закону і його панування в суспільстві; рівність перед законом самої держави, всіх її органів, громадських організацій, службових осіб і громадян;
- вищість представницьких органів влади, їх відкритість і публічність, відсутність будь-якої диктатури;
- поділ влади на законодавчу, виконавчу і судову, що створює систему стримування і противаг між ними;
- гарантія прав і свобод особи в межах законності, взаємна відповідальність держави, об'єднань громадян та індивідів;
- можливість громадських об'єднань та громадян брати участь в управлінні суспільством; дотримання принципів прямого, рівного, загального виборчого права;
- контроль державної влади з боку суспільства, громадян та їх організацій;
- відповідальність держави перед світовим співтовариством правових держав;
- органічний зв'язок прав і свобод людини і громадянина з їх обов'язками, відповідальністю, законослухняністю, самоконтролем, самосвідомістю.

Окрім суворого дотримання законів суспільство передбачає ще одну принципову вимогу – дотримання загальноприйнятих норм моралі. Право і мораль завжди були, є і будуть чинниками людського буття й гуманізму.

Тема 9. Політичні партії і партійні системи. Громадські організації та рухи

Поряд з державою та іншими елементами політичної системи важливу роль у політичній організації сучасного демократичного суспільства відіграють політичні партії, а також неполітичні об'єднання

громадян – громадські організації та рухи. Знання про їх місце, завдання, функції у державі є необхідними для вчителя. Молода людина, яка навчається в школі, потребує допомоги у формуванні правильного розуміння принципів діяльності політичних партій, ролі і функцій громадських організацій, тож допомога вчителя у цьому питанні є дуже важливою.

9.1. Сутність політичних партій та їх місце в політичній системі суспільства

ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ – (лат. *partis* – частина) добровільне та організаційно оформлене об'єднання громадян, яке виражає інтереси частини суспільства і прагне до їх задоволення шляхом здобуття, утримання і використання державної влади.

Зрозуміти демократичну політику без організації політичних партій неможливо. Їхня діяльність глибоко проникає в політичне життя суспільства. Роль партій в житті суспільства є цілком очевидною. Вони є своєрідним механізмом врегулювання політичних конфліктів, визначають характер і напрямок політичного процесу, забезпечують зв'язок суспільства і держави.

Для багатьох роль партій в сучасній конкурентній політиці є подібною до ролі корпорацій в сучасній конкурентній економіці. Більшість вчених, експертів, професійних політиків при розгляді феномену політичних партій погоджуються з наступними положеннями: 1) партії – це організації, 2) партії займаються забезпеченням діяльності урядових лідерів, 3) партії займаються забезпеченням громадської політики, 4) партії найбільш політично активні під час виборів, 5) партії відіграють тривалу роль у політичному житті.

ЕВОЛЮЦІЯ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ – поняття “партія” використовувалося ще Аристотелем, однак політичні партії ведуть родовід з XVIII сторіччя. Першими прототипами сучасних партій вважаються британські “торі” (консерватори) та “віги” (ліберали). Поява партій була спричинена капіталізацією суспільства, коли народжена буржуазія щораз активніше заявляла свої претензії на владу.

У XIX сторіччі, з виходом на політичну арену робітництва, у Західній Європі з'являються прототипи сучасних соціал-демократичних

партій. Слід зазначити, що в ті часи, як і сьогодні, ставлення як населення в цілому, так і окремих мислителів і державних діячів до партій аж ніяк не було однозначним.

Послідовниками теорії Ж.-Ж. Руссо про загальне благо партії розглядалися як зло, як засіб роз'єднання суспільства, вияв домінування вузькогрупових інтересів над інтересами народу в цілому. Приблизно так оцінювали роль партій і “батьки-засновники” Конституції США (Дж. Вашингтон, Т. Медісон, О. Гамільтон та ін.) і деякі видатні діячі французької революції (Ж. де Лафайєт).

Політичні партії в сучасному розумінні остаточно сформувалися лише в середині ХХ сторіччя одночасно з еволюцією виборчого права в напрямку до утвердження в переважній більшості країн прямих, рівних і загальних виборів при таємному голосуванні.

ПРИЧИНИ ВИНИКНЕННЯ ПАРТІЙ – необхідність захисту соціально-класових, національних, племінних, релігійних, регіональних інтересів, а також цілі, пов'язані з виборчою боротьбою. Різноманітними є способи виникнення партій. Свого часу М. Вебер в історії становлення партії вирізняв три етапи: *аристократичне угруповання, політичний клуб, масова партія*. Партії виростили з депутатських клубів і фракцій у парламенті, орієнтованих на інтереси різних кіл нової політичної та економічної еліти.

МІСЦЕ ПАРТІЙ У ПОЛІТИЧНІЙ СИСТЕМІ СУСПІЛЬСТВА – вони є одним з найважливіших компонентів політичного процесу суспільства. Як суб'єкт формування владних відносин, партії великою мірою визначають характер і спрямування політичного процесу, стратегію і тактику боротьба за владу, її утримання, політичну стабільність суспільства. Завдяки політичним партіям здійснюється прямий та зворотний зв'язок між суспільством і державою. Це важливий інститут громадянського суспільства, завоювання й утримання влади, форма управління суспільством, при якій боротьба партій за владу виступає як механізм використання розбіжності інтересів, інакомислення в цілях суспільного прогресу.

СУТНІСТЬ ПОЛІТИЧНОЇ ПАРТІЇ – відображена на рис. 9.1.



Рис. 9.1. Сутність політичної партії

ФУНКЦІЇ ПОЛІТИЧНОЇ ПАРТІЇ – політична партія є специфічним інститутом політичної системи, а тому її функції носять тільки політичний характер.

До основних з них слід віднести:

- виявлення, формулювання, обґрунтування і захист інтересів відповідних верств та груп;
- розробка ідеології, політичних доктрин і програм;
- формування та добір кадрів для партії, державних структур та різних громадянських організацій;
- політична соціалізація – передача традицій від одного покоління іншому;
- соціальна інтеграція – узгодження соціальних інтересів через взаємодію політичних партій;
- формування громадської думки;

– політичне рекрутування, тобто залучення на бік партії якомога ширших верств населення як її членів, прихильників і виборців;

СТРУКТУРА ПОЛІТИЧНОЇ ПАРТІЇ – у структурно-функціональному плані партія представляє собою систему наступних елементів (базових характеристик):

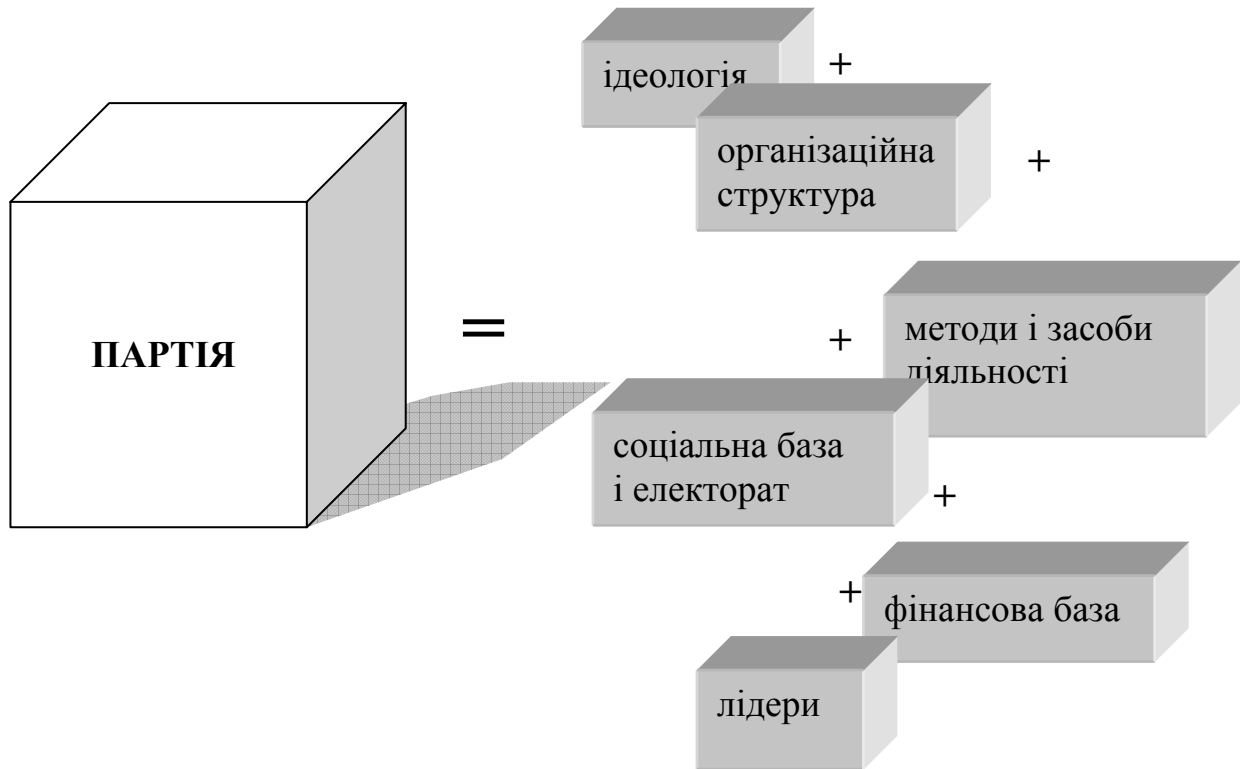


Рис. 9.2. Структура політичної партії

КЛАСИФІКАЦІЯ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ – продиктована їх різноманітністю, багатогранністю та тією роллю, які вони відаграють у політичному житті суспільства.

Сьогодні існує досить значна кількість основ для класифікації партій. На рис. 9.3 відображено комплексну типологію політичних партій, в якій згруповано основні критерії їх класифікації.

ПІДСТАВИ КЛАСИФІКАЦІЇ	ОЗНАКА
Соціальне середовище діяльності	<ul style="list-style-type: none"> • моносередні; • проміжні; • загальні.
Відношення до соціальної дійсності	<ul style="list-style-type: none"> • революційні; • реформістські; • реакційні; • консервативні
Ідеологічна спрямованість	<ul style="list-style-type: none"> • соціал-демократичні; • комуністичні; • ліберальні; • консервативні; • конфесійні; • монархістські; • націоналістичні; • фашистські (неофашистські); • прагматичні
Відношення до політичної влади	<ul style="list-style-type: none"> • правлячі; • опозиційні; • легальні; • напівлегальні; • нелегальні
Політичний темперамент	<ul style="list-style-type: none"> • праві; • центристські; • ліві
Соціальна база	<ul style="list-style-type: none"> • класові, міжкласові; • прошарків, соціальних груп; • за статтю, віковими, професійним ознаками.
Характер організаційних структур	<ul style="list-style-type: none"> • кадрові; • масові; • аморфні; • централізовані; • децентралізовані; • демократичні; • недемократичні
Особливість статусу і ролі у політичній системі	<ul style="list-style-type: none"> • єдині; • партії-гегемони; • партії-союзники; • міжнародні; • загальнонаціональні; • регіональні; • локальні; • авангардистські; • парламентські

Рис. 9.3. Основні критерії класифікації політичних партій

Якщо більшість з ознак, наведених на рис. 9.3, говорять самі за себе, то деякі з них потребують певного уточнення:

Світ партій багатогранний, вони відрізняються не тільки назвами, але й більш суттєвими ознаками, що дозволяє виділити різні їх типи. Залежно від *соціальної бази* розрізняють:

- *партії моносередовищні*, що складаються виключно з представників якихось окремих груп, верств, класів (наприклад, партії жіночі, націоналістичні, робітничі, буржуазні);
- *партії проміжні*, які включають у себе представників кількох соціальних груп, верств, класів;
- *партії універсальні*, які об'єднують все суспільство незалежно від наявності групових і класових перешкод;
- *корпоративні партії*, що виражають більш вузькі групові інтереси (окремих верств бізнесу, робітничого класу тощо). Загальною тенденцією розвитку партій є розмивання моносередовищних партій і перетворення їх або в універсальні, або в більш вузькі, корпоративні.

Відомі й інші типології політичних партій, найпопулярніша з них була розроблена М. Дюверже, який звернув увагу на особливості *інфраструктури партії і характер членства*. Значною мірою спираючись на його порівняльний аналіз партій, політологи виділяють такі їх типи:

Прямі і непрямі партії. У перших (більшість соціалістичних і комуністичних партій) індивід безпосередньо пов'язаний з партійною спільнотою, платить внески, бере участь у зборах місцевої організації. У других (британські лейбористи) індивід входить у партію як учасник іншої організації (профспілки, кооперативу).

Партії зі слабкою і сильною структурою. Статути перших партій не регламентують принципи реалізації первинних осередків і способи їх інтеграції (більшість консервативних партій). В іншому випадку – структура базових елементів чітко регламентована. За цим принципом побудовано більшість соціалістичних, комуністичних, християнсько-демократичних партій. Централізм і жорсткість структури часто є причиною олігархізації партії, зміцнення панування вождів над рядовими членами партії.

Централізовані і децентралізовані. У централізованих партіях всі рішення приймаються центральним керівництвом, компетенція низових організацій суттєво обмежена (британська Консервативна партія), децентралізовані партії, навпаки, передбачають більш широкі повноваження місцевих організацій і навіть допускають наявність

фракції у власних рядах. Високий рівень децентралізації характерний і для демократів, і для республіканців у США. Для них притаманне більш терпиме ставлення до прояву різних поглядів у своїх рядах, а регіональні організації незалежні від національних партійних комітетів при організації виборів членів Конгресу. Як правило, найбільш жорсткою централізацією відрізняються політичні партії з комуністичною та фашистською ідеологією. Кадрові партії, на відміну від масових, децентралізовані.

“М’які” і “жорсткі” партії. Подібна типологія відноситься до парламентських партій і характеризує, наскільки депутат може діяти незалежно від партійної парламентської фракції, наприклад, демократи і республіканці в Конгресі США можуть голосувати на власний розсуд. Американський президент не завжди може бути впевненим, що за його програми члени його партії, котрі засідають у Конгресі, будуть голосувати як один. Консервативна партія Великобританії “Єдність” і Народна партія Росії, навпаки, – приклад “жорстких” партій, які вимагають дотримання дисципліни голосування.

Залежно від *організаційної структури, кількості і характеру членства* партії можуть бути поділені на такі:

Кадрові партії, які є об’єднанням невеликої за кількістю групи значних людей (політтехнологів, фінансистів, популярних особистостей) навколо конкретних політиків, для такого типу партій характерне вільне членство (немає системи реєстрації членів), відсутність регулярних внесків і нестабільність складу. Активність кадрових партій проявляється переважно під час виборів і направлена на організацію підтримки виборцями своїх кандидатів. Прикладом подібних партій, як правило, наводять Республіканську і Демократичну партії США (правда, сам М. Дюверже відносив їх до напівмасових). Кожна з цих партій нараховує дві-три тисячі професійних партійних функціонерів.

Масові партії відрізняються від кадрових набагато більшою кількістю членів; більш високим ступенем організованості; наявністю певної партійної дисципліни й ідеології; фіксованим членством. Ці партії, що працюють на постійній основі, мають розгалужений управлінський апарат і численну мережу місцевих організацій, партія орієнтується на рекрутування нових членів, вирішуючи тим самим фінансові (внески) і політичні проблеми, демонструючи під час виборів свою незалежність від грошових мішків.

Для *авангардистських партій* характерними є радикальніші методи й засоби діяльності, при використанні яких ці партії деколи виходять за межі правового поля держави. Арсенал таких методів досить різноманітний – від організації актів громадянської непокорі владі до використання зброї і спроб насильницької зміни існуючого режиму. Класичним історичним прикладом такої партії залишається РСДРП більшовиків, що у 1917 році захопила владу в Росії. Водночас не слід вважати, що усі партії комуністичної або фашистської ідеології є авангардистськими. Та ж націонал-соціалістична робітнича партія Німеччини “захопила” рейхстаг у 1933 році цілком правовим шляхом, завдяки перемозі на виборах.

Прагматичні партії – це такі партії, які орієнтуються не на певну ідеологію, а на широкий спектр ідей і суспільних проблем з метою залучення на свій бік якомога більше виборців. Це ті самі інтеркласові партії, або партії виборців.

Ліві, центристські і праві партії. Такий поділ був започаткований у часи Великої французької революції XVIII ст., коли в залі засідань Національної асамблеї – парламенту Франції – праворуч від головуючого розташовувалися консерватори (прихильники монархії), ліворуч – радикали, які обстоювали ідеї загальної рівності, а помірковані займали місця в центрі зали – посередині між консерваторами і радикалами. Відтоді правими стали називати прихильників збереження існуючого ладу, а лівими – прихильників радикальних змін. Соціальною базою лівих партій (комуністичних, соціалістичних, соціал-демократичних) є здебільшого наймані працівники, правих (ліберальних, консервативних, націоналістичних, фашистських тощо) – власники. Такий поділ відносний. Основні цінності та орієнтації правих і лівих, особливо в останні десятиліття, часто перетинаються.

Праві	Ліві
Релігія, моральність, заборона абортів	Атеїзм, моральний релятивізм, аборти за кошт держави
Традиції, звичаї	Заперечення традицій
Національні цінності, патріотизм, Європа націй	Інтернаціоналізм, космополітизм, Європа регіонів
Персоналізм	Колективізм
Вільний ринок	Етатизм, державне регулювання
Суспільна ієрархія, елітаризм	Егалітаризм
Низькі податки	Високі податки

Праві	Ліві
Обмеження ролі держави, децентралізація	Розбудова державного апарату, централізація
Інформаційний плюралізм	Контроль держави за поширенням інформації
Сім'я з сильним авторитетом батьків, добро сім'ї, відповідальність батьків за дітей	Сім'я як спільнота рівних, апо-логія прав особи
Школа з вивченням релігії, яка спирається на авторитет учителя та моральні цінності	Школа, підпорядкована учням, освітні заклади, підпорядковані державі
Культ сили, агресивність зовнішньої політики	Пацифізм, антимілітаризм,

Рис. 9.4. Базові цінності правих та лівих політичних сил

Відкриті і закриті партії. Подібний поділ акцентує увагу на різних способах рекрутування нових членів. У перших партіях вступ до неї нічим не регламентується, у других – передбачається дотримання певних умов і формальностей: рекомендації, анкети, кінцеві рішення місцевого підрозділу партії. У минулому жорстка регламентація прийому була характерна для КПРС, а також інших комуністичних і соціалістичних партій але сьогодні, коли партії зіткнулися з проблемами звуження своєї соціальної бази, більшість партій стали відкритими.

За ступенем причетності індивіда до партії. М. Дюверже запропонував розрізняти *тоталітарні і спеціалізовані партії*. У перших (фашистські партії, КПРС) партійність стає своєрідним способом життя, все життя людини ставиться на службу партії, сама ж вона виходить за межі власне політичної сфери і поширює свій вплив на сімейне життя і дозвілля індивіда. Тоталітарні партії завжди носять закритий характер, забороняють фракційність. Спеціалізовані партії не передбачають такого ступеня злиття індивіда з партією. В них можливі різноманітні погляди, які оформлені у фракції і течії.

Залежно від місця, яке займає партія в політичній системі, виділяють: *плавлячі партії* – партії, що отримали в результаті виборів у законодавчий орган країни право формувати уряд і реалізувати політичну програму розвитку суспільства відповідно до своїх завдань. Правлячих партій може бути одна або декілька. В останньому випадку вони об'єднані в коаліцію.

Опозиційні партії - партії, що потерпіли поразку на виборах, або такі, які не допускалися до виборів правлячим режимом і через це зосередили свою діяльність на критиці офіційного урядового курсу і на розробці альтернативних програм. Опозиційні партії, у свою чергу, можуть бути поділені на такі, що відіграють суттєву роль у суспільстві і не відіграють. Наприклад, після президентських виборів 7 листопада 2001 р. в США республіканці стали правлячою партією, демократи – опозиційною партією, яка відіграє суттєву роль, а більше 20 інших партій залишаються опозиційними і не відіграють суттєвої ролі, крім цього, опозиційні партії можуть бути легальними, тобто зареєстрованими і діючими в межах закону; не зареєстрованими, але й не забороненими; нелегальними.

Нарешті, залежно від *ставлення до ідеології і її спрямування* виділяють такі типи партій:

- *ідейно-політичні*, які будуються на базі ідеології: комуністичні, соціалістичні, соціал-демократичні, ліберальні, консервативні, фашистські;
- *проблемно орієнтовані партії*, сконцентровані навколо однієї проблеми або групи проблем (партії “зелених”, жіночі партії);
- *електоральні партії*: мегнідеологічні і навіть позаідеологічні організації, що висувають цілий набір завдань, орієнтованих на широкі маси населення.

9.2. Поняття і типи партійних систем

ПАРТІЙНА СИСТЕМА – це сукупність політичних партій, пов'язаних з іншими елементами політичної системи та між собою певними упорядкованими відносинами.

Існують різні класифікації партійних систем, більшість з яких ґрунтується на кількісному критерії. М. Дюверже та послідовники виділяють одно-, дво- та багатопартійні системи. Дж. Сарторі поширив цю типологію, виокремивши однопартійну, гегемоністську, з домінуючою партією, двопартійну, обмеженого плюралізму, поляризованого плюралізму, атомізовану системи. В основу цієї типології покладено ідеологічну ознаку: однопартійна система є моноідеологічною, атомізована – ідейно різномірною. Між цими двома полюсами залежно від ступеня розвитку й варіантів ідеологічного

плюралізму в діяльності партій розташовуються решта п'ять партійних систем.

Таблиця 9.1

Основна типологія і характеристики партійних систем

	ОЗНАКИ	ПЕРЕВАГИ	НЕДОЛІКИ	ПРИКЛАДИ
ОДНОПАРТІЙНА	<ul style="list-style-type: none"> • одна легальна партія, що відіграє домінуючу роль в державі; • зрощення партійного апарату з державним; • авторитарний або тоталітарний політичний режим; 	<p>шляхом жорсткої дисципліни здатна мобілізувати виробничі і людські ресурси в критичні для держави часи</p>	<ul style="list-style-type: none"> • висока людська ціна перемог; • потенційна нестабільність і крах системи внаслідок перенапруження і виснаження усіх ресурсів 	<ul style="list-style-type: none"> • Італія, Німеччина 30-х років, СРСР 60-х–80-х років; • Куба, Північна Корея, Ірак, Лівія, Кенія
ГЕГЕМОНІСТСЬКА	<ul style="list-style-type: none"> • одна провідна партія, інші партії-сателіти; • зрощення партійного апарату з державним; • авторитарний або тоталітарний політичний режим; 	<p>схожі з однопартійною</p>	<p>схожі з однопартійною, більш “м'які”</p>	<ul style="list-style-type: none"> • країни Східної Європи в 40-х–80-х роках; Китай, В'єтнам
ДОМІНУВАННЯ	<ul style="list-style-type: none"> • декілька партій, тривала (понад 20 років) і безперервна перемога однієї з партій в конкурентній боротьбі на виборах; • формування складу уряду лише домінуючою партією; • демократичний політичний режим 	<p>стабільність однопартійного уряду внаслідок відсутності в ньому внутрішніх конфліктів</p>	<p>надмірна бюрократизація і потенційно висока корумпованість управлінських структур</p>	<p>Швеція в 1932–1976, Японія в 1955–1995 роках</p>

	ОЗНАКИ	ПЕРЕВАГИ	НЕДОЛКИ	ПРИКЛАДИ
ДВОПАРТІЙНА	<ul style="list-style-type: none"> • декілька партій, серед них – дві значно потужніші за інших; • формування складу уряду однією з двох партій, що перемогла на виборах; • впливова опозиція з боку партії, що програла вибори; • демократичний політичний режим 	стабільність однопартійного уряду внаслідок відсутності в ньому внутрішніх конфліктів	<ul style="list-style-type: none"> • надмірна концентрація сил на міжпартійному протистоянні; • консерватизм виборчого процесу 	США, Великобританія, Австралія, Нова Зеландія
ОБМЕЖЕНОГО ПЛЮРАЛІЗМУ	<ul style="list-style-type: none"> • багато партій, серед них потужних (представлених в парламенті) — декілька, а в уряді — ще менше; • позасистемна опозиція відсутня; • демократичний політичний режим 	орієнтація партій на участь в уряді, відсутність гострих ідеологічних суперечностей	ймовірна нестабільність урядових коаліцій	• ФРН, Франція, Литва, Болгарія, Австрія, Чехія
ПОЛЯРИЗОВАНОГО ПЛЮРАЛІЗМУ	<ul style="list-style-type: none"> • багато партій, серед них потужними є крайні праві і крайні ліві; • формування уряду партіями центру; • гостре ідеологічне розмежування між центром і право-лівою опозицією; • демократичний політичний режим 	в разі сили політичного центру – стабільний уряд з одночасним представництвом в парламенті полярних ідеологій	в разі слабкості політичного центру – можливість приходу до влади крайніх сил	Італія, Латвія, Росія

	ОЗНАКИ	ПЕРЕВАГИ	НЕДОЛКИ	ПРИКЛАДИ
АТОМІЗОВАНА	<ul style="list-style-type: none"> • багато партій або вони зовсім відсутні, кількість партій значення не має – всі вони не впливові; • уряд формується або на позапартійній основі, або на засадах широкої коаліції; • авторитарний або демократичний політичний режим 	можливість тимчасового зосередження уваги на загальнонаціональних проблемах	потенційна нестабільність усієї політичної систем	Польща, Грузія, Україна початку 90-х років; Уругвай, Парагвай, Гаїті, Казахстан, Узбекистан, Туркменістан, Таджикистан

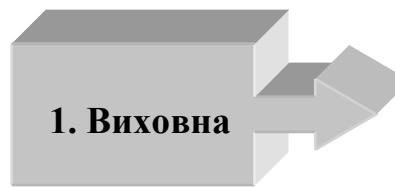
9.3. Громадські організації та рухи у політичній системі суспільства

ГРОМАДСЬКІ ОРГАНІЗАЦІЇ – об'єднання, створені з метою реалізації та захисту громадянських, політичних, економічних, соціальних і культурних прав, інтересів людини, які сприяють розвитку творчої активності й самостійності громадян, їх участі в управлінні державними та громадськими справами.

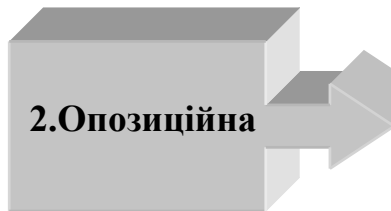
МЕТА ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ:

- брати участь у формуванні державної влади й управління;
- реалізовувати законодавчу ініціативу;
- брати участь у виробленні рішень органів державної влади і управління;
- представляти й захищати інтереси своїх членів (учасників) у державних і громадських органах.

ФУНКЦІЇ ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ:



націлена на формування в громадян моральної, політичної, управлінської, правової культури, національної самосвідомості, відповідальності за справу і свою поведінку, свідому трудову дисципліну; виховання ініціативності, творчого підходу, професіоналізму, підприємництва. Особливу роль відведено переконанням, просвітництву, залученню до управлінської діяльності, гласності.



її роль полягає в запобіганні надмірній централізації й посиленні влади держави, сприянні прогресивному розвитку громадянського суспільства. Для досягнення мети громадські об'єднання вдаються до різних засобів: підтримки чи незгоди з державними рішеннями, висунення альтернативних програм, апеляції до громадської думки, контролю тощо,



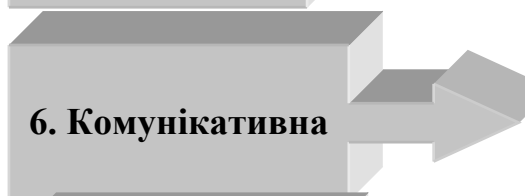
спрямована на задоволення та захист інтересів, потреб членів організації через вимоги, заяви до державних органів, уряду, а також законодавчу ініціативу, контроль за виконанням своїх рішень і угод з державними установами, органами, переговори з ними тощо. Чільне місце належить безпосередній допомозі членам формування.



полягає в підготовці кваліфікованих кадрів для державних та громадських органів, установ, організацій. Звичайно, при цьому не обійтися без цілеспрямованої кадрової політики, системи відповідних навчальних закладів, семінарів, курсів тощо. У забезпеченні дієвості цієї політики громадськість відіграє особливо важливу роль.



Об'єднання, консолідація мас



інформаційне забезпечення, розширення спілкування, підвищення ролі громадської думки, підтримка нею певних починань, організацій.



здійснення громадського контролю над державними установами, з метою зменшення бюрократизації суспільного життя, впливу на державну політику і розвиток суспільства загалом.

Рис. 9.5. Функції громадських організацій

КЛАСИФІКАЦІЯ ГРОМАДСЬКИХ ОБ'ЄДНАНЬ – проводиться за різними критеріями:

За спільним інтересом створюються спілки підприємців, кооператорів, профспілки. Інтерес духовного відродження породжує об'єднання культурного та гуманітарного, релігійного напрямів. Політичні мотиви спричиняються до відповідних ідейно-політичних угруповань і течій.

За правовим статусом розрізняють формальні громадські організації (офіційно зареєстровані в органах влади, організаційно оформлені), а також неформальні організації (не зареєстровані юридичне, створені спонтанно за ініціативою “знизу”, згідно з усвідомленими спільними інтересами; незалежні від офіційних державних органів, діють без чіткої програми, за принципами самоврядування).

За легітимністю виокремлюють легальні (дозволені законом) і нелегальні (недозволені законом) громадські об'єднання.

Непартійні об'єднання нарівні з політичними партіями різняться за *соціально-класовим складом, ідейно-політичною спрямованістю та способами і метою суспільних перетворень.*

У партій цей поділ виражений чіткіше, повніше і радикальніше, ніж у непартійних об'єднань, позаяк партії концентровано виражають інтереси соціальних сил, організації, що борються за владу.

У західній політології усі непартійні громадські організації та рухи називають *групами тиску*, бо на відміну від партій вони не мають на меті здобуття влади, загальне керівництво державою, а лише здійснюють на неї певний тиск для задоволення інтересів громадян. Існують особливі групи тиску – *лобі* (від англ. *lobby* – кулуари).

За **структурною організацією** (мета, статут, членство тощо) їх поділяють на масові громадські організації, громадські органи та громадські рухи:

1. МАСОВІ ГРОМАДСЬКІ ОРГАНІЗАЦІЇ	Добровільні, організаційно оформлені об'єднання громадян, які мають на меті задоволення і захист інтересів своїх членів, діють за статутом на основі принципів самоврядування і законності. До них належать профспілкові, кооперативні, молодіжні, жіночі, творчі, добровільні товариства, релігійні та інші організації. Ці об'єднання мають довгострокові цілі, програму, статут, який зареєстрований державними органами у встановленому порядку.	
	1.1.	Це найдавніші й наймасовіші організації працюючих, об'єднують понад 300 млн осіб.

Профспілки

		<p>Існують Всесвітня федерація профспілок (70 країн, 200 млн членів), Всесвітня конфедерація праці (15 млн членів). Широкого розвитку набули незалежні профспілки за галузями виробництва.</p> <p>Профспілки водночас із захистом економічних, матеріальних інтересів своїх членів виконують широкі соціальні та суспільно-політичні функції: обстоюють інтереси працюючих щодо робочого дня, відпусток, фінансової політики, організації виробництва, умов праці, соціально-культурних та побутових умов, безробіття, професійної підготовки тощо. У більшості країн вони наділені правом законодавчої ініціативи і виступають у ролі лояльної опозиційної сили стосовно держави.</p>		
	<p>1.2. Молодіжні організації</p>	<p>Основними їхніми цілями і завданнями є захист різноманітних потреб та інтересів молоді, мобілізація та інтеграція молодих громадян на виконання соціально значущих завдань, виховання молодого покоління. Молодіжні організації поділяються:</p> <table border="1" data-bbox="679 1043 1415 2036"> <tr> <td data-bbox="679 1043 1002 2036"> <p>1.2.1. Об'єднання молоді, предметом діяльності яких є соціально-економічні та політичні проблеми</p> </td> <td data-bbox="1002 1043 1415 2036"> <p>Це суспільно-політичні клуби, національно-культурні, історико-культурні, патріотичні, екологічні, благодійні та інші організації, асоціації, союзи, а також ініціативні групи, їхня діяльність спрямована на сприяння розвитку національних культур і охорону історичних пам'яток, збереження природи і боротьбу за демократію, мир та певні ідейно-політичні ідеали, вирішення повсякденних гострих життєвих проблем (“громадські ініціативи”), боротьбу із безробіттям, за вирішення житлової проблеми (скватери) тощо. До Всесвітньої федерації демократичної молоді належать союзи молоді соціал-демократичної,</p> </td> </tr> </table>	<p>1.2.1. Об'єднання молоді, предметом діяльності яких є соціально-економічні та політичні проблеми</p>	<p>Це суспільно-політичні клуби, національно-культурні, історико-культурні, патріотичні, екологічні, благодійні та інші організації, асоціації, союзи, а також ініціативні групи, їхня діяльність спрямована на сприяння розвитку національних культур і охорону історичних пам'яток, збереження природи і боротьбу за демократію, мир та певні ідейно-політичні ідеали, вирішення повсякденних гострих життєвих проблем (“громадські ініціативи”), боротьбу із безробіттям, за вирішення житлової проблеми (скватери) тощо. До Всесвітньої федерації демократичної молоді належать союзи молоді соціал-демократичної,</p>
<p>1.2.1. Об'єднання молоді, предметом діяльності яких є соціально-економічні та політичні проблеми</p>	<p>Це суспільно-політичні клуби, національно-культурні, історико-культурні, патріотичні, екологічні, благодійні та інші організації, асоціації, союзи, а також ініціативні групи, їхня діяльність спрямована на сприяння розвитку національних культур і охорону історичних пам'яток, збереження природи і боротьбу за демократію, мир та певні ідейно-політичні ідеали, вирішення повсякденних гострих життєвих проблем (“громадські ініціативи”), боротьбу із безробіттям, за вирішення житлової проблеми (скватери) тощо. До Всесвітньої федерації демократичної молоді належать союзи молоді соціал-демократичної,</p>			

			<p>революційно-демократичної, соціалістичної і комуністичної орієнтацій. Серед молодіжних організацій суспільно-політичного характеру США – Молоді демократи Америки, Комуністичний союз молоді, Американська рада молоді, Асоціація молодих християн, Асоціація ораторського мистецтва та ін. В Україні на сучасному етапі відбувається реформація молодіжних організацій, їх демократизація, пошуки орієнтирів і форм діяльності.</p>
		<p>1.2.2 Об'єднання дозвільного характеру</p>	<p>Здебільшого діють у культурній сфері – образотворче мистецтво, самодіяльний театр, література, кіно, музика (рок-клуби, джаз-клуби), танці тощо. Багато їх у спортивно-оздоровчій сфері. Серед них формування, що культивують нетрадиційні види спорту, об'єднання фізичного і духовного вдосконалення (східні єдиноборства, воєнно-патріотичні клуби тощо). Трапляються й об'єднання <i>агресивної, неконструктивної самодіяльності молоді</i> (фанати, люберці та ін.), <i>епатажної самодіяльності</i> (металісти, хіпі, рокери), <i>альтернативні або контр-культурні течії</i> (авангардисти, емо та ін.).</p>

<p>1.3 Жіночі громадські об'єднання</p>	<p>Послідовно борються за рівноправність жінок, за поліпшення умов материнства і дитинства, за мир, демократію, національну злагоду, соціальний прогрес. Одна тільки Міжнародна Демократична Федерація жінок об'єднує 135 жіночих організацій із 117 країн світу. У кожній державі існують національні організації – спілки жінок, союзи матерів, ділових жінок тощо.</p>
<p>1.4 Творчі об'єднання</p>	<p>Це добровільні союзи, що об'єднують людей творчих професій (Спілка письменників, Спілка художників, Спілка композиторів, Спілка журналістів тощо). На різних етапах їхня роль у суспільно-політичному житті країн і на міжнародній арені неоднакова. Особливо вагома вона на переломних етапах, які потребують консолідації національного духу, вияву міжнародної злагоди, міжнародного діалогу. Відчутним є їхній вплив і на поведінку владних інституцій.</p>
<p>1.5 Добровільні товариства</p>	<p>Здебільшого діють у сфері науки, техніки, культури, освіти, спорту, соціальної допомоги, розвитку дружби з народами зарубіжних країн та ін. Покликані розвивати самодіяльність громадян, їхню соціальну, творчу та політичну активність, задовольняти їхні інтереси.</p>
<p>1.6 Релігійні організації</p>	<p>Є важливою складовою політичної системи суспільства. І хоча найчастіше церква відокремлена від держави, релігійні організації мають право брати участь у громадському житті, а також використовувати нарівні з громадськими об'єднаннями засоби масової інформації. Церква може підтримувати або не підтримувати певні державні починання, суттєво впливати на масову свідомість віруючих.</p> <p>Міжнародні релігійні організації (Християнська мирна конференція, Всесвітній ісламський конгрес, Азіатська буддійська конференція, Всесвітня федерація католицької молоді та ін.) відіграють вагомий роль у спілкуванні народів. У їхньому полі зору перебувають не лише релігійні питання, а й турбота про збереження миру, злагоди, високу духовність і моральні чесноти, гуманізм та любов до ближнього.</p>
<p>1.7 Об'єднання підприємців</p>	<p>Особливий тип непартійних громадських об'єднань, які, маючи матеріальний інтерес, належать до політичної системи суспільства і відіграють у ній певну роль. Існують різні підприємницькі союзи, спілки роботодавців</p>

		<p>тощо, які виконують як економічні, так і політичні функції. Найважливіша політична функція – визначення і формування загальних корпоративних інтересів і пріоритетів бізнесу, їх реалізація з використанням найрізноманітніших засобів і каналів впливу на державні та інші структури.</p>
<p>2. ГРОМАДСЬКІ САМОДІЯЛЬНІ ОРГАНИ</p>	<p>Створені та функціонують при державних органах:</p> <ul style="list-style-type: none"> – громадські ради міністерств та відомств; – комітети ветеранів війни і праці, жінок, батьківські ради; – вуличні, квартальні комітети, різні клуби (партійні, політичні, виборців, робітників тощо); – неформальні об'єднання. <p>Вони не мають офіційного членства, статуту, чітких програм, а цілі можуть бути як соціальне значущими, так і асоціальними. Окремі з них представлені організаціями на міжнародному рівні, наприклад:</p> <ul style="list-style-type: none"> – Міжнародна амністія; – Всесвітня рада Миру; – Міжнародною Демократичною Федерацією Жінок та ін. 	
<p>3. ГРОМАДСЬКІ РУХИ</p>	<p>Класифікація</p>	<p>Це масові політичні й неполітичні формування громадян, пов'язані систематичним співробітництвом заради досягнення певної мети на ґрунті спільних соціально-політичних інтересів. Рухи як вияв громадської ініціативи (антифашистські, національно-визвольні, екологічні, за мир, жіночі тощо) характеризуються відсутністю чіткої організаційної структури, спільністю інтересів, наявністю течій, неоднакових за політичними поглядами і світоглядом, відсутністю індивідуального членства, іноді нечіткою програмою. Вони не є політичними механізмами боротьби за владу. Чинником, що інтегрує учасників руху із не завжди ідентичними переконаннями, є спільна діяльність.</p> <p><i>антифашистські</i> – у країнах Європи періоду 30-х–40-х років ХХ ст.;</p> <p><i>національно-визвольні рухи</i> країн Азії, Африки, Латинської Америки в добу антиколоніальної боротьби;</p> <p><i>нові громадські рухи</i>, утворені наприкінці 70-х – на початку 80-х років ХХ ст. в індустріальне розвинутих країнах (антивоєнний рух);</p> <p><i>рух проти загрози війни, за мир</i>;</p> <p><i>екологічний рух</i> (захист довкілля, природи);</p> <p><i>молодіжний і жіночий рухи</i> (боротьба за поліпшення політичного і соціального становища молоді й жінок);</p> <p><i>альтернативні рухи</i> (рухи громадських ініціатив: вирішення проблем повсякденного життя з ініціативи громадян; розробка</p>

		<p>соціальних програм, альтернативних муніципальним чи урядовим тощо).</p> <p><i>регіоналізм</i> (рух місцевого населення за збереження своєї культури, соціальної, національної самобутності, проти засилля чужих цінностей).</p> <p><i>політичні</i> – особлива форма діяльності політичних сил, що представляють політичні інтереси й прагнення різних соціальних спільнот, їх організацій. Вони спрямовують свої зусилля на усунення чи поліпшення існуючих соціально-політичних та економічних умов життя через вплив на владні структури, їх вдосконалення або заміну (<i>Народний фронт</i>).</p> <p>Організаційно політичні рухи мають автономні первинні осередки, вищі органи (з'їзд), а в період між з'їздами – робочі органи, їхня діяльність унормована певними програмами, статутами. Історії відомо багато таких фронтів: у Європі – для боротьби з фашизмом; після війни – фронти за утвердження комуністичних режимів у країнах Східної і Центральної Європи; з початком перебудови в колишньому СРСР – фронти, рухи за створення незалежних, суверенних держав та ін.</p>
--	--	---

Станом на 1 січня 2011 року Міністерством юстиції України було зареєстровано 3213 об'єднань громадян всеукраїнського рівня, у тому числі 185 політичних партій. Для порівняння: у 1999 році в Україні кількість зареєстрованих всеукраїнських об'єднань громадян та політичних партій становила відповідно 1208 та 90.

Крім того, місцевими органами юстиції зареєстровано 65951 громадських організацій та їх осередків. Серед них найбільшу частку складають оздоровчі та фізкультурно-спортивні об'єднання (16,5%), об'єднання професійної спрямованості (10,6%), молодіжні організації (10,1%), об'єднання ветеранів та інвалідів (8,8%), освітні та культурно-виховні об'єднання.

Тема 10. Вибори і виборчі системи

Усі демократичні держави проголошують своєю головною цінністю людину, а єдиним джерелом влади – народ. Це означає, що доля країни залежить від думки кожного громадянина, адже саме

громадяни вирішують, кому делегувати своє право керування державою. Механізмом реалізації такого рішення виступають вибори.

10.1. Вибори – основа демократії

ВИБОРИ – це спосіб формування інститутів представницької демократії через народне голосування.

ВИБОРЧЕ ПРАВО є одним з найважливіших прав людини і громадянина. Розрізняють суб'єктивне і об'єктивне виборче право.

Суб'єктивне виборче право означає право обирати і бути обраним.

Об'єктивне виборче право означає сукупність юридичних норм, що регулюють виборчих процес (законодавство про вибори).

Сучасне виборче право ґрунтується на таких основних **ПРИНЦИПАХ**:

1. Принцип загальних (всенародних) виборів. Це означає, що кожному громадянину по досягненні певного віку надане право обирати і бути обраним до органів державної влади і місцевого самоврядування. Позбавити цього права можуть громадян, що визнані судом недієздатними або утримуються в місцях позбавлення волі. В більшості країн, зокрема в Україні, віковий ценз для одержання права голосувати становить 18 років. Для набуття права обиратися віковий ценз зазвичай є вищим. Наприклад, в Україні обиратися народним депутатом можна з 21 року, Президентом – при досягненні 35 років.

2. Принцип рівних виборів. Зазначений принцип полягає у тому, що кожен громадянин має однакову з іншими громадянами можливість впливати на підсумки виборів. Іншими словами, рівність виборчого права виявляється в тому, що кожен громадянин, який бере участь у виборах, незалежно від статі, віку, раси, національності, майнового становища, соціального походження, віросповідання і т. ін. має один голос, і цей голос є рівним відносно інших.

3. Принцип прямих виборів. Цей принцип передбачає, що громадяни голосують безпосередньо за кандидата (партійний список).

Проте в світі практикуються і непрямі вибори. Наприклад, у США громадяни спочатку обирають виборщиків, які потім обирають президента країни.

4. Принцип таємного голосування. Цей принцип покликаний забезпечити виборцеві повну свободу волевиявлення на виборах.

Дотримання згаданого принципу досягається шляхом використання бюлетенів, що опускаються в скриньку для голосування після позначення прізвища кандидата або назви партії (блоку партій); бюлетені заповнюються у спеціально відгородженому приміщенні (кабині для голосування), де виборець знаходиться наодинці.

В деяких країнах голосування відбувається без бюлетенів – за допомоги спеціальних виборчих машин або комп'ютерів. Проте принцип таємності дотримується неодмінно.

Лише за умов застосування зазначених принципів в тій чи іншій країні можуть бути проведені демократичні вибори.

Крім того, **головними ознаками демократичних виборів є:**

1. **Конкурентність** – наявність опозиції, яка має вільний доступ до виборця та засобів масової інформації.

2. **Альтернативність** – народ обирає з-поміж кількох кандидатів (партій), що мають різні погляди на розвиток країни.

3. **Законність** – влада і опозиція неухильно дотримуються законодавчо закріплених “правил гри”.

4. **Періодичність** – не довічне, а строкове обрання владних осіб, що є важливим елементом у системі стримувань та противаг.

5. **Остаточність** – обрані народом представники не повинні бути виконавцями волі когось, окрім народу-суверена.

Таким чином, вибори загалом і сама процедура голосування зокрема є обов'язковими умовами існування демократичного режиму. Коли люди позбавлені можливості голосувати, демократії не існує.

Принципи виборчого права конкретизуються як міжнародними нормами, так нормами окремих держав, що віддзеркалюють основоположні права і свободи. Серед згаданих норм найважливішими є такі:

1. Атмосфера поваги до прав людини і відсутність будь-якого залякування або тиску.

2. Самовизначення – право на вільні і справедливі вибори.

3. Право на участь в управлінні.

Ст. 21 Загальної Декларації прав людини, що є обов'язковою для всіх країн-членів ООН, говорить: “Кожна людина має право брати участь в управлінні своєю країною безпосередньо або через посередництво вільно обраних представників...”.

4. Відсутність дискримінації.

5. Свобода переконань і висловлювання цих переконань.

6. Свобода об'єднань, мирних зборів і пересувань під час виборчих кампаній.

7. Право на безпеку особистості і належний судовий захист.

Важливою передумовою справжніх виборів є наявність суспільної довіри до виборчого процесу. Без неї результати навіть законно проведених виборів можуть бути не легітимними, тобто не визнаними суспільством. **Зазначена довіра формується через:**

– утворення ефективного і неупередженого апарату із проведення виборів (виборчих комісій, комітетів і т.ін.), що діє на принципах відкритості й прозорості, тобто коли громадськість і учасники перегонів мають можливість спостерігати за усіма аспектами підготовки до виборів;

– залучення політичних конкурентів до електорального процесу у повному обсязі;

– забезпечення контролю за підготовкою і проведенням виборів з боку громадян і неурядових громадських організацій;

– переконування громадян у важливості виборів, а також у тому, що їх особисту безпеку і таємність голосування буде забезпечено, а результати голосування поважатимуться;

– ініціювання всебічного контролю за ходом виборчих перегонів з боку незалежних, в т.ч. міжнародних, спостерігачів, що заслуговують на довіру.

10.2. Види виборчих систем

У законодавстві кожної демократичної країни закріплено виборчу систему.

ВИБОРЧА СИСТЕМА – це сукупність правил, принципів та процедур, прийнятих для встановлення результатів народного голосування та розподілу місць між кандидатами на виборні посади.

Світова практика функціонування демократичних держав знає **три головні типи виборчих систем – мажоритарну, пропорційну та змішану.**

МАЖОРИТАРНА ВИБОРЧА СИСТЕМА отримала назву від французького “*majorite*” – “більшість”. На виборах за мажоритарною системою перемагає кандидат, який одержав більше голосів, ніж усі інші його суперники.

За цією системою відбуваються вибори у 76 країнах світу. Серед розвинених країн мажоритарна виборча система є традиційною для Великої Британії, Франції, Канади та США. Як правило, мажоритарна виборча система застосовується у країнах, де існує суперництво двох сильних політичних партій.

Розрізняють мажоритарні виборчі системи абсолютної та відносної більшості.

В умовах *мажоритарної системи абсолютної більшості* перемогу на виборах одержує кандидат, який набрав 50% +1 голос громадян, які взяли участь у голосуванні (Франція, Білорусь).

При *мажоритарній системі відносної більшості* перемагає кандидат, який просто отримав більше голосів, ніж усі його суперники, навіть якщо це менше, аніж 50% голосів виборців (США, Велика Британія, Канада, Індія та ін.).

У деяких країнах, які використовують мажоритарну систему, практикується встановлення *відсоткових бар'єрів*:

– перший бар'єр стосується кількості виборців, яка має взяти участь у виборах, аби вони вважалися такими, що відбулися (наприклад, на початку 90-х років в Україні “поріг явки” становив 50% виборців виборчого округу);

– другий бар'єр стосується мінімальної кількості голосів, яку необхідно набрати кандидату, щоб вважатися обраним (як правило, це 50%+1 від кількості виборців, які взяли участь у голосуванні).

Якщо перший бар'єр виявляється не подоланим, то, як правило, через певний час відбувається процедура повторних виборів. У разі, коли жодному з кандидатів не вдається подолати другий бар'єр, то через короткий термін (зазвичай 1-2 тижні) проводиться другий тур голосування. В такому разі два кандидати, які отримали найбільшу кількість голосів у першому турі, виходять у другий тур, де змагаються між собою. Після цього виборці знов голосують, приймаючи остаточне рішення.

Світова практика показує, що мажоритарна виборча система сприяє формуванню стабільного уряду. Це пояснюється тим, що на виборах за цією системою перемагають політичні сили, які мають потужні регіональні структури та міцну матеріально-фінансову базу. Крім того, за умов мажоритарної системи існує тісніший зв'язок між виборцями і депутатом, якого так би мовити “знають в обличчя”. Це особливо актуально для пострадянських країн, де депутата часто сприймають не як законотворця, а як людину влади, до якої можна

звернутися з проханням щодо вирішення тих чи інших питань мешканців виборчого округу – від забезпечення підручниками сільської школи до прокладки автомобільних доріг.

Поряд з безперечними перевагами, мажоритарна виборча система має низку серйозних вад.

Насамперед, існує проблема точного відображення волі виборців, що спричинена особливостями підрахунку голосів.

У тих країнах, де вибори проводяться за мажоритарною системою абсолютної більшості значна частина голосів виборців просто втрачається. При цьому меншість в цілому по країні може сягати сотень тисяч, а то й мільйонів осіб.

Наприклад, партія А, партія Б і партія В конкурують між собою на виборах у трьох виборчих округах по 10 тисяч виборців в кожному. Припустимо, кандидат від партії А на виборах в першому виборчому окрузі одержав 9 тисяч голосів, тоді як кандидат від партії Б одержав 100 голосів, а кандидат від партії В – 900 голосів. В другому окрузі за кандидата від партії А проголосувало 900 виборців, за кандидата від партії Б – 5 тисяч виборців, за кандидата від партії В – 4 тисячі виборців. Нарешті, в третьому окрузі голоси розподілились таким чином: кандидат від партії А – 2 тисячі голосів, кандидат від партії Б – 5 тисяч голосів, кандидат від партії В – 3 тисячі голосів. В підсумку маємо ситуацію, коли партія А, що збрала 11,9 тисяч голосів, одержує лише одне місце у парламенті, партія Б, за яку проголосувало 10,1 тисяч виборців, матиме два депутатських мандати, а партія В, за яку було віддано 7,9 тисяч голосів, взагалі не буде представлена у виборному органі.

В умовах мажоритарної системи відносної більшості воля виборців може бути спотворена ще більше. Адже за цією системою можуть перемогти (і часто перемагають) ті кандидати, яких підтримує менше половини виборців, тобто перемогу отримує воля меншості, а воля більшості не знаходить свого вияву.

Наприклад, у тих самих виборчих округах конкурують ті ж самі три партії. У першому виборчому окрузі партія А збрала 9 тисяч голосів, партія Б – 100 голосів, партія В – 400 голосів. В другому окрузі голоси розподілилися так: партія А – 5,5 тисяч голосів, партія Б – 5 тисяч голосів, партія В – 4,5 тисячі голосів. В третьому окрузі результати були такі: партія А – 3,5 тисяч голосів, партія Б – 4 тисячі голосів, партія В – 2,5 тисячі голосів. В такому разі партія А, що набрала 18 тисяч голосів, одержить одне депутатське місце, партія Б з

результатом 9,1 тисяча голосів – два мандати, а партія В, за кандидатів від якої було подано 7,4 тисячі голосів, – жодного.

Характерним прикладом виборів, які продемонстрували недоліки мажоритарної виборчої системи, були парламентські вибори у Великобританії 1970–1980-х років, коли лейбористська партія, одержуючи підтримку абсолютної більшості виборців країни, задовольнялася лише 40 відсотками місць у парламенті.

Такі самі аномалії продемонстрували парламентські вибори у Франції 1995 року, коли Національний фронт на чолі з Ле Пеном здобув у південних районах країни понад 30 відсотків голосів, але жоден кандидат цієї партії не пробився до парламенту.

У 1998 році під час виборів Президента США найбільша кількість американців проголосувала за Альберта Гора, проте через особливості системи підрахунку голосів державу очолив Джордж Буш-молодший.

В сьогodнішній Україні випадки, коли меншість обирає владу, доволі часто трапляються на місцевих виборах. Так, у 2007 році Леонід Черновецький вдруге обійняв посаду Київського міського голови, заручившись підтримкою лише 26% киян, що мають право голосу.

Крім того, мажоритарна виборча система дозволяє правлячій політичній силі шляхом маніпуляцій з “нарізанням” (визначенням меж) виборчих округів створювати собі переваги на виборах.

Слід зауважити також, що вибори по одномандатних округах закривають доступ до парламенту національним меншинам, що розселені не компактно.

Нарешті, мажоритарна виборча система, особливо для молодих демократій, стримує розвиток політичних партій, розмиває політичну дисципліну і створює ґрунт для проявів політичної безвідповідальності.

Саме ці прогалини мажоритарної виборчої системи завжди були об’єктом критики, що викликало свого часу появу іншого типу виборчої системи – пропорційної.

При застосуванні ПРОПОРЦІЙНОЇ ВИБОРЧОЇ СИСТЕМИ виборці голосують за список кандидатів від політичної партії (блоку партій). Підставою для вибору є підтримка політичної платформи чи програми розвитку держави, задекларованих зазначеним політичним об’єднанням. У такому разі мандати розподіляються між політичними силами пропорційно до кількості голосів, відданих за них.

Вибори за пропорційною виборчою системою відбуваються у 49 країнах світу, з яких 25 – європейські. Найтиповішими прихильниками пропорційної виборчої системи є Іспанія, Португалія,

Австрія, Швеція, Фінляндія, Норвегія, Бельгія, Нідерланди, Словаччина, Чехія, Естонія, Латвія. З 2002 року пропорційна система застосовується на виборах до Верховної Ради України.

В усіх країнах, де застосовується пропорційна виборча система, діють кілька впливових партій, жодна з яких історично не одержує сталої більшості в парламенті.

Існують **три різновиди пропорційної виборчої системи:**

- з використанням жорстких списків;
- списків з преференціями;
- напівжорстких списків.

При застосування *пропорційної виборчої системи з жорсткими списками* (наприклад, у Португалії, Ізраїлі) кожне з політичних об'єднань-учасників виборів (партія, блок, коаліція тощо) пропонує свій виборчий список, самостійно визначаючи послідовність розташування у ньому прізвищ кандидатів в депутати. Отже, якщо це об'єднання склало список зі 100 кандидатів і отримало на виборах 10 відсотків голосів, то перші 10 осіб із списку автоматично стають депутатами. При цьому виборець ніяк не може вплинути на персональний склад партійної парламентської групи – фракції. Інакше кажучи, за такої системи громадянам пропонується обрати не особистостей, а політичні платформи партій.

Пропорційна виборча система з преференціями (застосовується у Фінляндії, Норвегії, Бельгії, Нідерландах) дає можливість враховувати персональні вподобання виборців. Тобто громадяни мають право не тільки проголосувати за конкретну партію чи коаліцію, а й позначати у списку номери тих кандидатів, яких вони особисто хотіли б бачити в парламенті. Якщо, наприклад, кандидат, який знаходиться у списку під № 20, має більший успіх серед електорату, ніж його колега, який має № 5, то саме № 20 буде обраний у першу чергу.

Пропорційна виборча система з напівжорсткими списками (застосовується в Австрії) надає виборцеві можливість за його бажанням проголосувати або за партійний список загалом, або віддаючи перевагу (преференцію) комусь із кандидатів у списку. Практика свідчить, що більшість виборців схильна обирати перший варіант, не вдаючись у деталі. Тому, відповідно, більше шансів обертися мають кандидати з першими порядковими номерами.

До безперечних переваг пропорційної виборчої системи слід віднести те, що вона сприяє розвитку політичних партій, підвищує їх відповідальність перед суспільством, а також дає шанс різним

політичним силам у чесній передвиборчій боротьбі здобути місця у представницькому органі державної влади.

Разом з тим існує небезпека, що робота парламенту, обраного за пропорційною системою, так само як і сформованого ним уряду може бути вкрай неефективною через надмірну розпорошеність представлених у ньому політичних сил.

Щоб уникнути згаданої небезпеки, у багатьох країнах застосовують спеціальний запобіжник – так званий **виборчий бар'єр**. Йдеться про встановлений відсоток голосів, набравши який, партія отримує право на мандати. Залежно від країни, зазначений відсоток зазвичай коливається в межах від одного (Ізраїль) до десяти (Туреччина).

У країнах, де діє подібний запобіжник, політичне об'єднання, що заручилося підтримкою достатньої для подолання бар'єру кількості виборців, одержує мандати пропорційно до набраних голосів. Якщо ж голосів виявляється менше, ніж встановлено бар'єром, то об'єднання залишається без парламентського представництва, а його потенційні мандати знову ж таки пропорційно розподіляються між політичними силами, які пройшли до парламенту.

Водночас існує думка, що встановлення виборчого бар'єру обмежує демократію, оскільки позбавляє окремі партії, яких підтримує немала кількість виборців, права на участь у розподілі парламентських місць, тобто воля цих виборців взагалі ігнорується.

Наприклад, візьмемо країну, де парламент складається з 300 депутатів, а виборчий бар'єр встановлено на рівні 3%. Припустимо, що у голосуванні на парламентських виборах взяло участь 10 мільйонів виборців. Виборчий бар'єр подолали 5 партій, за яких сукупно проголосувало 60% виборців (6 мільйонів громадян), зокрема і партія А з результатом 3,1% (310 тисяч громадян). Водночас зазначений бар'єр не підкорився 10 партіям, які разом отримали підтримку 40% виборців (4 млн. громадян), в тому числі і партії Б, яка показала результат у 2,9% (290 тисяч громадян). В підсумку партія А отримує мінімум 10 депутатських мандатів, партія Б, програмні засади якої поділяє не набагато менша кількість виборців, залишається поза межами парламенту, а декілька мільйонів громадян зовсім не отримують виразників своєї позиції у законодавчому органі країни.

Противники пропорційної виборчої системи в якості одного з її недоліків вказують також на знеособленість партійних списків, що особливо відчутно за наявності жорстких (закритих) списків. Адже

виборці фактично голосують за лідера (лідерів) політичної сили, часто не знаючи, кого ще вони обирають. Так, в Україні в бюлетені вказуються прізвища п'ятих перших кандидатів в депутати – “перша п'ятірка”. Інший бік медалі полягає в тому, що за такої ситуації депутат незрівнянно більше залежить від партійної волі, аніж від волі виборців. Також часто постає проблема повноцінного представництва у парламенті регіональних еліт.

За пропорційної системи формується багатопартійний парламент і, як правило, у ньому триває гостра політична боротьба. Уряд також зазвичай формується як коаліційний, що іноді ускладнює прийняття рішень.

Досягти компромісу між принципом представництва різних політичних сил у парламенті та стабільністю сформованого ним уряду з урахуванням інтересів регіонів країни дозволяє змішана виборча система.

Змішана виборча система поєднує в собі елементи мажоритарної і пропорційної виборчих систем.

Найпростішою схемою змішаною виборчої системи є **лінійне змішування**: одна частина парламенту обирається за мажоритарним, інша – за пропорційним принципом. Прикладом може виступати Німеччина, де нижня палата парламенту – Бундестаг – на 50 відсотків обирається за мажоритарною системою відносної більшості, а ще на 50 відсотків – за партійними списками. За таким самим принципом обирають парламенти у Литві, Грузії, Словенії. Угорський парламент третину місць відводить депутатам-“мажоритарникам”, решту – депутатам-“списочникам”.

Іншим різновидом змішаної системи є **структурне змішування**: парламент має дві палати, одна з яких обирається за мажоритарним принципом, інша – за пропорційним. Типовими прикладами застосування такої системи виборів є Австралія та Польща.

Яка ж з виборчих систем є кращою? Однозначної відповіді на це питання бути не може. Справа в тому, що будь-яку виборчу систему, її недоліки і переваги, можна оцінити лише у взаємодії з типом політичної системи, формою правління, характером політичної культури громадян конкретної країни, природою діючих у ній політичних партій, станом громадянського суспільства тощо. На кожному історичному етапі виборча система може або сприяти демократичному розвитку країни, або гальмувати його. Тому виборчі закони перестають відповідати своїм цілям мірою того, як розвиваються інші інститути суспільства і

держави. Не випадково в умовах великих суспільних змін виборча система змінюється досить часто.

Однією з головних передумов проведення демократичних виборів є високий рівень виборчої культури громадян.

ВИБОРЧА КУЛЬТУРА – складова демократичної політичної культури, що базується на усвідомленні громадянами важливості виборів для визначення стратегії майбутнього розвитку країни та передбачає сукупність знань про виборчий процес, а також обумовлену цими знаннями поведінку.

Виборча культура громадян починає формуватися ще під час навчання у середній школі. З метою створення у майбутніх виборців уявлення про вибори як демократичну, відкриту та чесну процедуру, забезпечення позитивного ставлення щодо участі у виборах до навчальних планів багатьох шкіл включено вивчення основ виборчого права.

Важливе значення також має розвиток учнівського самоврядування, адже воно формується шляхом виборів. Під час їх проведення школярі оволодівають практичними навичками здійснення виборчого процесу і голосування, вивчають програми кандидатів і складають з цього приводу власну думку. Голосування дисциплінує учнів, підвищує їхню відповідальність за свій вибір. В подальшому ця відповідальність переростає у відповідальність за долю країни, усвідомлення цінності голосу кожного виборця в день голосування.

10.3. Поняття виборчих технологій

ВИБОРЧІ ТЕХНОЛОГІЇ – набір принципів, методів, прийомів та підходів, пов'язаних із забезпеченням перемоги на виборах та подальшим використанням або втриманням політичної влади.

Говорячи про виборчі технології, фахівці зазвичай мають на увазі зовсім різні речі – від конкретних прийомів і методик формування суспільної думки до стратегічних підходів щодо реалізації програмних цілей. Що стосується пересічних виборців, то цей вираз асоціюється найчастіше з “чорним піаром”, до якого вдаються політтехнологи, щоб будь-якими шляхами домогтися перемоги.

Деякі експерти розділяють поняття “технологія” й “техніка”, оскільки технологія є набором певних технік, об'єднаних навколо

загальної мети й стратегії з урахуванням ситуації. Техніка – конкретний прийом або метод, послідовність кроків, що завжди приводять до певного результату.

Відповідно, під визначення політичних технологій попадають далеко не всі відомі методи. Наприклад, організація соціальної події або політичний переворот – це технологія, а проведена в рамках її демонстрація або мітинг – це техніка.

Техніки можуть працювати в будь-яких країнах без істотних змін, у той час як технології більше специфічні й вимагають адаптації.

КЛАСИФІКАЦІЯ ВИБОРЧИХ ТЕХНОЛОГІЙ – сьогодні варто говорити про цілий ряд підходів і класифікацій політичних технологій які використовують за різними ознаками.

Ознака для класифікації	Параметри
1. За спрямованістю	Комплекс технологій, націлених на перетворення контексту виборів: створення сприятливого порядку денного; управління обіймою кандидатів; виборче законодавство й т.д.; розподіл за конкретними цілями (перемога на виборах, розширення довіри до влади, підтримка курсу влади й т.п.)
2. За легальністю використання	<p>“Білі технології” – технології законні (або технології відкритої комунікації). До їх числа входить весь інструментарій донесення повідомлень до виборця – агітатори, реклама в ЗМІ, масові акції тощо. Переважно це найпростіші та природні технології: розклеювання інформаційних листівок, зустрічі з виборцями і т.інш.</p> <p>“Чорні технології” – незаконні технології (закритої комунікації). До їх числа входить підкуп виборців, різноманітні способи фальсифікації результатів виборів, відверта “уголовщина”.</p> <p>“Сірі технології” – не передбачають прямого порушення закону, але вступають у суперечність з нормами суспільної моралі та прийнятими способами ведення політичної (особливо – виборчої) кампанії. Наприклад – присутність на мітингу якого-небудь політика групи його противників з транспарантами, листівками та іншими матеріалами опозиційного до нього змісту. З одного боку, такого роду діяльність не є порушенням закону (якщо тільки матеріали не містять наклепу на адресу політика, а самі його противники не порушують громадського порядку), з іншого – громадськість зазвичай засуджує такі дії, вважаючи їх порушенням неписаних правил публічних відносин політиків.</p>

Ознака для класифікації	Параметри
3. За відношенням до виборчої системи	поза виборчою системою (кар'єр-менеджмент, політичний переворот, досягнення домовленостей з елітами); власне виборчі технології й технології здійснення влади (рішення, акції, проекти, політика влади).
4. За масштабами	технології масові (спрямовані на весь електорат); спрямовані на вузькі групи (окремі його сегменти або елітні групи)
5. За характером мотивації	на ті, що заохочують (мотивуючі); на ті, що лякають (загрозливі) Якщо перші пов'язані з обіцянками, очікуваннями, пропозиціями яких-небудь благ, то другі будуються на основі використання різного роду природних страхів.
6. За територіальною основою	технології східні (тобто створені й застосовувані в країнах східного типу); західні (європейський тип держав). Наприклад, у країнах європейського типу універсальної технологій стала директ-мейл (основа якого - достовірні бази даних по виборцях), але в східних країнах він, як правило, не спрацьовує. Там замість цього з'явилися інші технології, ефективні для країн східного миру - домовленості зі старійшинами й главами кланів й ін.
7. За етапами застосування	довиборчі; виборчі; післявиборчі
8. За сферами застосування	Має місце поділ технологій на три види залежно від трьох сфер, де в тому або іншому вигляді здійснюється вибори: вибори виборців; вибори в елітах; вибори влади.
9. За “трьома обставинами”	місце (де застосовується технологія – кафе, чаювання вдома, мітинг на площі), час (тривалість застосування – разові, регулярні й т.п.) спосіб дії (способи впливу на виборців – пасивні, активні, партнерські й т.п.).
10. За рівнями впровадження	На першому рівні використовуються стандартні процедури для розв'язання типових завдань. На другому рівні, у випадку неефективності стандартних процедур, вживають спроби творчої роботи (комбінації технологій, експерименти із змістом) На третьому рівні в критичних ситуаціях виникає запит на нові прийоми й у процесі пошуку й натхнення народжуються нетривіальні рішення.

10.4. Вибори у політичному житті України

За роки незалежності Україна набула такого рівня виборчого процесу, для досягнення якого іншим демократичним країнам знадобилися сторіччя.

У СРСР вибори також проводилися на основі Конституції і виборчих законів, декларувалися демократичні принципи. Проте за радянських часів народ, виявляючи високу активність, не обирав, а фактично “освячував” прийняте органами КПРС рішення, оскільки альтернативи не існувало: у бюлетені завжди було одне прізвище. Перші по-справжньому демократичні вибори відбулися 1989 року. Цей рік можна вважати датою створення нової виборчої системи і реального втілення демократичних принципів, на яких вона ґрунтується.

Відповідно до Конституції, в Україні обираються:

– органи державної влади – Президент України, Верховна Рада України;

– органи місцевого самоврядування – Верховна Рада Автономної Республіки Крим, сільські, селищні та міські ради, сільські, селищні та міські голови.

Право голосу мають громадяни України, яким на день виборів виповнилося вісімнадцять років. Кожний виборець на виборах має один голос та голосує особисто. Голосування за інших осіб чи передача виборцем права голосу будь-якій іншій особі забороняється.

Не має права голосу громадянин, визнаний судом недієздатним. Участь громадян України у виборах депутатів є добровільною. Ніхто не може бути примушений до участі чи неучасті у виборах.

Як правило, в Україні день виборів призначається на вихідний день – неділю.

Вибори в Україні організують і проводять:

- центральна виборча комісія;
- територіальні виборчі комісії;
- дільничні виборчі комісії.

ВИБОРИ ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ. Верховна Рада України формується шляхом виборів народних депутатів.

До 1998 року парламентські вибори відбувалися за мажоритарною системою відносної більшості. Згодом її змінила змішана виборча система – 225 депутатів обиралися в одномандатних мажоритарних округах, 225 – за партійними списками.

У 2004 році було прийнято новий Закон України “Про вибори народних депутатів України”, який встановив пропорційну систему із жорсткими списками. Це передбачає, що народні депутати обираються у багатомандатному загальнодержавному окрузі за виборчими списками кандидатів від політичних партій чи виборчих блоків. Для проходження до парламенту політична партія (блок) має подолати виборчий бар’єр, який становить 3%.

Народні депутати України обираються строком на 5 років на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування.

Вибори Верховної Ради України можуть бути:

черговими, які проводяться у зв’язку з закінченням конституційного строку повноважень парламенту і відбуваються в останню неділю останнього місяця п’ятого року повноважень Верховної Ради України;

позачерговими, які призначаються Президентом України в порядку, встановленому Конституцією України;

Народним депутатом може бути обраний громадянин України, який на день виборів досяг двадцяти одного року, має право голосу і проживає в Україні протягом останніх п’яти років.

Проживання в Україні означає проживання на території, яка включає: територію в межах державного кордону України, морські судна, що перебувають у плаванні під Державним Прапором України, а також перебування громадян України у встановленому законодавством порядку у відрядженні за межами України, в дипломатичних та інших офіційних представництвах і консульських установах України, міжнародних організаціях та їх органах, на полярних станціях України, а так само перебування громадян України за її межами відповідно до чинних міжнародних договорів України.

Не може бути включеним у виборчий список і обраним депутатом громадянин, який має судимість за вчинення умисного злочину, якщо ця судимість не погашена і не знята у встановленому законом порядку.

ВИБОРИ ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ. Порядок виборів Президента України регулює Конституція України та Закон “Про вибори Президента України” від 5 березня 1999 р. (з відповідними змінами та доповненнями, що їх було внесено в подальшому).

Президент обирається строком на п’ять років на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування.

Конституція України передбачає певні умови, яким має відповідати кандидат на пост Президента України.

Отже, Президентом України може бути громадянин України, який:

- досяг тридцяти п'яти років на день виборів;
- має право голосу;
- проживає в Україні протягом останніх десяти років перед днем виборів;
- володіє державною мовою.

Одна й та ж сама особа не може бути Президентом більше ніж два строки підряд.

Не можуть бути висунуті претендентами на кандидатів у Президенти України громадяни, які перебувають у місцях позбавлення волі або мають судимість за вчинення умисного злочину, якщо ця судимість не погашена і не знята у встановленому законом порядку.

Право висування претендента на кандидата у Президенти України належить громадянам України, які мають право голосу. Це право реалізується ними через політичні партії та їх виборчі блоки, а також через збори виборців, в тому числі шляхом самовисування. Партія (блок), збори виборців можуть висунути лише одного претендента на кандидата в Президенти України.

Вибори Президента бувають:

- черговими;
- позачерговими;
- повторними.

Призначаються вибори Президента Верховною Радою України.

Чергові вибори Президента України проводяться в останню неділю п'ятого року повноважень Президента України. Постанова Верховної Ради України про призначення чергових виборів приймається не пізніше як за 180 днів до дня виборів.

Позачергові вибори Президента України проводяться в разі дострокового припинення повноважень Президента України в період 90 днів з дня припинення повноважень. Рішення про призначення позачергових виборів приймається не пізніше як на п'ятий день після припинення повноважень Президента України.

Повторні вибори Президента України призначаються Верховною Радою України в місячний строк з дня одержання подання Центральної виборчої комісії.

Вибори Президента України проводяться по єдиному загальнодержавному одномандатному виборчому округу, який включає в себе всю територію України. Згідно закону, обраним вважається кандидат, за якого віддали свій голос 50%+1 виборців, що взяли участь у голосуванні. В разі, якщо жоден з кандидатів не здобуває такої підтримки, через три тижні відбувається повторне голосування, або «другий тур» виборів, до якого виходять два кандидати, які в «першому турі» отримали найкращий результат. В підсумку переможцем виборів стає кандидат, який набирає просту більшість голосів виборців, тобто хоч би на один голос більше, ніж його конкурент.

ВИБОРИ ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ. Відповідно до закону, що було прийнято у 2010 році, депутати Верховної Ради Автономної Республіки Крим, обласних, міських рад міст Києва та Севастополя, районних та міських рад обираються за змішаною виборчою системою, а саме: одна половина депутатського корпусу – за списками політичних партій (виборчий бар'єр – 3%), друга половина – у мажоритарних округах за системою відносної більшості.

Мажоритарна система відносної більшості діє на виборах міських, селищних та сільських голів (голосування відбувається «в один тур»), а також депутатів сільських та селищних рад.

Тема 11. Політична система сучасної України

Ефективність політичної системи вимірюється спроможністю влади забезпечувати державний суверенітет, національну безпеку та національні інтереси, утверджувати свободу, справедливість, людську гідність, гарантувати конституційні права і свободи громадян. Верховенство права, ефективність влади та її децентралізація, самодостатність громад і гарантії місцевого самоврядування, позиції у сучасному світі характеризують потужність держави.

11.1. Основні характеристики та особливості політичної системи України

Сучасну політичну систему України можна назвати пострадянською. Вона характеризується поступовим переходом від командної до соціо-примирливої системи, поєднуючи в собі ознаки кожної з них. З одного боку маємо сильно розвинену державну бюрократію, відсутність дієвого громадського контролю за владою, слабкість громадянського суспільства, “зрощення” влади і бізнесу тощо. З іншого – існує демократичний виборчий процес, розвивається багатопартійність, створюються умови для розвитку сучасної правової держави, формуються змагальні відносини між владою та опозицією і т.ін.

16 липня 1990 р. Верховна Рада України прийняла ДЕКЛАРАЦІЮ ПРО ДЕРЖАВНИЙ СУВЕРЕНІТЕТ УКРАЇНИ.

Декларація:

- стверджувала сучасну назву держави – Україна;
- вводила до офіційного легітимного обігу категорії “національна держава”;
- підкреслювала приналежність до українського народу – єдиного джерела державної влади – громадян усіх національностей;
- констатувала верховенство Конституції та законів республіки на своїй території;
- розмежовувала владу на законодавчу, виконавчу та судову;
- гарантувала громадянам рівність перед законом, права та свободи, передбачені як Конституцією УРСР, так і нормами міжнародного права;
- територіальне верховенство та недоторканість кордонів;
- економічну самостійність і захист усіх форм власності;
- економічну безпеку та національно-культурне відродження українського народу.

Проголошуючи свій намір стати в майбутньому нейтральною державою, Україна заявила про своє право на власні збройні сили, внутрішні війська й органи державної безпеки, безпосередні та рівноправні відносини з іншими учасниками – суб’єктами міжнародного права, визнавала пріоритети загальнолюдських цінностей, норм міжнародного права над внутрішнім правовим полем.

24 серпня 1991 р. Верховна Рада України ухвалила АКТ ПРОГОЛОШЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ. Реалізуючи положення Декларації про державний суверенітет, Верховна Рада урочисто проголосила незалежність України та створення самостійної Української держави.

В одному пункті Акт проголошення незалежності України повторював положення Декларації про неподільність і недоторканість території України, натомість в іншому – фіксував суттєві зрушення: Декларація стверджувала лише верховенство Конституції і законів УРСР на своїй території, а Акт наголошував, що на території України мають чинність виключно Конституція та закони України.

Перший всеукраїнський референдум, що відбувся 1 грудня 1991 р., підтвердив легітимність і надав найвищої юридичної сили прийнятому парламентом Акту проголошення незалежності України. Цей референдум довів реальну спроможність українського народу самостійно вирішувати найважливіші питання суспільного та державного життя.

28 червня 1996 р. Верховна Рада України прийняла КОНСТИТУЦІЮ УКРАЇНИ. Вона є ключовим політико-правовим документом довгострокової дії, фундаментом не лише сучасних, а й майбутніх перетворень у суспільстві, основою його консолідації.

Законом України від 8 грудня 2004р. до Конституції були внесені зміни, проте у 2010 році рішенням Конституційного суду їх було визнано такими, що ухвалені з порушенням процедури. У зв'язку з цим відновила свою чинність Конституція в редакції 1996 року.

Українське суспільство будує власну суверенну, незалежну, демократичну, соціальну, правову державу, в якій права людини визнаються найвищою соціальною цінністю.

ФОРМА ДЕРЖАВНОГО ПРАВЛІННЯ. Україна є республікою, а саме – президентсько-парламентською республікою. Насамперед, на це вказує механізм формування уряду. Відповідно до Конституції Кабінет міністрів формується Президентом. При цьому для призначення керівника Уряду – Прем'єр-міністра – Голові держави необхідна згода парламенту. За згодою Верховної Ради Президент призначає також Генерального прокурора, Голову Фонду державного майна, Голову антимонопольного комітету та Голову Державного комітету телебачення і радіомовлення. Крім того, Президент і Верховна Рада

призначають по половині складу Ради Національного банку та Національної Ради з питань телебачення і радіомовлення.

Верховна Рада може прийняти резолюцію недовіри Кабінету міністрів більшістю від свого конституційного складу. В свою чергу Президент має право вето щодо прийнятих Верховною Радою законів з наступним поверненням їх на повторний розгляд парламенту.

Також Глава держави має право достроково припинити повноваження Верховної Ради за умови, якщо впродовж 30 днів чергової сесії пленарні засідання парламенту не розпочалися.

Кабінет Міністрів відповідальний перед Президентом і Верховною Радою, підконтрольний і підзвітний парламенту.

Ці та інші повноваження державних органів складають основу *системи стримувань і противаг в політичній системі сучасної України*.

ФОРМА ДЕРЖАВНОГО УСТРОЮ. Україна є унітарною державою (проте з елементом федералізму у вигляді Автономної республіки Крим).

Систему її адміністративно-територіального устрою складають: Автономна Республіка Крим (АРК), області, райони, міста, райони в містах, селища й села. Міста Київ та Севастополь мають спеціальний статус, який визначається законами України.

Автономна Республіка Крим є невід'ємною складовою України і в межах повноважень, визначених Конституцією України, вирішує питання, що належать до її відання. АРК має власну Конституцію, яку приймає Верховна Рада АРК та затверджує Верховна Рада України. Нормативно-правові акти Верховної Ради АРК та рішення Ради Міністрів АРК не можуть суперечити Конституції і законам України та приймаються відповідно до Конституції України, законів України, актів Президента України і Кабінету Міністрів України та на їх виконання.

ПОЛІТИЧНИЙ РЕЖИМ УКРАЇНИ залишається змішаним, а саме посттоталітарним – перехідним від тоталітарного до демократичного.

Головними проблемами, які суттєво стримують процес демократизації політичного режиму, зумовлюють низьку ефективність гілок влади та вимагають якнайшвидшого вирішення є такі:

Відсутність чіткого конституційного розмежування повноважень гілок влади та вищих владних інститутів. Насамперед це стосується порядку формування та припинення діяльності

парламентської коаліції, підстав припинення повноважень Кабінету Міністрів, процедури здійснення деяких кадрових призначень тощо. Недостатність законодавчого врегулювання зазначених питань, особливо тих, що зачіпають інтереси різних владних інститутів, створює постійну політичну напругу та можливість зловживання владними повноваженнями з боку окремих органів влади та посадових осіб.

Політизація конституційного процесу. Йдеться про те, що політична реформа або внесення змін до Конституції різними політичними суб'єктами сприймаються переважно крізь призму власних, переважно короткострокових політичних інтересів, та залежно від їх нинішнього статусу (перебування у владі або опозиції). Така ситуація унеможлиблює стратегічне планування суспільного розвитку, зокрема розробку й впровадження такої моделі політичної системи, яка б найкраще відповідала національним інтересам України на довгострокову перспективу.

Неспроможність судової гілки влади відігравати роль неупередженого арбітра у конфліктах між іншими гілками влади. Об'єктивними причинами цього є незавершеність судової реформи в країні, відсутність реальної незалежності судової влади від інших її гілок. Політичні сили часто розглядають судові інститути як засіб вирішення політичних спорів всупереч принципам верховенства права та неупередженості судочинства.

Високий рівень патерналізму. Держава продовжує надмірно втручатися в усі сфери суспільного життя, намагаючись регулювати не лише соціально-економічні відносини, а й розвиток елементів громадянського суспільства. Це призводить до обмеження участі громадян в управлінні державою, а відтак до послаблення суспільної довіри до влади.

Відсутність єдиного розуміння політичними силами змісту національних інтересів України та спільного бачення шляхів їх втілення. На жаль, ідеологія державотворення часто підміняється кон'юнктурними політичними гаслами, що неспроможні спродувати національну ідею та консолідувати країну.

З огляду на це, перспективи розвитку політичної системи України полягають у подальшому вдосконаленні усіх її елементів, зокрема шляхом реалізації нового етапу конституційної реформи.

11.2. Органи державної влади України, їх функції та повноваження

Відповідно до Конституції, носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ.

Народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування. Легітимність влади, таким чином, виходить від народу, який через вибори виявляє свою волю владним структурам і контролює їх.

Державна влада здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу і судову. Конституція визначає і гарантує самоврядування.

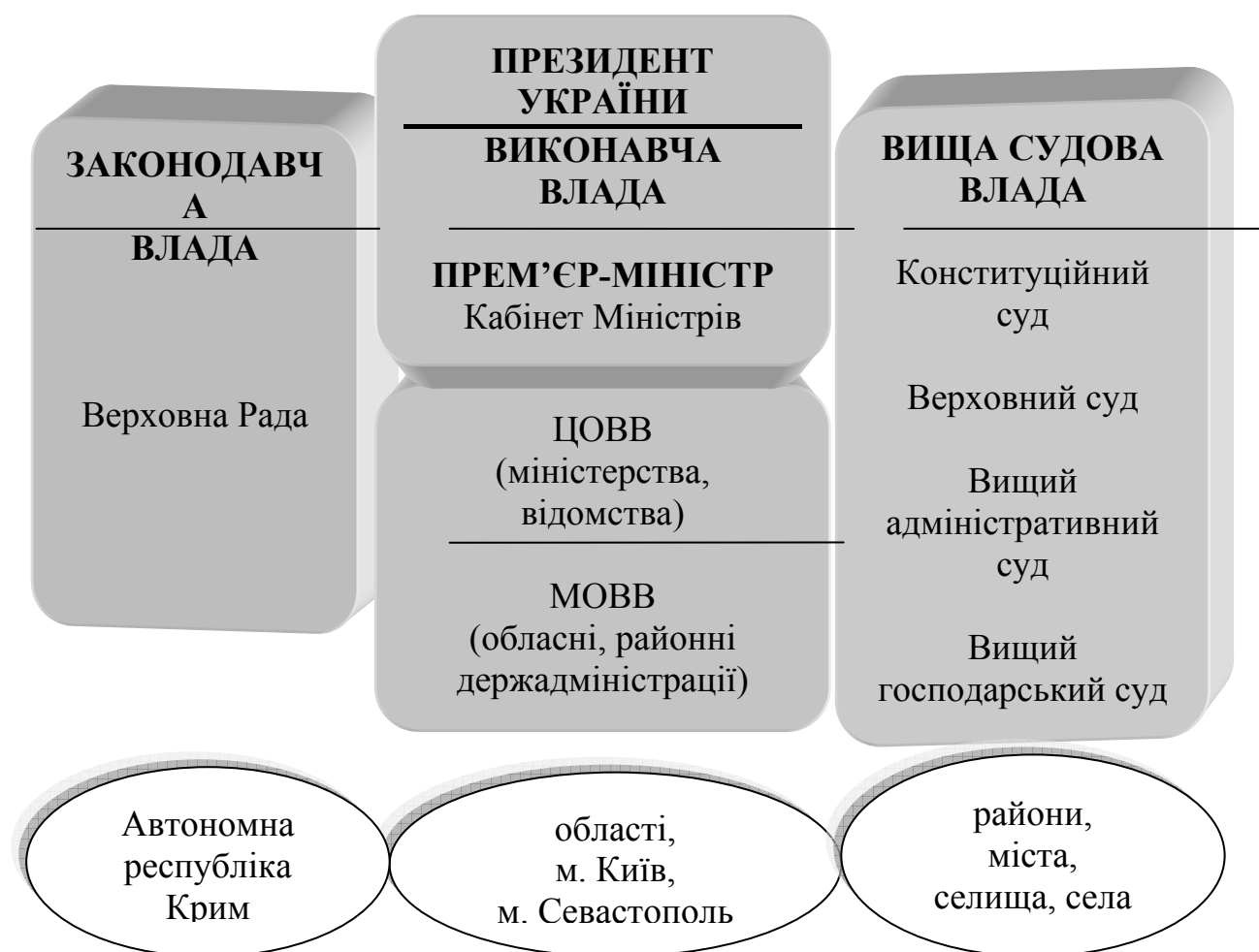


Рис. 11.2. Сучасний державний устрій України

ГЛАВА ДЕРЖАВИ. Главою держави є Президент України.

Президент України виступає гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції, прав і

свобод людини і громадянина. Президент забезпечує правонаступництво держави, представляє її в міжнародних відносинах, здійснює керівництво зовнішньополітичною діяльністю, веде переговори та укладає міжнародні договори України.

Президент України не може передавати свої повноваження іншим особам або органам. На основі та на виконання Конституції і законів України він видає укази і розпорядження, які є обов'язковими до виконання на території України.

ЗАКОНОДАВЧА ВЛАДА. Єдиним органом законодавчої влади в Україні є парламент – Верховна Рада України.

До повноважень Верховної Ради України належать:

- внесення змін до Конституції України;
- визначення засад внутрішньої і зовнішньої політики;
- призначення виборів Президента України;
- усунення Президента України з поста в порядку особливої процедури (імпічменту);
- розгляд і прийняття рішення щодо схвалення Програми діяльності Кабінету Міністрів України;
- затвердження бюджету і внесення змін до нього;
- оголошення за поданням Президента стану війни і укладення миру;
- прийняття рішення про використання Збройних Сил та інших військових формувань у разі збройної агресії проти України;
- надання згоди на призначення Президентом Прем'єр-міністра України.

Верховна Рада здійснює також інші повноваження, які відповідно до Конституції України входять до її компетенції. Серед них – затвердження загальної структури і визначення функцій Збройних Сил, Служби Безпеки України, інших військових формувань, а також Міністерства внутрішніх справ. Вона також ухвалює рішення про надання військової допомоги іншим державам, про направлення до інших держав підрозділів Збройних Сил України та про допуск військових формувань інших держав на територію України.

Основними організаційно-правовими формами діяльності Верховної Ради є сесії та засідання.

Сесії Верховної Ради можуть бути:

чергові, які починаються першого вівторка лютого і першого вівторка вересня кожного року;

позачергові, які скликаються Головою Верховної Ради на вимогу не менш як третини народних депутатів від конституційного складу Верховної Ради або на вимогу Президента України;

у разі введення воєнного або надзвичайного стану Верховна Рада збирається у дводенний строк без скликання.

Сесії проводяться у формі пленарних засідань Верховної Ради, засідань комітетів, тимчасових спеціальних та тимчасових слідчих комісій. Засідання Верховної Ради проводяться, як правило, відкрито. За рішенням більшості від конституційного складу Верховна Рада може проводити закриті засідання. Рішення Верховної Ради приймаються виключно на її пленарних засіданнях шляхом особистого голосування народних депутатів у звичайному чи поіменному режимі.

Іншими організаційними формами парламентської діяльності є робота комітетів Верховної Ради України, тимчасових спеціальних комісій, які створюються для підготовки і попереднього розгляду окремих питань, партійних фракцій у парламенті, а також позафракційних груп.

Голова Верховної Ради:

- веде її засідання;
- організовує підготовку питань на розгляд Верховної Ради;
- керує діяльністю апарату Верховної Ради;
- представляє парламент у зовнішніх зносинах;
- підписує акти Верховної Ради.

ВИКОНАВЧА ВЛАДА. Виконавча владу в Україні складають Кабінет Міністрів, центральні (міністерства, відомства) та місцеві (обласні, районні державні адміністрації) органи виконавчої влади.

Вищим органом у системі органів виконавчої влади є Кабінет Міністрів України (уряд). Кабінет Міністрів відповідальний перед Президентом і Верховною Радою, підконтрольний і підзвітний Верховній Раді у межах, передбачених Конституцією.

Кабінет Міністрів забезпечує:

- державний суверенітет і економічну самостійність;
- здійснення її внутрішньої і зовнішньої політики;
- виконання Конституції і законів, актів Президента;
- проведення фінансової, цінової, інвестиційної та податкової політики; політики у сферах праці й зайнятості населення, соціального захисту, освіти, науки і культури, охорони природи, екологічної безпеки і природокористування;

– підготовку проекту Державного бюджету та його виконання після затвердження Верховною Радою;

До складу Кабінету Міністрів входять Прем'єр-міністр, Перший віце-прем'єр-міністр, віце-прем'єр-міністри, міністри.

Прем'єр-міністр призначається Президентом за згодою Верховної Ради. Інші члени Уряду призначають Президентом за поданням Прем'єр-міністра.

Прем'єр-міністр України керує роботою Кабінету Міністрів України, спрямовує її на виконання Програми діяльності Кабінету Міністрів України, схваленої Верховною Радою України.

Виконавчу владу в областях і районах, містах Києві і Севастополі здійснюють **місцеві державні адміністрації**.

Склад місцевих державних адміністрацій формують голови місцевих державних адміністрацій. Голови місцевих державних адміністрацій призначаються на посаду і звільняються з посади Президентом України за поданням Кабінету Міністрів України.

Голови місцевих державних адміністрацій при здійсненні своїх повноважень відповідальні перед Президентом України і Кабінетом Міністрів України, підзвітні та підконтрольні органам виконавчої влади вищого рівня.

Місцеві державні адміністрації підзвітні і підконтрольні радам у частині повноважень, делегованих їм відповідними районними чи обласними радами.

Місцеві державні адміністрації підзвітні і підконтрольні органам виконавчої влади вищого рівня. Рішення голів місцевих державних адміністрацій, що суперечать Конституції та законам України, іншим актам законодавства України, можуть бути відповідно до закону скасовані Президентом України або головою місцевої державної адміністрації вищого рівня.

Обласна чи районна рада може висловити недовіру голові відповідної місцевої державної адміністрації, на підставі чого Президент України приймає рішення і дає обгрунтовану відповідь.

Якщо недовіру голові районної чи обласної державної адміністрації висловили дві третини депутатів від складу відповідної ради, Президент України приймає рішення про відставку голови місцевої державної адміністрації.

Місцеві державні адміністрації на відповідній території забезпечують:

- виконання Конституції та законів України, актів Президента України, Кабінету Міністрів України, інших органів виконавчої влади;
- законність і правопорядок; додержання прав і свобод громадян;
- виконання державних і регіональних програм соціально-економічного та культурного розвитку, програм охорони довкілля, а в місцях компактного проживання корінних народів і національних меншин – також програм їх національно-культурного розвитку;
- підготовку та виконання відповідних обласних і районних бюджетів;
- звіт про виконання відповідних бюджетів та програм;
- взаємодію з органами місцевого самоврядування.

СУДОВА ВЛАДА. Судова влада в Україні представлена Конституційним Судом України, судами загальної юрисдикції та спеціалізованими судами.

Конституційний Суд України є єдиним органом конституційної юрисдикції в Україні. Він вирішує питання про відповідність законів та інших правових актів Конституції України і дає офіційне тлумачення Конституції України та законів України.

Конституційний Суд України складається з вісімнадцяти суддів. Президент України, Верховна Рада України та з'їзд суддів України призначають по шість суддів Конституційного Суду України.

Суддя Конституційного Суду України призначається на дев'ять років без права бути призначеним на повторний строк.

Голова Конституційного Суду України обирається на спеціальному пленарному засіданні Конституційного Суду України зі складу суддів Конституційного Суду України шляхом таємного голосування лише на один трирічний строк.

Найвищим судовим органом у системі судів загальної юрисдикції є **Верховний Суд України**.

До складу Верховного Суду України входять судді, обрані на посаду безстроково. Їх кількість встановлюється указом Президента України за поданням Голови Верховного Суду України, погодженим з Радою суддів України.

Голова Верховного Суду та його заступники обираються Пленумом Верховного Суду України строком на п'ять років шляхом таємного голосування. Голова Верховного Суду України не може бути обраний на цю посаду більш як на два строки підряд.

Суди загальної юрисдикції утворюються і ліквідуються Президентом України відповідно до законодавства.

Вищими судовими органами спеціалізованих судів є відповідні вищі суди – **Вищий адміністративний суд** та **Вищий господарський суд**.

Відповідно до закону діють апеляційні та місцеві суди.

Місцевий суд складається з суддів місцевого суду, голови та заступника голови суду. У місцевому суді, в якому кількість суддів перевищує п'ятнадцять, може бути призначено більше одного заступника голови суду.

Місцевий суд є судом першої інстанції і розглядає справи, віднесені процесуальним законом до його підсудності. Місцеві *загальні суди* розглядають кримінальні та цивільні справи, а також справи про адміністративні правопорушення. Місцеві *господарські суди* розглядають справи, що виникають з господарських правовідносин, а також інші справи, віднесені процесуальним законом до їх підсудності. Місцеві *адміністративні суди* розглядають адміністративні справи, пов'язані з правовідносинами у сфері державного управління та місцевого самоврядування (справи адміністративної юрисдикції), крім справ адміністративної юрисдикції у сфері військового управління, розгляд яких здійснюють військові суди.

Голова суду, заступник голови суду призначаються на посаду строком на п'ять років з числа суддів та звільняються з посади Президентом України за поданням Голови Верховного Суду України (а щодо спеціалізованих судів – голови відповідного вищого спеціалізованого суду) на підставі рекомендації Ради суддів України (щодо спеціалізованих судів – рекомендації відповідної ради суддів).

У системі судів загальної юрисдикції в Україні діють загальні та спеціалізовані апеляційні суди.

Апеляційними загальними судами є:

– апеляційні суди областей (у разі необхідності замість апеляційного суду області можуть утворюватися апеляційні загальні суди, територіальна юрисдикція яких поширюється на декілька районів області);

– апеляційні суди міст Києва та Севастополя;

– Апеляційний суд Автономної Республіки Крим;

– військові апеляційні суди регіонів та апеляційний суд Військово-Морських Сил України;

– Апеляційний суд України.

Апеляційними спеціалізованими судами є:

- апеляційні господарські суди;
- апеляційні адміністративні суди.

Апеляційні спеціалізовані суди утворюються в апеляційних округах відповідно до указу Президента. До їх складу входять судді, як правило, обрані на посаду судді безстрокове, голова суду та його заступники.

Апеляційні суди здійснюють такі повноваження:

- розглядають справи в апеляційному порядку відповідно до процесуального закону;
- розглядають по першій інстанції справи, визначені законом (крім апеляційних господарських судів);
- ведуть та аналізують судову статистику, вивчають і узагальнюють судову практику;
- надають методичну допомогу у застосуванні законодавства місцевим судам;
- здійснюють інші повноваження, передбачені законом.

Голова апеляційного суду та його заступники призначаються на посаду строком на п'ять років з числа суддів та звільняються з посади Президентом України на підставі рекомендації Ради суддів України (щодо спеціалізованих судів – рекомендації відповідної ради суддів). Голова апеляційного суду може бути призначений на цю посаду повторно.

Для розгляду справ, визначених процесуальним законом, у загальних апеляційних судах (крім апеляційного суду України) діють суди присяжних. Порядок формування складу присяжних встановлюється спеціальним законом, а порядок участі їх у здійсненні правосуддя – процесуальним законом.

ОПОЗИЦІЯ (від лат. *“oppositia”* – “протиставлення”) – є звичним явищем у політичному процесі.

Політичну опозицію можна трактувати як спосіб протиставлення одних політичних поглядів, ідей, дій іншим політичним поглядам та діям. Часто під нею розуміють меншість, що прагне влади, чії погляди відрізняються від поглядів та цілей більшості, що знаходиться при владі.

В умовах демократичної системи опозиція являється важливою складовою політичного процесу, що спричиняє постійну конкуренцію й

періодичну ротацію еліт в умовах їх неефективності чи нездатності більше відповідати запитам суспільства.

Окрім критики на адресу влади, опозиція виконує й важливу конструктивну роль – розробляє й пропонує свої програми дій, намагаючись показати, на їх думку, найбільш оптимальний та ефективний шлях вирішення проблем та подальшого розвитку.

Опозиція, як і розподіл гілок влади, громадянське суспільство стримує владу від узурпації та забезпечує функціонування системи стримувань та противаг. Як наслідок, у багатьох країнах статус та права опозиції закріплені законодавчо.

В Україні статус та права опозиції регламентуються законом про Регламент Верховної Ради.

Згідно цього закону, опозиційною у парламенті вважається Депутатська фракція, чисельний склад якої налічує більш ніж половину народних депутатів, які не увійшли до складу коаліції, та голова чи заступник голови якої на пленарному засіданні Верховної Ради оголосив заяву про опозиційність до політичного курсу коаліції та/або сформованого нею Кабінету Міністрів України.

Водночас визначено, що у Верховній Раді може бути лише одна опозиційна депутатська фракція (об'єднання депутатських фракцій), яка (яке) є парламентською опозицією, саме яка й має право утворити опозиційний уряд.

11.3. Розвиток місцевого самоврядування в Україні

Місцеве самоврядування є порівняно новим соціальним інститутом для України. Сам термін увійшов в політичний та юридичний обіг з середини XIX ст. за ініціативи прусського юриста Рудольфа Гнейста. Сьогодні ця форма суспільного устрою відображена у прийнятих 1985 року міжнародних правових документах – Всесвітній декларації місцевого самоврядування та Європейській хартії місцевого самоврядування, згідно з якими важливими ознаками будь-якого органу місцевого самоврядування є його правова, організаційна та фінансова автономія.

МІСЦЕВЕ САМОВРЯДУВАННЯ – це законодавчо забезпечене право територіальної громади самостійно вирішувати питання місцевого значення.

Основне призначення місцевого самоврядування – створення та підтримка сприятливого життєвого середовища, необхідного для всебічного розвитку людини, надання мешканцям територіальних громад якісних та доступних публічних послуг на основі сталого розвитку дієздатної громади.

Конституція і законодавство України визначає, що самоврядування в нашій країні здійснюється на принципах народовладдя, законності, гласності, колегіальності, поєднання державних і місцевих інтересів, виборності тощо.



Рис. 11.3. Структура місцевого самоврядування

ТЕРИТОРІАЛЬНА ГРОМАДА – первинний суб’єкт місцевого самоврядування.

Це жителі, об’єднані постійним проживанням у межах села, селища, міста, що є самостійними адміністративно-територіальними одиницями, або добровільне об’єднання жителів кількох сіл, що мають єдиний адміністративний центр.

Територіальні громади сусідніх сіл можуть об’єднуватися в одну територіальну громаду, створювати єдині органи місцевого самоврядування та обирати єдиного сільського голову. Добровільне об’єднання територіальних громад відбувається за рішенням місцевих референдумів відповідних територіальних громад сіл. Таке рішення є наданням згоди на створення спільних органів місцевого самоврядування, формування спільного бюджету, об’єднання комунального майна. Вихід зі складу сільської громади здійснюється за рішенням референдуму відповідної територіальної громади.

Територіальні громади здійснюють такі повноваження:

- управляють майном, що є в комунальній власності;
- затверджують програми соціально-економічного та культурного розвитку і контролюють їх виконання;
- затверджують бюджети відповідних адміністративно-територіальних одиниць і контролюють їх виконання;
- встановлюють місцеві податки і збори відповідно до закону;
- забезпечують проведення місцевих референдумів та реалізацію їх результатів;
- утворюють, реорганізують та ліквідовують комунальні підприємства та здійснюють контроль за їх діяльністю;
- вирішують інші питання місцевого значення, віднесені законом до їх компетенції.

Формою безпосередньої участі громадян у вирішенні питань місцевого значення є **загальні збори громадян** за місцем проживання. Рішення загальних зборів громадян враховуються органами місцевого самоврядування в їх діяльності.

Члени територіальної громади мають також право ініціювати розгляд у раді в порядку місцевої ініціативи будь-якого питання, віднесеного до відання місцевого самоврядування. Місцева ініціатива, внесена на розгляд ради у встановленому порядку, підлягає обов'язковому розгляду на відкритому засіданні ради за участю членів ініціативної групи з питань місцевої ініціативи.

Територіальна громада має право проводити **громадські слухання** – зустрічатися з депутатами відповідної ради та посадовими особами місцевого самоврядування, під час яких члени територіальної громади можуть заслуховувати їх, порушувати питання та вносити пропозиції щодо питань місцевого значення, що належать до відання місцевого самоврядування. Громадські слухання проводяться не рідше одного разу на рік. Пропозиції, які вносяться за результатами громадських слухань, підлягають обов'язковому розгляду органами місцевого самоврядування.

До органів місцевого самоврядування Конституція України відносить:

– сільські, селищні, міські ради та їх виконавчі органи – виконавчі комітети, районні та обласні ради, що представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ та міст;

– будинкові, вуличні, квартальні та інші органи самоорганізації населення, що наділені частиною компетенції, майна та фінансів даної ради.

Сільські, селищні, міські ради є органами місцевого самоврядування, що представляють відповідні територіальні громади та здійснюють від їх імені та в їх інтересах функції і повноваження місцевого самоврядування, визначені Конституцією та законами України.

Сільські, селищні, міські, районні в місті (у разі їх створення) ради можуть дозволяти за ініціативою жителів створювати будинкові, вуличні, квартальні та інші органи самоорганізації населення і наділяти їх частиною власної компетенції, фінансів, майна. Органи самоорганізації населення створюються частиною жителів, які тимчасово або постійно проживають на відповідній території в межах села, селища, міста.

Порядок утворення та діяльності органів самоорганізації населення регулюється Законом “Про органи самоорганізації населення” від 11 липня 2001 р.

Виконавчі органи рад – органи, які створюються сільськими, селищними, міськими, районними в містах (у разі їх створення) радами для здійснення виконавчих функцій і повноважень місцевого самоврядування у межах, визначених законами.

Виконавчими органами сільських, селищних, міських, районних у містах (у разі їх створення) рад є їх виконавчі комітети, відділи, управління та інші створювані радами виконавчі органи. Виконавчі

органи сільських, селищних, міських, районних у містах рад є підконтрольними і підзвітними відповідним радам, а з питань здійснення делегованих їм повноважень органів виконавчої влади – також підконтрольними відповідним органам виконавчої влади. У сільських радах, що представляють територіальні громади, які налічують до 500 жителів, за рішенням відповідної територіальної громади або сільської ради виконавчий орган ради може не створюватися. У цьому випадку функції виконавчого органу ради (крім розпорядження земельними та природними ресурсами) здійснює сільський голова одноособово.

Сільський, селищний, міський голова є головною посадовою особою територіальної громади відповідно села (добровільного об'єднання в одну територіальну громаду жителів кількох сіл), селища, міста. Голова очолює виконавчий комітет відповідної сільської, селищної, міської ради, головує на її засіданнях. Він не може бути депутатом будь-якої ради, суміщати свою службову діяльність з іншою посадою, в тому числі на громадських засадах (крім викладацької, наукової та творчої роботи у позаробочий час), займатися підприємницькою діяльністю, одержувати, від цього прибуток.

Повноваження сільського, селищного, міського голови починаються з моменту оголошення відповідною сільською, селищною, міською виборчою комісією на пленарному засіданні ради рішення про його обрання і закінчуються в момент вступу на цю посаду іншої обраної відповідно до закону особи, крім випадків дострокового припинення його повноважень.

Сільський, селищний, міський голова несе персональну відповідальність за здійснення наданих йому законом повноважень.

При здійсненні наданих повноважень сільський, селищний, міський голова є підзвітним, підконтрольним і відповідальним перед територіальною громадою, відповідальним – перед відповідною радою, а з питань здійснення виконавчими органами ради повноважень органів виконавчої влади – також підконтрольним відповідним органам виконавчої влади.

Сільський, селищний, міський голова не рідше одного разу на рік звітує про свою роботу перед територіальною громадою на відкритій зустрічі з громадянами. На вимогу не менше половини депутатів відповідної ради сільський, селищний, міський голова зобов'язаний прозвітувати перед радою про роботу виконавчих органів ради у будь-який визначений ними термін.

Секретар сільської, селищної, міської ради обирається за пропозицією сільського, селищного, міського голови відповідною радою з числа її депутатів на строк повноважень ради та працює в раді на постійній основі.

Рішення сільської, селищної, міської ради у п'ятиденний строк з моменту його прийняття може бути зупинено сільським, селищним, міським головою і внесено на повторний розгляд відповідної ради із обґрунтуванням зауважень. Рада зобов'язана у двотижневий строк повторно розглянути рішення. Якщо рада відхилила зауваження сільського, селищного, міського голови і підтвердила попереднє рішення двома третинами депутатів від загального складу ради, воно набирає чинності.

Обласні та районні ради є органами місцевого самоврядування, що представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ, міст, у межах повноважень, визначених Конституцією України та законами, а також повноважень, переданих їм сільськими, селищними, міськими радами. Голова районної, обласної, районної у місті (у разі її створення) ради обирається відповідною радою з числа її депутатів у межах строку повноважень ради таємним голосуванням. У своїй діяльності голова районної, обласної, районної у місті ради є підзвітним раді і може бути звільнений з посади радою, якщо за його звільнення проголосувало не менш як дві третини депутатів від загального складу ради шляхом таємного голосування. Питання про звільнення голови ради може бути внесено на розгляд ради на вимогу не менше третини депутатів від загального складу ради.

Строк повноважень місцевих рад – чотири роки. Місцева рада вважається правомочною за умови обрання не менш як двох третин депутатів від загального складу ради. У разі якщо до ради обрано менше двох третин її складу, до обрання необхідної кількості депутатів продовжує здійснювати повноваження рада попереднього скликання. У разі дострокового припинення повноважень деяких депутатів, внаслідок чого до складу ради входить менш як дві третини депутатів, до обрання необхідної кількості депутатів така рада вважається правомочною за наявності більше половини депутатів від загального складу ради.

Місцева рада проводить свою роботу сесійно. Сесія складається з пленарних засідань ради, а також засідань постійних комісій ради. Сесія ради скликається в міру необхідності, але не менше одного разу на квартал. Сесія ради є правомочною, якщо в її пленарному засіданні бере участь більше половини депутатів від загального складу ради.

Повноваження депутата ради починаються з моменту офіційного оголошення відповідною територіальною виборчою комісією на сесії ради рішення про підсумки виборів та визнання повноважень депутатів і закінчуються в день першої сесії ради нового скликання. Акти органів та посадових осіб місцевого самоврядування з мотивів їхньої невідповідності Конституції або законам України визнаються незаконними в судовому порядку.

Територіальним громадам сіл, селищ, міст, районів у містах належить **право комунальної власності** на рухоме і нерухоме майно, доходи місцевих бюджетів, інші кошти, землю, природні ресурси, підприємства, установи та організації, в тому числі банки, страхові товариства, а також пенсійні фонди, частку в майні підприємств, житловий фонд, нежитлові приміщення, заклади культури, освіти, спорту, охорони здоров'я, науки, соціального обслуговування та інше майно і майнові права, рухомі та нерухомі об'єкти, визначені відповідно до закону як об'єкти права комунальної власності, а також кошти, отримані від їх відчуження. Підставою для набуття права комунальної власності є передача майна територіальним громадам безоплатно державою, іншими суб'єктами права власності, а також майнових прав, створення, придбання майна органами місцевого самоврядування в порядку, встановленому законом. Територіальні громади сіл, селищ, міст, районів у містах безпосередньо або через органи місцевого самоврядування можуть об'єднувати на договірних засадах на праві спільної власності об'єкти права комунальної власності, а також кошти місцевих бюджетів для виконання спільних проектів або для спільного фінансування (утримання) комунальних підприємств, установ та організацій і створювати для цього відповідні органи і служби. Районні та обласні ради від імені територіальних громад сіл, селищ, міст здійснюють управління об'єктами їхньої спільної власності, що задовольняють спільні потреби територіальних громад.

Органи та посадові особи місцевого самоврядування є підзвітними, підконтрольними і відповідальними перед територіальними громадами. Вони періодично, але не менш як два рази на рік, інформують населення про виконання програм соціально-економічного та культурного розвитку, місцевого бюджету, з інших питань місцевого значення, звітують перед територіальними громадами про свою діяльність.

Повноваження сільської, селищної, міської, районної в місті, районної, обласної ради можуть бути достроково припинені у випадках:

– якщо рада прийняла рішення з порушенням Конституції України, законів, прав і свобод громадян, ігноруючи при цьому вимоги компетентних органів про приведення цих рішень у відповідність із законом;

– якщо сесії ради не проводяться без поважних причин у строки, встановлені законом, або рада не вирішує питань, віднесених до її відання.

Повноваження сільської, селищної, міської, районної в місті ради можуть бути припинені достроково за рішенням місцевого референдуму. Порядок проведення місцевого референдуму щодо дострокового припинення повноважень ради визначається законом про місцеві референдуми. Питання про дострокове припинення повноважень сільської, селищної, міської, районної в місті ради за рішенням місцевого референдуму може бути порушене сільським, селищним, міським головою, а також не менш як однією десятою частиною громадян, що проживають на відповідній території і мають право голосу. Сільська, селищна, міська, районна в місті рада, повноваження якої достроково припинено за рішенням місцевого референдуму, а також рада, щодо якої Верховна Рада України прийняла рішення про проведення позачергових виборів, продовжує діяти до обрання нового складу відповідної ради.

Повноваження сільського, селищного, міського голови, голови районної у місті, районної, обласної ради **вважаються достроково припиненими у разі:**

– його звернення з особистою заявою до відповідної ради про складення ним повноважень голови;

– припинення його громадянства;

– набрання законної сили обвинувальним вироком щодо нього;

– порушення ним вимог щодо обмеження сумісності його діяльності з іншою роботою (діяльністю), встановлених законодавством;

– визнання його судом недієздатним, безвісно відсутнім або оголошення таким, що помер;

– його смерті.

Рішення про проведення місцевого референдуму щодо дострокового припинення повноважень сільського, селищного, міського

голови приймається сільською, селищною, міською радою як за власною ініціативою, так і на вимогу не менш як однієї десятої частини громадян, що проживають на відповідній території і мають право голосу.

Конституція України та Закон “Про місцеве самоврядування в Україні” містять норми, які розмежовують компетенцію держави та місцевого самоврядування та регулюють відносини, що виникають між ними.

Одним з аспектів правовідносин між органами місцевого самоврядування та державою є взаємне делегування повноважень.

Делеговані повноваження – повноваження органів виконавчої влади, надані органам місцевого самоврядування законом, а також повноваження органів місцевого самоврядування, які передаються відповідним місцевим державним адміністраціям за рішенням районних, обласних рад.

Державний контроль за діяльністю органів і посадових осіб місцевого самоврядування може здійснюватися лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України, і не повинен призводити до втручання органів державної влади чи їх посадових осіб у здійснення органами місцевого самоврядування наданих їм власних повноважень.

До модулю II

Контрольні запитання і завдання:

1. Проаналізуйте взаємозв'язок чинників стабілізації та дестабілізації політичних систем.
2. Які основні функції виконує політична система?
3. Розкрийте типологію існуючих політичних систем.
4. Які Вам відомі концепції походження держави?
5. Охарактеризуйте основні ознаки та властивості держави.
6. Які основні функції виконує держава?
7. Які основні категорії розкривають поняття “форма держави”?
8. Які форми державного правління Вам відомі? Охарактеризуйте їх.
9. Чим федерація відрізняється від конфедерації?
10. Перелічіть основні принципи правової держави.
11. Назвіть основних представників теорії правової держави.
12. Обґрунтуйте взаємозв'язок демократії та громадянського суспільства.
13. Охарактеризуйте з політико-правової точки зору інститут громадянства та його роль у сучасному розвитку українського суспільства.
14. Який рівень культури громадянства існує в сучасній Україні і як він впливає на суспільно-політичні процеси?
15. Дайте характеристику антиподів влади, серед яких виділяються:
 - а) безвладдя;
 - б) невизначеність;
 - в) ізолюваність;
 - г) втрата влади;
 - д) аномія;
 - е) антисистемна опозиція;
 - ж) хаос.
16. Як Ви гадаєте, яким чином політична влада опосередковується та обмежується правом за різних типів суспільного розвитку? Чи є право знаряддям політичної влади?
17. Влада політична і влада державна. Чим вони відрізняються одне від одного? В чому полягає специфіка державної влади?
18. Назвіть основні причини зміни політичних режимів.
19. В чому полягає відмінність між авторитарним і тоталітарним режимами?

20. Назвіть основні функції політичних партій, яка з них, на Ваш погляд, є найголовнішою?
21. Які основні елементи входять в структуру політичної партії?
22. Чим масові партії відрізняються від кадрових?
23. Які основні типи партійних систем Вам відомі?
24. Чим відрізняються між собою атомізована і однопартійна системи?
25. Чим громадські організації і рухи відрізняються від партій?
26. Перерахуйте основні функції громадських організацій.
27. Визначте основні елементи Державного устрою України на сучасному етапі її розвитку
28. Охарактеризуйте статус виконавчої влади в Україні
29. Які види виборів Вам відомі?
30. Які органи формуються шляхом виборів в Україні?
31. Які основні види виборчих систем Ви знаєте? Визначте плюси і мінуси кожної системи.
32. В чому полягає сутність пропорційної системи виборів?
33. В чому різниця між поняттями “техніка” і “технологія”?
34. В чому полягає відмінність між “білими”, “сірими” та “чорними” виборчими технологіями ?
35. Які Вищі органи державної влади в Україні Ви знаєте?
36. Порівняйте повноваження Президента України і Верховної ради.
37. Охарактеризуйте сучасний політичний режим України.
38. Визначте основні повноваження Конституційного суду України.
39. Що входить в систему судів загальної юрисдикції?
40. Перелічіть основні функції та повноваження Верховної ради України.
41. Які функції притаманні голові Верховної ради?
42. Які загальні повноваження Президента України Ви знаєте?
43. На яких принципах здійснюється місцеве самоврядування в Україні?
44. Які організацій відносяться до органів місцевого самоврядування?
45. Які Ви знаєте форми безпосередньої участі громадян у вирішенні питань місцевого значення?

Теми для рефератів та доповідей:

1. Типи політичних систем у посткомуністичних країнах: порівняльний аналіз.
2. Політична система сучасної України: тенденції трансформації.
3. Проблема легітимності політичної системи.
4. Тоталітарний політичний режим: від виникнення теорії до реалізації в практиці.
5. Тоталітарний політичний режим в СРСР від 1929 до 1953 рр.: політичні процеси та державне будівництво.
6. Гітлерівська Німеччина 1933–1945 рр., особливості тоталітаризму.
7. Авторитаризм у теорії та на практиці, чи схожі “ідея і реальність”.
8. Демократичний політичний режим: “зовнішні ознаки” та “внутрішній зміст”.
10. Політичний режим в Україні: формальна чи змістовна демократія?
11. Основні причини зміни політичних режимів.
12. Принципи місцевого самоврядування України
13. Проблеми реформування державного управління в Україні.
14. Історія виникнення та розвитку політичних партій.
15. Роль політичних партій в становленні демократії в Україні.
16. Партійна система сучасної України: аналіз та перспективи розвитку.
17. Громадянське суспільство і правова держава як атрибути демократичного суспільства.
18. Ідея правової держави в історії світової політичної думки.
19. Принципи розподілу “влади”, необхідність та механізм реалізації.
20. Конституція України – основа демократизації та становлення громадянського суспільства.
21. Поняття та основні характеристики виборчого права.
22. Виборча система України та її роль у становленні української державності.
23. Порівняльний аналіз виборчих систем в Україні, Росії, Німеччині та США.
24. Механізми та особливості висування кандидатів на виборні посади в сучасних виборчих системах.
25. Роль і функції депутата в сучасній демократичній державі.

26. Стан та перспективи розвитку виборчої системи України.

27. Організація роботи виборчої дільниці на території загальноосвітньої школи.

28. Шкільне самоврядування в Україні та його вплив на формування політичної культури майбутнього виборця.

29. Місце загальноосвітньої школи у формуванні виборчих навичок громадянина України.

Список літератури:

1. *Арон Р.* Демократия и тоталитаризм. – М., 1993.
2. *Бибик В. М.* Менеджмент виборчої кампанії: ресурси, технології, маркетинг : навч.-метод. посіб. – К., 2001.
3. *Білоус А. О.* Політико-правові системи: світ і Україна. – К., АМУПП, 2000.
4. *Воронов І. О.* Правова держава як предмет політологічного аналізу. – К., 2000.
5. *Гладун З. С., Федчишин М. Г.* Основи конституційного права України : навчально-методичний посібник. – Тернопіль : СМП “Астон”, 2001.
6. *Горбулін В. П.* Через роки, через відстані... Держава та особистість. – К., 2006.
7. *Давимука С. А., Колодій А. Ф., Кужелюк Ю. А., Харченко В. І.* Політичні режими сучасності та перехід до демократії. – Л., 1999.
8. *Даль Р.* Демократия и её критики. – М., 2003.
9. *Дергачов О.* Місце політичних партій у здійсненні влади в Україні // Політична думка. – 2002. – № 1.
10. *Дюверже М.* Политические партии. – М., 2004.
11. *Кресіна І. О., Скрипнюк О. В.* та ін. Держава і громадянське суспільство в Україні: проблеми взаємодії. – К., 2007.
12. *Левенець Ю. А.* Держава у просторі громадянського суспільства. – К., 2006.
13. *Мензур О.* Влада і процвітання. Подолання комуністичних і капіталістичних диктатур. – К., 2007.
14. *Пасько Я. І.* Соціальна держава і громадянське суспільство: співпраця versus протистояння: монографія. – К., 2008.
15. *Партії та громадсько-політичні рухи: світовий досвід та Україна.* – К., 2004.
16. *Примуш М. В.* Демократія і політичні партії Центральної та Східної Європи. – Донецьк, 2002.

17. *Шведа Ю. Р.* Теорія політичних партій та партійних систем. – Львів, 2004.
18. *Цыганов А. П.* Современные политические режимы: структура, типология, динамика. – М., 1995.
19. *Эндрейн Ч. Ф.* Сравнительный анализ политических систем. – М., 2000.

МОДУЛЬ III.

ЛЮДИНА І ПОЛІТИКА

Визначаючи сутність людини, Аристотель назвав її “політичною твариною”, оскільки тільки людина “здатна до чуттєвого сприйняття таких понять, як добро і зло, справедливість і несправедливість тощо. А сукупність всього цього і створює основу сім’ї і держави” В політиці індивід виступає в якості громадянина. Стати ним він може тільки в процесі спілкування з іншими людьми, політичними і неполітичними інститутами, з суспільством в цілому. Психологічно політична активність особи зумовлена людською потребою належати соціуму, ідентифікувати себе зі своєю нацією, певною групою, партією чи організацією. Часто людина прилучається до політики, щоб стати частиною групи, досягнути почуття включеності в життя цілого суспільства.

Тема 12. Особа в сфері політики.

Політична свідомість і політична культура

Демократизації політичного життя України, утвердження й розвиток громадянського суспільства, успіх соціально-економічних реформ неможливі без врахування потреб та інтересів кожного громадянина. Ефективною може бути лише та влада, яка у своїй повсякденній діяльності спирається на думки та настрої людей. Конституція України визначає, що людина, її життя і здоров’я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в нашій країні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов’язком держави.

12.1. Місце і роль особи у сфері політичних процесів

ЛЮДИНА – це жива система, що являє собою єдність фізичного і духовного, природного і соціального, спадкового і набутого за життя. Як живий організм людина включена в природний зв'язок явищ і підпорядковується біологічним закономірностям, на рівні свідомої психіки вона звернута до соціального буття з його специфічними закономірностями.

ІНДИВІД – це окрема людина, на відміну від колективу, соціальної спільності, суспільства в цілому. Індивід, який розглядається через його специфічні особливості, що не зводяться до яких-небудь родових і всезагальних характеристик, це *індивідуальність*.

ОСОБА – (лат. *persona*) та “особистість” (лат. *personalitas*) позначають відповідно індивіда як суб'єкта відносин і свідомої діяльності та його соціальне і психологічне обличчя і можуть вживатися як синоніми.

Отже, особистість – це людина зі своїми індивідуально вираженими й соціально зумовленими рисами. Це стійка система соціально значущих рис, які характеризують індивіда як члена того чи іншого суспільства чи спільноти. Як особистість людина виступає тоді, коли досягає самоусвідомлення, розуміння своїх соціальних функцій, усвідомлення себе як суб'єкта історичного процесу.

З метою задоволення своїх соціальних інтересів особа стає членом певних об'єднань – політичних партій, громадських організацій, долучається до суспільно-політичних рухів тощо. Беручи участь у їх діяльності, вона виступає суб'єктом політики також на інституціональному рівні. Крім того, кожна особа є громадянином якоїсь держави і як така має виконувати певні обов'язки, реалізувати свої громадянські права – брати участь у виборах, референдумах, демонстраціях, мітингах тощо. У цьому проявляється безпосередня, спільна для всіх осіб їхня політична роль.



Рис. 12.1. Структура особистості

РОЛЬ ОСОБИ ЯК СУБ'ЄКТА ПОЛІТИКИ визначається і виявляється на соціальному, інституційному і персоніфікованому рівні.

Соціальний рівень

Кожна особа є передусім членом певних соціальних спільностей – класових, етнічних, демографічних, професійних тощо. Соціальна приналежність особи впливає на її політичну поведінку, спонукає до поведінки як представника тих чи інших соціальних спільностей. Ця об'єктивна соціальна приналежність детермінує умови індивідуального існування особи, а значить, ту чи іншу її політичну поведінку.

Інституційний рівень

З метою задоволення своїх соціальних інтересів особа стає членом певних об'єднань – політичних партій, громадських організацій, долучається до суспільно-політичних рухів тощо. Беручи участь у їх діяльності, вона виступає суб'єктом політики також на інституційному рівні. І тут її політична діяльність може зумовлюватись самим фактом приналежності до цієї інституції, що, в свою чергу, має свої політичні інтереси та ідеологію, а також тим місцем або посадою, яку вона в ній займає.

Персоніфікований рівень

Кожна особа є громадянином якоїсь держави і як така має виконувати певні обов'язки, реалізовувати свої громадянські права – брати участь у виборах, референдумах, демонстраціях, мітингах тощо. На цьому рівні особа є безпосереднім суб'єктом політичної практики. Тут найяскравіше проявляється природа політики, яка здійснюється звичайними людьми і для людей.

ПРИНЦИПИ ПОЛІТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ – політична діяльність людини по узгодженню інтересів здійснюється за наступними принципами:

Принцип	Сутність принципу
Толерантність	терпимість до інтересів та позицій інших сторін при загальній незгоді з ними
Компроміс	готовність поступатися у чомусь заради досягнення згоди з контрагентом, взаємної прийнятності намірів
Консенсус	згода у головному при збереженні розбіжностей у другорядних питаннях, готовність до взаємних поступок
Плюралізм	існування декількох незалежних начал політичних знань і розуміння буття

Політична діяльність індивідів здійснюється у формі як політичної участі (участь громадян у політичному житті суспільства) так і політичного функціонування. Спектр їх дуже значний, що є суттєвим показником розвитку самоврядувальних засад демократії, громадянського суспільства. Можна стверджувати, що чим досконаліший та універсальніший механізм включення людини в політику, тим демократичнішим є суспільство.

12.2. Політична участь і політичне функціонування як особливі сфери політичної діяльності людини

ПОЛІТИЧНЕ ФУНКЦІОНУВАННЯ – забезпечення участі політичних інституцій (державних установ, політичних партій, громадських організацій) в управлінні спільними справами.

ПОЛІТИЧНА УЧАСТЬ – добровільна діяльність, завдяки якій члени суспільства беруть участь у виборі правителів і, прямо чи опосередковано, у формуванні державної політики.

РІВНІ ПОЛІТИЧНОЇ УЧАСТІ.

1 – реакція

(позитивна або негативна) на імпульси, що надходять із політичної системи чи з її інституцій, не пов'язана з необхідністю високої активності людини; епізодична участь у політиці;

2 – діяльність, пов'язана з делегуванням повноважень

участь у виборах (місцевих або державного рівня), референдумах тощо;

3 – участь у діяльності політичних і громадських організацій

(партій, груп тиску, профспілок, молодіжних політичних об'єднань тощо);

4 – виконання політичних функцій

у межах державних інституцій, у т.ч. із засобами масової інформації.

5 – професійна, керівна політико-ідеологічна діяльність

6 – участь у позаінституціональних політичних рухах і акціях

(спрямованих на докорінну перебудову існуючої політичної системи).

ТИПОЛОГІЯ ПОЛІТИЧНОЇ УЧАСТІ (за американським соціологом Л. Мілбретом):

– демонстрація плакатів і афіш, оформлення політичних стендів, епізодична участь у політичних дискусіях (навчальна діяльність);

– участь у політичних зборах або мітингах, підтримка грошовими пожертвами, контакти з офіційними особами або політичними лідерами (проміжна діяльність);

– керівництво державними або партійними закладами, забезпечення партійних фондів;

– участь у закритих або таких, що виробляють стратегію, засіданнях;

– постійна участь у проведенні політичних кампаній і виборів (активна діяльність).

Розрізняють також індивідуальну й колективну, добровільну і примусову, активну й пасивну, традиційну й альтернативну, революційну та охоронну політичну участь.

ПОЛІТИЧНА АКТИВНІСТЬ – одна з форм соціальної активності соціальних суб'єктів, яка має на меті впливати на прийняття політичних рішень, реалізацію своїх інтересів. Політична діяльність, політична поведінка, політична участь – це прояви, якісні характеристики, зовнішній (поведінковий) рівень політичної активності.

Внутрішній рівень політичної активності складають інтереси, мотиви, потреби, установки, переконання, цінності. Політична активність обумовлюється ступенем інтересу до політичних подій, їх усвідомленням і, відповідно, може обмежуватися простим виконанням законів і правил, а може бути спрямованою на мобілізацію та солідаризацію навколо певної мети чи ідеї.

МЕХАНІЗМ ПОЛІТИЧНОЇ АКТИВНОСТІ ЛЮДИНИ – пов'язаний із багатьма системоутворюючими факторами, зумовленими людською потребою належати до соціуму, ідентифікувати себе та свою націю з певною соціальною групою, партією, організацією тощо.

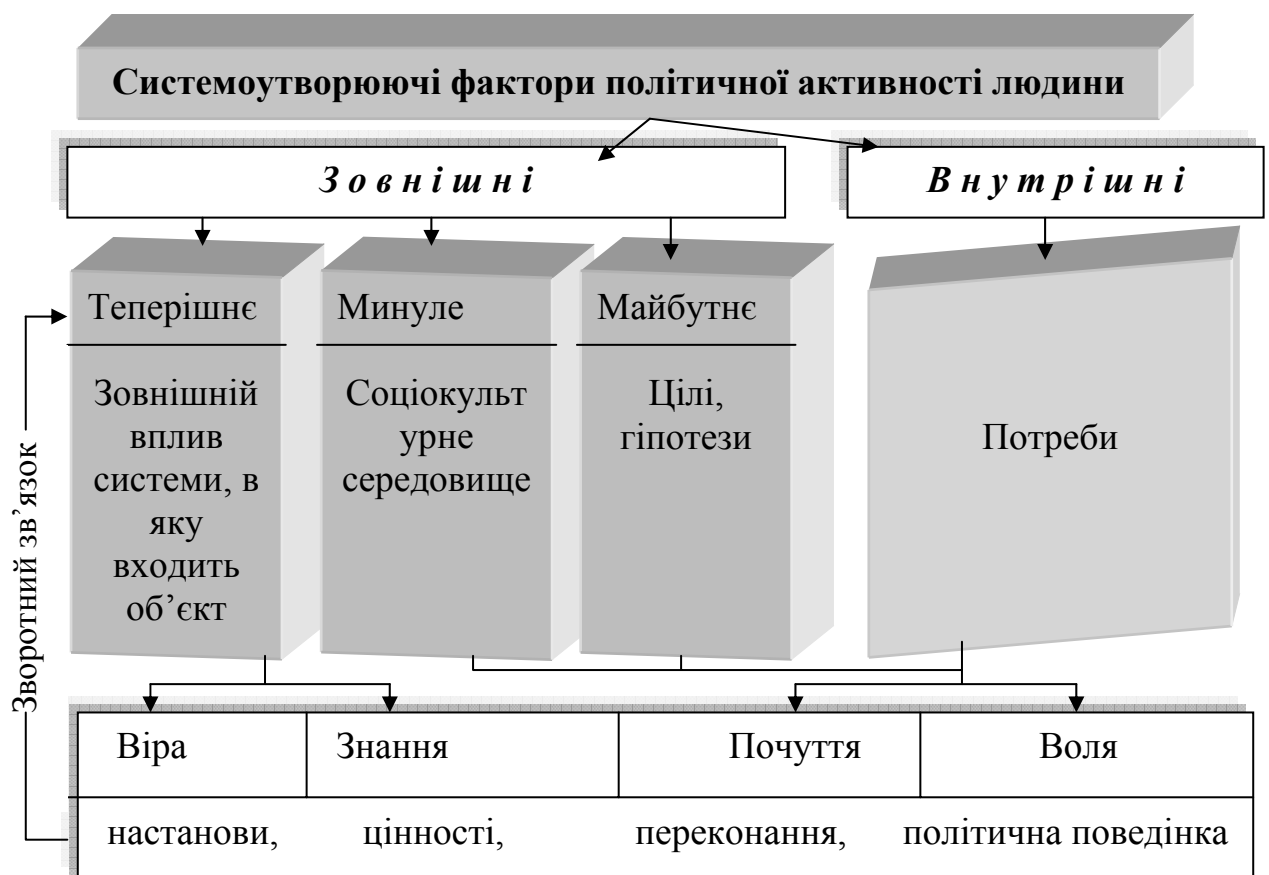


Рис. 12.2. Механізм політичної активності людини

Разом з тим нині простежується тенденція, пов'язана зі зростанням політичної іммобільності, індиферентності людей, станом політичного відчуження, або аномії.

ПОЛІТИЧНЕ ВІДЧУЖЕННЯ – процес, який характеризується сприйняттям політики, держави, влади як сторонніх, чужих сил, які панують над людиною, пригнічують її.

1. Політичне відчуження виявляється в безсиллі індивіда впливати на перебіг політичних подій, відчутті ізоляції, у сприйманні індивідом соціальних і політичних інститутів, встановлених ними норм, як ворожих інтересам людини.

2. Відчуження може бути наслідком впливу об'єктивних умов політичного життя, політичної системи, політичного режиму.

3. Політичне відчуження зумовлене й такими причинами, як втрата соціальних ідеалів, зневіра в будь-яких владних структурах, психологічна втома від нескінченного потоку політичної демагогії, непродуманих рішень та відверто цинічної брехні.

12.3. Політична свідомість як основа розуміння політики

ПОЛІТИЧНА СВІДОМІСТЬ – система теоретичних і повсякденних знань, оцінок, настроїв і почуттів, за допомогою яких відбувається усвідомлення політичної сфери соціальними суб'єктами – індивідами, групами, класами, спільнотами (рис. 5.13)



Рис. 12.3. Сутність, зміст та специфіка політичної свідомості

УМОВИ ВИНИКНЕННЯ:

- усвідомлення людиною своєї групової належності та ідентичності;
- розуміння неможливості реалізації своїх групових інтересів без вступу в певні відносини з політичною владою;
- з'ясування людиною своєї належності до певних політичних позицій, усвідомлення свого громадянського статусу суб'єкта, наділеного правами, свободами, можливостями впливати на владу.

ФУНКЦІЇ ПОЛІТИЧНОЇ СВІДОМОСТІ:

- пізнавальна** – система знань про навколишню політичну дійсність;
- нормативна** – створення загальноприйнятого образу майбутнього;

аксеологічна – допомагає орієнтуватися в політичному житті, давати оцінку політичних подій;

регулятивна – подає орієнтири щодо участі у політичному житті;

прогностична – дозволяє створити основу для передбачення змісту та характеру розвитку політичного процесу;

інтегруюча – сприяє об'єднанню певних груп людей на базі спільних політичних цінностей та ідеалів.

ПОЛІТИЧНА ІДЕОЛОГІЯ ТА ПОЛІТИЧНА ПСИХОЛОГІЯ – є важливими складовими частинами політичної свідомості.

Політична ідеологія – система ідей і поглядів, які виражають інтереси суспільних класів стосовно політики, здійснення влади.

Сутнісними рисами політичної ідеології є систематизований, теоретичний характер і цілісне відображення інтересів суспільних класів. Суб'єктами основних політичних ідеологій сучасності – лібералізму, консерватизму, соціал-демократизму й комунізму є саме суспільні групи населення.

Політична психологія та ідеологія перебувають у єдності і взаємодії. Особливістю цієї взаємодії є те, що обидві вони виражають інтереси одних і тих самих соціальних спільностей, але з різним ступенем глибини та узагальнення

Політична психологія – це сукупність почуттів, настроїв, емоцій, волі, думок, особливих рис характеру індивідів і соціальних спільностей, що виражають їх ставлення до політичних інститутів, здійснення влади.

Політична психологія має певну структуру. Вона містить політичні потреби, інтереси, почуття, настрої, традиції тощо.

Політичні потреби – базовий елемент політичної психології. Це ті потреби, задоволення яких пов'язане зі здійсненням влади.

Політичні інтереси – це усвідомлені політичні потреби. Вони є реальними причинами дій учасників політичного процесу. Залежно від відмінностей у політичних інтересах одні й ті самі явища політичного життя можуть по-різному сприйматися його учасниками, що формує відповідні політичні почуття, настрої, емоції тощо, отже, й відповідну політичну поведінку.

Політичні настрої – є станом почуттів щодо політичних явищ і процесів. Настрої містять як емоційні, так і раціональні елементи і справляють значний вплив на політичну поведінку людей.

Політичні традиції – є найбільш стійкою складовою. Це усталені норми політичної поведінки, політичні цінності, ідеї, звичаї тощо, які передаються від покоління до покоління.

Характерними особливостями політичної психології є те, що вона формується в процесі безпосередньої активності громадян на основі їх практичної взаємодії між собою та інститутами влади. Відзеркалення політичних подій і процесів часто носить вельми поверховий характер. Домінуючу роль відіграють чуттєві та емоційні елементи свідомості. Політична психологія здатна швидко і чутливо реагувати на зміну політичних умов. Вона зазнає впливу різних ідеологій і формується в процесі їх протиборства. В межах політичної свідомості орієнтація, як правило, ведеться на відзеркалення не перспективних, а поточних інтересів людей, їх посякдених потреб. В рамках політичної психології відбувається формування іміджу політичного лідера всілякими технологічними засобами, які пов'язують саме із політичними потребами, інтересами, емоціями та настроями виборців.

СТРУКТУРА ПОЛІТИЧНОЇ СВІДОМОСТІ:



МАСОВА

Реально діюча політична свідомість тієї чи іншої спільності людей, які беруть участь у політичному житті. Її стан відображає суспільну думку, настрої та дії людей.



ГРУПОВА

Узагальнена свідомість різноманітних груп людей (великих – класи, соціальні прошарки та верстви; малих – еліт, груп тиску тощо) зв'язаних із політикою.



ІНДИВІДУАЛЬНА

Система пізнавальних, мотиваційних і ціннісних компонентів, які забезпечують пізнання особою політики та участь в ній.

БУДЕННА

Формується на базі повсякденного досвіду людей і містить наступні риси: суперечливість, фрагментарність, несистематизованість, емоційність, стійкість та енергійність. Відображається у суспільній психології.

НАУКОВО- ТЕОРЕТИЧНА

Формується певними соціальними групами на ґрунті цілеспрямованого дослідження політичного процесу. Містить такі риси як цілісність, систематизованість, здатність до прогнозування. Відображається у політичній ідеології.

Рис. 12.4. Загальна структура політичної свідомості

ШЛЯХИ ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ СВІДОМОСТІ:

- критичне осмислення соціально-політичної дійсності, поступова раціоналізація чуттєвих уявлень людей, узагальнення наявної інформації;
- усвідомлення мети партійного або політичного руху, приєднання до оцінки і норм вже сформованої громадянської поведінки;
- емоційне прилучення до віри у справедливість тих чи інших політичних ідеалів.

12.4. Політична культура та її зв'язок із політичною свідомістю.

ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА – сукупність стійких форм політичної свідомості й поведінки, а також характеру і способів функціонування політичних інститутів у межах певної політичної системи, які виявляються в діяльності суб'єктів політичного життя суспільства

Політична культура є складовою політичної системи і відіграє надзвичайно важливу роль у її функціонуванні. Вона впливає на форми, функціонування і розвиток політичних інститутів, зумовлює політичну

поведінку широких мас. Стійкість і життєздатність будь-якої політичної системи залежить від ступеня відповідності її цінностей цінностям політичної культури більшості громадян.

Особливо важливу роль у функціонуванні політичної системи відіграє єдність, або однорідність, політичної культури, з якою безпосередньо пов'язана стабільність суспільства.

ХАРАКТЕРНІ РИСИ:

- є продуктом природно-історичного розвитку суспільства, результатом колективної політичної творчості;
- має тотальний характер, за яким політичні відносини суспільства насичені, “просякнуті” політичною культурою;
- фіксує стійкі зв'язки та відносини між сторонами політичного процесу, закріплює стабільні елементи політичного досвіду;
- характеризує політичну свідомість та політичну поведінку основної маси населення;

ТИПОЛОГІЯ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ – є досить різноманітною.

В даному випадку представимо синтезовану характеристику типів політичної культури американських політологів Г. Алмонда і С. Верби, польського політолога Є. Вятра та сучасних представників політичної науки:

1.

Патріархальний тип

Притаманний суспільству з несформованою політичною системою, де відсутні спеціалізовані політичні ролі та інтерес громадян до політики, а їх політичні орієнтації невіддільні від релігійних і соціальних (існує переважно у відсталих племен).

2.

Підданський тип

Характеризується в основному досить пасивним ставленням до політичної системи. Особа в душі підданської культури шанує авторитет уряду, пасивна в політичному житті.

3.

Активістський тип

Вирізняється чіткою орієнтацією індивідів на активну роль у політичній системі, незалежно від позитивного чи негативного ставлення до її елементів або системи загалом. У реальній політиці існують, як правило, змішані типи: піддансько-активістський, патріархально-підданський та ін.

4.

Консервативно-ліберальний тип

Визнає головними цінностями громадянські права і свободи, традиції, але часто заперечує радикально-реформаторські зміни (особливо там, де при владі консервативні сили).

5.

Ліберально-демократичний тип

Визнання буржуазно-демократичних цінностей і взірців супроводжується більшою лібералізацією та очікуванням соціальних реформ (скандинавські держави, де впливові соціал-демократичні партії).

6.

Тоталітарний тип

Базується на принциповій одномірності соціального, економічного та духовного життя суспільства, на його тяжінні до стирання політичного, ідеологічного та іншого розмаїття, до монополізму, тотального контролю, згортання прав і свобод людини.

7.

Плюралістичний тип

Стверджує багатоманіття, множинність усіх форм матеріального, політичного, ідеологічного, соціального буття, свободу думки і вибору в

межах закону, вільну змагальність та конкуренцію, захист прав і свобод людини.

8.

Перехідний тип

Від тоталітарного до плюралістичного – притаманний переважній більшості постсоціалістичних країн, у т. ч. Україні.

9.

Національний тип

Відповідає традиціям і особливостям певного етносу в межах його території. Однак навіть у культурі відносно “чистого” національного типу внутрішні політичні цінності, настанови – неоднорідні. Тому досить широко застосовується поняття “політична субкультура”.

10.

Субкультурний тип

Сукупність політичних орієнтацій і моделей політичної поведінки, які характерні для певних груп і регіонів і відрізняються від домінуючих у суспільстві

11.

Фрагментарний тип

Його існування пов’язано із наявністю у суспільстві полярних політичних субкультур та їх великою розбіжністю. Вона спричиняє нестабільність у суспільстві, неповагу до загальнолюдських, загальнонаціональних цінностей, інтересів та ідеалів, намагання підняти над ними регіональні, групові, партійні, що стримує прогресивні зрушення в суспільстві.

*Рис. 12.5. Типологія (класифікація)
політичної культури*

СТРУКТУРА ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ – постійно насичується новими компонентами. В цілому можна говорити про базові, чи

конструктивні параметри політичної культури, які є сталими й пройшли апробацію часом:

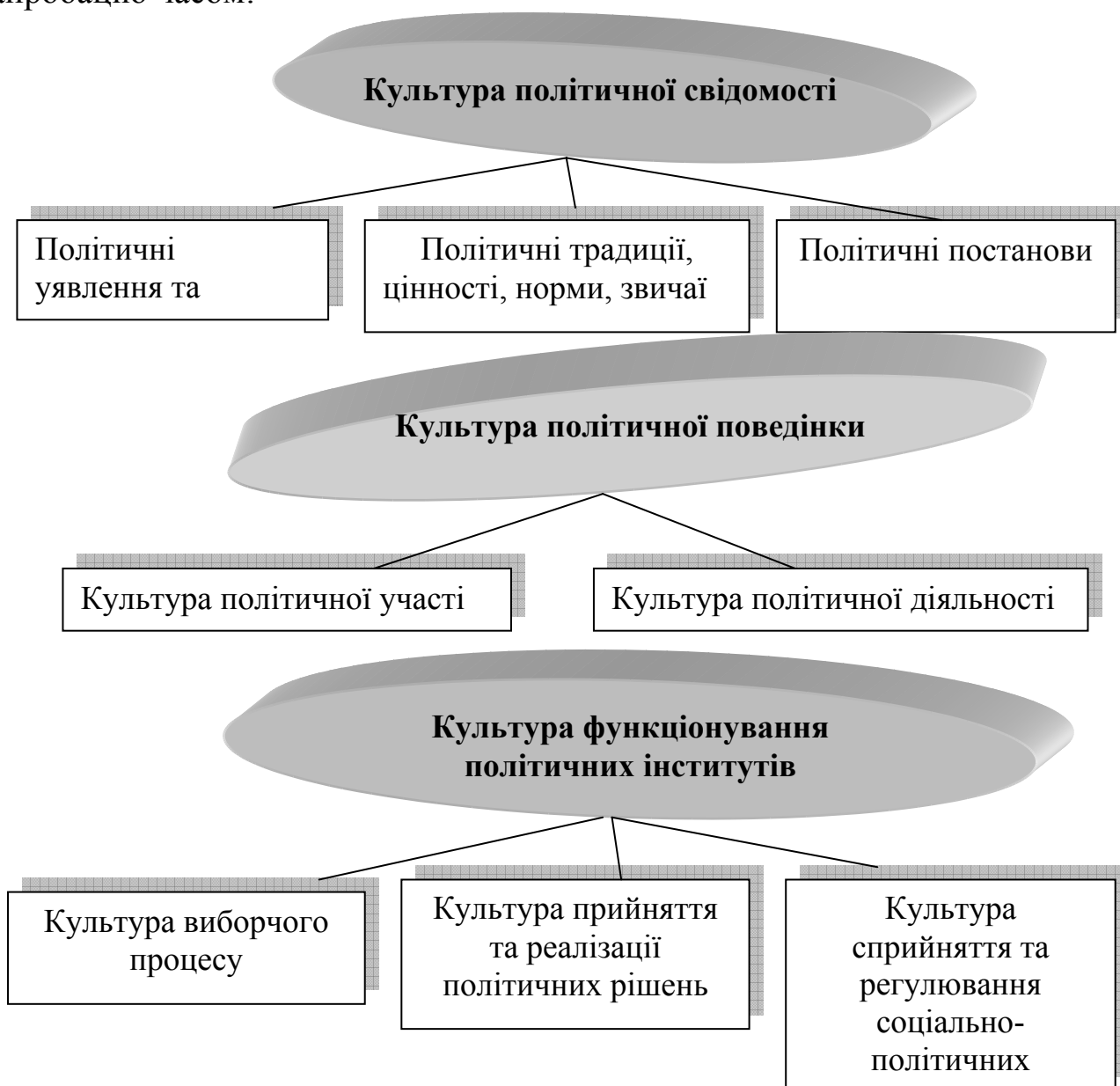


Рис. 12.6. Структура політичної культури

ФУНКЦІЇ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ:

вираження й реалізація соціальних інтересів – відтворюються корінні інтереси соціальних спільностей, які стосуються влади в суспільстві. Усвідомлення цих інтересів зумовлює відповідну політичну поведінку соціальних спільностей та окремих їх представників;

пізнавальна – узагальнює культурно-політичний досвід діяльності особистості, різноманітних груп, партій тощо в політичному процесі;

виховна – спрямована на виховання певних типів поведінки в процесі політичних дій, на формування й розвиток індивіда як суб'єкта політичних відносин. Відбувається це на основі тих політичних цінностей і норм поведінки, які переважають у суспільстві в цілому або відповідають інтересам і цілям тих чи інших соціальних спільностей;

комунікативна – знаходження порозуміння та консенсусу громадян різних політичних поглядів та переконань. Виступає засобом ідейно-політичного і правового зв'язку громадян з політичними інститутами та між собою. Ця функція забезпечує взаємодію всіх учасників політичного процесу на базі використання загальноприйнятих термінів, символів, стереотипів мислення й поведінки;

інтегративна – спрямована на об'єднання громадян з однаковими політичними уподобаннями в контексті способів розв'язання складних політичних ситуацій, які існують у суспільстві;

регулятивна – регулює певним чином поведінку громадян в процесі політичних дій, визначаючи її певні межі;

нормативно-ціннісна – реалізується за допомогою формування і закріплення в суспільній свідомості необхідних політичних цінностей, установок, цілей, мотивів і норм поведінки. Вони втілюються в нормативних політичних рішеннях держави і надають можливість ефективно регулювати відносини в межах політичної системи з боку як держави, так і громадянського суспільства

соціалізаційна – сприяє кращому розумінню сутності суспільно-політичних процесів та формує відповідний характер політичної активності та політичної участі;

захисна – визначає межі впевненості особистості у своїх переконаннях та політичних діях, пов'язаних із політичною участю в процесах, що відбуваються ;

прогностична – дає можливість спрогнозувати поведінку громадян, які сповідують той чи інший тип політичної культури. Реалізація цієї функції потребує постійного вивчення і врахування в діяльності всіх владних структур стану політичної свідомості різних соціальних спільностей, притаманних їм інтересів і прагнень.

СПЕЦИФІКА ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ В УМОВАХ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ:

- фрагментарність, вибірковість (“друзям – все, ворогам – закон”);
- наявність залишків пострадянського синдрому (“від мене нічого не залежить”, “за нас все вирішать”);

- домінування протестних настроїв до будь-якого центру реальної влади (“усі вони однакові”, “влада – погана”);
- конфліктність;
- регіональна роз’єднаність, нетолерантність (звідси взаємні образи на кшталт “москалів” та “бандерівців”);
- низький рівень теоретико-політичних знань, значна наявність елементів правового нігілізму;
- маніхейство (звичка все поділяти на чорне й біле) і водночас непримиренність до будь-яких нетрадиційних поглядів;
- низька компетентність в управлінні справами суспільства та держави;
- нерозвиненість громадянських позицій.

Тема 13. Політична соціалізація

Процес політичної соціалізації характеризується протистоянням двох основних тенденцій: з одного боку – зростанням суспільної потреби у розвитку політичної свідомості особи, а з іншого – відчуженням людини від державного життя та від прийняття політичних рішень. Такі тенденції спостерігаються, зазвичай, на перехідних етапах розвитку суспільства. У цьому аспекті роль школи, вчителя є визначальною, адже ранні етапи політичної соціалізації придатні для переорієнтації особи, бо її політичні знання та погляди ще не повністю трансформувалися у переконання. Як стверджують дослідники, саме дитячі та юнацькі роки є найважливішими як для соціалізації загалом, так і для політичної соціалізації, а прогалини у соціальному та політичному розвитку загрозливі для майбутнього. Тому роль педагога у політичній соціалізації особистості є надзвичайно відповідальною та вимагає тактовності й наполегливості.

12.1. Поняття та основні характеристики політичної соціалізації

ПОЛІТИЧНА СОЦІАЛІЗАЦІЯ – процес засвоєння індивідом упродовж життя політичних знань, норм і цінностей суспільства, до якого він належить.

Вперше цей термін застосували у XIX ст. американський соціолог Ф. Гіддінс і французький соціопсихолог Г. Тард.

Політична соціалізація передбачає комплекс заходів, які готують людину до життя у сфері політики, визначають її політичну поведінку, впливають на уподобання та рішення.

Високий рівень політичної соціалізації громадян є передумовою високого рівня розвитку суспільних відносин та їх стабільності.

КОНЦЕПЦІЇ ПОЛІТИЧНОЇ СОЦІАЛІЗАЦІЇ

Умовна назва	Зміст
ЕЛІТАРИСТСЬКА	Громадянин повинен довірити політичній еліті керування суспільством. Еліта повинна довести свою компетентність у керуванні. Д. Белл, У. Мурр.
КОНЦЕПЦІЯ ІНТЕРЕСУ	Громадянське суспільство – це сума індивідів, інтересам яких протистоїть держава; треба охороняти індивіда від влади держави і її інститутів.
КОНЦЕПЦІЯ РОЛЬОВОГО ТРЕНІНГУ	Сприйняття політичного процесу як гри, в якій учасники дотримуються певних правил, завдяки яким добре засвоїли свою роль шляхом тренувань та добре застосовують свою роль у тренуванні. С. Верба, С. Ліпсет, С. Ханкінтон.
КОНЦЕПЦІЯ ПІДКОРЕННЯ	Вимога перейти від рівності можливостей до рівності результатів як засада підкорення людини існуючим нормам і правилам. І. Репсе.
КОНЦЕПЦІЯ ПОЛІТИЧНОЇ ПІДТРИМКИ	Добровільне прийняття людьми цілей політичної системи, реальність вимог громадян до влади, їх лояльність. Д. Істон, Д. Деніс, Ф. Грінс-гайн.

МЕТА:

– прищеплення новим членам суспільства основних елементів політичної культури і свідомості;

– створення сприятливих умов для накопичення членами суспільства політичного досвіду, що його потребує політична діяльність і творчість усіх бажаючих;

– якісне перетворення відповідних елементів політичної культури – необхідної умови суспільних змін.

УМОВИ:

- характер соціальної стратифікації суспільства;
- система освіти та виховання;
- національно-етнічні особливості;
- релігійні вірування.

ВНУТРІШНІ ЧИННИКИ:

Біопсихологічні характеристики особи (темперамент, інтелект, воля).

Рівень політичного розвитку та соціальний досвід. Чим багатшим є соціальний досвід, тим складніше відбувається політична переорієнтація особи в новій соціально-політичній ситуації.

Соціальний статус особи. Якщо він залишається тривалий час незмінним, то це призводить до закріплення політичної свідомості людини. Якщо ж політичні орієнтації суперечать соціальному статусу, то можливе або зміцнення політичної свідомості, або ж радикальна політична переорієнтація.

ЗОВНІШНІ ЧИННИКИ:

стихійні чинники – війни, революції, політичні та економічні кризи;

політичні чинники – характер і тип державного ладу, політичний режим, політичні інститути, партії, організації, рухи;

неполітичні чинники – сім'я, формальні й неформальні групи, навчальні заклади, виробничі колективи, культура, засоби масової інформації, національні традиції.

ОЗНАКИ:

1. Процес політичної соціалізації триває неперервно впродовж усього життя індивіда, має історичний характер, що визначається специфікою цивілізаційного розвитку, розміщенням соціальних і політичних сил, особливостями політичної системи, а також своєрідністю сприймання всіх цих чинників кожним індивідом.

2. Політична соціалізація, скерована державними органами і партіями, має певну класову, політичну, моральну, естетичну та етичну спрямованість, покликана формувати “політичну людину” з певними громадянськими якостями.


3. Процес політичної соціалізації є накопиченням соціально-політичного досвіду відбувається постійне видозмінювання або закріплення відповідних позицій у діяльності людини.

ФОРМИ – може набувати форми відвертого або прихованого передавання досвіду:

відверта форма – містить безпосереднє передавання інформації, почуттів або цінностей. Наприклад, вивчення суспільних дисциплін;


прихована форма – це передавання неполітичних настанов, які впливають на політичні відносини, на винесення політичних рішень, поведінку.

ФУНКЦІЇ ПОЛІТИЧНОЇ СОЦІАЛІЗАЦІЇ:




Інформаційна функція

Процес політичної соціалізації не можливий без інформації, без передавання знань про владу й політику, форми і способи участі в управлінні суспільством, у вирішенні політичних питань; без знань і певного досвіду індивіда про його політичне виправдану поведінку через участь у виборах, референдумах, суспільних акціях, політичних партіях, громадських організаціях та ін.



Ціннісно-орієнтована функція

У процесі її реалізації людина залучається до системи історично сформованих у даному суспільстві політичних відносин, цінностей та орієнтацій, у неї виробляються певний апарат політичного мислення, власна система ціннісних орієнтацій



Установчо-нормативна функція

Охоплює процес, спрямований на вироблення в особи певних настанов на сприйняття і споживання політичної інформації, певного ставлення до політичних подій і явищ, до дій інших осіб у сфері політики; на вибір свого стилю, поведінки в політичних відносинах.

Рис. 13.1. Функції політичної соціалізації

ТИПИ ПОЛІТИЧНОЇ СОЦІАЛІЗАЦІЇ. Залежно від характеру взаємодії політичної системи та особи виділяють такі типи політичної соціалізації:

Гармонійний тип передбачає певну культурну однорідність, усталені демократичні традиції і громадянське суспільство, здатне забезпечити відносно рівноправний діалог індивіда та влади.

Плюралістичний тип забезпечує опосередковану взаємодію індивіда та влади через різноманітні субкультури. Об'єднавчим політико-культурним кодом тут виступають цінності ліберальної цивілізації – свобода, приватна власність, індивідуалізм, права людини, плюралізм, демократія.

Конфліктний тип проявляє політичне насильство через релігійну, етнічну, ментальну, культурну багатоманітність, низький рівень життя та практичну відсутність базового політико-культурного коду.

Гегемоністський тип вводить людину у політику через визнання цінностей певної групи, класу, етносу, релігії, політичної ідеології. Класичним зразком тут є закриті тоталітарні та авторитарні політичні системи.

ТИПИ ОСОБИСТОСТІ ПО ВІДНОШЕННЮ ДО ПОЛІТИКИ – активісти, компетентні спостерігачі, компетентні критики, пасивні громадяни, аполітичні й відчужені (класифікація польського політолога Єжи Вятра)

1. Активісти

Особи, позиція яких стосовно політики і влади як центральної категорії політики є активною. Вони не обов'язково схвалюють чи підтримують існуючу владу в даний момент. Впевнені в тому, що влада є важливою цінністю, благом, а самі активно прагнуть до неї – для себе і для групи, членами якої вони є.

2. Компетентні спостерігачі

Тип людей, які цікавляться політикою, розуміють її значення, але не бажають брати в ній участі. Такий тип людей часто зустрічається серед учених, письменників.

3. Компетентні критики

Їхнє ставлення до здійснення влади чи загалом до політики є категорично негативним; інтерес до політики тісно пов'язаний саме з відразою до політичної діяльності. Вони інформовані про неї саме завдяки своїй негативній позиції.

4. Пасивні громадяни

До влади ставляться негативно або нейтрально і не цікавляться політичними справами, хоча іноді про них добре інформовані, їхня інформованість може ґрунтуватися на тому, що як громадяни вони вважають своїм обов'язком бути обізнаними щодо політичного життя. По суті, це аполітичні громадяни країни, хоч і не відчужені.

5. Аполітичні й відчужені

Тип людей, які категорично не беруть участі в політиці, не цікавляться політикою і мало про неї знають. Вони живуть наче за межами політичної системи.

13.2. Етапи та стадії політичної соціалізації

Етапність процесу політичної соціалізації особи визначається багатьма чинниками, до яких належать:

- вікові зміни;
- належність особи до певної соціальної групи;
- засвоєння відповідних соціальних і політичних ролей;
- особистий досвід участі у політичній діяльності.

З огляду на вікові зміни, виокремлюють такі етапи розвитку особи:

1-й – політична соціалізація **в родині**. Починається вже у віці 3-4 років, коли завдяки батькам, засобам масової інформації, найближчому оточенню дитина набуває перших знань про політику. На цьому етапі діти одержують різні уявлення про правильну або неправильну поведінку, вчинки. Під впливом настроїв і поглядів, що панують у сім'ї, часто “закладаються” політичні норми й цінності на все життя, які відзначаються неабиякою стійкістю.

2-й – політична соціалізація **в школі**. Відбувається не лише кількісне накопичення знань про політику, а насамперед формується ставлення до неї. Це відбувається значною мірою під впливом учителів, засобів масової інформації, а також стихійних чинників. За цей час дитина вивчає основні, загально визнані в суспільстві цінності й погляди, набуває початкового досвіду соціальної практики, особливо через участь у діяльності дитячих організацій. Результати соціологічних досліджень свідчать, що найактивніше політичний світ дитини формується десь у 11-13 років.

3-й – політична соціалізація **в суспільстві** – додаються нові механізми трансляції політичних цінностей, зокрема неформальних (молодіжні групи, молодіжна субкультура загалом). Саме на цій стадії формується власне політичне “я”. У 16-річному віці люди одержують паспорт, а з 18 – юридичне право на участь у політичній діяльності. Водночас вони здобувають ґрунтовні знання в суспільній сфері завдяки навчанню й роботі. Політична активність проявляється аж у ранній дорослості, а участь у голосуванні та ідентифікація з певними політичними партіями активізується у 20-30 років, після чого йде тенденція або до підвищення, або до зниження.

4-й – політична соціалізація **у дорослому житті** – триває аж до досягнення людьми зрілого віку (40-60 років). На їхню політичну поведінку значною мірою впливають життєвий досвід, наявність дорослих дітей, сталість поглядів. Проте і в цей період люди вдосконалюються в політиці, краще й глибше оцінюють суспільно-

політичні події, завдяки чому можуть вносити корективи у свої політичні погляди й поведінку

Торкаючись етапів соціалізації, виділяють її *первинну* та *вторинну* стадії.

1. ПЕРВИННА СОЦІАЛІЗАЦІЯ – починається з раннього дитинства, закладає фундамент подальшої політичної соціалізації і є найважливішою з огляду на два принципи:

– *принцип первинності*, оскільки перше завжди засвоюється краще;

– *принцип структуризації*, бо засвоєне першим надалі структурує процес засвоєння.

Політична соціалізація здійснюється через вплив на індивіда конкретних осіб або ж соціальних інститутів, які називаються **агентами**.

Основними агентами стадії первинної соціалізації є:

БАТЬКИ. Спочатку саме батьки є головними агентами соціалізації, виступаючи для дитини першим уособленням влади. Їх система заохочення та покарання – це уявлення про систему контролю і санкції. Від батьків діти дізнаються про партійну приналежність, вибори, політичних лідерів. Так, за статистикою, більше половини американської молоді голосує за ті ж партії, що й батьки. Є також непрямий вплив сім'ї – це модель сімейних відносин, авторитарність батьків і свобода дитини, що формує установки на участь у політиці.

ШКОЛА, ВЧИТЕЛІ. Із системою влади дітей знайомить сама організація навчального процесу, яка привчає до соціального порядку, дисципліни та відповідальності. Наприклад, почерговість уроків та перерв. Навчальна програма передбачає знайомство з історією та традиціями держави, державною символікою, національними героями тощо, забезпечує патріотичне виховання. Ряд шкільних навчальних курсів гуманітарного циклу, таких як історія, література, право, суспільствознавство, забезпечують пряму політичну соціалізацію, оскільки містять політичний (ідеологічний) зміст.

НАЙБЛИЖЧЕ ОТОЧЕННЯ. Це можуть бути друзі, однолітки, сусіди, які часто є носіями протилежних цінностей та поглядів на політичні відносини. Механізм політичного впливу оточення базується на залученні до норм групової поведінки, спонуканні до захисту власної точки зору і т.ін.

Первинну соціалізацію називають ще *допарципаторним етапом*, виділяючи в якості її ключової риси неможливість особистої участі в

політичному процесі. В середині цієї стадії виокремлюються кілька під стадій, а саме:

“політизація” (перші 5 років життя дитини) – формується усвідомлення політичної влади як більш важливої, ніж влада батьків;

“персоналізація” – політична влада асоціюється у свідомості дитини як через фігури значних політичних лідерів (президент, прем’єр-міністр, лідери політичних партій), так і через осіб, що уособлюють владу у звичайному житті (директор школи, спортивний тренер тощо);

“ідеалізація” – утворення на основі уже сформованих асоціацій більш стійкого емоційного ставлення до політичної системи;

“інституалізація” – перехід від персоніфікованого уявлення про владу до інституціонального, тобто до сприйняття влади через безособові інститути (державні структури, партії), що свідчить про ускладнення політичних уявлень особи та її перехід до самостійного ведення політики.

Особливістю первинної соціалізації є та, що людина змушена адаптуватися до політичної системи та норм політичної культури, ще не розуміючи їх сутності та значення. Відтак на цій стадії соціалізація відбувається передусім на емоційному рівні.

2. ВТОРИННА (ПРОДОВЖЕНА) СОЦІАЛІЗАЦІЯ – це формування власного ставлення до політичної системи, коли людина безпосередньо включена у політичне життя, взаємодіючи з певними політичними структурами: партіями, органами влади, політиками тощо.

Вторинну соціалізацію називають іще *парципаторним* етапом, під яким розуміють кілька циклів життя людини:

- оволодіння фахом,
- строкова служба в армії,
- трудова діяльність,
- створення сім’ї.

Саме на етапі вторинної соціалізації можлива так звана **ресоціалізація**, що полягає у здатності відмовлятися від попередніх політичних цінностей та приймати нові, здійснюючи вибір завдяки накопиченим знанням та досвіду, а також під впливом соціально-економічного статусу людини, приналежності до певної професійної, етнічної, конфесійної групи.

На стадії вторинної соціалізації значно збільшується кількість її *агентів*. Йдеться про *політичні партії, рухи, громадські організації, церкву, коло ділового спілкування*.

Серед дієвих агентів вторинної соціалізації виділяють також засоби масової інформації (газети, журнали, телебачення, радіо, інтернет), що надають людині левову частку інформації про політичні події. При цьому найдієвішим є телебачення, яке, порівняно з іншими, є найбільш доступним засобом донесення інформації, не вимагаючи при цьому ані особливих інтелектуальних зусиль, ані відповідного освітнього рівня. Вплив на споживача інформації посилюється за рахунок поєднання зорового та слухового факторів сприйняття, використання ефекту популярності диктора, музику, відеоряд (як відомо, візуальна інформація засвоюється значно краще). Разом з тим, неупорядкована подача інформації часто заважає створити у свідомості чітку картину, руйнуючи раціональне мислення. До того ж телебачення є дієвим засобом маніпуляції політичною свідомістю. Відомо, що імідж політика на 70% формується саме через телебачення.

Деякі дослідники виділяють ще *третій етап політичної соціалізації* – *постпарципаторний*. Найчастіше його початок пов'язують із пенсійним віком та характеризують значним послабленням політичної соціалізації. Адже у цьому віці в житті людини, зазвичай, не відбувається ніяких надзвичайних подій, а тому вона не змінює своїх усталених політичних поглядів.

Виділяють кілька **рівнів** взаємодії людини та політичної системи, на яких функціонує політична соціалізація:

Перший рівень – соціальний. Це вплив на особу загальних проблем розвитку суспільства (економічних, політичних, національних, екологічних, морально-етичних та ін.).

Другий рівень – соціально-психологічний – це передача особі політичних цілей та цінностей засобами впливу, навіювання, через ідентифікацію особистості з певним політичним цілим, через політичне навчання чи наслідування.

Третій рівень – внутрішньо особистісний – характеризується впливом особистих потреб, ціннісних орієнтацій, настанов, які здійснюють вплив на політичну свідомість та політичну поведінку особи.

Політична соціалізація особистості є *двостороннім* процесом, де людина виступає одночасно і об'єктом, і суб'єктом влади, політичної діяльності та політичних відносин. Тобто особистість у процесі політичної соціалізації не лише пристосовується до дійсності, а й вносить у неї зміни відповідно до власних інтересів, цінностей та установок. Політична система оновлюється через залучення громадян

до участі в діяльності організацій. Таким чином, відбувається нагромадження політичних цінностей та цілей, а також створюються необхідні умови для збереження спадкоємності поколінь у політиці. Також організується структура самої особи, формуючи політичну свідомість та політичну поведінку.

13.3. Школа та її роль у процесі політичної соціалізації сучасної української молоді

Трансформація суспільних цінностей та моральних орієнтирів у сучасному українському суспільстві викликає нові форми взаємовідносин людини з політичною сферою і призводить до значних змін у становленні політичної культури особистості, і молоді зокрема. Сьогодні в молодіжному середовищі спостерігається переоцінка суспільних та культурних цінностей попередніх поколінь, що актуалізує необхідність створення нових моделей політичної поведінки та висуває підвищені вимоги до молоді людини як до суб'єкта соціально-політичного життя. Особливого значення набуває проблема формування політичної позиції молоді в умовах багатопартійності та політичного плюралізму, адже в молодому віці формується когнітивне, емоційне та оціночне ставлення до політичного життя суспільства, а також усвідомлення змістовних аспектів політичної діяльності, функціонування соціальних та політичних інститутів зі спробою визначення власної позиції стосовно них. До того ж спостерігається спрощене уявлення громадян про політичне виховання, політичну соціалізацію як однобічно зорієнтовані процеси, де молодь виступає в ролі пасивного об'єкта, а не в якості активної сили, спроможної не тільки відтворювати суспільно-політичні відносини, а й виявляти політичну активність та інновації.

Молодь і студенти завжди виступали силою, яка не тільки мріє про позитивні зрушення, але й своєю практичною участю здатна наблизити її у параметрах, визначених конкретною ситуацією, обставинами місця і часу. Досить згадати події української революції 1917–1920 рр., щоб пересвідчитись в активній політичній позиції і діяльності студентів – героїв Крут – захисників молоді української державності. Не менш показовими є буремні роки політичного протистояння молоді і студентів у Франції 60-х років минулого сторіччя. Саме студенти

виступили в якості тієї політичної сили, яка збуджувала маси, здійснювала практичні політичні акції, згуртовувала і вела за собою інші верстви населення. Практичним повторенням французької ситуації стали кількомісячне голодування і виступи українських студентів проти українського уряду, очолюваного у свій час В. Масолом, проти Верховної Ради України, що працювала в той час під керівництвом Л. Кравчука. Вагомим було слово українського студентства і в часи “Помаранчевої революції”. Щоправда, серед молоді і студентів зустрічаються непоодинокі явища не тільки байдужого ставлення до можливих політичних змін, але й прямого пристосовництва до ситуації, “політичної активності на спродаж”, “перекупленого переходу” від однієї політичної сили до іншої. Усе це актуалізує дослідження природи, сутності, форм та ролі політичної активності студентської молоді в умовах сучасного розвитку України.

Необхідність політичної соціалізації підростаючого покоління в контексті суспільних інтересів сьогодні неможливо заперечити. Для забезпечення стабільності розвитку держави та її політичної системи молоде покоління має пройти соціалізацію на основі базових соціальних і політичних пріоритетів, норм і цінностей демократичного суспільства і держави. Інструментом соціалізації, здатним виконати замовлення суспільства у необхідному масштабі та ракурсі, може бути, в силу своєї специфіки і характеру своїх функцій, перш за все школа.

ШКОЛА – найважливіший інститут політичної соціалізації, що обумовлено її місцем в державній структурі, а також можливістю поєднання максимальної кількості чинників спрямованого, латентного (прихованого) і стихійного впливу на формування політичної свідомості і політичних пріоритетів молоді.

РОЛЬ школи у процесі політичної соціалізації – формування умов для засвоєння підростаючим поколінням базових політичних норм і установок політичної поведінки в суспільстві задля забезпечення стабільності політичної системи та її відтворення.

МЕТА процесу політичної соціалізації в школі – не тільки засвоєння учнями політичних норм і цінностей суспільства, але й формування активних громадян, здатних виконувати певні функції у політичній системі (виборчі, громадські і т.ін.). Тим самим школа,

формуючи політичну свідомість, справляє безпосередній вплив на політичну систему суспільства.

Формування моделі політичної соціалізації в школі прямо залежить передусім від сутності політичного режиму та характеру політичної культури у конкретній країні.

Так, для радянської школи була характерною жорстка цілеспрямованість процесу політичної соціалізації, соціально-ідеологічна обумовленість, системна маніпулятивність. Легітимність влади у радянській країні забезпечувалася виробленням в учнів за допомоги усіх наявних методів й інструментів уявлень про неї як про єдино справедливою й таку, що відповідає інтересам трудящих.

Наприкінці 80-х – початку 90-х років минулого століття попередню систему було зруйновано без заміщення новим наповненням, що призвело до практично повної втрати школою функцій політичної соціалізації.

Із здобуття державної незалежності України політична соціалізація молоді почала набувати принципово нового змісту. Динамічному розвитку процесів політичної соціалізації в сучасній українській школі сприяє повернення інтересу держави до проблем громадянського й національно-патріотичного виховання молоді. Складовими цього процесу є:

1. **Підготовка до суспільного життя.** Йдеться про формування та засвоювання навичок демократичної культури, виконання громадянських обов'язків, взяття відповідальності за себе, родину, суспільство.

2. **Оволодіння загальнолюдською і національною культурою.** Мається на увазі опанування таких соціальних навичок, як моральне ставлення до людей, терпимість щодо соціальних, національних, етнічних, релігійних, статевих розбіжностей, шанування прав та свобод людини, навичок співробітництва, позитивного розв'язання конфліктів, підтримки загальної безпеки.

3. **Соціально-політична адаптація,** розвиток навичок політичного спілкування, культури політичних комунікацій, самопізнання, самооцінки, самовизначення; адекватної оцінки світу політичного, політичної ситуації, власної політичної позиції, політичної участі.

4. **Соціально-професійна орієнтація** як усвідомлений вибір життєвих стратегій, реалізація прав і рівність можливостей шляхом самовиховання, самовизначення, самооцінки інтересів, здібностей,

схильностей, мотивації майбутнього соціального і професійного розвитку.

Модель політичної соціалізації в школі включає широкий арсенал методів, що дозволяють соціалізувати дітей через механізми орієнтації, ідентифікації, комунікації, засвоєння ролей і стереотипів поведінки, контроль тощо.

МЕТОДИ:

- вивчення соціально-політичних дисциплін;
- проведення свят і конкурсів політичного спрямування;
- вибори органів шкільного самоврядування (шкільні парламенти, учнівські президенти і т.ін.);
- організація військово-спортивних ігор;
- проведення політінформації.

ІНСТРУМЕНТИ:

- шкільні підручники, передусім з історії, основ права, суспільствознавства;
- засоби пропаганди державної символіки;
- дитячі громадські організації;
- історико-патріотичні клуби, гуртки.

Особливість процесу політичної соціалізації в сучасній Україні полягає у розбалансованості та неузгодженості його чинників, а також у нестійкості й розмитості політичних орієнтацій громадян, передусім молоді. Нині процес політичної соціалізації молоді в нашій країні є *багатовекторним*. Велика частина молодих людей сповідує політичний нігілізм, аполітизм, розчарування, що спричинене складною ситуацією зміни соціальної структури суспільства та руйнуванням усталених традицій. Відтак в ієрархії пріоритетів української молоді політика перебуває на останньому місці, після сім'ї, друзів, роботи, хобі, власного бізнесу, розваг, релігії. Сучасна молода людина не завжди спроможна осмислити той величезний масив інформації, який отримує.

Перспектива залучення до української політики представників нового покоління, що виросло у період незалежності та демократії, є гранично актуальною для суспільства. Це тим більше важливо тому, що сьогодні, в епоху глобалізації, трансформаційні процеси, які відбуваються всередині країни, співвідносяться із загальносвітовими напрямками й тенденціями розвитку постіндустріального

інформаційного суспільства. А це, в свою чергу, передбачає бурхливий розвиток інформаційних технологій, зокрема соціальних, за допомогою яких стає можливим моделювання політичної поведінки молодих громадян.

Одним із важливих факторів політичної соціалізації сучасної молоді є **Інтернет**, що має і позитивний потенціал, і можливі ускладнення в духовному розвитку та політичній соціалізації особистості. Останнім часом світова та вітчизняна практика виборчих кампаній довела величезні можливості використання Інтернету як фактора залучення молоді до політичного життя, зокрема, до політичних виборів, масштабних політичних перформенсів, акцій громадянської непокори та ін. Попри майже безмежні можливості Інтернет-мережі та її поліфункціональність, серед головних функцій виділяють функції, що мають “соціалізаційне” призначення:

- загальна доступність та відкритість інформаційних контактів, їх зворотній зв’язок,
- створення особливих форм комунікативної активності у специфічному середовищі без територіальних, ієрархічних та часових меж,
- здатність недефективного впливу на глобальні інфраструктури, зокрема на політику.

Це дало поштовх політичним менеджерам до використання мережі з метою формування політичних цінностей, установок користувачів та населення в цілому. Як і інші медіа, Інтернет спонукає людей до переосмислення індивідуального та колективного досвіду, провокує нові потреби та очікування, змінює структуру інтересів та цінності, впливає на соціальне розшарування суспільства. Політичні сайти та форуми, можливість зустрічатися з політиками та висловлювати свої ідеї в чатах, у режимі он-лайн, участь у віртуальних політичних дискусіях, – усе це є якісно новою формою політичної активності – **віртуальною політичною активністю**. Природно, що такий вплив не може бути лише позитивним: неперевірена інформація сумнівної якості; анонімна, неконтрольована інформація створює можливості для маніпулювання. При цьому часто активність залишається теж віртуальною, ніби витісняючи справжню, викликаючи «лінивість» у реальних діях. Не випадково ряд розвинених демократичних країн навіть запровадило голосування в режимі он-лайн.

Важливим чинником залучення молоді до участі в суспільних процесах є функціонування громадських молодіжних організацій, які

реалізують внутрішню готовність до політичної активності. Тому для підвищення рівня політичної активності молоді держава має створити дієву демократичну інфраструктуру, систему демократичної політичної освіти, пропаганди національної та соціальної толерантності, утвердження свободи як абсолютної цінності. На особливу увагу заслуговує політичне виховання населення. Реалізація завдань політичного виховання передбачає:

– оновлення змісту, форм і методів вивчення соціально-гуманітарних дисциплін на основі перепідготовки викладачів;

– запровадження широкої політичної освіти населення, вивчення норм поведінки, культури відносин, правового статусу особи;

– створення державної системи політичної освіти, що розпочинається із загальноосвітньої школи, з ефективним використанням потенціалу політичної науки.

Необхідність формування в Україні політично свідомого суспільства вимагає засвоєння з раннього віку знань про політичну символіку держави, про історію країни з найдавніших часів, про принципи державного устрою. Усе це має сприяти формуванню у молодого покоління патріотизму, політичної толерантності та критичного ставлення до будь-яких форм політичної пропаганди.

Для ефективної взаємодії держави та молоді у державотворчому процесі необхідно усвідомити, що держава має визначати молодь активним суб'єктом процесу, а не лише об'єктом ідеологічного та виховного впливу. Тому держава повинна сприяти розкриттю, реалізації різноманітних інтересів, запитів і потреб молоді, проте не у вигляді надання пільг, а, перш за все, шляхом підтримки й розвитку ініціативи, діяльності самої молоді, її організацій, об'єднань як у власних, так і суспільних інтересах.

Тема 14. Політичні еліти та політичне лідерство

Терміном “еліта” позначають провідні верстви у суспільстві, які здійснюють керівництво у певних сферах суспільного життя. Залежно від того, які функції виконує еліта в суспільстві, її поділяють на економічну, духовно-інтелектуальну, політичну. Політична еліта – це організаційна група, яка здійснює владу в суспільстві і бере участь безпосередньо чи опосередковано у прийнятті та організації виконання політичних рішень. На основі позиційного підходу до політичної еліти сюди включають осіб, які займають посади, що передбачають

прийняття рішень загальнодержавного значення, а саме Президент і його найближче оточення, депутати Верховної Ради, члени уряду та інші.

14.1. Сутність, ознаки та функції політичної еліти

ПОЛІТИЧНА ЕЛІТА (франц. *elite* – краще, відібране, вибране) – самостійна, вища, відносно привілейована група людей, наділена особливими психологічними, соціальними і політичними якостями, яка бере безпосередню участь у затвердженні і здійсненні рішень, пов’язаних з використанням державної влади або впливом на неї.

ЗНАЧЕННЯ ПОЛІТИЧНОЇ ЕЛІТИ – відіграє надзвичайно важливу роль у досягненні політичного успіху і соціально позитивної спрямованості політичних процесів. Зумовлено це тим, що вона уособлює найважливіші риси політики: владу, авторитет, вплив, керівництво, представництво і відображення суспільно-політичних інтересів.

З точки зору суспільного управління, будь-яке суспільство може бути поділене на два основні стани: *більшість, якою керують, і меншість, що керує*. Відносини між ними є стрижнем усієї політичної історії. В цілому до характерних рис політичної еліти слід віднести наступні:

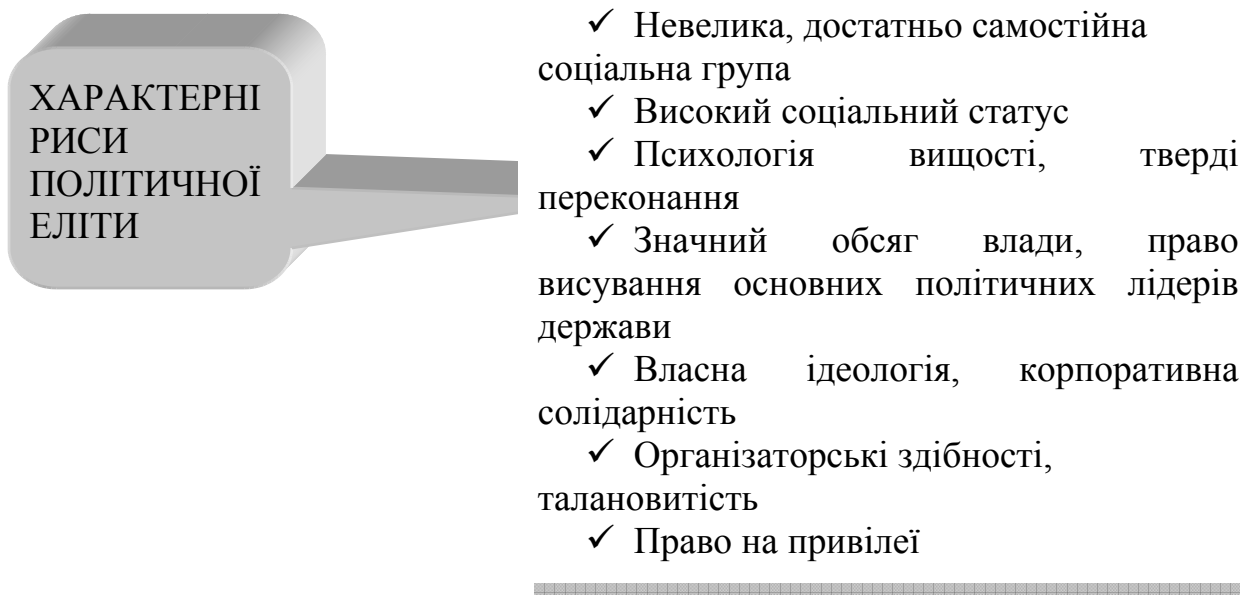


Рис. 14.1. Характерні риси політичної еліти

ОСНОВНІ КОНЦЕПЦІЇ ЕЛІТ відображають певні аспекти політичної діяльності, орієнтуються на конкретні історичні періоди та країни. Однак, попри ці розбіжності, найважливіші риси й аспекти суспільно-політичного змісту даного феномену дають змогу в найзагальнішому зрозуміти сутність політичної еліти.

Основні концепції еліти	
Платон	Пояснював необхідність і природність існування еліти з огляду на своє вчення про душу, яка начебто складається з трьох частин: розумової, вольової (афективної) та чуттєвої. Вирізняв три своєрідні соціальні групи: правителів-філософів, воїнів-охоронців і простих громадян, що становлять керовану більшість.
Ж. Боден	Еліта – творча меншість суспільства
М. Вебер	Еліта – особистості, наділені харизмою
В. Парето	Еліта – люди, що досягли найбільших висот у тій або іншій сфері діяльності.
Г. Моска	Еліта – найактивніші в політичному відношенні люди, орієнтовані на владу
Х. Ортега-і-Гассет	Еліта – особи, що інтелектуально чи морально стоять над масою і володіють найвищим почуттям відповідальності
Г. Лассуел	Еліта – особи, які отримали матеріальні і нематеріальні цінності в максимальному розмірі
В. Липинський	Концепція “національної аристократії” В. Липинського полягає в тому, що ані етнографічна маса людей як така, ані мова і окрема територія автоматично не творить нації. Щоб сформувалася нація, потрібна активна група людей, здатна лідирувати в розвитку та пропагуванні сутнісних для нації політичних, державних, культурних цінностей. Ця, яку В.Липинський називав “національною аристократією” група, і є носієм національної ідеї. Іншими словами, аристократія – це група найкращих людей у певний історичний період. Найкращі вони тому, що організують, структурують, ведуть націю до певної мети, є носіями єдиної ідеї. Для цього національна аристократія повинна мати матеріальну силу і моральний авторитет. Липинський підкреслює необхідність оновлення національної аристократії, оскільки кожному політичному угрупованню потрібні нові ідеї та організатори. Важливим елементом цієї концепції є висновок про те, що чим розвиненіше і складніше матеріальне життя певної нації, тим складніші проблеми повинна розв’язувати національна аристократія.

Основні концепції еліти	
Біологічна	Представники її вмотивовують необхідність поділу суспільства на еліту і масу, спираючись на твердження, що відмінність між ними є генетичною: люди, які належать до еліти, володіють ціннішим, вищим біологічним, а відповідно – фізичним і розумовим потенціалами.
Психологічна (З. Фройд, Е. Фром)	<p>Еліта і маси наділені особливими, лише їм властивими психологічними якостями. Диференціація суспільства на еліту і масу виникла з родового авторитету. Людській масі та окремій людині властива потреба в авторитетові як втіленню батьківської опіки, що існувала в дитинстві. У дорослої людини це існує у сфері підсвідомого та виявляється в потребі підкорятися встановленим владою нормам і правилам. Зовнішні протиріччя – це вияв внутрішніх. І в кожній людині, за З. Фройдом, є два начала – бажання життя (ерос) та бажання смерті (танатос). В еліти переважає перше, а в маси – друге.</p> <p>На думку неофрейдистів (Е. Фром) протиріччя в існуванні еліти й маси зумовлені садистсько-мазохістськими механізмами. Характерні для елітарної орієнтації садистські тенденції означають бажання зробити інших залежними від своєї волі; прагнення використати особу для своїх цілей; потягдо фізичного, морального насилля. Масі властивий мазохізм, який, за Фроммом, є одним із захисних механізмів, що допомагають людині запобігти ізоляції. Вона втікає від свободи, відповідальності за самостійні рішення і підкорятися встановленим владою елітою принципам.</p>
Функціонально-технократична (Дж. Бернхем, А. Фріш)	Існування еліти пояснюється як функція соціальних відносин, забезпечення потреб суспільства в управлінні. Вважається, що формування еліти залежить від функцій, які в певну епоху відіграють головну роль. Згідно з цією концепцією, нині відбувається процес відчуження управління від власності, нова еліта рекрутується з усіх категорій та верств населення, розвиток науки і техніки створює умови для утвердження інтелектуальної еліти. Влада тепер – це доступ до знань та інформації. Так відбувається перехід влади від еліти власників до еліти професіоналів, спеціалістів виробництва.
Ціннісна	Еліта – найцінніший елемент суспільства, наділений високими здібностями в найважливіших для держави сферах діяльності; панівне становище еліти відповідає інтересам усього населення; формування еліти є наслідком природного добору суспільством найцінніших своїх представників; елітарність – закономірний наслідок рівності можливостей, вона не суперечить сучасній представницькій демократії.

Основні концепції еліти	
Демократичного елітизму	Існування політичної еліти розглядається як неминуче явище . Сама еліта характеризується не лише як група, здатна до управління, а й як сила, покликана оберігати суспільство від неконтрольованого натиску й неврівноваженості мас, тобто як захисник демократичних цінностей
Плюралізму, або Множинності (О. Штамер, С. Келлер, Д. Річмен)	Заперечує твердження про те, що еліта – це єдина привелийована, відносно згуртована група. В суспільстві існує значна кількість еліт: політична, адміністративна, економічна, військова, релігійна, наукова тощо, які врівноважують одне одну і таким чином нібито запобігають формуванню єдиної еліти, а отже встановленню тоталітаризму
Ліволіберальна (Ч. Мілс)	Базується на критиці елітарності суспільства з демократичних позицій, структурно-функціональному підході до еліти; визнанні глибоких відмінностей між елітою та масою, складності структури панівної еліти.
Партократична	Йдеться про авангардну партію робітничого класу. Згідно з ленінським вченням про партію нового типу ця партія покликана очолити робітничий клас у його боротьбі за перемогу соціалістичної революції і побудову соціалізму й комунізму. Найважливішою ознакою, що зумовлює керівну роль політичної партії, є те, що вона виступає носієм революційної – комуністичної ідеології. Саме озброєність цією “єдино вірною” ідеологією визначає передові якості членів партії та слугує гарантією успішного керівництва нею суспільством.

ФУНКЦІЇ ПОЛІТИЧНОЇ ЕЛІТИ – є багатоманітними й тісно переплітаються з тими, які виконують політична система суспільства в цілому, її підсистеми та окремі інститути. Головними функціями політичної системи є політичне цілепокладання, владно-політична інтеграція суспільства і регулювання режиму соціально-політичної діяльності. На персоналізованому рівні ці функції виконує політична еліта.



полягає в розробці стратегії і тактики розвитку суспільства, визначенні політичної програми дій. Ця функція повною мірою може бути реалізованою лише на вищому рівні політичної еліти (главою держави, парламентаріями, міністрами) з використанням фахівців і результатів наукових досліджень.



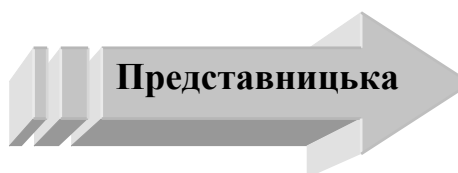
полягає в забезпеченні цілісності і єдності суспільства, стійкості його політичної та економічної систем, уникненні соціально-політичних конфліктів, знаходженні оптимальних варіантів їх розв'язання в разі



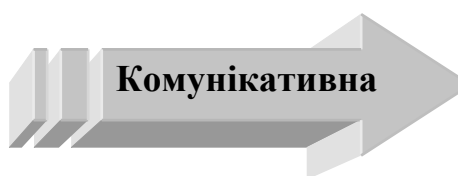
спрямована на регулювання суспільних відносин, розв'язання назрілих суспільних проблем і завдань, здійснює розподіл і перерозподіл матеріальних, фінансових,



полягає в необхідності мобілізації мас для виконання прийнятих рішень і поставлених завдань, практичного здійснення визначеного політичного курсу.



насамперед, соціальних інтересів. На інституціональному рівні ця функція найповніше проявляється в діяльності політичних партій і груп інтересів, а на персоналізованому – в політичному лідерстві.



еліта виступає тією ланкою, яка не тільки забезпечує горизонтальні зв'язки в суспільстві, а й здійснює вертикальну комунікацію між владою і масами.

Рис. 14.2. Функції політичної еліти

14.2. Типологія політичних еліт та механізми їх формування.

ТИПОЛОГІЯ ПОЛІТИЧНИХ ЕЛІТ – політична еліта є внутрішньо диференційована і має складну структуру, яку складають різні типи й види еліт.

Ознака	Тип	Характеристика
За місцем в політичній системі	Правляча	Група осіб, що безпосередньо бере участь у реалізації влади, приймаючи найважливіші політичні рішення.
	Опозиційна (контреліта)	1. Особи, які наділені характерними для еліти якостями, але внаслідок свого соціального статусу чи різних перешкод не мають доступу до управління. 2. Політична опозиція, що прагне послабити владу правлячої еліти і взяти на себе всі або частину її повноважень.
За часом і засобами утвердження панування	Традиційна	Спирається на традиційні цінності: звичаї, традиції, знатність походження, власність на землю, військова доблесть, релігійні заслуги тощо. Відповідно до цих цінностей виокремлюються такі складові політичної еліти, як родова знать, земельна аристократія, воєнна еліта, релігійні ієрархи тощо.
	Сучасна	Базується на сучасних цінностях, до яких належать промисловий (особливо фінансовий) капітал, освіченість, професійні досягнення та ін. До сучасних еліт належать підприємці, освічені політичні лідери, представники науково-технічної інтелігенції, мистецтв тощо, але не всі, а лише ті, хто безпосередньо чи опосередковано займає владні позиції або має можливість істотно впливати на прийняття політичних рішень.
За основою формування	Крові	Формується еліта доіндустріального суспільства.
	Власності	Формується еліта індустріального суспільства.
	Інтелектуальної продуктивності	Формується еліта постіндустріального суспільства.
За обсягом владних повноважень	Вища	Належать ті, хто приймає найбільш значущі для всього суспільства політичні рішення. Це провідні політичні керівники – глава держави, голова парламенту, прем'єр-міністр, голова Верховного суду, а також ті, хто обіймає високі пости в законодавчій, виконавчій та

Ознака	Тип	Характеристика
		судовій гілках влади (безпосереднє оточення глави держави, голови парламенту, прем'єр-міністра, керівники центральних органів виконавчої влади, провідних політичних партій, політичних фракцій у парламенті).
	Середня	Формується з великої кількості виборних посадових осіб. Це члени парламенту, губернатори, мери великих міст, лідери різних політичних партій і провідних груп інтересів тощо. В її середовищі є своя досить значна диференціація. Об'єднує представників середньої політичної еліти хіба що те, що вони є виборними, а не призначуваними особами.
	Адміністративна	Складає вищий прошарок державних службовців (чиновництва), які займають вищі позиції в міністерствах, департаментах, комітетах та інших органах державного управління. На посади вони не обираються, а призначаються.
За способом формування	Закрита	Відтворюються на власній основі. Вони максимально утруднюють проникнення до своїх лав нових членів, застосовуючи жорсткі критерії відбору.
	Відкрита	Відтворюються із залученням до свого складу представників нижчих верств населення, наділених елітарними рисами. Ці еліти оновлюються більш інтенсивно, ніж закриті, вмiло використовують свіжі сили у своїх цілях, гнучко пристосовуються до політичних змін.
За масштабами діяльності	Загальнонаціональна	Керівний склад представників вищої державної влади
	Регіональна	Відіграють особливо важливу роль у федеративних державах, де організація влади в суб'єктах федерації, як правило, повторює організацію влади в державі в цілому. За таких умов політична еліта суб'єктів федерації має таку ж структуру, як і загальнонаціональна еліта. В унітарних державах до регіональних політичних еліт належать керівний склад органів державного управління вищих адміністративно-територіальних одиниць, депутати органів місцевого самоврядування цих одиниць. Окремі еліти формуються в автономних утвореннях.
За стилем правління (В. Парето)	“Левів”	Належать консервативно налаштовані прихильники силових методів правління, які виступають проти радикальних суспільних

Ознака	Тип	Характеристика
		змін. В умовах політичної стабільності переважають керівники-«леви».
	«Лисів»	Належать люди динамічні, майстри обману й політичних комбінацій, прихильники радикальних перетворень у суспільстві, які під час їх здійснення спираються не на силу, а на переконання. Нестабільність політичної системи вимагає правління еліти «лисів». Рівновага в суспільстві дотримується за умови пропорційного притоку до еліти представників обох типів еліт.

ВІДБІР ПОЛІТИЧНИХ ЕЛІТ – виокремлюються дві основних системи відбору політичних еліт: антрепренерська і система гільдій.

Антрепренерська система (від франц. *entrepreneur* – підприємець) відбору еліт характеризується відкритістю, широкими можливостями для представників будь-яких суспільних груп претендувати на керівні посади. Відбір здійснюється на конкурентній основі за невеликої кількості формальних вимог широким колом електорату, яким можуть виступати всі виборці країни.

Система гільдій (від нім. *Gilde* – корпорація, об'єднання). Вона характеризується закритістю, відбором претендентів на більш високі посади головним чином із нижчих прошарків самої еліти, поступовим і повільним просуванням по службі. Відбір здійснюється на основі численних формальних вимог невеликим і відносно закритим колом селекторату, до якого входять, як правило, лише члени вищого керівного органу чи навіть один перший керівник. Головним засобом відбору до еліти в системі гільдій є призначення. Обидві системи відбору еліт у чистому вигляді трапляються рідко. В цілому антрепренерська система переважає в демократичних державах, а система гільдій – за авторитарних і тоталітарних політичних режимів (рис. 8.3).



Рис. 14.3. Відбір політичних еліт

Кожна з цих систем має свої переваги й недоліки:

Антрепренерська система добре пристосована до динамізму сучасного життя, вона більш відкрита для молодих лідерів і сприятлива для нововведень. Водночас із нею пов'язані велика ймовірність ризику в політиці, відносно слабка передбачуваність, схильність лідерів до популізму, надмірного захоплення зовнішнім ефектом, впливом на виборців.

Система гільдій характеризується виваженістю політичних рішень, передбачуваністю політики. Вона забезпечує наступництво в політиці, консенсус її суб'єктів. Однак ця система породжує бюрократизм та масовий конформізм і за відсутності конкурентних механізмів веде до поступової дегенерації еліти, її відриву від суспільства та перетворення у вузьку привілейовану групу.



Рис. 14.4. Основи стабільного існування еліти

У сучасних умовах політична еліта становить невід'ємну, активну і впливову частину соціальної структури суспільства, котра здатна брати на себе провідну, відповідальну, консолідує роль у забезпеченні розвитку і стабільності будь-якої соціальної системи.

Політична еліта в розвиненому західному суспільстві відзначається порівняно з іншими суспільними верствами волею до влади, професійною політичною освітою, досвідом, управлінськими навичками, високим соціальним положенням, багатством. Зростає попит на високі професійні, інтелектуальні й моральні якості політичної еліти. В закритих суспільствах для неї характерними є аморальність і низький рівень управлінської компетентності. Таку еліту називають квазіелітою.

Що стосується України, то на нинішньому етапі її розвитку можна говорити не про еліту, а про так звану “псевдоеліту” – явище, “притаманне тоталітарним і неототалітарним політичним системам”, – якій властива воля до панування, лише незначною мірою підкріплена піклуванням про інтереси суспільства й майбутнє країни.

Політична еліта в Україні впродовж десятирічного терміну державної незалежності складалася в основному з колишньої номенклатури. Якщо на початку державного відродження вона була ідеологічною, тобто здебільшого проповідувала, а не здійснювала економічні реформи, то після других парламентських і президентських виборів прийшла технократична еліта, яка взяла курс на фінансову стабілізацію, конституційну реформу та зміцнення інституту президентської влади.

У суспільстві визріває нова підприємницька, сучасна політична та адміністративна еліта, здатна по-сучасному мислити і діяти. Політичне лідерство в Україні ґрунтується в основному на вождізмі з націонал-романтичним і націонал-бюрократичним нахилом. Цей тип лідерства не передбачає глибоких професійних знань, а також опори на фахову команду однодумців і сучасну політичну партію. Сучасний тип лідера – професійного політика з реформістською орієнтацією – починає формуватися в середовищі нової політичної еліти, не пов’язаної з колишніми номенклатурним середовищем.

14.3. Політичне лідерство: сутність, ключові якості та типи поведінки

ПОЛІТИЧНЕ ЛІДЕРСТВО – (від англ. *Leader* – ведучий, керівник) процес міжособистісної взаємодії, в ході якого авторитетні люди, наділені реальною владою, здійснюють легітимний вплив на все

суспільство, чи певну його частину, котра добровільно віддає їм частину своїх політико-владних повноважень і прав.

Політичне лідерство є вищим рівнем лідерства взагалі, оскільки воно відображає владні відносини в суспільстві на найвищому – державному рівні.

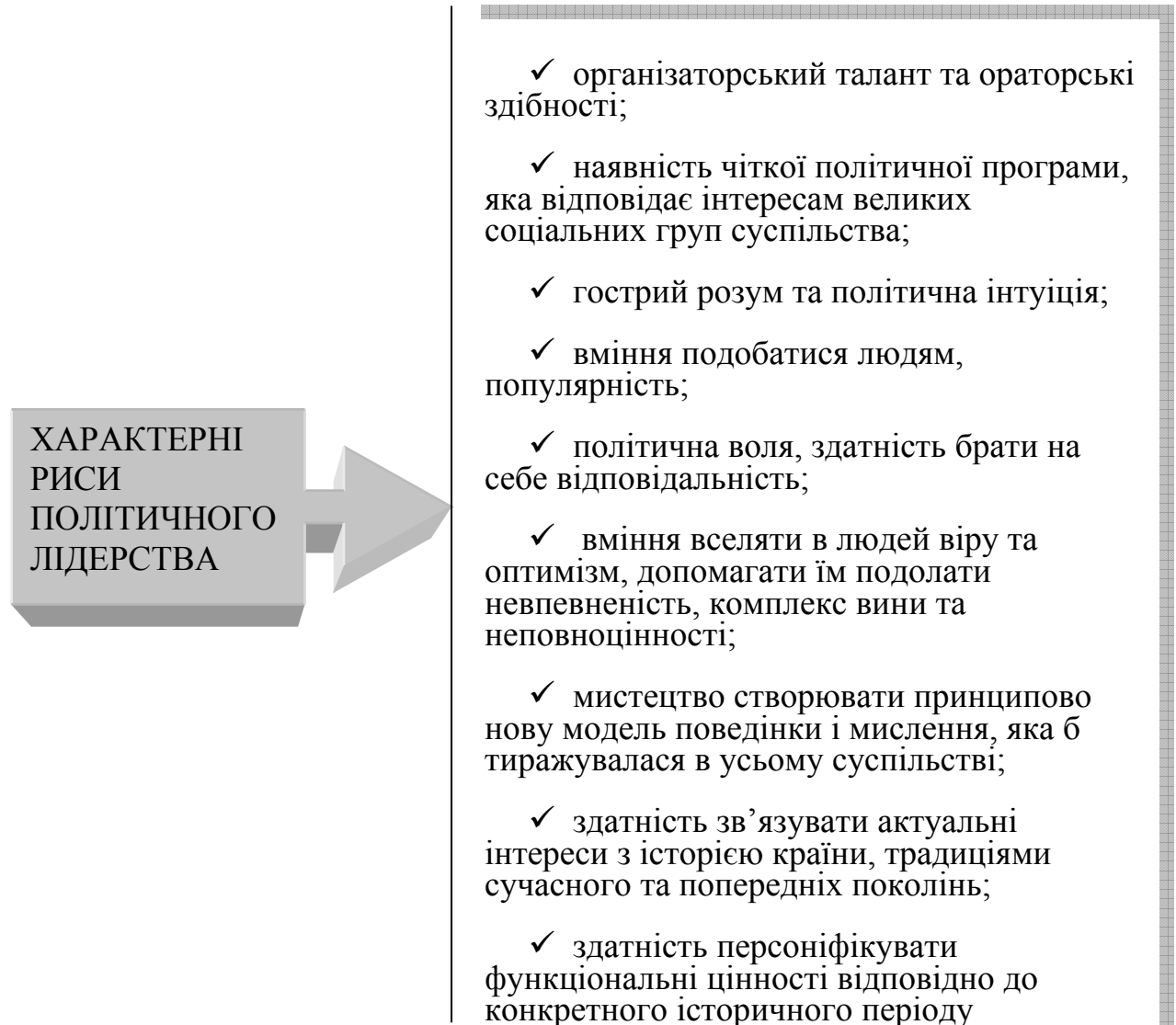


Рис. 14.5. Характерні риси політичного лідерства

КОНЦЕПЦІЇ ПОЛІТИЧНОГО ЛІДЕРСТВА вказують на витoki політичного лідерства та причини, що його породжують.

Концепція	Сутність
<i>Концепція (теорія) рис</i>	Лідерство є результатом наявності у лідера певних психологічних і соціальних рис: – гострий розум, – тверда воля, – енергійність, – компетентність,

Концепція	Сутність
	<p>– організаторські та ораторські здібності, – готовність брати на себе відповідальність тощо.</p> <p>Усього в тих чи інших комбінаціях фахівці нарахували біля 80 рис. Проте з'ясувалося, що таких рис, які були б притаманними лише політичним лідерам, немає. З'ясувалося, що різним лідерам можуть бути властиві й протилежні риси.</p> <p>Деякі вчені доводили, що лідерами стають не вольові й принципові особистості, здатні протистояти швидкоплинним масовим настроям, а ті, хто потакає їм, йде у них на поводу.</p> <p>Набір рис лідера значно відрізняється залежно від історичних епох та особливостей конкретних держав.</p>
<i>Ситуативна концепція</i>	<p>Виходить з ідеї відносної множинності явищ лідерства і трактує його як функцію ситуації. За цією концепцією причина лідерства полягає не в індивіді та притаманних йому рисах, а в тій ролі, яку він має виконувати за конкретних обставин.</p> <p>Позиції і дії лідера, прийнятні в одних ситуаціях, є непридатними для інших ситуацій.</p> <p>У межах ситуативної концепції деякі вчені доходять висновку про те, що в сучасному суспільстві лідером може виступати безпринципна людина, яка є функцією ситуації, керівником, що підкоряється обставинам.</p>
<i>Конституентальна концепція</i> (чи концепція визначальної ролі послідовників)	<p>Трактує лідерство як особливий тип стосунків між керівником і послідовниками. Феномен лідерства пояснюється наявністю у лідера послідовників, а в ширшому плані – конституентів, тобто всіх суб'єктів політики, які взаємодіють з одним лідером і впливають на нього: активістів, прихильників, виборців тощо. На перший план концепція послідовників висуває аналіз не самих лідерів чи об'єктивної ситуації, а потреб та інтересів оточення лідера, його послідовників.</p> <p>Сприймаючи лідера й ситуацію, послідовники в кінцевому підсумку визначають, або заперечують саме лідерство, група сама вибирає такого лідера, який її влаштовує. Причина лідерства, отже, корениться не в самому лідері, а в психології і запитах його послідовників.</p> <p>Концепція послідовників визначає лідерство через ставлення оточення до самого лідера. Вона розглядає лідера та його конституентів як єдину систему.</p>
<i>Психологічна концепція</i>	<p>В основу сутності лідерства кладеться людська психіка. Людина за своєю природою є егоїстичною і владолюбною істотою, прагне до панування над іншими людьми, її дії визначаються волею до влади (Ф. Ніцше), підсвідомими</p>

Концепція	Сутність
	<p>сексуальними інстинктами (З. Фройд) або іншими психічними мотивами.</p> <p>Деякі дослідники вважають лідерство виявом невротичного стану особи лідера і навіть певним видом божевілля (Ламброзо). Вони посилаються на те, що невротиками були такі відомі політичні діячі, як Наполеон, Робесп'єр, Лінкольн, Рузвельт, Гітлер, Сталін та ін.</p> <p>Послідовники З. Фройда поділяють суспільство на психічно нормальних людей, буцімто не здатних до творчості, і маніяків, психопатів, які нібито стають лідерами.</p> <p>Лідери є в основному людьми з підвищеною самооцінкою. Для багатьох із них характерне відчуття необхідності власного керівництва іншими людьми. Вони прагнуть завжди бути попереду, брати на себе функції лідерства з власної ініціативи.</p>

Кожна з концепцій витоків політичного лідерства не заперечує, а доповнює інші, розкриває якусь сторону цього суспільного феномену. Лідерство є одночасно і функцією ситуації, і породженням послідовників, і результатом наявності в особи лідера певних соціальних і психологічних рис. Роль кожного з цих чинників у породженні лідерства в різних умовах неоднакова.

ФУНКЦІЇ ПОЛІТИЧНОГО ЛІДЕРСТВА – визначаються цілями, які ставлять перед собою політичні лідери, та ситуацією, в якій вони діють. Найбільш загальними з них є функції вираження соціальних інтересів, новаторська, інтегративна, організаторська й комунікативна.

1. Вираження соціальних інтересів

Особа може стати політичним лідером лише тоді, коли виражає інтереси тієї спільноти людей, на лідерство в якій вона претендує. Це може бути як відносно невелика група людей, так і соціальна спільність – класова, етнічна, демографічна, професійна, територіальна, а також виборці певного округу чи країни в цілому.

2. Новаторська функція

Для того щоб стати лідером, обійняти певну керівну посаду, претендент на лідерство має запропонувати щось нове порівняно з попереднім керівником.

Ця функція означає, що політичний лідер свідомо вносить нові, конструктивні ідеї соціального устрою. Він формулює нові соціальні цілі й завдання, обґрунтовує стратегічні пріоритети й тактичні засоби їх досягнення і розв'язання.

3. Інтегративна функція

Підтримка соціальної цілісності суспільства неможлива без цілеспрямованих зусиль щодо згуртування всіх соціальних спільностей. Інтегративна функція спрямована на підтримку цілісності і стабільності суспільства, громадянського миру і злагоди. Подолання кризових явищ і своєчасне розв'язання суперечностей сприяють розвитку інтегративних суспільних процесів і підтримці цілісності соціальної системи.

4. Організаторська функція

Полягає у втіленні цілей і завдань, які стоять перед суспільством і відображені у програмі лідера, в конкретні дії. Йдеться про мобілізацію народних мас на втілення політичних програм і рішень у життя.

5. Комунікативна функція

Полягає в забезпеченні лідерами зв'язку як між масами й політичними інститутами, так і між самими політичними інститутами, у тому числі між очолюваними лідерами вищими органами держави – парламентом, урядом, главою держави, вищими судами. Завдяки лідерам відбувається координація та узгодження дій усіх суб'єктів політики.

14.4. Класифікація та основні характеристики політичних лідерів

ПОЛІТИЧНИЙ ЛІДЕР – авторитетний член організації, групи, суспільства, особистий вплив якого дозволяє йому відігравати суттєву роль у політичних процесах та ситуаціях, створювати та реалізовувати програму розв’язання соціальних проблем і завдань суспільного розвитку.

КЛАСИФІКАЦІЯ (ТИПОЛОГІЯ) ПОЛІТИЧНИХ ЛІДЕРІВ може здійснюватись за різними ознаками:

Підстави	Зміст	Характеристика
1. За видами	Формальне	Це керівництво як реалізація інституціоналізованих владних повноважень. Воно пов’язане зі встановленими правилами призначення керівника й передбачає функціональні відносини.
	Неформальне	Базується не на формальних повноваженнях, а на авторитеті лідера, його визнанні оточенням.
2. Відношення лідера до підлеглих	Авторитарний	Передбачає одноособовий спрямовуючий вплив, який спирається на загрозу застосування примусу. Для цього стилю характерні жорсткість мислення лідера, ігнорування інформації або аргументів, що не збігаються з його власною позицією, одноособовий вибір напрямів і цілей діяльності. Зв’язки між членами найближчого оточення лідера зведені до мінімуму і проходять через лідера й під його контролем. Авторитарний стиль лідерства є домінуючим за авторитарних і тоталітарних політичних режимів. Лідери авторитарного типу не прагнуть до поглиблення демократії і дотримуються апаратного способу висунення на керівні пости в ієрархії влади.
	Демократичний	Характеризується гнучкістю мислення лідера, його схильністю до отримання якнайповнішої інформації, увагою до тих аргументів, що суперечать його власній позиції. Цілі й

Підстави	Зміст	Характеристика
		<p>напрями діяльності лідер визначає не одноособово, а спільно з оточенням. Повага до оточення, об'єктивність у спілкуванні активізують участь кожного у спільній діяльності, делегують відповідальність, розподіляють її між усіма і створюють атмосферу співробітництва. Демократичний стиль лідерства притаманний тим політичним діячам, які спочатку завойовують громадське визнання, а вже потім обіймають керівні посади.</p>
3. Масштаби Лідерства	Загальнонаціональний	<p>Характеризується низкою особливостей: це лідерство дистанційне, бо відсутні безпосередні контакти лідера з його конституентами. Спілкування лідера з масами опосередковується засобами масової комунікації, організаціями та посадовими особами державного апарату; розрив між іміджем загальнонаціонального політичного лідера й реальністю залежить від рівня розвитку демократії, особливо політичної культури суспільства. загальнонаціональне політичне лідерство є багаторолевым.</p> <p>Прагнучи мати всебічну підтримку, лідер орієнтується на різноманітні соціальні інтереси: найближчого оточення, соціальних спільностей, виборців, політичних партій, громадських організацій тощо.</p> <p>має корпоративний характер. Лідер такого масштабу ніколи не виконує свої численні ролі сам. На нього працює ціла корпорація, яка складається з найближчого оточення, чиновників, апарату та активістів політичних партій, працівників підконтрольних засобів масової інформації тощо. Загальнонаціональний політичний лідер є тією чи іншою мірою символічною фігурою. нормативно-правова обмеженість. Лідер такого масштабу, як державний діяч, діє у чітко визначеному нормативно-правовому просторі, який визначає реальні масштаби його влади та шляхи її здійснення.</p> <p>Дії лідера докладно регламентуються нормативними актами, протоколами, правовими традиціями, звичаями тощо.</p>

Підстави	Зміст	Характеристика
	Соціальних груп, верств, класів	<p>Тут лідерство має індивідуальний характер і виступає як механізм інтеграції групової діяльності, в якому лідер спрямовує та організовує дії групи. Важливу роль відіграють особисті риси лідера, особливо його здатність приймати рішення, брати на себе відповідальність, знаходити оптимальні шляхи й засоби задоволення групових інтересів.</p> <p>На рівні соціальної спільності принципове значення мають не стільки особисті риси лідера, скільки його здатність адекватно виражати інтереси тієї чи іншої спільності.</p> <p>Лідерство на цьому рівні може мати як індивідуальний, так і колективний характер, коли виразником інтересів соціальної спільності виступає політична партія чи громадська організація. Лідер на рівні соціальної спільності найчастіше є керівником партії чи громадської організації.</p>
4. Стиль Лідерства	Лідер-прапорносець	Має власне бачення дійсності. У нього є ідея, заради здійснення якої він нерідко прагне змінити політичну систему. Такий лідер визначає характер того, що відбувається, його темп, формує політичну проблематику.
	Лідер-службовець	Той, який прагне виступати в ролі виразника інтересів своїх прихильників. Саме їхнє бажання виражає лідер і діє від їхнього імені. На практиці лідери такого типу керуються тим, чого очікують, у що вірять і чого потребують їхні виборці. Виборці формулюють ті завдання, які стають центральними для лідера.
	Лідер-торговець	Для нього важливою є здатність переконати. Завдяки їй конституенти “купають” його плани або ідеї, залучаються до їх здійснення. У цьому разі лідерство ґрунтується на взаємовідносинах, які лідер встановлює зі своїми виборцями. Особливого значення при цьому набувають здібності самого лідера і та стратегія, до якої він вдається, щоб домогтися підтримки своєї політики та її здійснення.
	Лідер-пожежник	Він “гасить пожежу”, тобто реагує на ті проблеми, які навколишнє середовище

Підстави	Зміст	Характеристика
		<p>пред'являє їх конституентам. Подібні лідери відгукуються на породжені ситуацією події і проблеми, їхні дії визначають нагальні вимоги моменту.</p>
	Лідер-цезарист	<p>Характеризується зосередженням усієї повноти влади в руках лідера (як було за Юлія Цезаря). Лідер цього типу має необмежену свободу прийняття рішень, широкі можливості для здійснення величезного впливу на оточення. Такий тип лідерства може бути виправданий в екстремальних умовах, але неприйнятний у демократичному суспільстві.</p>
	Лідер-плутократ	<p>Цей тип політичного лідерства ґрунтується на багатстві і представляє інтереси найзаможніших суспільних верств (звідси і його назва: грецьк. <i>plutos</i> означає “багатство”). Він також передбачає користування лідером усією повнотою влади. Притаманний усім етапам суспільно-історичного розвитку, але найбільш характерний для індустріального суспільства.</p>
	Лідер-популіст	<p>Термін “популізм” (від лат. <i>populus</i> – народ) означає боротьбу за права та інтереси народу. Згодом противники популізму надали цьому термінові негативного значення: ним стали позначати діяльність, спрямовану на досягнення популярності в масах ціною необґрунтованих обіцянок, демагогічних гасел тощо.</p> <p>Сучасне розуміння – це діяч, який заграє з масами. У контексті теорії політичного лідерства лідер-популіст виступає як харизматичний лідер демагогічного толку. Для нього характерні: ставка на прості політичні рішення, які ґрунтуються на низькій загальній культурі учасників політичного процесу; наголошення на значущості малих, але конкретних політичних справ, яке зводить всю політику до безлічі конкретних дрібниць; навішування ярликів політичним противникам; загравання з масами, роздавання необґрунтованих обіцянок; експлуатація політичних почуттів простих людей у власних інтересах тощо.</p>

Підстави	Зміст	Характеристика
	Лідер-професіонал	<p>Це лідер доби постіндустріального суспільства, повага й довіра до якого базуються на його компетентності та особистій поведінці. Він органічно поєднує в собі високий інтелект, вольове устремління, розвинену здатність генерувати оригінальні свої і сприймати чужі ідеї, високу моральність.</p> <p>Такий лідер вміє визначати пріоритетні цілі, проводити науковий аналіз тих чи інших проблем та визначати способи їх вирішення. Іноді він використовує харизматичні риси для того, щоб привабливо викласти свої ідеї і плани, переконати оточення в їх перевагах та залучити його до реалізації цих ідей і планів. Лідер-професіонал не тільки покладається на свої здібності, а й охоче радиться з підлеглими, створюючи атмосферу співробітництва.</p>
5. Відношення до існуючої політичної системи	Лідер-консерватор	Виступає за збереження існуючих суспільних порядків, допускаючи лише мінімальні зміни.
	Лідер-реформатор	Орієнтується на істотні зміни лише деяких із суспільних порядків зі збереженням основ суспільного ладу.
	Лідер-революціонер	Налаштований на радикальні і всеосяжні зміни в суспільстві аж до зміни основ суспільного ладу.
6. Соціальна природа авторитету	Традиційний	<p>Ґрунтується на авторитеті звичаїв. Лідер цього типу отримує і здійснює владу не завдяки власним достоїнствам і заслугам, а відповідно до традицій і звичаїв. Традиційне лідерство характерне для доіндустріального, тобто рабовласницькою і феодального, суспільства.</p> <p>Влада традиційних лідерів – це насамперед влада аристократичної знаті. У сучасних суспільствах традиційне лідерство виявляється, наприклад, у наслідуванні престолу в країнах з монархічною нормою державного правління.</p> <p>Яскравим прикладом лідерства цього типу є членство у верхній палаті парламенту Великобританії довічних і спадкових лордів.</p>

Підстави	Зміст	Характеристика
	Харизматичний	<p>Ґрунтується на вірі в незвичайні якості і здібності лідера, його винятковість. Грецьке слово “харизма” (charisma) означає “милість”, “благодать”, “божий дар”. Щоб стати харизматичним лідером, політичний діяч має бути наділений особливими психологічними й соціальними якостями: яскраво вираженим вольовим характером, цілеспрямованістю, здатністю справляти значний вплив на великі групи людей, умінням вселяти людям надію на краще майбутнє, чутливо вловлювати настрої мас та виражати спільну волю.</p> <p>Харизматичне лідерство виникає в суспільстві, як правило, в кризові періоди. За М. Вебером, харизмою володіють великі полководці, пророки, видатні політики; харизматичними лідерами були засновники світових релігій – Будда, Христос, Магомет, великі завойовники – Македонський, Цезар, Наполеон. У ХХ ст. – Ленін, Сталін, Гітлер, Муссоліні, Ш. де Голль, Мао Цзедун, Кім Ір Сен, Ф. Кастро та ін.</p>
	Бюрократичний (раціонально-легальний)	<p>Базується на переконанні в законності й раціональності встановлених порядків та у праві на панування органів, які здійснюють владу. Ці органи і їхні керівники – політичні лідери – обираються через демократичні процедури, їм надаються повноваження, за зловживання якими вони несуть відповідальність перед виборцями.</p> <p>Раціонально-легальне лідерство, яке ґрунтується на законі й називається іноді ще бюрократичним, є основним типом лідерства в сучасних демократичних державах. Лідери цього типу здобувають політичну владу, як правило, на основі виборів.</p>

МЕХАНІЗМ ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧНОГО ЛІДЕРСТВА

Вибори

Є головним із таких механізмів у сучасному демократичному суспільстві.

Реальні особисті якості кандидата відіграють у його перемозі на виборах вирішальну роль в межах територіальних громад – села,

селища, невеликого міста тощо, де наявні безпосередні контакти кандидата з виборцями.

Партійно-політична діяльність

Сьогодні політичні партії виступають головними суб'єктами виборчого процесу. Вони складають списки кандидатів у депутати на виборах за пропорційною виборчою системою, ведуть передвиборчу агітацію, надають кандидатам фінансову підтримку тощо. Лідерство формується також всередині політичних партій. Вони мають змогу просувати своїх представників на керівні посади в державному апараті навіть тоді, коли не представлені в парламенті, але підтримують високих посадових осіб – главу держави чи прем'єр-міністра.

Засоби масової інформації

Вони формують імідж лідера, через них ведеться передвиборча агітація, боротьба між різними політичними силами.

Політичні технології

Політичні технології включають як кінцеві цілі, на досягнення яких вони спрямовані, так і методи й засоби досягнення цих цілей. Існує багато різновидів політичних технологій: прийняття політичних рішень, вибори, лобіювання, розподіл влади, формування іміджу, комунікативні тощо. Найбільшу роль у формуванні політичного лідерства відіграють технології виборів і формування іміджу.

14.5. Культ особистості як антипод політичного лідерства

КУЛЬТ – (від лат. “*cultus*” – шанування) **надмірне звеличання чого-небудь або кого-небудь (культ особистості).**

МЕХАНІЗМ ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУ ОСОБИСТОСТІ – полягає в тому, що підлеглі починають вихваляти свого начальника перед іншими. Керівник, що не здатний здійснювати управління на тому рівні, за який хвалять його підлеглі (але є бажання, щоб люди вважали, що він керівник саме такого рівня), у цьому випадку стає залежним від своїх підлеглих, які в результаті створення такого культу одержують


можливість здійснювати управління (а через нього й свої мрії й устремління) від імені свого начальника, при цьому не несучи за це відповідальності. Отже, культ особистості – *це інструмент підпорядкування керівника волі інших людей, що стоять нижче керівника за ієрархією, це характерна якість толпо-“елітарного” суспільства, інструмент управління ним.*

ОСОБЛИВОСТІ КУЛЬТУ ОСОБИСТОСТІ – це фактично зафіксована трансформація переходу лідера у “вождя нації” в якості кінцевого результату, з наступними ознаками:




Вождь вічний

На відміну від лідерів найвищої ланки, вождь незмінюваний. Близькість до вождя може забезпечити одержання дохідного місця, але не захищає від можливих репресій. Справа навіть не тільки в тому, що тіло його може спочивати в мавзолеї, а дух навічно залишається в народній пам'яті. Він може навіть формально залишатися вищим керівником країни навіть після своєї смерті (як це було відповідно до конституції КНДР, прийнятої через якийсь час після смерті Кім Ир Сена). У середині 90-х років у дипломатичній практиці був цікавий курйоз, коли новий північнокорейський посол привіз в одну зі східноєвропейських країн вірчі грамоти за факсимільним підписом Кім Ир Сена, який до цього моменту вже помер.



**Вождь
всемогутній**

Він є харизматичним джерелом легітимності й ідеології. У цьому плані цікавою є ідея про те, що у людини є “два тіла” – фізичне, котре він одержує від батьків, і соціально-політичне, котре він одержує від вождя. Таким чином, вождь ніби стає духівником всіх громадян. Народ запевняють, що інтереси вождя й народу завжди збігаються, і саме існування народу й країни без вождя неможливо. Централізація країни навколо образу вождя, знайома нам по образу Сталіна, Кім Ир Сена, а сьогодні, у певній мірі, по образу О. Лукашенка. Даний образ, як правило, завжди оточується ореолом міфів.



**Вождь завжди
правий**


Його провідні вказівки торкаються всіх сфер діяльності або всіх боків суспільного й культурного життя. Він вирішує нерозв’язні проблеми й дає мудрі поради. Будь-яка тема повинна бути освячена його авторитетом. Звідси – ще більш сильний культ “цитати із класика”. Для людей, що виростили в Радянському Союзі, початок будь-якого тексту із цитати з Маркса або Енгельса, часом досить далекою від його змісту, було звичним.

Наприклад, при корейському дворі існувала спеціальна посада історика (так званий сагван), який повинен був записувати всі висловлення правителя, навіть фрази типу “Ти що, і це записуєш?”. Серед них попадаються й такі: “Ах, які красиві гори!” або “Тут треба було б побудувати корівник”. Звичайно цитати вириваються з контексту й завчаються напам’ять. Звичайним лідерам, які вождями не є, рекомендується час від часу виступати перед трудящими із самокритикою. Це й цілий ряд інших елементів системи спрямовані на те, щоб керівники середньої й вищої ланки не намагалися думати й діяти самостійно. Можна сказати, що чиновникам дозволено думати тільки в одному напрямку – як щонайкраще виконати вказівки вождя.

Разом з тим, проблема полягає в тому, що всі вказівки вождя є ніби то “священними істинами” і тому не можуть ураховувати вимоги часу. Доти, поки вождь не висловив нову точку зору за даного питання, стара автоматично є обов’язковою до виконання поза залежністю від того, що за цей час ситуація могла кілька разів змінитися. Між тим, нова сентенція по старому питанню може сприйматися як ознака того, що великий вождь раніше був неправий, а вождь не має права на помилку.

Його портрети постійно дивляться на країну, а сам він досить часто подорожує по ній, займаючись керівництвом на місці, а не намагається “ізолювати себе від народу й вести розкішне життя”. Портрет вождя висить у кожному будинку, у кожній квартирі, на кожному робочому місці. Причому на ту стіну, де висить портрет, заборонено вішати що-небудь ще.

Вождь, що володіє такими ознаками, вимагає відповідних форм звертання. Наприклад, “Наш дорогий товаришу Сталін!”, “дорогий і улюблений” (Брежнев). У навчальних закладах КНДР існують курси “вождезнавства” в яких розглядається суть явища й місце вождя в історії. Існують спеціалізовані форми граматики для звертання до вищого за рангом, більша частина яких була відроджена й уживається в КНДР тільки стосовно найвищих лідерів. Кожний з них має набір почесних титулів, занадто численних. Наприклад, Кім Ир Сен – Великий Вождь, Легендарний герой-сонце націй, Непереможний сталевий полководець, Сонце нашого народу, Маршал-батько (Тато-маршал – для дитячої аудиторії), Найбільший герой ХХ сторіччя, Светоч об’єднання, політичний діяч світового масштабу, геній ідей, теорії й практики керівництва тощо.



**Вождь
усюдисущий**

ОСНОВА КУЛЬТУ ОСОБИСТОСТІ – лежить у співвідношенні моральності й професіоналізму керівника й підлеглого йому колективу. У толпо-“елітарному” суспільстві, коли панує моральність, що затверджує систему взаємин “пан-раб”, у носіїв такої “моральності” існує бажання підкорити собі не тільки того, хто перебуває в ієрархії нижче його по положенню, але й того, хто перебуває вище. Співвідношення морально-ділових якостей керівника й підлеглих йому людей має 3 рівні:

- Керівник за своїми якостями нижче своїх підлеглих.
- Керівник має рівні якості зі своїми підлеглими.
- Керівник за всіма своїми якостями вище за підлеглих йому людей.

Кілька прикладів цього з історії.

Міра розуміння Хрущева була набагато нижче його “команди” (яка й улаштувала йому “культ” особистості), тому він був повністю залежний від її. І як наслідок – швидкий і безславний кінець. Брежнєв був “розумніше” (якщо можна так сказати) Хрущева, був “на рівні” своєї команди, тому й пробув на чолі країни довго, і похований з почестями. Сталін був неспівмірно вищим за кожного зі своїх підлеглих і тому, як би троцькісти не “підвищували планку”, Сталін легко брав пропоновану йому висоту.

Саме в особистості “культивуй мого” і лежить рівень культу в суспільстві. У Хрущева був один, у Брежнєва – інший, а в Сталіна – третій.

РОЛЬ ІМІДЖУ У ФОРМУВАННІ КУЛЬТУ ОСОБИСТОСТІ.

Взагалі прийнято вважати, що президент країни – це надлюдина, яка завдяки своїм здібностям добивається абсолютного лідерства. Однак численні дослідження свідчать про те, що президенти є звичайними людьми, для яких збіг обставин, досвід, величезні амбіції та хороші організаторські (або ораторські) здібності стали визначальними в кар’єрі.

Лише деякі з обраних лідерів країн вирізнялися серед подібних за психотипом людей (наприклад, топ-менеджерів) якимись надзвичайними здібностями. І частіше за все такі люди ставали диктаторами.

Втім, прихід до влади можливий лише за рахунок створення іміджу надзвичайності навколо кандидата – точніше, це є найлегший шлях для отримання влади. Лідер як феномен – це той, хто вирізняється

з-поміж маси: або харизматик, або надраціональна людина (тобто справиться з економічними проблемами), або вірний традиціям (і тому буде захищати свою країну). Імідж – це більш точне слово для означення суті політика.

Кеннеді всю президентську кар'єру боровся з болем у спині, але мав імідж завжди усміхненого молодого впевненого політика. Рузвельт не міг встати з інвалідного крісла, але про це громадяни дізналися під кінець його четвертого президентського строку (втім, Рузвельт все ж був надзвичайною людиною – в хвилину афекту він знаходив сили підвестися на зведені від поліомієліту ноги, чим вражав свій генеральний штаб). Сухорукість Сталіна, закомплексованість Гітлера – це теж вдало скривалося за їх іміджами.

Водночас імідж несе в собі не тільки можливість приходу до влади, але й небезпеку. Політик, граючи певну роль, поступово починає нею жити. І якщо суттєва ознака цієї ролі – це популярність, любов мас, то політик з часом починає насолоджуватися роллю, вимагати її задоволення і підкріплення.

Годі й казати, що в усі часи найближчі люди керівників держав сприяли такій ситуації, прививаючи лідеру думку про його особливість. Самокритика, а тим більше критика з боку – рідкі гості “при дворі”, тому більшість президентів закінчують свої строки у блаженному стані самозакоханості. Культ особистості став логічним продовженням цього стану у країнах, де механізмів розділення декількох центрів (гілок) влади просто не існує.

МОЖЛИВОСТІ ЗАПОБІГАННЯ КУЛЬТУ ОСОБИСТОСТІ.

Західна модель президентства довела свою надзвичайну ефективність у боротьбі з культом особистості. Справа в тім, що в Європі та США президент (або канцлер, прем'єр-міністр) – це не казковий “гарант Конституції”, “лідер нації”, але конкретний лідер партії, який втілює її принципи в житті, і зазвичай керівник виконавчої гілки влади. Маючи навіть такі самі потужні функції, як український президент, закордонний колега вимушений стикатися з двома важливими відмінностями.

Перша – це відповідальність. Президент США чи канцлер Німеччини особисто несе відповідальність за дії уряду, за власні рішення чи події в країні. Це відповідальність політична і чисто психологічна, оскільки саме його/її команда не справилася з поставленими задачами. Джон Кеннеді після невдачі на Кубі (коли

заслані американським урядом антикастровські партизани були розбиті у взяті в полон) надзвичайно переживав і намагався залагодити ситуацію – хоча особисто він не був винний у ситуації (вина лежала на ЦРУ). Обвинувачення міністра закордонних справ Йошки Фішера щодо проблем з українськими мігрантами автоматично перекидаються на канцлера Герхарда Шрьодера як лідера команди.

Друга відмінність західної системи урядування – це конкуренція гілок влади. Президент, яким би улюбленим, загальнообраним і харизматичним не був, все одно буде стикатися з діями опозиції, з незгодою парламенту, з демаршами місцевих органів влади. Робота президента в США чи Італії – це постійно доводити свою правоту, боротися за ухвалення тих чи інших рішень. Тільки в кризових ситуаціях президент отримує право наказувати.

Очевидно, що ці дві умови – відповідальність і система управління просто так в Україні не з'являться. За нормальних умов вони довго розвиваються в результаті політичних реформ, розвитку громадянського суспільства, ефективних механізмів самозахисту територіальних громад тощо. Це шлях довгий – бо він є культурним, політичним і системним одночасно.

Єдина можливість для нормалізації цієї ситуації – це створення конкурентноспроможного середовища всередині владної вертикалі. А за відсутності критики, як відомо, істина народитися не може.

Тема 15. Людина і нація.

Етнонаціональний вимір політики

Одержання Україною незалежності зумовило необхідність впровадження якісної та ефективної етнонаціональної політики у всіх сферах суспільства. Перехід до результативних реформ соціального розвитку є неможливим без розробки такої політики, яка має враховувати всі реалії етнічних процесів у державі. Наукове обґрунтування цієї політики повинно базуватися на комплексному міждисциплінарному підході, котрий вимагає історичного, демографічного, етнографічного, економічного та соціального вивчення етнонаціональних процесів.

15.1. Політична думка про еволюцію нації як людської спільноти.

ПІДХОДИ ДО РОЗУМІННЯ ПОНЯТТЯ “НАЦІЯ”.

Перший – це **нація-держава**, яка з етносом не має нічого спільного. До нації належать усі, хто є громадянами держави (а не тільки громадяни, які становлять етнічну більшість).

Другий – **нація як народ**, етнос, який переріс у націю. До нації належать тільки всі споріднені з певним етносом (так, до української нації належать тільки українці, але ніколи – поляки, євреї, німці, навіть якби вони були б громадянами України). Отже, нація-етнос може існувати у своїй державі, може бути розкиданою по різних державах (діаспора) або жити в чужій національній державі. Наприклад, до німецької нації-етносу належать німці з Німеччини, Австрії, Швейцарії, Росії, України. До єврейської – євреї в усьому світі.

Отже, нація формується з етносу. Разом з тим, не всі народності обов’язково трансформуються в нації. З понад 4 тисяч етносів, які існують в світі, лише близько 800 “досягли”, за даними ЮНЕСКО, стадії нації. Решта перебуває на донаціональному рівні розвитку – у формі народностей і племен. Ці спільноти досить сильно розрізняються за чисельністю, ступенем консолідованості та чіткістю етнічної самосвідомості, характером розселення, наявністю чи відсутністю у них форм політичної організації.

ОСНОВНІ ТЕОРІЇ ПОХОДЖЕННЯ НАЦІЇ.

Політична теорія нації (засновник голландський вчений Гуго Гроцій, початок XVII ст.). Нація – це політична (соціальна) спільнота, яка об’єднує громадян якоїсь однієї держави незалежно від їх етнічного та соціального походження, культурно-мовних та інших особливостей (громадянська нація, політична нація). Більшість західних вчених є прихильниками політичної теорії нації (“статистами”) – оскільки вони визнають націю як територіально-політичне утворення.

Психологічна теорія нації – (Є. Ренар, О. Бауер, Р. Емерсон). Нація – це перш за все, велика група людей, об’єднаних духовним принципом, великою солідарністю, моральною свідомістю, психологічними особливостями, національним характером, свідомістю.

Культурологічна теорія нації – (К. Реннер, Ф. Гертцель, Т. Сетон-Уотсон). Нація – це культурне співтовариство зі спільною літературою, мовою, національно-духовною культурою.

Історико-економічна теорія нації – (К. Маркс, Ф. Енгельс, В. Ленін, К. Каутський). Нація – спільнота людей, яка склалася історично, виникла на базі спільної мови, території, економічного життя та психічного складу.

Етнічна теорія нації – (Т. Пільсон, Є. Сміт). Нація – велика етнічна група, яка характеризується спільною культурою та спільним походженням.

Примордіалістська теорія нації (В. Карлов, М. Шульга) виходить з об'єктивного існування нації як соціальної спільноти. Це соціально-політичне утворення формаційного характеру, яке поєднує через ринкові відносини більшість членів етнічної спільноти, має самосвідомість і сформувалося в надрах цієї спільноти. Нація розглядається винятково як сукупність людей, що солідаризуються на загальній платформі. Нації беруть початок у рефлексивному історичному часі і мають сталі ледь не споконвічні характеристики.

Конструктивістська теорія нації (В. Тишков, О. Здравомислов, Б. Капустін). Вони доводять, що нація – це політичне гасло, засіб мобілізації народу, а не наукова категорія. Конструктивісти вважають, що нації є феноменом дуже пізньої, сучасної історії. Більшість сучасних націй, за конструктивістами, сформувалася протягом ХІХ чи навіть на початку ХХ ст.

Сталінська теорія нації – була тривалий час досить поширеною. Націю визначають: спільність людей, що має спільну мову, територію, культуру; єдність економічних, соціально-політичних і духовних інтересів.

Що ж до теоретичної моделі нації, то, як вважає, наприклад, А. Сміт, сім характерних рис детермінують націю і водночас відтворюють зв'язок між нею й історично “нижчими” спільнотами:

- 1) культурна і мовна диференціація;
- 2) територія і мобільність;
- 3) великі розміри;
- 4) зовнішні відносини;
- 5) групові відчуття і лояльність;
- 6) громадянські права, тобто ступінь політизації;
- 7) економічна інтеграція.

На думку А. Сміта, перші дві ознаки визначають плем'я, перші п'ять – етнічну групу, всі сім – націю.

Схематично це виглядає наступним чином:

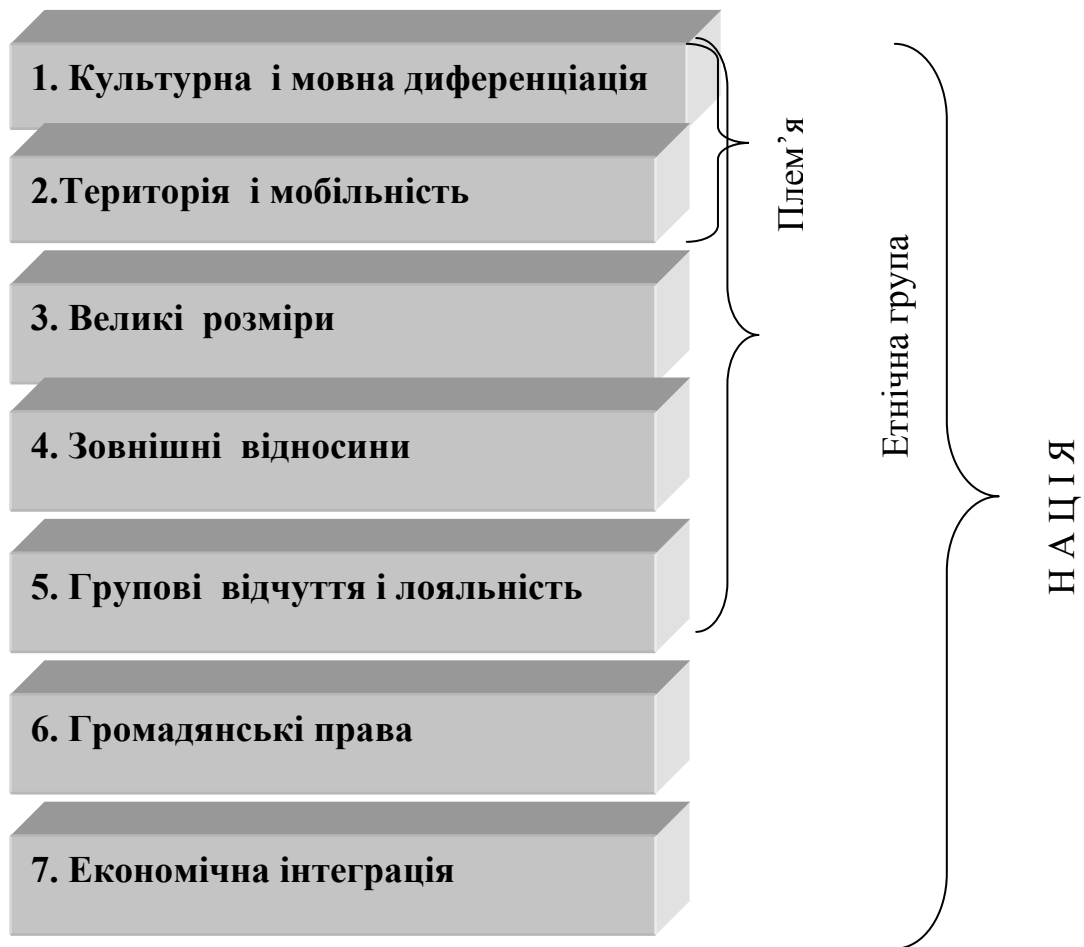


Рис. 15.1. Теоретична модель нації

15.2. Основні категорії етнонаціональної політики

Етнічні форми існування людства подані у наступній схемі:

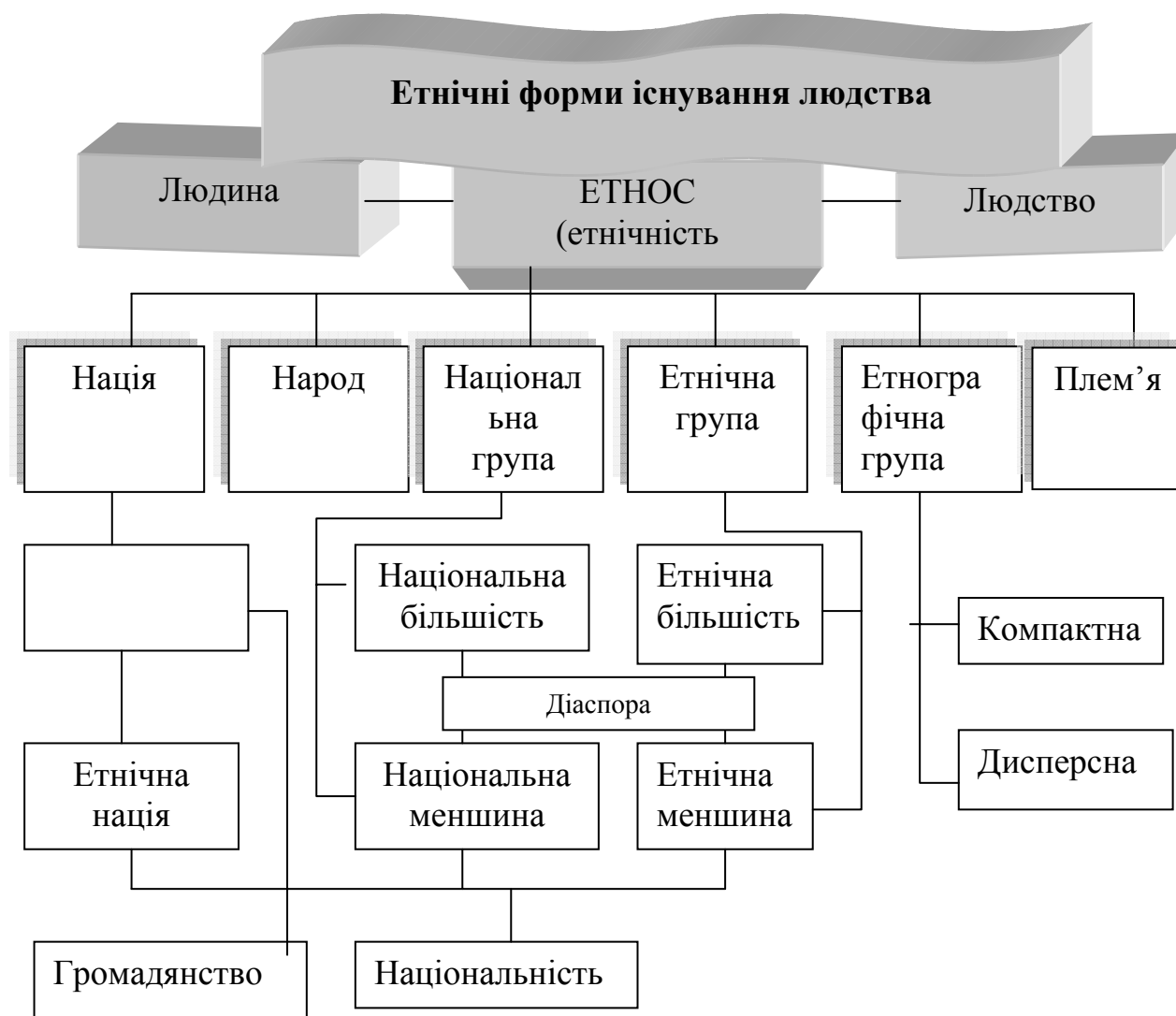


Рис. 15.2. Етнічні форми існування людства

При з'ясуванні сутності етнонаціональних відносин найчастіше вживають поняття, пов'язані з їхнім розвитком: «народ», «нація», «етнос». Нерідко їх трактують як синоніми, хоч вони мають істотні відмінності. Уже в античності намітилося розрізнення цих понять. У давньогрецькій мові, наприклад, для позначення поняття «народ» використовувалися два терміни: «етнос» (племінна спільнота) і «демос» (цивільна, політико-правова спільнота). У Стародавньому Римі поняття «римський громадянин» мало не племінний, а політико-правовий зміст.

У середньовічній Європі термін “нація” спочатку (з XV ст.) означав “земляцтво”. До XIX ст. він набув сенсу, близького до сучасного. “Нація” стала трактуватися як альтернатива феодально-династичної і племінної роз’єднаності.

НАРОД – біологічна єдність, група, поєднана кровними, біологічними зв’язками. Схематично діалектику його формування можна змоделювати у такий спосіб:

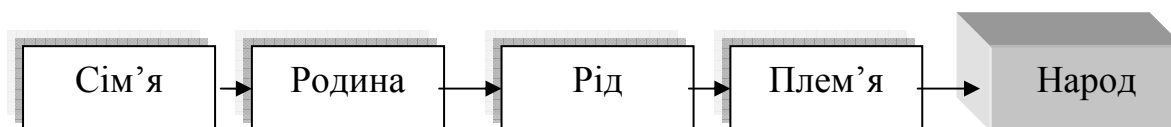


Рис. 15.3. Діалектика формування сутнісного поняття “народ”

Вчені довели, що французький народ – наслідок змішання римлян, кельтів і германців; український – слов’янських і тюркських племен Київської Русі; завдяки змішанню слов’ян, угро-фінських племен, гунів, монголів і татар постав російський (московський) народ. Та сутність народу не вичерпується біологічним походженням, оскільки він живе в певному просторі. Колективними зусиллями народу облаштовувалася певна територія. Народжувалося поняття “батьківщина”. До цього прилучився ще один важливий компонент – мова. З її допомогою люди спілкувалися між собою, завдяки їй починалося духовне життя народу. Кожне соціальне явище – це явище народне: народна культура, народне мистецтво, народна релігія тощо.

ЕТНОС – формується здебільшого на основі єдності території та економічного життя, але в процесі історичного розвитку багато які етноси втрачають спільність території. Наприклад, українці живуть зараз у багатьох країнах близького й далекого зарубіжжя. Там вони утворюють етнічні групи (національні меншини), що належать до єдиної нації певної країни. Протягом писаної історії етноси розвивалися в кількох формах, головними з яких вважаються: рід – плем’я – народ – нація. Як феномен, кожний етнос – це специфічна форма існування людського роду, соціокультурний організм на певній стадії цивілізаційної зрілості цих шаблів, тобто: нації, народності, племені, роду. Тому його можна визначити як **стійку, історично усталену на певній території сукупність людей, що мають спільні риси (серед**

них і расові), стабільні особливості культури (включаючи й мову) та психологічний склад, свідомі своєї єдності та відмінності від інших подібних утворень (мають самосвідомість).

Отже, до рис, які становлять якісні ознаки етносу, належать мова, народне мистецтво, звичаї, обряди, традиції, норми поведінки, звички тощо. Зауважимо, що жодна з названих рис не є детермінантно етнознаковою. Саме в сукупності вони становлять певну етнічну культуру, формування етносу відбувається на основі єдності способу буття певних спільнот.

НАЦІЯ – політично, державно організований народ. Нація утворюється на основі певного етносу, до якого приєднуються представники інших етносів, що живуть на певній території та пов'язані між собою певним типом соціально-економічних відносин.

МЕЖА МІЖ ЕТНОСОМ І НАЦІЄЮ – пролягає між тим, що не залежить від людини, не є її особистою заслугою і зумовлена лише фактом її народження і тим, що потребує від неї певного особистого зусилля й усвідомленого вибору. Якщо до етнічної культури люди прилучаються колективно, з причини своєї належності до певного етносу (внаслідок традиційного, локального, анонімного характеру цієї культури), то до національної культури вони прилучаються здебільшого індивідуально, а інколи – всупереч своєму етнічному походженню. У цьому розумінні нація протистоїть кровноспорідненій і буттєвій визначеності людей, їхньому існуванню як гомогенних колективів з невірнізненністю індивіда з певного способу життєвиявлення.

Так, у Франції живуть французи, британці, фламандці, німці, баски, корсиканці; в Англії – англійці, шотландці, ірландці, валлійці. Всі вони окремо “народи-етноси”. А всі разом є представниками французької чи англійської (державної) нації, оскільки нація – це сукупність громадян країни. Та найчіткіше цей процес простежується на прикладі сучасних США, де з іммігрантів різного етнічного й расового походження сформовано єдину американську націю. У кожній з названих країн живуть також українці, які, з позиції цих держав, – американці, англійці, французи українського походження, хоча суб'єктивно (етнічно) ці люди вважають себе представниками української нації. Схематично діалектику формування сутнісного поняття “нація” представлено у наступній схемі:

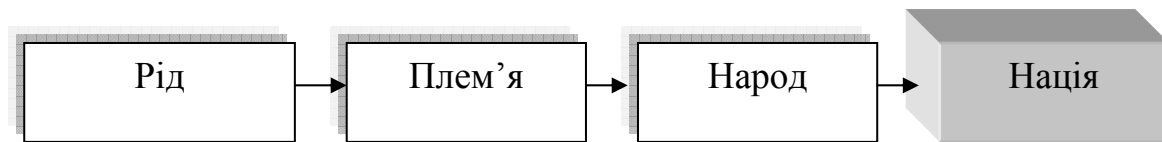


Рис. 15.4. Діалектика формування сунісного поняття “нація”

Нації викристалізувалися лише в XVII–XVIII ст. (німці стали нацією в XIX ст.). На відміну від народу, нація не є витвором природи, а народжується історично. Процес переростання народу в націю – це повільна кристалізація національної свідомості, збереження свого етносу перед нищівними силами ззовні. З огляду на взаємозв’язок з етнічними утвореннями, нація немовби переводить їх існування на новий ступінь, певною мірою “знімаючи” такі чинники етнічної ідентифікації, як територія проживання, кровна спорідненість, мова спілкування, певний культурно-господарський тип, символічна визначеність тощо. Цей процес може прискорюватись (екстремальні умови - визвольна боротьба, війна, революція тощо) або гальмуватись.

Так, корінні жителі Франції навіть після Великої революції не усвідомлювали себе французами і так не називалися. У їхній свідомості вони були “пейзан”, тобто “селянин, мешканець певної території”. У багатьох народів Середньої Азії та Казахстану ще в 20-х роках XX ст. переважали локальні або родоплемінні назви. Незалежно від мови – таджицької чи узбецької – жителі середньоазіатських оазисів та Південного Казахстану вважали себе таджиками. Існували й більш локальні назви на кшталт: “бухарець”, “ташкентець”, “самарканді”, “пухорі”. Азербайджанці донедавна йменували себе “тюрками”. Згадаймо й дотепер відомих в Україні слобожан, поліщуків, галичан або (ця назва актуальна і в мові населення північно-західних областей України) забужан. Такі приклади є в історії будь-якого народу.

ЕТНОНАЦІОНАЛЬНІ ВІДНОСИНИ – відносини між суб'єктами національно-етнічного розвитку – націями, народностями, національними групами та їх державними утвореннями.

Ці відносини бувають трьох типів:

- 1) рівноправні;
- 2) відносини панування й підлеглості;
- 3) відносини, що передбачають знищення інших суб'єктів.

В етнонаціональних відносинах відображена сукупність соціальних відносин. Визначальний вплив на них справляють економічні й політичні чинники, причому політичні частіше стають ключовими, вирішальними. Це зумовлено насамперед значенням держави як важливого чинника розвитку нації.

СУТНІСТЬ НАЦІОНАЛЬНОГО ПИТАННЯ – полягає в тому, щоб нація не лише самовизначилась, а й дала можливість рівномірно й вільно розвиватися всім спільнотам.

Національне питання завжди має конкретно-історичний зміст, що охоплює сукупність національних проблем на даному етапі розвитку країни. А конкретні обставини завжди вимагають від держави певної національної політики.

Саме в цьому розумінні національне питання існуватиме завжди, бо з точки зору діалектики не може бути повного й остаточного його розв'язання:



Рис. 15.5. Структура національного питання

НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА – науково обґрунтована система заходів, спрямована на реалізацію національних інтересів, розв'язання суперечностей у сфері етнонаціональних відносин.

Основні сферивиникнення суперечностей і конфліктів, пов'язаних із національними проблемами:

1. *Відносини між центральними органами та республіками (землями, штатами, кантонами).* Наприклад, лише на останньому етапі існування СРСР законодавчі акти, ухвалені вищими органами Литви, Латвії, Естонії, Азербайджану та Вірменії, було скасовано чи визнано недійсними в Москві. А республіки ігнорували союзні постанови, документи. Подібна ситуація простежується у відносинах Квебеку з канадським центральним урядом, Північної Ірландії – з англійським.

2. *Відносини між союзними (автономними) республіками (штатами, кантонами).* У колишньому СРСР національні проблеми призвели до загострення відносин між Азербайджаном і Вірменією, Узбекистаном і Киргизстаном, Росією та Україною. Напруженість у відносинах Азербайджану та Вірменії переросла у справжню війну.

3. *Відносини всередині союзних республік.* У пострадянських республіках найбільшої гостроти суперечності досягли в Азербайджані (Нагірний Карабах), Таджикистані (громадянська війна), Грузії (Південна Осетія, Абхазія), Молдові (Придністров'я), Росії (Чечня), Україні (Крим). Подолання цих проблем можливе лише за умови забезпечення права всіх народів на вибір форми національної державності відповідно до реальних можливостей кожного етносу. Цим правом скористалися у Нагірному Карабаху і Південній Осетії, проголосувавши на референдумах за свою незалежність.

4. *Проблеми національних груп у республіках (штатах), а також національностей, які не мають власних національно-державних утворень.* Це стосується насамперед росіян, які проживають за межами Росії (25 млн). Гостро постала проблема російських німців (понад 2 млн), яких сталінський режим огульно звинуватив у підтримці фашистської Німеччини та застосував до них масові репресії, ліквідувавши національну автономію.

Хоча звинувачення було знято 1964 р., однак загалом проблема російських німців залишається нерозв'язаною. Триває масовий виїзд німців до ФРН. У складній національно-державній структурі Російської Федерації існують й інші національні тертя: у Башкирстані – між башкирами й татарами; Татарстані – між татарами й чувашами; Дагестані – між аварцями, кумиками і лезгинами; Північній Осетії – між осетинами та інгушами.

5. *Проблеми розділених народів.* Наприклад, азербайджанці (Азербайджан – Іран), таджики (Таджикистан – Афганістан); курди (Туреччина – Ірак – Іран); корейці (північні – південні) та ін.

Усі ці суперечності можуть вирішуватися чи загострюватися, переростати в конфлікти в процесі проведення певної національної політики.

ПРИНЦИПИ РОЗВ'ЯЗАННЯ НАЦІОНАЛЬНИХ ПРОБЛЕМ – подано на рис. 15.6.



Рис. 15.6. Основні принципи розв'язання національних проблем

15.3. Особливості етнонаціональних відносин в сучасній Україні

ЕТНОПОЛІТИЧНИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНИ. Український етнос один з найчисельніших в Європі, другий у слов'янському світі. Загальна кількість етнічних українців сягає 40 млн. осіб.

На території України проживають представники понад 130 національностей і народностей.

Найбільшою етнічною спільнотою є українці (37,5 млн. чол., або 77% від загального населення). Вони являють собою титульний етнос, (народ, що дав назву державі, або українську етнічну націю), який є провідним суб'єктом державотворення.

Інші етнічні спільноти відносяться до категорії національних меншин. Особливе місце серед них в силу своєї чисельності та особливої ролі в українській історії посідають етнічні росіяни – 17,3% всього населення, або 77,9% усіх етнічних не-українців. Росіяни дисперсно розселені по всій території України, але найбільше їх мешкає в Східних та Південних областях: у Луганській, Донецькій, Харківській, Запорізькій, Одеській, Дніпропетровській, Херсонській областях, у Республіці Крим, де вони складають 67% населення, та у великих містах, в Києві вони складають 20,9% населення міста.

Крім того, в Україні протягом останніх п'ятнадцяти років утворилися етнічні групи, які складаються з іммігрантів (від 2-х до 3-х% населення).

Наступна за величиною національна група – білоруси. Вони розселені дисперсно, але найбільше їх серед мешканців АРК, Донецької, Рівненської, Дніпропетровської, Луганської, Миколаївської, Харківської, та Запорізької областей.

У Житомирській, Хмельницькій та Львівській областях проживає близько 250 тисяч поляків. Крім того, до складу населення України входять також національні групи, чисельність яких становить близько 100 тис. чоловік і які компактно розселені у певних регіонах. Це угорці, румуни, греки, гагаузи, болгары, татари. Найкомпактніше розміщені угорці – 90% їх проживає в Закарпатській області, гагаузи – 86% в Одеській, греки – 86% у Донецькій, румуни – 74% у Чернівецькій і 22% у Закарпатській області.

В Україні мешкають також групи етносів, чисельність яких становить від 10 до 100 тис. чоловік. Це вірмени, азербайджанці, цигани, грузини, казахи та ін. Є також етнічні групи, які нараховують по кілька тисяч чоловік: це представники деяких народів Півночі, ассірійці,

албанці, корейці, удмурти, карели та ін. Переважна більшість їх розселена на території України дисперсно і не має чітко визначених етнічних або адміністративно-територіальних меж.

Таким чином, незважаючи на різноманітність національностей, майже у всіх областях значну більшість разом з українцями складають одна-дві, інколи три національності, питома вага інших не перевищує 1%. Більш різноманітні за національним складом східні і південні області, менше – західні.

Поліетнічність України супроводжується двомовністю її населення, причому мовні уподобання громадян України не співпадають з їх етнічною самоідентифікацією. Згідно з даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року українська мова є рідною для 67,5% жителів країни, в т.ч. для 85% етнічних українців, 4% росіян і 11% представників інших національних меншин. Для 29,6% жителів, в т.ч. 15% українців, 96% росіян і 31% представників інших національних меншин, рідною є російська мова. Серед етнічних не-українців (крім росіян) лише 57% вважають рідною мову свого народу. Причому майже всі громадяни України вільно володіють російською і розуміють українську мову.

ЕТНОНАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА УКРАЇНИ. В Основному Законі держава встановила гарантії мирного співіснування та розвитку громадян України всіх національностей шляхом сприяння консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин.

До законодавчих актів, що забезпечують реалізацію державної етнополітики, належать Закон Української РСР “Про мови в Українській РСР”, Декларація про державний суверенітет України, Декларація прав національностей України, Закон України “Про національні меншини в Україні”, “Про громадянство України”, “Про освіту”, “Про свободу совісті та релігійні організації”, “Про біженців”, “Про правовий статус іноземців”, Рамкова конвенція про захист національних меншин, Європейська хартія регіональних мов або мов меншин, інші нормативно-правові акти та міжнародні договори, згода на обов’язковість яких надано Верховною Радою України.

Законодавство України у питаннях збереження ідентичності та культурної самобутності національних меншин загалом відповідає кращим світовим і європейським стандартам. Разом з тим, поряд з нормами законодавства щодо розвитку українського етносу, захисту

національних меншин, залишаються нереалізованими Конституційні положення щодо корінних народів.

ПРИНЦИПИ ДЕРЖАВНОЇ ЕТНОПОЛІТИКИ – враховують наявний в Україні позитивний досвід розв’язання етнополітичних питань та необхідність розвитку цієї сфери відносин з урахуванням особливостей:



Рис. 15.7. Принципи державної етнополітики

ПРОБЛЕМИ ЕТНОНАЦІОНАЛЬНОЇ СФЕРИ:

Стихійність становлення української поліетнічної (політичної) нації, що поглиблює етнорегіональні відмінності, заважає становленню спільної загальнонаціональної свідомості, утвердженню української національної ідеї.

Відсутність ефективної, з урахуванням регіональних особливостей, політики підтримки української мови та культури, яка була б із розумінням сприйнята більшістю російськомовного населення. Результатом є подальша мовна деукраїнізація населення.

Збереження високих темпів асиміляції переважної більшості національних спільнот, як правило (за винятком польської меншини) російськомовного напрямку.

Відсутність постійного системного моніторингу політичного, соціально-економічного та культурного стану, у якому перебувають етнічні спільноти, що заважає виявленню реального рівня задоволення їхніх інтересів і потреб і налагодженню між ними діалогу для обговорення протиріч, що виникають на ґрунті розбіжностей інтересів.

Висока присутність еміграційних настроїв в середовищі етнічних неукраїнців, що має наслідком пасивність значної їх частини в участі у створенні в Україні громадянського суспільства.

Незавершеність процесу облаштування депортованих у минулому за етнічною ознакою народів, насамперед кримських татар. Нині в складі населення Автономної Республіки Крим кримські татари становлять 12,1%. У порівнянні з 1989 роком їхня кількість на півострові зросла в 6,4 рази. Сьогодні складнощі процесів репатріації та інтеграції кримських татар обумовлені негативними стереотипами щодо них, впровадженими радянською владою, труднощами реформування сфери економічних відносин, пов'язаних, зокрема, із земельною приватизацією, що призводить до ускладнень у взаєминах репатріантів з решта населенням Автономії і владою.

Неувага та неефективна політика щодо зникаючих народів. Насамперед, це стосується кримчаків, кількість яких (близько 400 чол.) перейшла позначку, за якою процес демографічного самовідтворення стає неможливим. Обов'язком суспільства залишається збереження пам'яті про їхню культурну спадщину. Подібна небезпека стає дедалі більш реальною для караїмів, чисельність яких з кожним переписом скорочується. Зараз вона становить менше 1200 чол.

Наявність соціально неадаптованих меншин. В першу чергу це роми, рисами життя яких є хронічне безробіття, висока дитяча

смертність, високий рівень захворювань, антисанітарні умови проживання. Аналогічні проблеми притаманні й новим іммігрантським групам.

Посилення процесів міграції до України представників тих громад, які не проживали традиційно на її території, та нелегальної міграції. Більшість нелегалів прагне потрапити до країн Західної Європи, а відтак розглядає Україну як транзитну територію. Це призводить до утворення в Україні новітніх етнічних груп.

Недостатня залученість національних меншин (крім росіян) і корінних народів у процес прийняття життєво важливих для них рішень.

Низька політична активність держави по відношенню до закордонних українців, української діаспори та трудових мігрантів з числа громадян України.

Незадовільний рівень державного етнополітичного менеджменту, фахової підготовки службовців органів місцевої влади і місцевого самоврядування, відповідальних за здійснення державної етнополітики.

Неефективність і непрозорість використання бюджетних коштів, що виділяються на реалізацію заходів державної етнополітики.

Відсутність ефективної координації реалізації державної етнополітики в системі органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування.

МЕТА ДЕРЖАВНОЇ ЕТНОПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ:

– удосконалення наявної в Україні системи етнополітичних відносин;

– повна реалізація гарантованих Конституцією України прав і свобод громадян, які належать до етнічних спільнот з урахуванням кращого національного та зарубіжного досвіду;

– вироблення нових підходів до співіснування і взаємодії етнічних спільнот між собою та до відносин етнічних спільнот та етнічних груп з державою;

– підвищення ефективності державного та громадського регулювання етнополітичної сфери;

– оптимальне врахування інтересів усіх етнічних спільнот та етнічних груп.

ОСНОВНІ НАПРЯМИ ДЕРЖАВНОЇ ЕТНОПОЛІТИКИ

У сфері збереження загальнонаціональної єдності:

1. Формування, впровадження і зміцнення загальнонаціональної свідомості українського суспільства.
2. Виховання поваги всього українського суспільства до культури, релігії, традицій і звичаїв усіх етнічних спільнот, що проживають в Україні.
3. Створення сприятливих умов для забезпечення внеску усіх етнічних спільнот, громадян, що до них належать, у розвиток українського суспільства.
4. Створення умов для всебічного розвитку національної більшості, формування її повноцінної самосвідомості як державотворчої української поліетнічної нації.
5. Сприяння підтримання постійного діалогу між етнічними спільнотами України для забезпечення атмосфери взаєморозуміння і для заохочення співпраці між ними.

У політико-правовій сфері:

1. Забезпечення рівності етнічних спільнот та громадян, що до них належать, у праві на соціальний і культурний розвиток та всебічне сприяння у реалізації цього права.
2. Надання рівного доступу громадян до соціальних і культурних благ незалежно від їх етнічної і конфесійної приналежності.
3. Активна державна підтримка органів, організацій та заходів, які забезпечують постійний діалог між етнічними спільнотами.
4. Захист громадян від дискримінації за етнічною, мовною, расовою, конфесійною ознаками, від проявів ксенофобії, расової та релігійної нетерпимості, зокрема, шляхом вдосконалення відповідної законодавчої бази, та її неухильного застосування.
5. Забезпечення рівної участі громадян у формуванні та діяльності органів державної влади і місцевого самоврядування незалежно від їх етнічної і конфесійної приналежності.

У гуманітарній (мовно-культурно-освітній) сфері:

1. Забезпечення всебічного розвитку та функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя, створення сприятливих умов для опанування нею всім населенням, підвищення її суспільного престижу, подолання негативних соціально-психологічних стереотипів і деформацій у мовній сфері.
2. Створення умов для вивчення громадянами України, які належать до національних меншин та корінних народів, їхніх рідних

мов, історії, культури, а також для навчання рідною мовою національних меншин.

3. Забезпечення права громадян на створення та одержання інформації рідною мовою.

4. Збереження історичної спадщини, виховання поваги до культури, історії, мови, національних звичаїв, традицій та обрядів різних етнічних спільнот, а також до надбань світової цивілізації.

У сфері зовнішніх зносин:

1. Сприяння закордонним українцям у збереженні та розвитку етнічної культури, мови, традицій та звичаїв із дотриманням національного законодавства країн їх постійного проживання.

2. Заохочення закордонних українців до здійснення функції зв'язуючої ланки між країнами їх проживання та Україною.

3. Заохочення національних меншин України до здійснення функції зв'язуючої ланки між Україною та їхніми історичними батьківщинами.

У сфері міграції:

1. Надання правової, фінансової та матеріальної підтримки репатріантам та реемігрантам.

2. Здійснення довгострокового квотування і вибіркового заохочення імміграції в Україну.

3. Забезпечення умов для органічної інтеграції представників етнічних груп в українське суспільство з урахуванням потреб народного господарства та їхніх етнокультурних традицій.

Тема 16. Демографічні проблеми політичного розвитку людини і суспільства

Демографічна проблема – сукупність соціально-демографічних проблем сучасності, що зачіпають інтереси всього людства. Найважливіші проблеми народонаселення, які загрожують Україні негативними наслідками: стрімке зростання населення, або демографічний вибух, у країнах, що розвиваються, і загроза депопуляції, або демографічна криза, в економічно розвинених країнах. До проблем народонаселення слід віднести також неконтрольовану урбанізацію в країнах, що розвиваються, кризу великих міст у деяких розвинених країнах, стихійну внутрішню й зовнішню міграцію, яка ускладнює політичні відносини між державами.

16.1. Сутність та основні тенденції розвитку демографічних процесів в сучасному світі

ПОНЯТТЯ ТА СУТНІСТЬ ДЕМОГРАФІЇ – дослідження відтворювання населення, зміни у його чисельності, розміщення під впливом як природного руху (народжуваності, смертності), так і міграцій, переміщень.

Термін “демографія” було введено в середині XIX ст. французьким вченим А. Гийяром. Він походить від двох грецьких слів – “демос” – народ, та “графо” – пишу, що дослівно означав – народоописування.

МАЛЬТУС Т (1766–1834) – сформулював “закон народонаселення”, що фіксує диспропорції між “швидкістю розмноження живих істот”, включаючи і людину, і кількістю їжі, одержуваної в процесі виробничо-господарської діяльності. Виявив реальні суперечності між ростом населення, особливо його найменш забезпечених верств населення, і можливостями продовольчого забезпечення в умовах ринкового господарства, що формується.

СПЕНСЕР Г. (1820–1903) – англійський соціолог вказав на рівновагу в природі факторів, що сприяють як збереженню видів, так і їхній деградації. Вивів т.з. “органічну теорію”, яка виходить з того, що технічний прогрес створює передумови для звільнення “життєвих сил” людини, поліпшення умов його життєдіяльності; у результаті повинно відбуватися зниження рівня смертності, збільшення середньої тривалості життя.

НОУТСТАЙН Ф. (1902–1983) – розробив у загальних рисах теорію демографічних змін, що зв'язала воедино зростання населення, економічний розвиток і соціальний прогрес. Ця концепція, відома як теорія “демографічного переходу”, підрозділяє всі суспільства на три типи.

Згідно з цією концепцією, для суспільств *перехідного типу*, що знаходяться на першому етапі демографічного розвитку, характерні високі показники народжуваності і смертності, зростання населення незначне, а то й зовсім відсутнє.

У межах цього типу демографічного розвитку, що характеризується залежністю відтворення від зовнішніх факторів,

первісне суспільство подолато “риф” можливого вимирання, не допускаючи водночас надмірного зростання населення, не забезпеченого від повідними матеріальними умовами (необхідна кількість продовольства, енергії тощо). Такі суспільства привласнюючої економіки.

Друге принципове видозмінення демографічних процесів відбулося в період “неолітичної революції”, коли перехід від привласнюючого до відтворюючого господарства (одомашнення диких тварин, штучне розведення злаків) забезпечив небувалий раніше приріст сільськогосподарської продукції.

Нарешті, на *третьому етапі* світового демографічного розвитку, звично, датується серединою ХХ століття, у розвинутих країнах стала домінувати тенденція стагнації демографічного зросту. Загалом, для суспільств цього типу характерне приблизне урівнення показників народжуваності і смертності, за значно нижчих їхніх рівнів порівняно із суспільствами першого типу.

ДЕМОГРАФІЧНА СИТУАЦІЯ У СВІТІ.

Протягом багатьох тисячоліть народонаселення світу росло надзвичайно повільно. Вважається, що до початку IV тисячоліття до н. е. воно становило близько 100 млн., до 1000 року н. е. ледь досягало 300 млн., а до 1500 року збільшилося до 425 млн. Такі темпи відповідають річному приросту максимум до 0,7% за рік.

Починаючи з епохи Великих географічних відкриттів темпи зростання народонаселення помітно збільшились і наблизилися до 1 млрд. у 1830 році. Ще через 100 років (у 1930 році) воно становило 2 млрд., у 1960 році – 3 млрд., а у 2000 – 6 млрд. осіб. Середнє зростання чисельності наблизилося до лінійного із середнім значенням абсолютного приросту близько 85 млн. чоловік за рік. На 2000 рік загальний коефіцієнт народжуваності у світі становив до 24,6%, загальний коефіцієнт смертності – 9,8%, коефіцієнт природного приросту – 14,8%.

Це означає, що в середньому щохвилини на Землі з'являються 270 дітей, умирають 110 чоловік різного віку, населення світу збільшується загалом на 160 чоловік. Щодоби кількість землян зростає на 230 тисяч, що і становить 85 млн. осіб на рік

Прогноз на 2025 рік – більше 8 млрд. чол. За прогнозами учених Земля може прогодувати до 20 млрд. чол.

Більша частина (близько 80%) населення Земної кулі нині проживає в регіонах, що розвиваються, а менша – у розвинутих.

Якщо у 1960 році населення Півночі і Півдня співвідносилось як 1:2,1 (відповідно у мільйонах осіб 950 і 2070), то у 2000 році вже 1:4 (відповідно 1270 і 4980). Тобто, відбувся колосальний зсув демографічного балансу на Південь. Ще рельєфніше виглядає народжуваність на Півночі і Півдні: відповідно 1:7,9 (у 1960 році було 1:4,4) на 2000 рік.

Соціально-демографічна ситуація в розвинутому і світі, що розвивається, носить діаметрально протилежний характер. Так, у розвинутих країнах після періоду високих темпів зростання чисельності населення (XIX століття) на початку 70-х років (XX століття) відповідні показники стабілізувалися на рівні 0,9% у рік. У 80-х роках у цілому фіксувалося зниження до 0,6%, що продовжувалося й у 90-х роках. Утім, і в розвинутому світі демографічна ситуація не настільки однозначна, як могло б здатися.

В одних країнах (Австрія, Бельгія, Швеція й ін.) спостерігалось абсолютне зменшення чисельності населення; в інших, наприклад у США, зберігалися порівняно стійкі демографічні показники (близько 1,0%); для третіх (Австралія, Нова Зеландія) були характерні досить високі, як для промислових країн, темпи приросту населення (1,4%).

Держави СНГ не є винятком з загальної демографічної ситуації на планеті. Так, за переписом населення у 1887 році у Російській імперії проживало 126,6 млн. чол. В канун Вітчизняної війни в 1940 році – 194 млн., у 1959 – 208,8 млн., через 20 років – 269,4 млн., в 1990 – 290 млн. чол. З цього видно, що за останні 1000 років населення землі збільшилося у 15 разів.

Демографічні процеси у сучасному світі йдуть бурхливо і їм не можна дати однозначну оцінку. Так, а 60-х років почався “демографічний вибух”. П’ятимільйонна мешканець планети з’явився на світ у 1987 році. Подвоєння населення сталося за 37 років.

Отже, світова демографічна статистика свідчить, що на початок тисячоліття переважна більшість населення розвинутого світу проживає в країнах, де зафіксований зменшуваний коефіцієнт приросту населення, і навпаки, у світі, що розвивається, зберігаються високі темпи приросту населення. Так, якщо в 50-х роках (до “демографічного вибуху”) щорічний приріст становив 1,3%, а наприкінці 60-х років (апогей “демографічного вибуху”) – 2,5%, то до середини 80-х років відповідні показники перевищували 2%.

Однак соціально-демографічна ситуація усередині світу, що розвивається, надзвичайно диференційована: на Африканському континенті темпи приросту населення становили в середині 80-х років 3%, у Латинській Америці – 2,2, а в Азії (без Японії) – 1,94%. Внесок різних країн і континентів у загальну картину зростання народонаселення різний. В абсолютній чисельності найбільший приріст дали великі азіатські країни – Китай, Індія, Індонезія; натомість найбільша швидкість зростання спостерігалася в Африці і Латинській Америці. У деяких африканських країнах відносний приріст доходив до 4% у рік. У більшості значно розвинутих країн і регіонів (Західна Європа, Північна Америка) ситуація демографічного вибуху спостерігалася набагато раніше – у ХІХ столітті. Для багатьох з них нині характерний **розвиток демографічного переходу до стабілізації чисельності населення.**

Підвищені темпи приросту населення в цих регіонах зумовлені пониженням рівня смертності, особливо дитячої, збільшенням тривалості життя при забезпеченні високої народженості.

МІГРАЦІЇ НАСЕЛЕННЯ. ПРИЧИНИ І НАПРЯМКИ ЗОВНІШНІХ МІГРАЦІЙ В ОСТАННІ ДЕСЯТИЛІТТЯ

Міграції населення – це переміщення людей по території, пов'язані зі зміною місця проживання. За напрямом міграційні потоки поділяються на внутрішні (міжрайонні і внутрішньорайонні) і зовнішні (міждержавні і міжконтинентальні). Щодо даної країни зовнішні міграції діляться на еміграцію (виїзд за межі держави), імміграцію (в'їзд у державу) і рееміграцію (повернення на батьківщину). За термінами міграції бувають постійні і тимчасові (у т. ч. сезонні), за формою – добровільні (стихійні чи організовані) і примусові, за причинами (рушійними мотивами) – економічні, політичні, етнонаціональні, сімейно-побутові та ін.

Зовнішні міграції населення започаткувалися в стародавні часи, продовжувалися в середні віки, у періоди нової і новітньої історії. Від початку Великих географічних відкриттів і до середини ХХ ст. головним вогнищем масової еміграції була Європа (загалом виїхало 60 млн. чол.), другим – Азія. Щонайменше 10-12 млн. чол. втратила Африка під час примусового вивезення рабів. Вогнищами імміграції були Північна і Латинська Америка, Австралія, Південна Африка, де з нащадків осіб, що вселилися, і при взаємодії з місцевим населенням склалися нові етноси і нації (наприклад англо- і франко-канадці,

американці США, кубинці, бразильці, англо-австралійці, англо-новозеландці, бури тощо).

Після Другої світової війни зменшилися міжконтинентальні і зросли внутрішньоконтинентальні міграції. В останні десятиліття у структурі й характері міжнародних міграцій відбулися наступні зміни:

1) поряд із традиційними економічними міграціями (тобто в пошуках кращих умов життя) широко поширилися трудові, що розпочалися в 60-х рр. Сформувалися великі міжнародні ринки робочої сили в Західній Європі (в Німеччині, Франції, Великобританії, Бельгії, Нідерландах, Швейцарії та ін. країнах працює 12–13 млн. іноземних робітників – із сусідніх держав, країн Південної Європи, Західної Азії і Північної Африки; зростає вплив робочої сили із Центральної і Східної Європи); нафтодобувних країнах Перської затоки (іммігранти – мусульмани з країн Північно-Східної Африки, Південної і Південно-Східної Азії); Північній Америці (дешева робоча сила з Мексики). Формуються такі ринки в Південній Африці (ПАР, Зімбабве), Південній Америці (на стику кордонів Аргентини, Бразилії, Уругваю). У 1995 р. у світі було понад 30 млн. робітників-іммігрантів, разом з якими в інших країнах проживало не менше 90 млн. членів їх сімей;

2) різко зріс т. з. “відплив умів” – міжнародна міграція висококваліфікованих спеціалістів у розвинені країни (спочатку в США і Канаду, а далі – західноєвропейські) з країн, що розвиваються (Латинської Америки, Індії та ін.). Зараз зросла кількість країн, що “переманюють розум” (Ізраїль, ПАР, Ірак, нафтодобувні Перської затоки), як і тих, що його “віддають” (країни Центральної і Східної Європи, колишнього СРСР). Всього ж після війни «відплив умів» охопив понад 5 млн. чол.;

3) надзвичайно великих розмірів досягли міграції як наслідок етнічних, релігійних конфліктів, громадянських воєн, інших збройних зіткнень, репресій тоталітарних режимів тощо. Вони охопили багато країн Середнього і Близького Сходу, Південно-Східної Азії, Індію, Пакистан, Афганістан, деякі країни Африки (Руанда, Судан), країни колишньої Югославії (Боснія і Герцеговина, Хорватія), колишнього СРСР (Закавказзя, Таджикистан, Молдова). У 1996 р. у світі нараховувалося понад 30 млн. біженців і стільки ж осіб, переміщених у межах своїх країн.

Міжнародні міграції помітно змінюють – особливо в країнах імміграції – чисельність населення, його розміщення (насамперед в містах), демографічну структуру, етнічний і релігійний склад, якість

населення. Часто наплив іммігрантів створює у країнах нові соціальні проблеми.

Великих розмірів у світі набуває нелегальна міграція, особливо з країн Азії в Західну Європу. Вона стала проблемою для транзитних країн, у т. ч. і для України.

Найхарактернішими внутрішніми міграціями є: а) переселення із сільської місцевості в міста (найбільш поширене в країнах, що розвиваються, які переживають т. з. “урбанізаційний вибух”, і в ряді постсоціалістичних країн); б) переселення між містами різної величини і типу, а також з великих міст у приміську зону і навіть у сільську місцевість (у розвинених країнах Заходу, де склалися дуже високі рівні урбанізації і підвищені вимоги населення до якості умов проживання); в) переїзд на освоєвані землі (у країнах з великими територіями і цілеспрямованою урядовою політикою щодо господарського залучення нових районів – Канада, Бразилія, Аргентина, Австралія, Китай, Росія, Казахстан та ін.).

Таким чином, демографічні процеси, що проходять у світі, торкнулися всіх народів та держав. Тому особливу увагу сьогодні держави приділяють демографічній політиці.

16.2. Поняття та зміст демографічної політики

ДЕМОГРАФІЧНА ПОЛІТИКА – сукупність програмних настанов, соціально-значимих цілей, рішень тих чи інших суб’єктів політичної діяльності, направленої на регулювання чисельності обумовлених соціальних спільностей людей, того чи іншого економічно-географічного регіону.

Демографічна політика може мати ряд аспектів: вона може бути направленою на охорону стабільної чисельності народонаселення, на його ріст, чи на запобігання значного збільшення чисельності народонаселення.

Демографічна політика, в зв’язку з цим, включає засоби, що стимулюють народжуваність тими чи іншими соціально-економічними факторами, чи направлені на скорочення народжуваності.

РОЗВИНУТІ ДЕРЖАВИ в силу особливостей їх соціально-економічного розвитку раніше інших зіткнулися з рішенням демографічних проблем, викликаних, в першу чергу, тривалим падінням

народжуваності їх населення. Так, США займають одне з перших місць по наявності бездітних сімей. У скандинавських державах також відмічається падіння народжуваності. На кожну жінку в розвинутих державах припадає у середньому 1,9 дитини /нульовий приріст/, в той час як у 1970 році було 2,5 дитини. В Англії, Швеції, Норвегії, Фінляндії він дорівнює 0,2%. В Австрії, Данії, Італії цей коефіцієнт дорівнює 0.

Тому саме в цих державах вперше було вироблено засоби, призначені подіяти на розвиток процесів народонаселенні. Паралельно з падінням народжуваності тут відбувалися глибокі соціальні зміни, в контексті яких переглядалися минулі уявлення про демографічний розвиток.

Сьогодні розвинуті держави розробляють політику **соціальної адаптації**, що визнається західними вченими найбільш перспективною формою демографічної політики. Ідея соціальної адаптації, тобто, пристосування до змін у демографічних тенденціях, має сьогодні багато прихильників у Німеччині, Нідерландах, Швеції. Соціально-економічні фактори, що впливають на рівень народжуваності, існують в багатьох державах. У розвитку системи таких заходів держави Західної Європи значно випереджають Північну Америку.

В структурі соціально-економічних заходів найбільш розповсюджені **допомоги та надбавки**, а також **податкові пільги**, причому останні все більше уступають першість допомогам та надбавкам, список яких дуже різноманітний. До економічних засобів відносяться також різні **непрямі пільги** – транспортні, житлові тощо.

Найбільш розповсюдженим засобом боротьби з падінням народжуваності, особливо в державах з розвинутою системою сімейного страхування, стало підвищення рівня матеріальної допомоги сім'ям. Але при цьому уряди, як правило, заперечують суцього демографічні цілі, а мотивують цей крок чисто соціальними причинами.

Для держав Західної Європи найбільш характерна система **сімейних надбавок**, що виплачуються по прогресивній шкалі, причому об'єми їх досить значні.

Не менш важливим засобом, спрямованим на подолання протиріч між материнством і домашньою зайнятістю жінки, є оплачувана **відпустка за вагітністю та доглядом за дитиною**. Так, у Франції та Швеції післяродова відпустка сплачується в розмірі 90\$ від річного заробітної плати. Однак, в Швеції це правило розповсюджується лише на першу половину відпускнуго післяродового періоду. У другій його половині жінка отримує фіксовану суму, що не залежить від її доходу.

Найбільш тривала післяродова відпустка надається у Швеції – 26 тижнів, Австрії – 17, Фінляндії – 13 тижнів. Найменш тривала – в державах, що не реалізують офіційно демографічну політику, наприклад, у Великобританії, Бельгії та Нідерландах - 6 тижнів.

В той же час у розвинутих державах відсутній єдиний погляд на наслідки низької народжуваності в сполученні з переважаючою у свідомості громадян установкою на невтручання держави в процес прийняття рішень. Однак, засоби впливу на демографічну поведінку закладені у комплексі конкретних законодавчих, економічних, соціальних інститутів та факторів, розвиток системи яких продовжується.

Ряд учених визнає за потрібне засоби, які можна використовувати для впливу на поточний рівень народжуваності: можливість неповної трудової зайнятості жінки, гарантоване поновлення жінки на роботі, збільшення тривалості оплачуваних відпусток та інш.

ДЕРЖАВИ, ЩО РОЗВИВАЮТЬСЯ у зв'язку з нерівномірністю соціально-економічного росту, опинились у скрутному становищі в області демографії. Феномен демографічного вибуху загострив й притаманні цим державам соціально-економічні протиріччя, зігравши роль каталізатора у процесі розробки та реалізації їх демографічної політики.

Протидія інтенсивному підвищенню народжуваності стає головним її змістом, перетворившись в об'єктивну суспільну потребу.

Особливості нерівномірного економічного розвитку із всією очевидністю проявились у держав Азії, Африки та Латинської Америки. Серед них виділяється група так званих нових індустріальних держав, які показали виключно швидкі темпи соціально-економічного росту /Сінгапур, Малайзія, Південна Корея/, де пройшли кардинальні демографічні зміни у напрямку до раціонального типу репродуктивності населення.

Наприклад, дуже скрутна ситуація у двох мусульманських державах Південної Азії – *Бангладеш* та *Пакистані*. Багато з демографічних показників цих держав схожі: народжуваність – 42 і 40%, смертність – 16 та 14%, дитяча смертність – 120 і 115%. Історично усталені традиції, закріплені у релігійних догмах та міцних етнокультурних стереотипах, до цих пір сприяють збереженні) в цих державах активної популяціоністської політики.

От найбільш характерні цифри для держав так званого “третього світу”: голодуючі, коли голод постійний і має характер захворювання – 600 млн.чол; кількість людей з очікуваною тривалістю життя менше 60 років – 1 млрд. 700 млн. чол.; населення країн, де діти вмирають частіше, ніж дорослі – 1 млрд.400 млн. чол.; люди, які ніколи не бачили лікаря - 1 млрд.500 млн. чол.; люди, чий життєві потреби залежать від використання дров – 1,5 млрд. чол.; повністю неграмотне доросле населення - 814 млн.

У *Південній Кореї*, на *Тайвані та Сінгапурі* демографічна політика почала розвиватися вже в першій половині 60-х років, а в решті держав – практично у першій половині 70-х років. Лише чотири держави цього регіону – *Бруней, Кампучія, Лаос, М'янма* – до цих пір не мають її і не реалізують. Демографічній “безтурботності” цих держав сприяє великий доход від експорту цінних копалин та нерозвинутість соціальних відносин.

В *Лаосі*, наприклад, ще в 1972 році було сформульовано державну програму демографічних заходів, та однак практичного розвитку вона до цього часу не отримала.

Разом з тим, в цьому регіоні існує чотири держави, де проблема надмірного росту народонаселення вже вирішена чи близька до цього – *Сінгапур* / коефіцієнт сумарної народжуваності у 1987 р. – 1,5/, *Сянган* – 1,4, *Тайвань* – 2,3, та *Південна Корея* – 2,1. Ці держави мають найбільший показник активності в сфері демографічної політики, її результативність була великою вже на початку 60-х років і в результаті за 1972-1982 роки падіння загального коефіцієнту народжуваності склало тут у середньому 34%.

Демографічна політика *Індонезії* головний упор робить на малодітну сім'ю. В результаті вже в першій половині 80-х років почалося різке зниження дітонародження без шкоди для національної економіки, традиціям та культурі. Так, у 1988 р. чисельність населення Індонезії перевищила 17 млн. чол. при валовому національному продукті на душу 500 дол. на рік.

Історичний досвід по регулюванню (у розумінні зниження) дітонароджуваності значний. У цьому плані можна виділити кілька його найбільш поширених тенденцій (форм):

- стерилізація (добровільна і вимушена);
- економічні санкції;
- стимулювання, пільги;
- розповсюдження контрацептивів;

– зростання якості життя.

Показна в цьому зв'язку ситуація в одній з ведучих держав світу, що розвиваються, – **Індії**, де демографічна політика почала проводитися з 1952 року.

Якщо населення Індії в 1947 р. становило 343 млн. чол., то до 1981 р. воно подвоїлось, а в 1990 р. – це 840 млн. чол., щільність населення -256 чол. на квадратний кілометр.

У 1975–1977 роках насильницькій стерилізації було піддано значну кількість індійців, головним чином представників менш забезпечених верств населення; тільки за квітень 1976 року – січень 1977 року, за деякими даними, близько 8 млн. чоловік було піддано цій процедурі. Гострота соціально-політичної ситуації, що виникла, призвела до відставки уряду І. Ганді. Нове керівництво проголосило принцип відмови від будь-якого насильства чи примусу при здійсненні політики планування родини. З 1976 році уряд прийняв нову програму під назвою “Національна політика населення”, що також не дала радикальних змін. І в наш час Індія веде демографічну політику, яка поки що не приводить до суттєвих змін на краще, тому що головний наголос в ній робиться на стерилізацію, а це, звичайно, лякає населення своєю необоротністю.

В *ісламізованих державах* для проведення демографічної політики найбільші труднощі являє дуже пригнічене становище жінки, що веде до її обмеження в культурному, економічному та соціально-політичному відношеннях. Тому ефективність цієї політики в значній мірі залежить від позиції чоловіків, а традиційний ідеал цих держав – багатодітна сім'я.

Тільки в державі **Туніс** можна говорити про помірно-активну демографічну політику, в останніх же ефективність її проведення дуже слабка. Деякі держави /Лівія, Об'єднані Арабські Емірати, Саудівська Аравія/, не зважаючи на гостру проблему перенаселення, майже не роблять спроби проводити демографічну політику.

Держави *Тропічної Африки* є місцем самої найвищої в світі народжуваності. Максимальний приріст населення тут припадає на 90-ті роки ХХ ст., а деяке його зниження очікується лише в перші десятиріччя ХХІ ст.

В основі ставлення народів Африки до дітородіння лежить незмінне уявлення в їх свідомості про те, що кількість дітей – головне багатство та соціальний престиж, а бездітність – хай навіть вимушена – соціальне зло, що підлягає покаранню.

Тому для успішного проведення демографічної політики в цьому регіоні повинна вестись широка роз'яснювальна робота. Тропічна Африка набагато відстає в плані усвідомлення власними структурами необхідності ведення засобів по стриманню росту народонаселення.

Деяких успіхів в проведенні демографічної політики вдалося досягти лише двом африканським державам, що вирівнюються від інших значною специфікою, – *Маврікії* та *Кенії*, навіть при умові, що в останній спостерігається один з найвищих приростів населення.

Латинська Америка також має свою специфіку, передусім в плані значної нерівномірності демографічного розвитку. В державах цього регіону відносні показники соціально-економічного розвитку, однак, відсталий характер репродуктивності населення. В деяких державах цієї групи /*Пуерто-Ріко, Барбадос, Тобаго*/ демографічна політика почала проводитися з 60-х років, а в деяких практично не проводилась і у другій половині 80-х років.

Уряд *Мексика* вперше в 1973 р. почав впроваджувати програму по бажаному зниженню рівня народжуваності, включивши демографічні фактори у всі аспекти політики. Це привело до того, що вже в другій половині 80-х років по ефективності проведення демографічної політики держава вийшла на друге місце серед всієї групи держав Латинської Америки. Якщо у 70-ті роки приріст населення в державі досягав 3,5% у рік, то сьогодні він знизився до 2,1. Мета, що ставлять перед собою мексиканці - довести цей показник до 1% у 2005 році.

В 1977 р. у Мексиці було прийнято “Національну програму планування сім’ї”. Суть її в тому, що на кожний шестирічний строк, коли при владі знаходиться черговий уряд, ставляться чіткі завдання по зниженню народжуваності. Наприклад, уряд, що керує державою сьогодні, повинен добитися зниження приросту населення до 1,4%.

Дуже цікавий досвід по проблемах народонаселення застосовано у *Китаї*. Уряд цієї держави веде активну боротьбу за радикальне зниження народжуваності та стабілізацію чисельності населення. В 1979 році була прийнята виключна міра – політика заохочування одnodітних сімей.

Розвиток та реалізація демографічної політики в Китаї проходив три етапи. Перший і другий /відповідно 1956–1958 і 1961–1965 рр. не дали очікуваних результатів в силу рекомендаційного характеру. Третій етап почався в 1970 році. В 1978 р. відповідне положення про планування народжуваності було введено у Конституцію Китаю, що обумовило підготовку радикальних змін у соціально-економічних

основах демографічної політики. Дуло введено правило, що на четверту, народжену у китайській сім'ї дитину, батьки не одержують продовольчу картку і така дитина не заноситься у домову книгу, а його мати позбавляється декретних пільг.

Після 1987 року починається четвертий етап реалізації політики планування народжуваності у Китаї, котра вперте в історії цієї держави отримала законодавче оформлення. З 1979 р. починається політика одностаттєвої китайської сім'ї.

Але перед Китаєм виникає ще одна проблема. Як свідчать соціологічні дослідження, до 2025 року 40% населення Китаю буде мати більше 65 років, а це вік, коли людини обмежена у своїх продуктивних можливостях і не може дати суспільству більше, ніж воно дає йому.

Становлення демографічної політики у державах *Східної Європи* на протязі післявоєнного періоду, розробка їх принципів, вдосконалення форм та засобів було нерозривно пов'язано з тенденціями народжуваності та їх конкретними соціально-економічними наслідками.

На початку 90-х років уряди *Болгарії, Угорщини, Румунії, Німеччини* оцінювали свій рівень народження дітей у країнах, як дуже низький і намагалися проводити таку політику, котра сприяла б його підвищенню. Уряди ж інших держав / *Албанії, Польщі, Чехії та Словаччини*/ були задоволені рівнем народжуваності і бачили своїм завданням забезпечення його збереження. Уряд *Югославії* вважав за доцільне в деяких районах сприяти підвищенню, а в деяких – зниженню рівня народжуваності.

Польський уряд традиційно намагався розглядати демографічну політику як складову частину загальної соціальної політики, він активно шукає нові підходи до визначення її мети в умовах радикальних реформ.

У *Чехії та Словаччині* ще в кінці 80-х років урядом було прийнято документи, де пріоритетами визнавалися - створення умов для допомоги матерям, та підвищення самого престижу материнства, допомога у вихованні підростаючого покоління, всебічна підготовка молоді до майбутнього самостійного життя.

Таким чином, очевидна необхідність наукової розробки нової демографічної політики в цих, тепер вже самостійних, незалежних державах.

16.3. Сімейна політика – ключова складова демографічної політики держави

СІМ'Я – важливий осередок суспільства, заснований на шлюбі чи кровному родстві, члени якого зв'язані побутом та взаємною відповідальністю.

ЕВОЛЮЦІЯ СІМ'Ї – сім'я – продукт довготривалого історичного розвитку суспільства. Ф. Енгельс у роботі “Походження сім'ї, приватної власності та держави” визначає три головні форми шлюбу: “Дикості відповідав груповий шлюб, варварству – парний, цивілізації – моногамія”.

Сім'я ХХ сторіччя – моногамна (від “монос” – один, “гамос” – шлюб) при якому кожний чоловік одружений тільки на одній жінці, а жінка заміжня тільки за одним чоловіком. Однак, існує і полігамія, але як виключення. Моногамна сім'я пройшла тривалий шлях розвитку.

В 60-ті роки ХХ ст. у багатьох державах створилася нуклеарна сім'я (від лат. “нуклеус” – ядро). Така сім'я сформована тільки із самих необхідних для її утворення членів - чоловіка, жінки, дітей.

Нуклеарна сім'я може бути і без дітей, але в ній, як правило, інших родичів не існує. Така сім'я найкращим чином пристосована до сучасного індустріального суспільства. Це обумовлено цілим рядом обставин:

- а) сім'я у своїй більшості перестала бути продуктивною одиницею;
- б) члени сім'ї здобули можливість мати різні професії;
- в) розвиток системи соціального забезпечення, сфери послуг знижують необхідність у літніх людей шукати підтримку у дітей, знижують потребу у близьких стосунках з великою кількістю родичів;
- г) суспільне виробництво все більше виставляє на перший план особисті заслуги людини, а не сподівання на допомогу родичів. Все це обумовлює доцільність саме нуклеарної сім'ї.

СТРУКТУРА СІМ'Ї – за своєю структурою сім'ї можуть бути авторитарними та демократичними.

Авторитарна сім'я характерна суворим, безперечним підпорядкуванням жінки чоловіку, чи чоловіка – жінці і дітей – батькам.

Демократична сім'я характерна взаємною повагою членів сім'ї один до одного, розподіленням сімейних ролей відповідно потребам

конкретних обставин. В авторитарній сім'ї жінка, або чоловік є монопольним хазяїном. В демократичній є лідер, авторитет.

ЗАКОНОМІРНОСТІ РОЗВИТКУ СІМ'Ї – можна визначити такі закономірності у розвитку сім'ї у ХХІ сторіччі:

І в нашій, і в інших країнах сьогодні відбуваються схожі процеси еволюції сім'ї та її місця і ролі в суспільстві. Ця подібність зумовлена переходом посткомуністичних країн від тоталітарних до демократичних форм соціально-політичного устрою, від “закритого” до “відкритого” типу суспільств. Сім'я все більше незалежнюється від держави і суспільства в цілому. Ставлення держави до сім'ї поступово перестає бути суто споживацьким та інструменталістським. Держава позбавляється функцій контролю і застосування каральних санкцій по відношенню до сімей та їх членів, перш за все підлітків і неповнолітніх. На перший план виступає забезпечення державою сприятливих умов для утворення та існування сімей, особливо молодих, і відображення цих процесів в державній сімейній політиці (відповідному законодавстві та конкретних заходах типу пільгового кредитування, пайової допомоги у будівництві житла, випуску спеціальних груп недорогих товарів для молодих сімей та їх дітей тощо).

В західній соціології існує спеціальний напрямок – історична соціологія, яка займається порівняльним аналізом еволюції сім'ї в історичній перспективі. Один з її представників, Дж. Голдторп, вважає, що сім'ю і сімейне життя слід розглядати в динаміці, а не у статиці. Він вирізняє декілька етапів розвитку сім'ї в англосаксонському середовищі:

– сім'я у дохристиянському суспільстві (з домінацією парної сім'ї, пізніх шлюбів, великою кількістю самотніх людей);

– сім'я в християнському суспільстві (з великим впливом церкви на сімейне життя і шлюб, заборонаю шлюбів між кровними родичами, з добровільним вступом до шлюбу, практичною неможливістю розлучень, заборонаю абортів тощо);

– сім'я в індустріальному суспільстві (з початком в кінці ХVІІІ ст. промислового перевороту відбувається перша революція в сімейному житті: зниження віку вступу до шлюбу, збільшення народжуваності, широке розповсюдження жіночої праці, дозвіл розлучень за судовим рішенням і т.ін.).

Сучасний етап розвитку західного суспільства приніс другу революцію в сімейному житті, яка не лише докорінним чином змінила сім'ю і сімейні стосунки, але, на думку багатьох дослідників, поставила

під сумнів саме існування сім'ї. Це зумовлене цілою низкою обставин економічного і культурного характеру. Соціологи називають серед них:

– зростання економічної незалежності жінок та їх активне включення в трудову діяльність (а це викликає прагнення жінок до більшої самостійності, перегляду традиційної структури сімейних відносин, до змін традиційних функцій сім'ї, рівно прав'я з чоловіками у прийнятті рішень, у контролі над видатками та майном сім'ї тощо. Недарма німецькому філософу Ф. Ніцше належать слова: “Коли чоловік і жінка стануть рівноправними, сім'я загине”);

– утворення двох центрів життя – праці і дому (раніше професійна діяльність і домашнє господарство існували в єдності, в межах однієї сім'ї);

– еволюція поглядів на сексуальну мораль (або сексуальна революція з послабленням соціального контролю, зростанням анонімності сексуальної поведінки, збереженням секретності позашлюбних зв'язків, діяльністю широкої мережі засобів масової інформації, які проголошують вільне статеве кохання ледве не основним мірилом рівня цивілізованості сучасних мужчин і жінок, зміною загального ставлення суспільства до сексуальної поведінки в бік пом'якшення традиційних уявлень про дозволене і недозволене тощо);

– винахід надійних контрацептивних засобів проти запліднення (вперше в історії людства за допомогою таких засобів вдалося відокремити сексуальність від зачаття).

Ці та інші причини викликали появу різного роду тенденцій розвитку сучасної сім'ї, які нині широко розповсюджені як у розвинутих західних, так і у посткомуністичних країнах. До них належать:

- зростання розлучень (абсолютне і відносне);
- зростання кількості неповних сімей і дітей, народжених поза шлюбом;
- зменшення середньої тривалості шлюбу;
- відтермінування часу вступу до шлюбу;
- проживання подружніх пар без оформлення шлюбу;
- зменшення розмірів сім'ї і народжуваності дітей з наступним постарінням населення та навіть його депопуляцією;
- збільшення кількості одиноких людей, які не беруть шлюб;
- зменшення кількості повторних шлюбів тощо.

ФУНКЦІЇ СІМ'Ї.

Репродуктивна функція



Однією з соціальних функцій сім'ї є дітонародження, чи репродукція населення як один з головних процесів відтворення суспільства. В цьому процесі сім'я виконує головну роль.

Дослідники виділяють три типи репродуктивності сім'ї:

- багатодітна (п'ять та більше дітей),
- середньодітна (від трьох до п'яти),
- малодітна (до двох дітей).

Чим характерна ця функція в нашому суспільстві? Намітилась стійка тенденція до малодітного типу відтворення населення, у тому числі в Україні, що було вже зазначено. Наприклад, сьогодні в кожному п'ятому селі в Україні не народилося жодної дитини, бо до того ж і молоді залишилося там дуже мало.

Господарсько-економічна функція



Вона виявляється у виробничій діяльності сім'ї (власно-трудова діяльність, аренда, фермерське господарство, приготування їжі, придбання продуктів, господарських речей та інш.)

Головними моментами, що обумовлюють господарсько-економічну функцію є: час, витрачений на домашню працю, поділ цієї праці між членами сім'ї та міра використання сім'ями суспільних побутових закладів / пралень, перукарень тощо/.

Домашнє господарство завжди вважалось "природним" заняттям тільки жінки. І сьогодні, не зважаючи на великі зміни, котрі відбулися у суспільстві, лівова доля домашніх турбот лежить на плечах жінки.

Так, за даними дослідження бюджету часу, ведення домашнього господарства в робочий час займають у чоловіків в середньому біля 1 години 44 хвилин, у жінки – 3 години 13 хвилин. У вихідний день у чоловіків – 2 години 44 хвилини, у жінок – 6 годин 18 хвилин.

Подвійне навантаження, що несе жінка на виробництві та в побуті обмежує її можливості у культурному розвитку, виховній діяльності. В Україні працююча жінка в день має 2 години 16 хвилин вільного часу.

Виховна функція сім'ї



Виявляється, насамперед, в емоційній формі відношень між батьками та дітьми, в відношеннях любові.

Сімейне виховання засновано на прикладі дорослих, в першу чергу батьків. Важливе значення у формуванні соціальної поведінки та установок моралі грає мотивація батьків, що виявляється у ставленні до людей, речей, власної діяльності та інш.

Дитина, що отримала у сім'ї правильне виховання, і надалі з великим успіхом буде проводити і свою спеціальну підготовку. Діти, що не придбали у сім'ї трудового досвіду, не можуть отримати і високої кваліфікації, з них виходять погані працівники.

Вплив сім'ї на дитину – багатоплановий. Він формує моральні та політичні якості дитини, виховує громадянина. Формує такі риси характеру як чесність, працелюбство, сумлінність та інш.

Сімейна політика сьогодні повинна бути направленою на визначення того, яку сім'ю – однодітну, дводітну, чи трьохдітну вибере собі людина. Сімейна політика повинна яскравіше підкреслювати бажаність другого, третього і т.д. новонародженого. Це повинно виявлятися:

- в підвищенні престижу сімейних відносин в суспільній свідомості;
- у рості престижу сім'ї, що повинно знайти своє відображення і в державних документах. Сьогодні створені комісії по сім'ї при парламентах держав;
- в складанні особливого напрямку соціальної політики, завдання якої полягає в підтримці, укріпленні інституту сім'ї та шлюбу;
- у сфері практичної діяльності - у розширенні допомоги сім'ям – економічної, правової та інш.

16.4. Демографічна ситуація в сучасній Україні та її вплив на політичні відносини

СИТУАЦІЯ – за чисельністю населення Україна займає 5 місце в Європі після Німеччини, Італії, Великобританії та Франції.

Водночас впродовж останніх 30 років середньорічні темпи приросту населення в державі систематично скорочувались. Якщо в

1959–1969 рр. приріст населення становив 478 тис. чол. на рік, то в 1970–1979 рр. – 292 тис. чол., а в 1979–1990 – 195 тис. чол.

Починаючи з 1991 року спостерігається процес природного скорочення населення. Лише з 1996 по 2008 рік наявне населення України зменшилося з 51,3 млн. до 46,4 млн. осіб.

Станом на 1 січня 2009 року в Україні проживало 46, 1 млн. осіб, з них 24,8 – жінки, 21,2 – чоловіки. За віковим складом 15,2% становлять особи, молодші за працездатний вік (чоловіки – 16-59 років, жінки – 16-54 років включно), 60,6% – працездатного віку та 24,2% – старші за працездатний вік.

Кількість населення в розрізі регіонів України виглядає так:

Регіон	тис. осіб		
	Всього	Міське	Сільське
Україна	46143,7	31587,2	14556,5
АР Крим	1967,3	1237,7	729,6
Вінницька	1660,0	812,6	847,4
Волинська	1036,2	532,7	503,5
Дніпропетровська	3374,2	2816,1	558,1
Донецька	4500,5	4072,1	428,4
Житомирська	1294,2	744,2	550,0
Закарпатська	1243,4	461,9	781,5
Запорізька	1821,3	1397,1	424,2
Івано-Франківська	1381,1	594,8	786,3
Київська	1727,8	1049,7	678,1
Кіровоградська	1027,0	631,7	395,3
Луганська	2331,8	2019,6	312,2
Львівська	2552,9	1547,2	1005,7
Миколаївська	1195,8	808,9	386,9
Одеська	2392,2	1592,3	799,9
Полтавська	1511,4	916,1	595,3
Рівненська	1151,0	548,6	602,4
Сумська	1184,0	792,4	391,6
Тернопільська	1093,3	474,1	619,2
Харківська	2782,4	2221,5	560,9
Херсонська	1099,2	672,0	427,2
Хмельницька	1341,4	723,8	617,6
Черкаська	1304,3	726,8	577,5
Чернівецька	904,1	377,2	526,9
Чернігівська	1121,3	693,6	427,7
м. Київ	2765,5	2765,5	х
м. Севастополь	380,1	357,0	23,1

Україна відрізняється досить високою щільністю населення. В цілому по державі вона становила 76 осіб на квадратний кілометр, на Чернігівщині цей показник найнижчий – 39, а в Донецькій області найвищий – 183. Співвідношення міського і сільського населення в Україні становить 68,5% до 31,5%. Найбільшими містами є:

Київ – 2765,5 тис. жителів;
Харків – 1456 тис.;
Дніпропетровськ – 1017,5 тис.;
Одеса – 1008,6 тис.;
Донецьк – 974,6 тис.;
Запоріжжя – 781,6 тис.;
Львів – 734,5 тис.;
Кривий Ріг – 675,6 тис.;
Миколаїв – 504,3 тис.;

ОСНОВНІ ПОКАЗНИКИ ПРИРОДНИХ ЗМІН НАСЕЛЕННЯ – статистичні порівняння з іншими країнами свідчать, що за основними показниками природних змін населення — народжуваності, смертності, природного приросту – Україна стоїть не тільки після країн Заходу, але й республік колишнього СРСР. За рівнем народжуваності (9,6%) вона посідає передостаннє місце серед них та країн Європи, за смертністю населення (15,4%) – друге місце серед країн континенту, за рівнем дитячої смертності (14,4 дитини на 1000 новонароджених) її показники входять у першу сумну десятку показників для європейських країн, за очікуваною тривалістю життя (67 років) – 109 місце у світі, коли ще у 1994 році посідала 87.

Частка осіб похилого віку в Україні становить понад 20%, а в селах – понад 33%. Відсоток осіб непрацездатного віку, що збільшується, зростання безробіття вимагають уваги до системи захисту населення, прогресу в області охорони здоров'я і т. п. Утім, необхідні соціальні програми в останнє десятиліття не отримували належної підтримки.

Вже протягом 20 років в Україні забезпечується лише проста репродукція населення, особливо у місті, де середня цифра народжуваних дітей на одну сім'ю становить 1,2-1,9 дитини, при потребі 2,2.

Низька народжуваність обумовлена насамперед:

- а) високим рівнем зайнятості жінок суспільною працею;
- б) відставанням у розвитку соціальної інфраструктури;

в) падінням життєвого рівня;

Цікаво, що кількість шлюбів і розлучень в Україні залишається практично незмінною впродовж багатьох років. У 2008 році в розрахунку на 1000 жителів країни було зареєстровано 7 шлюбів і 3,6 розлучення (у 1990 році – відповідно 9,3 і 3,7, у 2005 році – 7,1 і 3,9, у 2007 році – 9 і 3,8).

Головною причиною природного скорочення населення в Україні залишається невпинне падіння народжуваності: з 13,3% у 1998 році до 7,8% у 1999 році. При цьому смертність немовлят становить 12,6%, при світовому еталоні – 8%. Перед нами негативний приклад демографічного регулювання. Відомо, що немало країн горді довголіттям своїх громадян (до слова, категорія людей, старших 50 років, становить нині 17% населення світу - понад 1 млрд. чоловік). В Україні людей похилого віку понад 25%. Але більшість людей похилого віку страждає тими чи іншими хронічними недугами. За даними ВОЗ, середній рівень хронічної захворюваності людей, старших 60 років, становить близько 80%.

СТАН ЗДОРОВ'Я НАСЕЛЕННЯ – постійне спостереження за показниками здоров'я населення України свідчить про його постійне погіршення. Кількість вперше встановлених випадків захворювань у 2008 році становила понад 70 тис. у розрахунку на 100 тис. населення і, порівняно із минулими роками, демонструє тенденцію до зростання. Найчастіше реєструються хвороби органів дихання, системи кровообігу, травми, отруєння. Дедалі більшого розповсюдження набувають стани та хвороби, що зумовлені вірусом імунодефіциту людини (ВІЛ). Впродовж 2008 року кількість ВІЛ-інфікованих та хворих на СНІД, що перебували на обліку в медичних закладах, збільшилася на 10 тис. або на 12,2% і склала на початок 2009 року 91,8 тис. осіб.

І світовий, і український досвід свідчить, що з погляду еволюційної екології людини якість людей за критеріями здоров'я дуже низька і продовжує знижуватися. Людство стає все залежнішим від медичної допомоги і застосування, по суті, протиприродних засобів підтримання і продовження життя, які, на жаль, не в змозі зменшити загальну захворюваність людей. І, певно, недалеко від істини ті автори, які стверджують, “що ми, *Homo sapiens*, – хворий вид і потребуємо тотальної диспансеризації”.

ШЛЯХИ ПОДОЛАННЯ ДЕМОГРАФІЧНИХ СУПЕРЕЧНОСТЕЙ.

Перший з них пов'язаний зі стратегією планування, у рамках якої з різним ступенем жорсткості регулюються кількісні показники дітонароджуваності (приклад Китаю, Індії). Його ефективність очевидна, однак, це суперечить основним нормам демократичної держави, правам людини, волі її вибору.

Другий шлях виходить із уявлень, згідно з якими економічне зростання автоматично приведе до зниження демографічних показників, як це притаманне розвинутому світу. На жаль, цей варіант не може бути прийнятий через його довготривалість і, особливо, через його неекологічність. Адже існуючий індустріальний тип виробництва є ресурсовитратним і екологоруїнівним. Якщо його візьмуть на озброєння слаборозвинуті країни і спробують досягти існуючого нині рівня виробництва і статків в індустріальне розвинутих країнах, то киснева оболонка планети, не кажучи вже про вичерпність ресурсів, буде спалена за наступні півстоліття.

Третій шлях конкретизує попередній: розвинутий світ повинен сприяти економічному прогресу “третього світу” через розповсюдження і запровадження нових ресурсо- і енергоємних, біосумісних технологій. Шлях цей досить прогресивний, але поки що дорогий для втілення.

На початок XXI тисячоліття стало зрозумілим, людство не може розраховувати на автоматичну регуляцію світових демографічних процесів. Чекання демографічної стабільності “природним шляхом” загрожує безпеці цивілізації.

До модулю III

Контрольні запитання і завдання:

1. Що складає зміст політичної свідомості?
2. Перерахуйте основні функції політичної свідомості.
3. Дайте характеристику політичній психології та політичній ідеології.
4. Які основні компоненти входять в поняття “політична культура”?
5. В чому полягає специфіка формування політичної культури в українському суспільстві?
6. В чому полягають особливості формування політичної ідеології?
7. Назвіть основні функції політичної ідеології.
8. Які основні елементи складають структуру політичної ідеології?
9. Що розуміється під політичною соціалізацією і в чому полягає важливість цього процесу?
10. Які ознаки та форми політичної соціалізації?
11. Що розуміється під терміном “агенти соціалізації”?
12. Чому політична соціалізація людини загострюється під час переходу суспільства від одного стану до іншого? Обґрунтувати на прикладі українського суспільства.
13. Чим відрізняються одне від одного поняття “людина”, “індивід”, “особистість”?
14. Політична діяльність і політичне функціонування: в чому різниця і співпадіння ?
15. Перерахуйте системоутворюючі фактори, які лежать в основі механізму політичної діяльності особистості?
16. Як Ви вважаєте, з чим пов’язаний процес політичного відчуження громадян (проаналізуйте на прикладі України)?
17. Як впливають політичні інтереси суб’єктів політики на прийняття політичних рішень?
18. В середовищі нашого сучасного суспільства з’явилися і “нові українці”. Чи можна їх характеризувати як еліту?
19. Яке місце і роль політичної еліти в українському суспільстві?
20. З’ясуйте такі категорії і поняття: політична еліта, політична елітарність, “відкриті політичні еліти”, “закриті політичні еліти”.
21. Дайте визначення типів політичних еліт. З якими типами політичних еліт Ви зустрічаєтесь у політичному житті України?

22. Які особливості психологічної, біологічної, функціонально-технократичної і ціннісної теорії еліт?
23. Чи сумісне загальнонаціональне лідерство з популізмом?
24. Яка з концепцій політичного лідерства видається Вам найбільш реальною? Обґрунтуйте свою позицію.
25. В діяльності політичного лідера виділяються певні функції: новаторська, інтегративна, організаторська, комунікативна. Охарактеризуйте вказані функції.
26. Які існують особливості формування культу особистості?
27. Яку роль відіграє формування іміджу на культ особистості?
28. Які, на Ваш розсуд, можуть бути запобіжні заходи щодо недопущення формування культу особистості?
29. Які етнічні форми існування людства Вам відомі? Дайте їм характеристику.
30. В чому полягає різниця між етносом і нацією?
31. Які теорії походження нації Вам відомі?
32. В чому полягає суть сучасних етнонаціональних відносин?
33. Які основні проблеми в проведенні національної політики на сучасному етапі Ви вважаєте найбільш суттєвими?
34. Розкрийте своє бачення розв'язання національних проблем у сучасному світі.
35. Дайте загальну характеристику етнополітичного розвитку України. Назвіть основні принципи державної етнополітики.
36. Які найголовніші проблеми етнонаціональної сфери Ви можете визначити?
37. Який внесок зробили в розробку проблем демографії Г. Спенсер, Т. Мальтус, Ф. Ноутстайн? Охарактеризуйте їх погляди.
38. Дайте загальну оцінку сучасної демографічної ситуації у світі.
39. В чому полягає сутність демографічної політики в сучасному світі?
40. Що означає термін “демографічний вибух”?
41. Пригадайте основні історичні форми сім'ї.
42. Що таке авторитарна і демократична сім'я?
43. Охарактеризуйте коротко демографічну ситуацію в Україні.
44. Які основні показники природних змін населення в Україні?
45. Які шляхи подолання демографічних суперечностей Ви вважаєте найголовнішими?

Теми для рефератів та доповідей:

1. Політична культура: поняття, сутність і типологія.
2. Політична соціалізація особистості в контексті сучасної політичної науки.
3. Політична культура і соціалізація.
4. Освіта і політичне виховання як важливі засади політичної соціалізації.
5. Проблеми політичної соціалізації старшокласників у сучасному суспільстві.
6. Політична соціалізація школяра в умовах трансформації українського суспільства.
7. Політична відповідальність як критерій політичної соціалізації особистості.
8. Політична соціалізація як фактор впливу еліти на електоральну активність молоді.
9. Особливості політичної соціалізації молоді під час навчання у середній школі.
10. Проблема соціалізації молодого покоління в умовах соціальної реальності сучасної України.
11. Ніщє про політичне лідерство.
12. Політичні портрети сучасних політичних лідерів.
13. Тенденції розвитку політичного лідерства в Україні.
14. Політична еліта сучасної України.
15. Теорії еліт в українській політичній думці: елітарні концепції В. Липинського і Д. Донцова, М. Драгоманова.
16. Політична еліта і демократія.
17. Динаміка політичної свідомості сучасного українського суспільства.
18. Політична і моральна свідомість.
19. Регіональні особливості функціонування політичної культури в Україні.
20. Громадська думка як феномен масової політичної свідомості.
21. Політична культура сучасного українського суспільства.
22. Особливості демографічної ситуації в сучасній Україні та її вплив на політику.
23. Напрямки реалізації державної сімейної політики на сучасному етапі розвитку України.

Список літератури:

1. *Головатий М. Ф.* Політична психологія : підручник для студ. вищ. закл. – К., 2006.
2. Етнонаціональний розвиток України. Термін виникнення, персоналії. – К., 1993.
3. *Загородній Ю. І., Куріло В. С., Савченко С. В.* Політична соціалізація студентської молоді в Україні: досвід, тенденції, проблеми. – К. : Генеза, 2004.
4. *Зущик Ю., Кривошеєнко О., Яблонський В.* Фігури. Політичне лідерство в сучасній Україні. – К., 1999.
5. *Крисаченко В. С., Мостяєв О. І.* Україна: природа і люди. – К. : Інститут філософії НАН України, 2000. – 492 с.
6. *Кулібабчук В. В.* Особа в сфері політики. – Вінниця, 1998.
7. Культура политического процесса : учебн. пособие / В. В. Трошихин, В. И. Теплов. – М. : РДЛ, 2001.
8. *Кухта Б. Л., Теплоухова Н. Г.* Політичні еліти і лідерство. – Львів, 1995.
9. *Пахарев А. Д.* Политическое лидерство и лидеры : монография. – К., 2001. – 270 с.
10. *Пухтинський М., Власенко О., Ворона П., Лопатинський А., Обушний М.* Українські еліти в контексті місцевого і регіонального розвитку: історія та сучасність / Фонд сприяння місцевому самоврядуванню України. – Полава : ПП Шевченко, 2009. – 160 с.
11. *Римаренко Ю. І.* Національний розвій України. – К., 1995.
12. *Ротар Н. Ю.* Політична еліта та лідерство : навч. посіб. / Чернівецький нац. ун-т. ім. Ю. Федьковича. – Чернівці : Рута, 2006. – 76 с.
13. *Рудич Ф. М., Балабан Р. В.* Політика в особах : політичне лідерство на постсоціалістичному просторі: національний і регіональний контекст / Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса. – К. : Парламентське видавництво, 2008. – 352 с.
14. *Сміт Ентоні.* Національна ідентичність. – К., 1994.
15. *Цимбалістий Б.* Тавро бездержавності. Політична культура українців. – К., 1994.
16. *Шкляр Л. Є.* Українці: етногенез, етнос, етнімія // Генеза. – 1994. – № 2.

МОДУЛЬ IV.

ПОЛІТИЧНІ ПЕРЕТВОРЕННЯ

Серед ключових практичних завдань політології в сучасному світі є обґрунтування й супровід демократичних перетворень, суспільної модернізації, інноваційного розвитку політичних систем. Дедалі більшої гостроти набуває проблема забезпечення демократичного й мирного врегулювання соціально-політичних конфліктів та криз. На своє вирішення очікують нові для людства глобальні світові проблеми. Іншими словами, світ вступив у полосу потужних політичних перетворень, які вимагають прискіпливого й вдумливого аналізу.

Тема 17. Демократія та її роль у політичному процесі

У сучасному глобалізованому світі демократичні процеси значною мірою впливають на формування внутрішніх складових політичного життя дедалі більшого кола країн. Пояснення цих феноменів є нагальною потребою у формуванні світогляду молодого покоління. Тут важко переоцінити роль вчителя, як людини, що значною мірою впливає на світогляд молоді. Вчитель – демократ природньо, як даність, передає своїм учням не просто знання про суть демократії як політичного та політико-культурного феномена, а і як про чи не єдиний шлях цивілізованого розвитку людства.

17.1. Визначення демократії та її основні теорії

Існують різні підходи до визначення, що таке демократія. Різні дослідники розуміють демократію як:

а) безпосереднє або представницьке (через вибраних представників) управління країною самими людьми;

- б) форму держави, країни, суспільства, що мають демократичний уряд;
- в) правління більшості;
- г) сприйняття і реалізація принципу рівності, прав і свобод громадян, а також їх можливостей.

Вихідним постулатом подібних визначень є грецький переклад терміну “*demokratia*”, що в свою чергу складається з двох слів *demos* – народ і *kratos* – влада, правління.

ДЕМОКРАТІЯ – політичний режим, стан політичного життя за якого державна влада здійснюється на основі широкої та реальної участі громадян та їх об’єднань у формуванні державної політики, утворення та діяльності органів державної влади.

ТЕОРІЇ ДЕМОКРАТІЇ. Політологія знає багато різноманітних теорій демократії. Основні з-поміж них наведені у таблиці.

Теорія демократії	Сутність
<p>ПЛЮРАЛІСТИЧНА ДЕМОКРАТІЯ (Е. Хейвуд, Г. Ласки)</p>	<p>Згідно цієї теорії, центральним елементом демократичної і політичної системи є зацікавлені групи. Особистість при цьому відходить на задній план, однак вона зберігає статус первинного суб’єкта влади. Соціальною основою демократичної влади, її динамікою виступає суперництво і баланс групових інтересів. Держава – це орган, що є відповідальним за нормальне функціонування всіх секторів суспільної системи. Головна роль держави полягає в підтримці суспільної справедливості. Держава – це також арбітр, який гарантує дотримання законів, правил гри в суперництві між багатьма зацікавленими групами, не допускаючи монополізації влади. Влада розподіляється між різноманітними центрами політичного впливу: державними інститутами, партіями, групами інтересів, тощо. Усі учасники політичного суперництва визнають існування основ державного устрою, демократичних правил гри, прав особистості, дотримання закону. необхідності вирішення конфліктів досягненням компромісу та консенсусу.</p>
<p>ПАРТИЦИПАТОРНА ДЕМОКРАТІЯ (К. Пейтман, К. Макферсон, Б. Барбер)</p>	<p>Демократія розуміється як універсальний принцип всіх сфер суспільного життя, що забезпечує повагу гідності особистості. Демократія повинна бути скрізь – в сім’ї, школі, університетах, на виробництві, в партіях, державі, тощо. Громадяни повинні активно брати участь не тільки у виборі своїх представників, і, навіть, не тільки в прийнятті рішень на референдумах, але і безпосередньо</p>

Теорія демократії	Сутність
ПРЕДСТАВНИЦЬКА ДЕМОКРАТІЯ	<p>в політичному процесі – в підготовці, прийнятті і здійсненні рішень, а також в контролі за їх реалізацію.</p> <p>Ця концепція виходить з розуміння демократії як компетентного і відповідального перед народом представницького правління. Тут воля народу не ототожнюється з його прямою участю. Вона здійснюється далеко не з усіх питань і виражається громадянами як безпосередньо на виборах, так і делегується представницьким органам і депутатам, котрі в рамках наданих їм повноважень формують загальну волю, а іноді, і діють в супереч їй під свою відповідальність. Реально репрезентативна демократія, зазвичай, втілюється в парламентаризмі – системі правління, заснованій на розподілі влади і верховенства влади парламенту, що делегована йому народом на виборах. При цьому парламентарі розглядаються не як представники окремих виборчих округів, а як виразники інтересів, в першу чергу, усього народу, і є відповідальними в своїх рішеннях лише перед своєю власною совістю. Головний принцип репрезентативної демократії – принцип обмеження безпосередньої участі мас в управлінні, отримав специфічне обґрунтування і розвиток в концепціях елітарної демократії. Як вже зазначалось, в цих теоріях головним носієм демократичних цінностей є не маса рядових громадян, котра часто є не компетентною, не врівноваженою, піддається ідеологічним впливам, а еліта, котра здатна більш ефективно управляти суспільством, і захищати цінності ліберальних демократів. Маса ж повинна мати право періодично контролювати еліту за допомогою виборів, впливати на її склад.</p>
КОЛЕКТИВІСТСЬКА ДЕМОКРАТІЯ	<p>До головних рис належать: 1) визнання народу єдиним однорідним цілим, що має об'єктивні, існуючі ще до свого усвідомлення загальний інтерес і волю; 2) відсутність протиріч в середині народу, розгляд політичної опозиції як патології або ворога, яку необхідно знищити насильницьким шляхом; 3) активна рівноправна участь громадян в усіх справах держави і суспільства; 4) тоталітарний, абсолютний характер влади, який здійснюється вождями, що ототожнюються з народом (класом, нацією), повна беззахисність меншості, у тому числі окремої особистості; 5) всезагальна політична мобілізація, переважно пряма участь громадян в управлінні, розгляд представницьких органів і посадових осіб не як самостійних в рамках закону і відповідальних за прийняті рішення керівників, а лише як провідників волі народу, його слуг.</p>

Теорія демократії	Сутність
СОЦІАЛІСТИЧНА ДЕМОКРАТІЯ	Виходить з гомогенності і цілісності спочатку робітничого класу, а після побудови соціалізму і усього народу, а також наявності у цих суверенів влади класового, а потім загальнонародного інтересу. Після чого, перш за все, через Ради, оформлюється і виражається загальна воля народу. В Радах реалізується такі принципи колективістської демократії, як повновладдя. Розповсюдженість на всі сфери життєдіяльності людей, пряма демократія (спільні зібрання, накази виборців, право відклику депутатів, демократичний централізм, заснований на жорсткому підкоренні загальним рішенням), монізм, не допустимість політичного і ідеологічного інакомислення і опозиції, тощо.
ЛІБЕРАЛЬНА ДЕМОКРАТІЯ	Сутність цієї теорії полягає у пріоритеті інтересів особистості та їхньому відокремленні від державних інтересів. Народ, як суб'єкт суспільних відносин, ототожнюється з власниками. Джерелом влади визнається окрема особистість, а її права мають пріоритет над законами держави. Права особистості закріплюються у конституції та захищаються незалежним від держави судом. Свобода тлумачиться не як активна участь у політиці, а як відсутність обмежень і примусу, втручання з боку держави та інших індивідів у сферу власних інтересів громадян. Гарантами такої свободи виступають суспільні інституції, рішення приймаються більшістю громадян. Меншість має право обстоювати свою думку навіть всупереч ухваленому більшістю рішенням, проте лише в рамках відповідних законів та судових процедур.
ЕЛІТАРНА ДЕМОКРАТІЯ (Й.Шумпетер)	Прихильники елітарної моделі демократії ділять суспільство на правлячу меншість – еліту і не правлячу меншість – масу. Маса не цікавиться політикою, не володіє необхідними знаннями та повною інформацією, не вміє приймати правильні рішення, а відтак вона добровільно передає еліті право керувати політичним процесом. Політична участь маси обмежена виборами внаслідок того, що більшість громадян є ірраціоналими, некомпетентними та мають нестійкі уподобання. До того ж зростання громадянської участі призводить до підризу стабільності й ефективності, досягнення яких є чи не найголовнішою метою демократії. Демократичність такої моделі визначається наявністю вільної конкуренції за голоси виборців між претендентами на роль лідера. Вибори – лише засіб, що спонукає еліту відчувати відповідальність за політичні рішення.

Теорія демократії	Сутність
ЛЕГАЛЬНА ДЕМОКРАТІЯ (Р. Нозик, Ф. Хайек)	Демократія розглядається як засіб, що дає людям змогу відгородити себе від надмірного втручання уряду у їхнє життя. Прихильники цієї теорії виступають за відокремлення держави від громадянського суспільства та обстоюють принципи правової держави. Головне в демократії полягає в мінімізації ролі держави, натомість створенні максимального простору для індивідуальної свободи й розвитку вільних ринкових відносин. Бюрократичне регулювання повинно бути зведено до мінімуму, а діяльність різноманітних зацікавлених груп – жорстко обмежена.
ЕЛЕКТРОННА ДЕМОКРАТІЯ	Ця теорія виходить з того, що сучасне бачення процедурних основ демократії не може ігнорувати технічний розвиток сучасного суспільства. Зокрема, новітні інформаційно-комунікаційні технології надають громадянам можливість одержувати швидкий доступ до інформації, брати безпосередню участь в управлінні державними та недержавними структурами, оперативно реагувати на різні політичні проблеми та дії політиків тощо. Таким чином, модель електронної демократії – це оснований на застосуванні мережових комп'ютерних технологій механізм забезпечення політичної комунікації, що сприяє реалізації принципів народовладдя і дозволяє привести політичний устрій у відповідність до реальних потреб інформаційного суспільства.

17.2. Демократичні принципи

Демократія базується на ряді **принципів**: поділу влади, вибору основних органів державної влади, плюралізму, гласності, незалежного контролю, більшості, тощо.

Принцип поділу влади. Згідно з ним державну владу слід розділяти на декілька сфер або гілок, кожна з яких володіє власними специфічними функціями – законодавча, виконавча і судова гілки влади. Голова держави, парламент, уряд, судова влада мають строго окреслені права і повноваження. Водночас вони постійно взаємодіють між собою у процесі формування та здійснення державної політики. Умовою ефективної діяльності є встановлення оптимальних взаємовідносин між різними гілками і органами влади. При цьому ні одна гілка влади не повинна бути не обмеженою або переважати над іншими гілками. Такий поділ влади фактично відсутній при

тоталітарних і авторитарних режимах, де, по суті, і законодавча, і виконавча, і судова влада зосереджені в руках монарха, узурповані вузькою групою правлячої еліти або ж перебувають під контролем правлячої партії.

Принцип виборності основних органів державної влади. Демократія передбачає, що всі особи які контролюють політичні владні структури, повинні бути відповідальні перед своїми виборцями і періодично через чітко встановлений час переобиратись. Переобрання відбувається шляхом проведення вільних, конкурентних виборів.

Принцип плюралізму. Суспільство розподілено за багатьма лініями і параметрами, і суть демократії полягає у визнанні законності різних соціально-політичних сил, кожна з яких переслідує свої власні політичні інтереси. Цей принцип виключає монополію на владу зі сторони якої не будь однієї особи, соціальної групи, партії, тощо. Проголошуються ідеї самого широкого вибору в усіх сферах суспільного життя. Так економічний плюралізм проголошує ідеї приватної власності, вільного підприємництва, безперешкодної конкуренції, тощо. В політичній сфері це багатопартійність, яка функціонує за умови, коли всі політичні партії мають рівні правові можливості боротися за виборців і за своє представництво в органах державної влади. Наявністю опозиції в парламенті, інших сферах суспільного життя забезпечує реальний плюралізм думок і дій, а це є необхідна умова вироблення оптимальних рішень

Принцип гласності. Передбачає вільний доступ преси і громадськості до інформації про діяльність органів влади, господарських, політичних, громадських організацій. Через вільні і незалежні від цензури засоби масової інформації громадськість може отримувати широку інформацію про діяльність міністерств, відомств, політичних партій, громадсько-політичних організацій тощо.

Принцип рівності. Перша стаття Загальної декларації прав людини проголошує: “Всі люди народжуються вільними й рівними у своїй гідності і правах”. Сучасне тлумачення принципу рівності виходить з того, що за демократії можлива соціально-економічна нерівність громадян. Демократія передбачає лише політичну рівність усіх перед законом, незалежно від соціального і матеріального становища.

Принцип більшості. У відповідності з ним рішення приймається на основі думки більшості. Проте цей принцип не можна абсолютизувати і вважати бездоганно демократичним, якщо ігнорується

принцип “згоди не погоджуватись” з думками і позиціями інших членів або груп суспільства. Там де панує принцип однодумства не має і не може бути демократії. Заперечується вольове нав’язування позицій однієї частини суспільства іншій його частині. З даної точки зору, суттєвою ознакою демократії є дотримання інтересів і прав меншості. Це виражається в наявності лояльної і конструктивної опозиції в якості законного партнера.

Принцип незалежного контролю. Здійснюється громадськими об’єднаннями, самими громадянами самотійно або разом з органами державного контролю за діяльністю державних структур. Основним методом контролю є перевірка діяльності та виконання ухвалених рішень, дотримання вимог чинного законодавства. За результатами перевірок громадськість та відповідні державні органи інформуються про виявлені порушення, пропонуються пропозиції щодо притягнення правопорушників до відповідальності.

Серед головних критеріїв демократичності суспільства є наявність фундаментальних прав і свобод людини. Розуміння людини як абсолютної цінності, пріоритет прав та інтересів людини над будь-якими іншими (класовими, партійними, національними та ін) правами.

Надзвичайно важливим для розвитку демократії є впровадження механізмів самоврядування, яке є частиною системи державного управління і проявом функціонування громадянського суспільства. В зв’язку з цим, особливої ваги набуває потреба підвищення статусу і розширення повноважень місцевих органів влади.

Демократія не є ідеальною формою правління. Багато мислителів минулого, не будучи противниками демократії застерігали від прихованих в ній недоліків та загроз. Платон вважав демократію найбільш корумпованою після тиранії формою правління. Аристотель називав демократію найнижчою із всіх законних форм правління, що в найбільшій мірі може переродиться в тиранію. Звичайно, що розуміння сутності демократії в античні часи суттєво відрізняється від сучасного. Проте, достатньо відмітити, що досвід ХХ ст. підтвердив правоту А. де Токвіля, який попереджав про приховані в демократії небезпеки для людської свободи, можливостях “тиранії більшості”, яка може бути не менш, якщо не більш, жорсткою, ніж тиранія не багатьох або одного.

Звичайно немає і не може бути ідеальної демократії. Але не дивлячись на її недоліки, вона найкраща і найбільш гуманна форма правління з усіх існуючих. У. Черчилль говорив: “Демократія жахлива форма правління, якщо не рахувати усіх інших”. При всіх своїх

недоліках, демократія є найефективнішою формою правління, що відповідає волі більшості суспільства.

Слід також зазначити, що в реальному житті ніколи не існувало і не існує “чистого” народного устрою. “Чиста демократія” – це скоріше за все певний ідеал для наслідування, шкала певних цінностей розвитку суспільства і держави.

17.3. Актуальні проблеми розвитку демократії в Україні

Демократія є основою державного устрою України.

В чинній редакції Конституції України закладені загальні основи для розвитку прямої демократії в нашій державі. В ст. 1 та ст. 5 Конституції закріплено, що **народ України здійснює первісну та верховну владу в країні, є носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в державі**. Це визначає право народу на здійснення влади як безпосередньо, так і через органи державної влади та місцевого самоврядування.

Серед форм безпосередньої демократії, крім виборів представницьких органів, в Конституції України передбачено участь у всеукраїнському та місцевому референдумах, а також право громадян направляти індивідуальні чи колективні письмові звернення або особисто звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування. Зазначені конституційні норми цілком відповідають вимогам ст. 21 Загальної декларації прав людини, яка проголошує право кожного брати участь в управлінні своєю державою як безпосередньо, так і через вільно обраних представників. Певною **особливістю українського конституціоналізму є надання зверненням громадян високого правового статусу**, що визначає їх як важливий інструмент функціонування демократичного суспільства, а також підвищує обов'язки органів державної влади та місцевого самоврядування перед громадянами.

Конституції України також закріплює право громадян мирно збиратися та проводити мітинги і демонстрації. Така форма безпосередньої участі передбачає обговорення під час громадських зборів важливих суспільно-політичних проблем в різних сферах, а також питань, пов'язаних із виборами, законодавчими актами та окремими державними рішеннями.

В Україні проводяться відносно вільні від маніпуляції вибори, що мають змагальний характер і виконують роль механізму передачі владних повноважень. При цьому опозиція має можливість вільно критикувати владу.

Разом з тим, нинішня політична ситуація в нашій країні яскраво демонструє хиткість і вразливість молоді демократії, а іноді, беззахисність перед викликами тоталітаризму і авторитаризму.

Зокрема, розвиток демократії в Україні гальмують такі **основні проблеми**:

- посилення протистояння владних інститутів і конфліктність у політичній системі держави;

- відособленість органів державної влади та їх посадових осіб від виборців, наслідком чого є суттєва відірваність від нагальних потреб державного та суспільного розвитку;

- руйнування традиційного типу комунікації між виборцями та обраними до Верховної Ради України і місцевих рад депутатами;

- відхід політичних партій, представники яких посіли місця в органах державної влади, від положень передвиборчих програм;

- непрозорість процесів підготовки та ухвалення рішень виборними органами державної влади;

- ухвалення законів, підзаконних, а також локальних нормативно-правових актів, які прямо чи опосередковано ускладнюють чи скасовують процедури, спрямовані на максимальне залучення громадян до процесів прийняття рішень;

- фактична відсутність механізмів політичної відповідальності депутатів рад різного рівня перед своїми виборцями;

- стрімке зниження довіри до органів представницької влади та суспільна апатія.

Основними причинами цих тенденцій є:

- а) відсутність сучасної державної еліти, представники якої мали б спільне бачення національних інтересів України, а також основоположних принципів, основних завдань та перспектив її політичного розвитку;

- б) низький рівень демократичної політичної культури та громадянської свідомості населення;

- в) недостатність і суперечливість окремих положень Конституції України та інших чинних державних нормативно-правових актів;

- г) нерозвиненість механізмів доступу громадян до процесів підготовки та прийняття рішень органами державної влади та місцевого самоврядування, а також громадського контролю за їх виконанням;

д) невідповідна вимогам сьогодення система державного управління та місцевого самоврядування;

е) відсутність дієвої судової влади в державі, що не дає можливості громадянам якісно та оперативно відстоювати свої права в органах правосуддя;

ж) відсутність ефективних соціально-економічних реформ.

Сучасний етап демократичних трансформацій в Україні потребує посилення механізмів безпосередньої участі громадян у суспільно-політичних процесах, оскільки неефективність основних інститутів політичної системи великою мірою обумовлена саме недостатністю громадського контролю за їх діяльністю у міжвиборчій період та обмеженням політичної участі громадян лише електоральними процесами. Подальший розвиток форм прямої демократії в Україні обумовлює, перш за все, необхідність удосконалення конституційних засад реалізації механізмів безпосередньої участі громадян в управлінні державними справами.

Таке завдання повністю відповідає основним засадам демократичного державного устрою, який, зокрема, передбачає здійснення влади народу як через обрання представницьких органів, так і його безпосередню участь. Представницька та безпосередня участь є різними формами демократії і взаємодоповнюють одна одну у процесі забезпечення ефективного розвитку політичної системи. Зокрема, здійснення механізмів прямої демократії сприяє:

– реалізації принципу народного суверенітету, який є ключовим у побудові демократичної держави;

– підвищенню громадської участі у прийнятті важливих суспільно-політичних рішень, контролю за їх виконанням;

– легітимізації влади в цілому, державного устрою, діяльності окремих органів державної влади та місцевого самоврядування, а також певних суспільно-політичних рішень;

– забезпеченню постійного зв'язку між владою та суспільством;

– створенню ефективних важелів впливу громадян на політику у міжвиборчій період.

Важливим є також поширення у різних суспільних колах запиту на наявність демократичних процедур з метою впливу на політичні партії та їх лідерів, на органи представницької та виконавчої влади задля налагодження рівноправного та взаємовигідного діалогу між владою та суспільством. Така стратегія зі зміцнення системи суспільних зв'язків

дозволить кожній громадській інституції посилити власну спроможність у відстоюванні інтересів відповідної соціальної групи.

Особливе місце у процесі поширення у суспільстві запиту на демократію покликані посісти **засоби масової інформації**. Вони повинні взяти на себе місію чесного і не заангажованого партнера громадських структур. ЗМІ, як ніхто інший, мають вплив на суспільну свідомість, тому мусять бути гідними партнерами суспільства. Демократичність влади є запорукою їх власного незалежного існування.

Тема 18. Політична модернізація

На кожному історичному етапі свого розвитку кожне суспільство прагне модернізуватися. Для країн посткомуністичного суспільства це означає швидкий рух до сучасних цивілізованих структур, високого рівня життя. А цього можна досягти на основі нових технологій і зрілих політичних відносин. Суспільство, для якого характерним є процес модернізації, прагне відтворюватися органічним шляхом, а не через розрив або руйнування попередніх організаційних структур. Воно прагне до збалансованості, гармонії економічної, політичної, правової та інших систем, а також їхніх внутрішніх елементів.

18.1. Сутність політичної модернізації

ПОЛІТИЧНА МОДЕРНІЗАЦІЯ – це соціальні та інституціональні перетворення, пов'язані з переходом від одного типу політичної системи до іншого.

В основу концепції політичної модернізації покладено розроблений М. Вебером методологічний принцип, згідно з яким сучасні країни розподіляються на “традиційні” та “сучасні”.

“Традиційні” країни – зберігають персоналізовані відносини залежності і бар'єри соціальної мобільності.

“Сучасні” країни – засновані на раціональній організації та функціональній диференціації інститутів, що долає відносини особистої залежності та бар'єри на шляху групової мобільності.

Характерною особливістю політичної модернізації є диференціація політичної структури (інституціоналізація), яка передбачає формування розгалуженої мережі соціально-економічних,

політичних та інших інститутів суспільства, спрямованих на забезпечення стабільності й соціального порядку. Розвивається вона через удосконалення (осучаснення) традиційних інститутів, які в процесі модернізації суттєво змінюють свої функції та характер діяльності, а також через формування нових.

Процес політичної модернізації проявляє себе, перш за все, у трьох основних сферах:

- політичній системі;
- політичній культурі;
- політичній поведінці.

У сфері політичної культури модернізаційні процеси приводять до активізації процесу соціалізації особи, постійного вдосконалення політичних цінностей та норм, формування принципово нової, орієнтованої на раціональні зміни еліти.

Модернізація безпосередньо політичної системи виявляється в її диференціації, умінні адекватно реагувати на різноманітні виклики часу.

Зміни політичної поведінки полягають в активізації та вдосконаленні форм залучення громадян суспільства до політичного процесу.

Процес модернізації, на думку західного політолога С. Блека, поділяється на кілька стадій:

- а) усвідомлення мети;
- б) консолідація зорієнтованої на модернізацію еліти;
- в) період трансформації;
- г) інтеграція суспільства на новій основі.

ТЕОРІЇ ПОЛІТИЧНОЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ.

Політичну модернізацію більшість авторів розуміє як поєднання таких складових:

- зростання динамізму політичної системи, її здатність адекватно реагувати на зміни політичних реалій;
- формування нової модернізаторської політичної еліти;
- зниження ступеня відчуження громадян від політичної влади;
- забезпечення реальної участі народу в політичному житті;
- підвищення впливу інформації;
- постійне вдосконалення цінностей та норм у системі політичної культури.

Перелічені складові змісту політичної модернізації тісно переплітаються з процесом демократизації суспільства. Тому, на нашу думку, можна стверджувати, що саме демократизація політичної системи і є основним змістом її модернізації. Сама демократія набуває тут нових якостей. Її сутність пов'язують з ідейним та організаційним плюралізмом, технологіями запобігання та розв'язання суспільних конфліктів, раціональним співвідношенням вертикального і горизонтального вимірів політики.

Теорія модернізації – інтегральна складова “соціології розвитку”, джерелами якої були концепції М. Вебера, Ф. Тенніса і Т. Парсонса.

Змістовим стрижнем теорії стали два ВИДИ МОДЕРНІЗАЦІЇ:

1) *оригінальна (або спонтанна)* – характерна для країн, що пережили перехід до раціональних соціальних структур через тривалий внутрішній процес (Англія, США, Німеччина, Франція і т. д.);

2) *вторинна (або віддзеркалена)* – притаманна відсталим країнам, які використовують досвід передових держав; це осучаснення “навздогін”; основний фактор вторинної модернізації – соціокультурні контакти цих країн з центрами індустріальної та постіндустріальної культури.

ЕТАПИ ПОЛІТИЧНОЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ.

1-й етап (50-ті – початок 60-х років ХХ ст.) – зародження концепцій політичної модернізації.

На цьому етапі такими теоретиками, як У. Ростоу, Д. Аптер, Г. Алмонд, Д. Пауелл, було розроблено *основні постулати теорії модернізації*, а саме:

– *універсалізм*, тобто розуміння процесу модернізації як лінійного, що має однакові стадії та етапи в усіх країнах;

– *технологічний детермінізм*, тобто визнання прогресу в економіці та технології основою суспільного розвитку та модернізації (оскільки вони призводять до підвищення рівня життя та вирішення соціальних проблем);

– *вестернізація*, тобто запозичення країнами, що нещодавно звільнилися від колоніальної залежності, політичного устрою і політичної культури західних країн, насамперед США;

– *критика основних характеристик традиційних суспільств* (низька здатність до динаміки та адаптації).

2-й етап (друга половина 60-х – початок 70-х років) – критика теорії модернізації.

Один з відомих суспільствознавців того часу Р. Бендікс у 1967 році звернув увагу на те, що оскільки модернізація в Європі (зокрема, в Англії та Франції) спиралась на певні традиції суспільства, то протиставляти традиційність та сучасність не є коректним. Це дало поштовх для виникнення шквалу критики на адресу ранніх теорій модернізації.

3-й етап (початок 70-х – друга половина 80-х рр.) – відхід від євроцентризму.

Характерні риси етапу:

– поява більш виважених ідей, заснованих на різноманітних чинниках політичного, соціального та економічного розвитку (зокрема, на такому чиннику, як політична культура та її особливості);

– зосередження уваги на проблемі стабільності політичного розвитку як передумові соціального та економічного прогресу.

На цьому етапі виокремилися **два головних напрямки теорії модернізації:**

1. Ліберальний напрямок – Роберт Даль, Габріель Алмонд, Люсен Пай.

Ключові ідеї:

– основна мета модернізації – формування відкритої соціальної та політичної системи шляхом інтенсифікації соціальної мобільності та інтеграції населення в політичну спільноту.

– економічне зростання є похідним від демократизації та формування відкритої політичної системи.

– політична модернізація обов'язково передбачає значне збільшення кількості людей та груп, які мають реальне право та можливість брати участь у прийнятті політичних рішень.

Ліберальний напрямок тісно пов'язував модернізацію з демократизацією політичного режиму.

2. Консервативний напрямок – Семюель Хантінгтон, Дж. Нельсон, Хуан Лінц.

Ключові ідеї:

– основна мета модернізації – досягнення економічного росту та встановлення соціального порядку, заради яких можна пожертвувати демократизацією (концепція т.зв. “диктатура розвитку” або “ідея порядку”);

– модернізація не є спонтанним процесом. Це – процес, ініціаторами якого виступають політичні еліти, які впроваджують відповідну політику модернізації. Іншими словами, джерело модернізації – не західні держави, а еліти, що існують всередині відповідної країни;

– характер модернізації (розвитку) залежить від характеру правлячої еліти, зацікавленої в збереженні свого панування.

4-й етап (триває з кінця 80-х років) – утвердження концепції “модернізація в обхід модерніті (сучасності)”.

Зазначена концепція політичного розвитку обґрунтовує можливість модернізації на основі збереження соціокультурних традицій того чи іншого суспільства без нав’язування чужих (західних) зразків. Найвідомішими представниками цієї концепції є А. Абдель-Малек, Ш. Айзенштадт, С. Хантінгтон.

18.2. Історичний досвід політичної модернізації

Розвиток модернізації знав не лише поступальні етапи, а й тривалі відступи від цивілізаційного шляху у вигляді тоталітарних режимів та злети у вигляді широкомасштабних суспільних перетворень.

Відповідно вирізняють кілька **історичних типів модернізації** західної цивілізації:

– **доіндустріальний** (XVI–XVII ст.) – перехід від індивідуального аграрного й ремісничого виробництва до суспільного, формування замість особистої залежності людей ринкових відносин, відчуження виробників від засобів виробництва та існування;

– **ранньоіндустріальний** (XVIII – початок XX ст.) – перехід від мануфактури до машинного, фабрично-заводського виробництва, розшарування соціально-класових сил та інтересів у структурі громадянського суспільства, перетворення засобів виробництва з ручних на механічні, поглиблення відчуження людей у процесі виробництва, радикалізація проектів суспільних перетворень;

– **пізньоіндустріальний** (20-ті – 60-ті роки XX ст.) – виникнення поточно-конвеєрного виробництва, наукова організація та інтелектуалізація праці, орієнтація на задоволення соціальних потреб людини, поглиблення міжнародного поділу праці;

– **постіндустріальний** (70-ті – 90-ті роки XX ст.) – індивідуалізація виробничого процесу і перетворення його на засіб

самореалізації особи, примат духовних стимулів над матеріальними, всебічна демократизація й гуманізація суспільного життя;

– *інформаційно-технологічний* (триває з кінця ХХ ст.) – якісні зміни у виробничому процесі, новий рівень міжособистого спілкування тощо як наслідок інформаційної революції, розвитку високих технологій, прискорення інтеграційних процесів, глобалізації.

Дослідники виділяють також:

1) Органічну модернізацію, яка властива розвинутим країнам Західної Європи й Північної Америки (США, Канада), соціально-політичний розвиток яких відбувався у формі неперервного еволюційного та революційно-реформаторського процесу.

2) Неорганічну модернізацію – характерну для країн, які з певних причин відстали від загальноцивілізаційного розвитку і прагнуть за рахунок широкого застосування досвіду передових країн наздогнати їх за рівнем і якістю життя. Цей тип модернізації було втілено у країнах другого і третього ешелонів капіталістичного розвитку.

Перші з них мали певні передумови розвитку капіталізму та індустріального виробництва, але модернізація відбувалася там переважно під впливом іззовні. Такий характер модернізації в цих країнах було спричинено:

- домінуванням відносин особистої залежності у виробництві;
- низьким рівнем конкурентоспроможності на світовому ринку;
- нерівномірністю соціального розвитку,
- зосередженням національного потенціалу лише на одному з напрямів розвитку (скажімо, створення військово-промислового комплексу).

Деякі країни другого ешелону капіталізму спромоглися досягти успіху в процесі розвитку неорганічної модернізації (Японія, індустріальні країни Азії та ін.).

У країнах третього ешелону внутрішніх передумов капіталізму практично не існувало, а тому й модернізація в них набула викривленого характеру. Це виявилось в таких основних протиріччях:

- зіткнення місцевих норм і традицій з цінностями та елементами модернізації;
- здійснення модернізації переважно неокolonіальними методами за принципом “центр – периферія”;
- домінування як суб’єкта модернізації державної адміністрації, залежної від колоніальної адміністрації;

– невідповідність форсованої вестернізації (наслідування західних стандартів) прагненням традиційних верств населення (у тому числі місцевих політичних і культурних еліт).

Попри це, деяким країнам завдяки модернізації вдалося досягти за показниками соціального й техніко-еко-номічного зростання рівня країн другого ешелону капіталізму (Венесуела, Колумбія, Індія, Пакистан та ін.).

ЦІЛЬОВІ НАСТАНОВИ МОДЕРНІЗАЦІЇ в її теоретичному вираженні досить ґрунтовні:

1. У політичній системі формується здатність до акумулювання претензій і вимог різних соціальних груп, і звідси – здатність до створення відповідних інститутів для регулювання соціальних процесів.

2. Зростання централізації урядових функцій.

3. Формування та швидке зростання раціональної політичної бюрократії.

4. Мобілізація соціальної периферії, активізація участі в політиці шляхом розширення виборчих прав і розвитку вільної преси, формування опозиційних партій і добровільних асоціацій.

5. Поява конкуруючих політичних організацій, котрі поширюють свій вплив на різні функціональні сфери. До них, у першу чергу, належать політичні партії, які, незалежно від суспільного ладу, сприяють “легітимній” презентації настроїв всіх шарів суспільства й підтримці в ньому “порядку”.

Неодмінною передумовою і провідним чинником політичної модернізації є забезпечення широкої участі громадян у політичному житті. Забезпечувати її покликані політичні партії та групи за інтересами, модернізаційний потенціал яких обумовлений їх функціями.

Найважливішою серед них є **функція структуризації політичного життя**, завдяки якій суспільство постає як певна система організованих інтересів.

Важливе значення має також **функція соціальної інтеграції**, що дає змогу партіям та групам інтересів виконувати, з одного боку, роль посередників, єдиної ланки між громадянами і владою, а з іншого – сприяти спілкуванню представників різних верств населення.

ХАРАКТЕРИСТИКИ МОДЕРНОГО СУСПІЛЬСТВА.

На сьогодні в суспільних науках склався розлогий перелік типологічних характеристик модерного суспільства. Серед них:

- культурологічні характеристики (раціоналізація суспільної свідомості, лінійно-історичне мислення);
- соціально-демографічні (урбанізація);
- економічні (спеціалізація праці, масове товарне виробництво);
- комунікаційні (збільшення “зв’язності” суспільства за рахунок нових комунікацій – від засобів масової інформації, Інтернету до дорожньої мережі);
- адміністративні (перехід функцій управління до рук раціональної бюрократії);
- етнонаціональні (уніфікація суспільства на базі єдиного мовного і культурного стандарту);
- політичні (формування “арен публічності”, перетворення індивіда / громадянина, а не громади / страти / корпорації на базову одиницю суспільства);
- правові (монополізація законодавства, суду, легітимного насильства під егідою держави)

Модернізаційний досвід багатьох країн демонструє, що концепція модернізація насамперед спрямована на ті підсистеми сучасного суспільства, які можуть бути побудовані (створені) державою або реформовані нею. До їх переліку належать:

- система освіти;
- адміністративна система;
- система збройних сил (армія);
- судова система;
- система виконання покарань;
- наука;
- засоби масової комунікації.

18.3. Стан модернізаційних процесів в сучасній Україні

Нині Україна, як і низка інших держав пострадянського простору, є країною “перехідної цивілізації”. У 1991 році остаточний крах утопічної ідеї “держави загального благоденства” відкрив шлях для отримання Україною незалежності, а значить і можливості розпочати процес оновлення суспільства і держави. Втім, ще задовго до 1991 року стара радянська система почала народжувати протестні тенеденції, що рік від року зростали. При цьому сформований нею механізм творення й

розподілу розподілу ресурсів, матеріальних і духовних благ залишався чинним. Відтак, маючи згадану основу, суспільство не прагнуло її повністю скасувати, натомість вдосконалити, чого за старої політичної системи відбутись не могло. Разом з тим, для процесу модернізації характерна повна зміна стандарту споживання, яку було розпочато. Результатами таких процесів були різка диференціація суспільства, зубожіння населення, піднесення протестних настроїв вже щодо нової влади, непевність у майбутньому за відсутності будь-яких новодержавницьких концепцій.

Лише останнім часом ми починаємо спостерігати певні зрушення, на доказ того, що оновлення суспільно-політичної системи, продеклароване у перші роки незалежності, хоч і повільно, але все ж таки зрушило з місця.

На сучасному етапі розвитку України процес модернізації можна визначити як комплекс соціальних, економічних, політичних, культурних та інтелектуальних трансформацій.

Важливими факторами модернізації *в економіці* є розширення індустріальних технологій, які базуються на використанні капіталу і наукового знання, широкому освоєнні природних ресурсів, розширенні вторинного (переробка, торгівля) та третинного (послуги) секторів господарства, розвиток ринкових відносин.

У соціальній сфері – послаблення застарілих типів соціальності та розширення сфери нових раціональних зв'язків, заснованих на професійних чи ринкових критеріях, що супроводжується зростанням майнової диференціації, розподілом діяльності на виробничу, політичну і суспільну.

В культурній сфері – диференціація духовних систем і ціннісних орієнтацій, секуляризація й плюралізація громадянської свідомості та освіти, розвиток національної культури, різноманіття ідеологічних течій, свобода засобів масової інформації тощо.

Разом з тим, модернізація в Україні є *відображеною й частковою*.

Перше пов'язане з тим, що наша країна лише нещодавно стала на шлях самостійної державності, тому їй доводиться використовувати (відображати) до досвіду тих, хто цим шляхом вже пройшов.

Друге вказує на те, наразі у суспільно-політичній та економічній системах переплетено доволі суперечливі елементи, які гальмують рух уперед. Наприклад, досить важко поєднуються такі речі, як активна соціальна політика та лібералізація економічних відносин.

Модернізація може бути визначена як успішні перетворення, що обумовлюють прогресивний розвиток. Водночас перетворення в сучасній Україні часто не мають чіткої спрямованості. Залишається відкритим питання про мету та ідеальний образ необхідних змін.

Модернізація практично ніколи не супроводжується стабілізацією існуючих політичних структур. Українська модернізація наштовхується на безліч перешкод політичного патерналізму та клієнтелізму на шляху не тільки зростання рівня політичної участі, але й розвитку системи в ширшому соціально-історичному значенні. Слабкість інфраструктури громадянського суспільства і брак каналів самовираження окремих прошарків компенсуються формуванням багатьох елітних груп. Замість розвинутого суспільного плюралізму швидкими темпами оформлюється елітний корпоративізм.

У загальному вимірі особлива складність суспільних перетворень в Україні полягає в тому, що **українське суспільство здійснює потрійну трансформацію**: одночасно виконуються завдання ринкового реформування економіки, демократизації та створення національної держави. Наша країна намагається перейти від тоталітарного режиму до абсолютно протилежного – демократичного. Здійснення такого переходу набуло додаткових ускладнень: спочатку було необхідно у стислі терміни створити передумови для демократичного розвитку, а вже потім розпочинати розбудову демократичного суспільства.

В Україні не існує всезагальної згоди стосовно мети політичного розвитку, і це найсерйозніша перешкода на шляху демократичної модернізації. Щоб зупинити дезінтеграційні та деградаційні процеси і розпочати кардинальні перетворення, важливо стабілізувати політичну ситуацію і таким чином розширити модернізаційні можливості політичної системи.

Політична модернізація, як і модернізація взагалі, натрапляє в Україні на перешкоди і пастки. Найбільш поширені з них:

- крайнощі технократизму, який ігнорує соціальні потреби суспільства;
- популізм, що приносить в жертву соціальній політиці ефективність економічного розвитку;
- нездатність або небажання політичної влади поширити імпульс модернізації з елітарного на масовий рівень;
- різна міра зацікавленості, прийняття та розуміння модернізаційної мети політичною елітою, а також наявним потенціалом для її втілення;

– неглибоке, механічне сприйняття сучасних політичних цінностей і норм при фактичному домінуванні традиційної політичної культури.

Ці тенденції простежуються і в характері сучасного політичного розвитку, який в Україні має амбівалентний характер – модернізаторський та антимодернізаторський водночас.

Перша тенденція проявляється у включенні в політичне життя соціальних груп та індивідів (в усіх сферах суспільного життя створено інститути громадянського суспільства), в послабленні традиційної політичної еліти.

Друга тенденція виражається в специфічній формі здійснення модернізації. Ця специфіка полягає в авторитарних методах діяльності та менталітеті політичної еліти, які визнають тільки одностороннє – згори вниз – спрямування команд при закритому характері прийняття рішень. Політичний режим в Україні виявився різновидом гібридизації, яка ґрунтується на поєднанні демократичних інститутів, норм і цінностей з авторитарними.

Таким чином, проблема способів реалізації та перспектив модернізації українського суспільства потребує, перш за все, його оцінки з точки зору здатності до самоорганізації. Навіть побіжне ознайомлення з історією нашого суспільства переконує в тому, що воно має недостатню відкритість, а його розвиток в основному проходить в умовах закритих систем – від жорстких авторитарних форм до хаотичного стану.

Змінити цю тенденцію можливо лише впроваджуючи відкритість на всіх рівнях суспільної системи. Це потребує, перш за все, формування громадянського суспільства як механізму самоорганізації та саморозвитку як кожної особистості, так і соціуму в цілому.

Важливим напрямом дій нової політичної еліти стає вироблення ідеології модернізації, оформлення доктрини, за допомогою якої сформується ідейний взаємозв'язок “верхів” і “низів”, що стане джерелом суспільної згоди, активізатором суспільної волі, мотивом утвердження суспільних цінностей, обумовить своєрідну “революцію свідомості”. Ідеологія модернізації має бути прагматичною, раціональною, конструктивною, інтегративною і спиратися на досягнення світової суспільної думки, на духовні й культурні традиції, зокрема – національні, і водночас забезпечувати зміни попередніх ідеологічних парадигм.

Тема 19. Політичні конфлікти

Вивчення конфліктів є одним із головних завдань політології, оскільки сучасна епоха розглядається багатьма політологами як період загострення (з тенденцією до наростання) конфліктів, а управління ними – як одна з найважливіших умов підтримки соціально-політичної стабільності всередині країни та на міжнародній арені. Актуальність теоретичних і практичних аспектів цього поняття обумовлена загостренням різнопланових конфліктів в Україні та в інших посткомуністичних країнах.

19.1. Поняття та основні характеристики політичного конфлікту

Конфлікт (від лат. *conflictus*) у буквальному розумінні слова означає “зіткнення”. Конфлікти супроводжують людство протягом усього історичного шляху, впродовж усього життя людини (конфлікти з природою, між родами та племенами, між бідними та багатими, між різними політичними силами, державами, у виробничих колективах, сім’ї).

Найбільш гострі конфлікти відбуваються між індивідами і соціальними групами у сфері політики. Політика, з одного боку, є діяльність по попередженню і вирішенню конфліктів (“мистецтво жити разом”). З іншого боку, політика – це засіб провокації конфліктів, оскільки вона пов’язана з боротьбою за владу. Технологія і практика управління конфліктами визначаються не тільки загальними правилами, але й соціально-економічним, політичним станом суспільства, історичними, національними, релігійними і культурними особливостями.

КОНФЛІКТ – крайнє загострення суперечностей сторін, пов’язане з відмінностями їхнього становища в суспільстві й пов’язаної з цим реальної чи надуманої суперечності інтересів, цілей і цінностей; зіткнення та протидія (протидія) певних систем, політичних партій, громадських організацій, етнічних груп, держав та їх органів, окремих осіб.

ПОЛІТИЧНИЙ КОНФЛІКТ – це протиборство різних соціально-політичних сил, суб'єктів політики в їх прагненні реалізувати свої інтереси і цілі, пов'язані, насамперед, із боротьбою за здобуття влади, її перерозподіл, зміну свого політичного статусу, а також з політичними перспективами подальшого розвитку суспільства.

Будь-які конфлікти зумовлені як об'єктивними, так і суб'єктивними **факторами**, а саме:

- нерівністю людей, соціальних і національних спільнот;
- несумісністю суспільних та індивідуальних цінностей;
- невідповідністю між сподіваннями та дійсністю;
- відмінністю у політичній культурі, типах лідерства;
- відсутністю достовірної інформації;
- прагненням завоювати та утримати владу.

На думку багатьох науковців, узагальнюючим фактором, що спричиняє конфлікти, є соціальний інтерес. У центрі конфліктів найчастіше лежать *економічні, соціальні, зовнішньо- та внутрішньополітичні, територіальні, мовні, міжконфесійні, міжетнічні та інші проблеми.*

ТЕОРІЯ КОНФЛІКТУ. Найбільший внесок у розроблення теорії конфлікту зробили Арістотель, Т. Гоббс, Н. Макіавеллі, Д. Віко, А. Токвіль, К. Маркс, М. Вебер. Ця тема є також визначальною у наукових працях В. Парето, Е. Дюркгейма, Т. Парсонса, Р. Дарендорфа.

В сучасній науковій літературі виділяють два основні підходи щодо визначення сутності політологічного поняття *соціального конфлікту*, які сформульовані американським соціологом Т. Парсонсом та німецьким політологом Р. Дарендорфом.

Т. Парсонсон, зокрема, вважає, що кожне суспільство є відносно стійкою й стабільною культурою. Кожний елемент такого суспільства робить свій посильний вклад для підтримки діючої політичної системи; кожне суспільство є добре: інтегрованою структурою, функціонування якої опирається на ціннісний консенсус його членів. Основним методом забезпечення належної стабільності та інтеграції такого суспільства є співпраця конфліктуючих сторін.

Р. Дарендорф, навпаки, стверджує, що конфлікт у політиці є звичайним явищем. На його думку, відсутність конфлікту в суспільстві є чимось дивовижним і ненормальним. Адже кожне суспільство не є незмінним, тут не існує сталості, немає нічого постійного, воно пронизане розбіжностями та конфліктами. Головне для кожного

суспільства – відшукати належні форми і методи розв'язання конфліктів.

Виникаючи як зіткнення, передусім, економічних інтересів соціальних спільнот, соціальні конфлікти обов'язково охоплюють сферу реалізації політичної влади; набуваючи політичного характеру, вони проявляються як соціально-політичні конфлікти.

Основоположниками теорії *політичного конфлікту* вважають К. Маркса і А. Токвіля, які відзначали неминучість солідарності всередині соціальних асоціацій, союзів і конфліктів між ними. Однак, за К. Марксом такі соціальні асоціації, союзи є класами, а по А. Токвілю – соціальними спільнотами та добровільними асоціаціями. Перший автор розглядав конфлікт і консенсус як альтернативи, абсолютизуючи при цьому роль політичного конфлікту, а другий – висунув ідею про те, що демократія включає баланс між силами конфлікту й консенсусу, спираючись на політику соціального партнерства.

КОНФЛІКТНІ ВІДНОСИНИ. За своїм характером відношення між політичними суб'єктами діляться на союзних, партнерства, протиборства і ворожнечі. Вони представляють систему економічних, соціальних, політичних, науково-технічних, культурних, моральних, соціально-психологічних, військово-стратегічних і інших зв'язків і взаємодій між державами, націями і національностями, політичними, суспільними, релігійними і іншими організаціями усередині держав, груп держав, міжнародними організаціями міжурядового і суспільного характеру. Для конфлікту властиві відносини *протиборства і ворожнечі*.

Множинність зв'язків і взаємодій суб'єктів конфлікту з метою аналізу доцільно згрупувати в наступні сфери (сектори) відносин: політичний, військовий, економічний, соціальний і екологічний. Кожна з груп відносин відображає найбільш істотні сторони взаємодії між суб'єктами конфлікту.

Конфлікт, як найбільш гостра форма прояву конфліктності відносин, навіть в ході світових воєн не охоплює всю сукупність відносин різного рівня. Він виникає на окремих ділянках цих відносин, де визначаються вузли суперечностей. У цих вузлах можна виявити безпосередніх і непрямих учасників конфлікту. Сукупність відносин у вузлах суперечностей між їх суб'єктами складають конфліктну ситуацію. Вона характеризується відкритим зіткненням, що

усвідомлюється учасниками як конфлікт. Сам же конфлікт відбувається при спробі сторін оволодіти об'єктом конфлікту.

СУБ'ЄКТИ ПОЛІТИЧНОГО КОНФЛІКТУ. До них відносяться коаліції держав, окремі держави, а також партії, організації і рухи, що борються за запобігання, завершення і дозвіл різних видів конфліктів, пов'язаних з відправленням владних функцій.

Першим атрибутом суб'єкта конфлікту є його положення. Під цим розуміються позиції суб'єкта конфлікту в загальній системі відносин. Позиції суб'єкта конфлікту (наприклад, держави) визначаються в значній мірі його силою. Проте вона не є остаточною. Велика роль в конфліктах (пряма або непряма) підтримка суб'єктів конфлікту з боку інших суб'єктів міжнародних відносин, а також умов реалізації потенціалу суб'єктів конфлікту.

Другим атрибутом, основною характеристикою суб'єктів конфлікту, є власне, сила. Під нею розуміється здатність одного суб'єкта конфлікту змусити або переконати іншого суб'єкта конфлікту зробити те, що в іншій ситуації він робити не почав би. Іншими словами, сила суб'єкта конфлікту означає здатність до примусу.

ОБ'ЄКТИ ПОЛІТИЧНОГО КОНФЛІКТУ. Це найменш вивчений з теоретичної точки зору елемент конфлікту як системи. Під об'єктом (предметом) конфлікту *розуміється інтерес*, визначений суб'єктами конфлікту, виражений в їх обґрунтованому або помилковому праві на щось. Процес розвитку системи конфлікту визначається взаємодією його об'єкту (предмету), як прояви реальних суперечностей, з його елементами (суб'єктами, конфліктними відносинами). Система конфлікту ніколи не предстає "готовим", "закінченим" об'єктом для аналізу. Вона є процесом, сукупністю протиборств і угод.

ТИПИ КОНФЛІКТІВ. Найпоширенішим є поділ конфліктів на конфлікти *цінностей, інтересів та ідентифікацій*.

Конфлікт цінностей, зокрема, постає як зіткнення різних ідеологічних концепцій, розбіжності між якими виступають основними передумовами конфлікту (ліві – праві, ліберали – консерватори, комуністи – соціал-демократи).

Конфлікт інтересів пов'язаний, у першу чергу, з зіткненням політичних та соціально-економічних інтересів, які призводять до конфлікту між владною правлячою верхівкою та широкими верствами

населення (як приклад, конфлікт через проведену в Україні номенклатурно-бюрократичну, а не народну приватизацію).

Конфлікт ідентифікації простежується тоді, коли вирішується питання щодо визначення громадянином тієї чи іншої країни своєї етнічної та громадянської належності. Сутність конфлікту полягає в тому, що частина населення не бажає визнавати себе громадянами тієї держави, на теренах якої вони в даний час проживають.

За своєю природою конфлікти бувають *глобальними, регіональними, міждержавними, внутрідержавними, місцевими, міжпартійними та внутріпартійними, міжособистісними.*

Деякі вчені дотримуються поділу конфліктів на антагоністичні (непримиренні) та неантагоністичні (примиренні).

Неантагоністичні конфлікти не носять діаметрально протилежного характеру: при обговоренні тієї чи іншої проблеми допускається різне її розуміння, простежуються різні способи її вирішення. *Антагоністичні конфлікти* характеризуються своєю непримиренністю: кожна із конфлікуючих сторін прагне здобути перевагу, що, як правило, заводить обидві сторони в глухий кут.

Існує дві форми перебігу конфліктів: *відкрита* – відверте, прозоре протистояння, з використанням різних форм та методів боротьби, та *закрита, або латентна*, коли має місце невидима, таємна боротьба задля досягнення бажаного результату.

ПЕРЕДУМОВИ ВИНИКНЕННЯ КОНФЛІКТУ. Для наявності конфлікту потрібні *три* умови:

1. Конфліктна ситуація.
2. Учасники конфлікту – суб'єкти, чиї інтереси зачіпає конфліктна ситуація. При цьому наявність самої конфліктної ситуації часом недостатньо, якщо, наприклад, сторони налаштовані миролюбно.
3. Привід для конфлікту, тобто така зовнішня обставина, що виступає “спусковим механізмом”, який породжує розвиток подій.

УЧАСНИКИ КОНФЛІКТУ. У політології прийнято розрізняти таких *учасників конфліктів*:

підбурювач – це суб'єкт, що підштовхує сторони до конфлікту, докладає певних зусиль до його загострення (необов'язково є безпосереднім учасником конфлікту);

організатор – розробляє тактику і стратегію розвитку конфлікту;

пособник – сприяє розвитку конфлікту своєю моральною або матеріальною підтримкою (як правило, прямої участі у конфлікті не бере);

посередник – залишаючись нейтральним, допомагає сторонам, що конфліктують, пом'якшити, локалізувати та врегулювати конфлікт.

Конфлікти стають реальністю після стадії свого назрівання. Суть цього процесу полягає в тому, що до наявних передумав конфлікту додаються ще й додаткові фактори, які загострюють протиріччя та роблять сутичку неминучою. На цій стадії конфліктуючі сторони усвідомлюють несумісність своїх інтересів і розглядають одне одного як перешкоду на шляху досягнення власних цілей. З якогось моменту вони вирішують, що зберігати status quo неможливо і приступають до активних дій – такий стан взаємин між суб'єктами називається конфліктною ситуацією. Для безпосереднього початку конфлікту потрібний певний стимулюючий фактор, який і виступає приводом до конфлікту. Після нього конфлікт вступає в свою активну фазу.

СТРУКТУРА КОНФЛІКТУ:

- умови його виникнення і характер протікання;
- учасники, суб'єкти конфлікту;
- зміст дії учасників конфлікту щодо досягнення своїх цілей;
- засоби і способи, які використовуються конфліктуючими сторонами для створення чи вирішення конфліктної ситуації;
- уявлення про дану конфліктну ситуацію, що склалося у її учасників, а також у третьої сторони (нейтральних, незацікавлених суб'єктів);
- характер і просторово-часові параметри конфлікту: етапи та інтенсивність протікання;
- наслідки і результати.

ФУНКЦІЇ ПОЛІТИЧНОГО КОНФЛІКТУ

сигнальна (характеризує конфлікт як показник певного стану суспільства. Там, де виникає конфлікт, у суспільних відносинах щось потребує серйозних змін. Тим самим конфлікт сприяє встановленню соціально необхідного стану рівноваги. Однак стан рівноваги – завжди відносний і тимчасовий, оскільки в ньому визрівають і чекають свого вирішення нові конфлікти);

інформаційна (розгортання, перебіг, повороти конфліктної ситуації несуть певну інформацію про причини, що її породили та про

співвідношення сил у суспільстві. Вивчення цієї інформації - важливий засіб пізнання суспільних проблем і процесів);

диференціююча (процес соціальної диференціації, що відбувається під впливом конфлікту, часто руйнує старі соціальні структури, змінює співвідношення їх елементів, визначає нові форми взаємозв'язку);

інтеграційна (у протистоянні із іншими групами зростає консолідація усередині групи, підвищується ступінь групової ідентифікації усередині групи, підвищується ступінь групової ідентифікації її членів);

динамічна (конфлікт відкриває дорогу змінам, примушує рухатися вперед, розвивати політичну систему).

На побутовому рівні панує думка, що конфлікти, в основному, мають негативні функції. Дійсно, важко заперечити, що наявність конфліктів, особливо довготривалих, створює загрозу ліквідації наявної політичної системи, негативно впливає на авторитет і функціонування влади, є життєво небезпечною для учасників конфлікту; виникнення конфліктів у сфері науки, освіти, культури привносить елемент духовної деградації.

Водночас, конфлікти несуть і позитивний зміст. Вони, зокрема, дають можливість природним шляхом підтримувати динаміку суспільно-політичного життя, що призводить до поновлення і творчої модернізації політичної системи; допомагають зняти напругу в суспільстві, досягти внутрішньо-групової згуртованості; знайти союзників, які здатні підтримати і посилити конфліктуючу сторону; стимулювати свою активність, творчість, домогтися соціальних змін.

З погляду на вищесказане, існування абсолютно безконфліктного суспільства не існує і не може існувати, адже це суперечило б логіці всього історичного процесу розвитку суспільних відносин.

19.2. Параметри розвитку та види політичних конфліктів.

Політична криза і політична катастрофа

Як правило, конфлікти виникають за умов, коли відсутні або блокуються можливості послаблення напруження, а причиною їх

виникнення можуть бути будь-які вчинки чи прийняті рішення різних сторін.

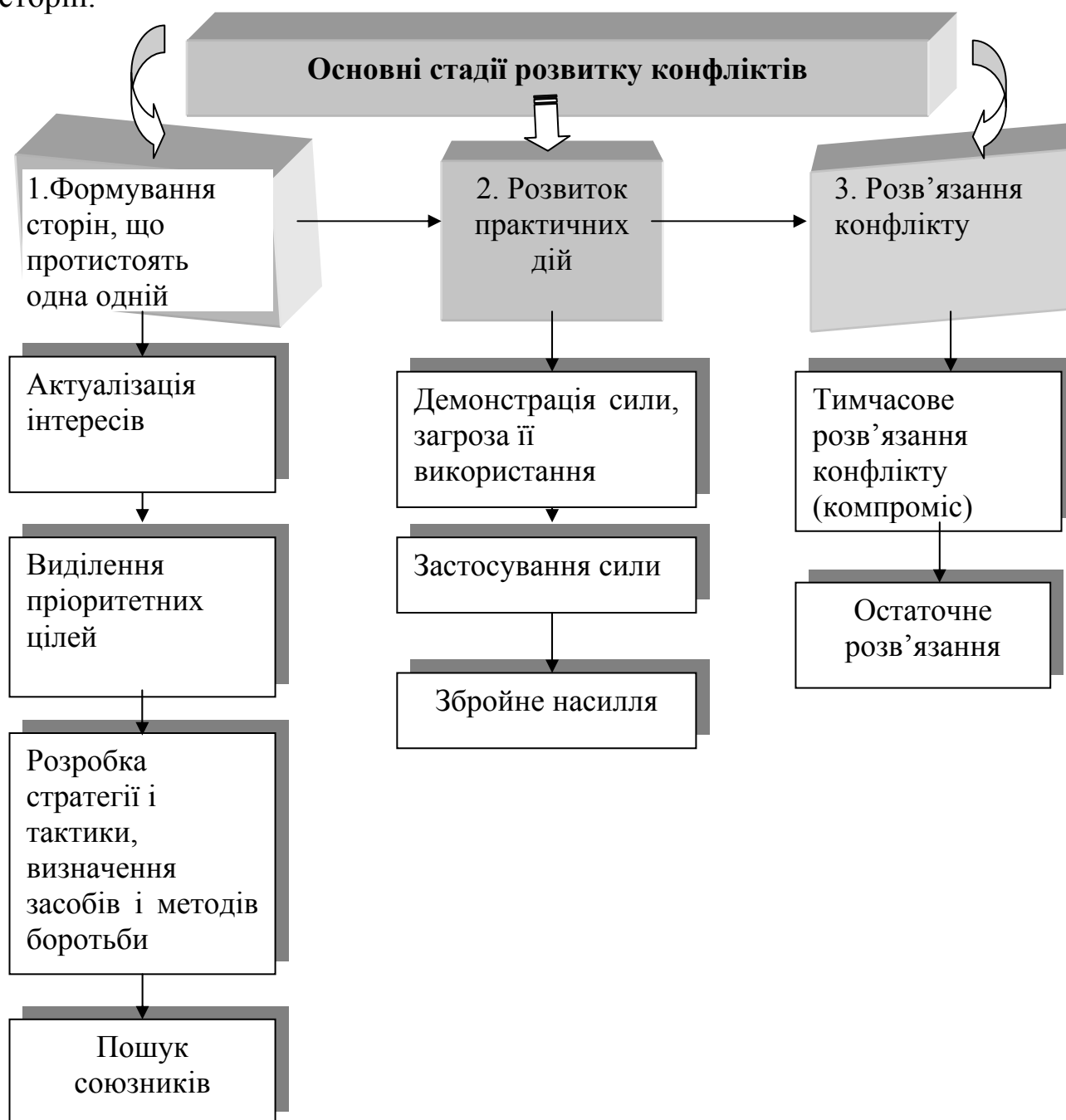
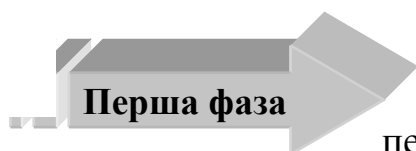


Рис. 18.1. Основні стадії розвитку конфлікту

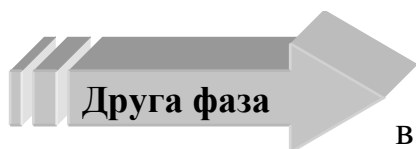
ФАЗИ ПОЛІТИЧНОГО КОНФЛІКТУ. Аналіз конфлікту вимагає вивчення основних, необхідних і довгострокових відносин і взаємодій, що визначають даний конфлікт, його функціонування і розвиток як системи.

Фази розвитку конфлікту мають реальний і детермінований характер, тобто кожен з них характеризується певним набором дій і протидій суб'єктів конфлікту.

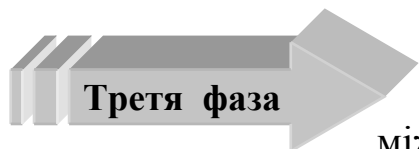
Перехід від однієї фази конфлікту до іншої зазвичай називається порогом. Він означає ескалацію конфліктних відносин з однієї якості в інше. Цьому переходу передують накопичення деяких зазвичай властивих для наступної фази конфлікту політичних, економічних, військових елементів, що обумовлюють стрибок відносин від одного рівня конфліктності до іншого. Як правило, переходу з однієї фази конфлікту в іншій, подоланню порогу передують такий ступінь розвитку конфлікту як криза. В той же час слід враховувати, що *криза не є обов'язковою стадією*, ступенем конфлікту.



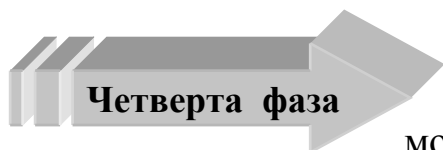
Перша фаза (етап) конфлікту формується на основі певних об'єктивних і суб'єктивних суперечностей державних, військово-стратегічних, економічних, соціальних і екологічних інтересів суб'єктів конфлікту і впливаючих з них відносин, виражених в щодо гострій (конфліктною) формі.



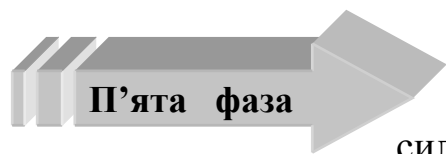
Друга фаза полягає в суб'єктивному визначенні безпосередніми сторонами, що беруть участь в конфлікті, своїх інтересів, цілей, стратегії і способів боротьби для вирішення об'єктивних і суб'єктивних протиріч з урахуванням свого потенціалу і можливостей застосування мирних і немирних засобів, використання союзників і зобов'язань, оцінки ситуації усередині і поза соціальною системою суб'єктів.



Третя фаза характеризується переходом до насильницьких засобів в дозволі політичних, міждержавних, економічних, соціальних і навіть екологічних суперечностей.



Четверта фаза полягає в наростанні боротьби до найбільш гострого рівня аж до кризи, яка може охопити відношення безпосередніх учасників і залучених соціальних систем.



означає перехід до насильницьких дій, зокрема із застосуванням військової сили.

ВИДИ ПОЛІТИЧНИХ КОНФЛІКТІВ

Назва	Характеристика
Конфлікти міжсистемного характеру	Конфлікти такого типу являють собою суперечливі відносини між різними соціально-економічними, суспільно-політичними формаціями, системами розвитку суспільства, зокрема, між <i>капіталістичною</i> та <i>соціалістичною</i> . Яскравим прикладом цього конфлікту була холодна війна (1945-1990) між цими політичними системами в економічній, військово-політичній, ідеологічній та інших сферах. Якщо такі протиріччя довго не вирішуються, вони можуть викликати початок <i>світової війни</i> , що, в свою чергу, може призвести до соціальної катастрофи на планеті.
Міжрегіональні конфлікти	Такі конфлікти проявляються в гострій формі протиріччя політичного, економічного, ідеологічного характеру між окремими групами держав. Їх небезпека полягає в тому, що вони можуть призвести до нестабільності міжнародної ситуації в усьому світі, навіть до виникнення світових воєн. (Близький Схід).
Міждержавні конфлікти (озброєні і неозброєні)	Вони є конфліктами значно менших розмірів, однак досить розповсюдженими. Причинами їх виникнення є порушення тих чи інших державних інтересів кожної з конфліктуючих сторін, що базуються на загальнонаціональній основі, а також інтересів правлячих кіл цих держав. Міждержавні конфлікти досить часто проявляються у локальних війнах (арабо-ізраїльський військовий конфлікт, ірано-іракська війна, агресія Іраку проти Кувейту, військовий конфлікт між Аргентиною та Англією через Фолклендські (Мальвінські) острови, війна США проти Іраку тощо). Причинами неозброєних міждержавних конфліктів, як правило, є “ <i>митні</i> ”, “ <i>фінансові</i> ” війни, неторгові акції. Політичні конфлікти всередині кожної держави поділяються на міжкласові, міжнаціональні, міжконфесійні, міжпартійні, внутріпартійні, внутріпарламентські, міжособистісні та інші.
Внутрішньо-державні конфлікти	До них належать: <i>повстання, політичний страйк, путч, громадянська непокоря, змова, переворот.</i>

Назва	Характеристика
а) Повстання	Масовий відкритий збройний виступ певного класу або соціальної групи проти існуючої влади. Найбільш гостра форма повстання – збройне повстання, з якого частіше всього починається революція
б) Путч	Специфічна форма збройної боротьби за владу, яка спирається на військових, частину армії, які виступають безпосереднім інструментом влади або засобом психологічного тиску на уряд. Путчі утверджують, як правило, тоталітарні режими. В ході і після путчу армія прагне поставити себе у привілейоване становище у суспільстві.
в) Заколот	збройний виступ ворожих державній владі сил, спрямованих на захоплення влади, або відокремленої частини території. Заколот може мати як прогресивну, так і консервативну спрямованість. Він має ширшу соціальну базу, ніж путч.
г) Переворот	насиленницька форма зміни державної влади, в результаті якого політичне управління країною переходить до рук представників армії. Вони бувають як прогресивні, так і реакційні.
д) Змова	таємна угода вузького кола осіб про збройний виступ з метою послаблення або повалення влади. Демократичне суспільство виключає змову як форму боротьби за владу.
е) Громадянська непокора	насиленницький виступ певної соціальної групи, партії проти суспільно-політичного порядку. Непокора дістає свій вияв у мітингах, демонстраціях, страйках, а також у протистоянні урядові.
ж) Політичний страйк	є найвищою формою страйкового руху, він проявляється у колективній відмові продовжувати роботу аж до висунутих ними політичних вимог. Політичний страйк може супроводжуватись демонстраціями, сутичками з урядовими військами, поліцією чи міліцією. Політичні страйки бувають локальними і загальними, національними і міжнародними.
Міжетнічні (етнонаціональні) конфлікти	Глибинні причини цих конфліктів слід шукати в історії етнічних спільнот та відносин між ними, в національній свідомості, традиціях, ідеологічних стереотипах, що переходять з покоління в покоління. Найчастіше міжетнічні конфлікти проявляються в тенденції до суверенізації великих і малих етнічних спільнот з метою створення незалежної держави. В кожній країні міжетнічні суперечності виявляються по-різному: вони є неоднаковими за масштабами, гостротою і наслідками. Однак, міжетнічні конфлікти

Назва	Характеристика
	<p>мають чимало спільних рис, певну логіку свого розвитку, яка виявляється, зокрема, в порядку висунення вимог. Конфлікти досить часто починаються з постановки та обговорення проблеми національної мови, культури. Згодом вимоги переходять у політичну площину, переростаючи в статусні домагання, територіальні претензії, і закінчуються широкомасштабними кривавими конфліктами.</p> <p>Головне завдання національної політики полягає в тому, щоб своєчасно виявити міжетнічні суперечності, зробити все можливе для запобігання конфліктам, навчитися їх цивілізовано розв'язувати.</p>
<p>Міжпартійні та внутрішньопартійні конфлікти</p>	<p>Досить поширеними є конфлікти як між політичними партіями, так і всередині них. Адже багатопартійність як явище внутріполітичного життя суспільства і як прояв політичного плюралізму не тільки не виключає, а навіть передбачає ймовірність таких конфліктів. Однак при їх розв'язанні слід, у першу чергу, пам'ятати про необхідність дотримуватись політичної культури, проявляти толерантність до інших точок зору.</p>
<p>Міжособисті конфлікти</p>	<p>Такі конфлікти мають місце між представниками як різних політичних течій, так і між представниками однієї і тієї ж політичної партії.</p> <p>Ми знаємо чимало прикладів міжособистих конфліктів у політичній сфері, основою яких, як правило, є зіткнення власних амбіцій та політичного безкультур'я (Горбачов-Єльцин, Мороз-Вітренко, Тимошенко-Ющенко тощо).</p>

Окреме місце у політичній практиці посідають міжнародні конфлікти.

МІЖНАРОДНІ КОНФЛІКТИ можна поділити на наступні види:

1. Міжсистемні (суперечливі відносини в гострій формі між різними соціально-економічними, соціально-політичними формами, системами у розвитку суспільства (між капіталістичною і соціалістичною); небезпека цього конфлікту полягає в тому, що його історична тривалість неодноразово ставила світ на межу знищення всього людства;

2. Зовнішньополітичні (конфлікти між державами, які можуть виникати як на воєнній, так і на іншій основі (наприклад, “митні війни”, “фінансові війни”, всілякі зовнішньополітичні та зовнішньоторгові

акції). Причинами їх можуть бути як порушення тих чи інших державних інтересів, що базуються на загальнонаціональній основі, так і інтересів правлячих кіл цих держав;

3. Регіональні (прояв у гострій формі протиріч економічного, політичного, ідеологічного характеру між групами держав на регіональному рівні. Регіональні конфлікти (наприклад, так звані “локальні війни”) – це одна із гострих проблем всього світового співтовариства. Небезпека регіональних конфліктів полягає в тому, що вони можуть привести до нестабільності міжнародну обстановку в цілому. Це трапляється тому, що втручаються “треті сторони”, що надає конфлікту небажаного поширення. Це, в свою чергу, може призвести до непередбачених наслідків).

Найвищим ступенем конфліктних ситуацій є криза – (від грецьк. *krisis* – переломний момент) – різкий, крутий перелом.

ПОЛІТИЧНА КРИЗА – це такий стан політичної системи суспільства, коли тимчасово призупиняється або взагалі припиняється функціонування окремих елементів або інститутів політичної системи; коли втрачено довіру до своїх політичних і державних лідерів, які надалі неспроможні вирішувати існуючі в державі проблеми, пов’язані з подальшим розвитком економіки, соціальної сфери та культури.

ЕТАПИ ПРОХОДЖЕННЯ КРИЗИ:

а) передкризовий стан суспільства або його політичної системи, який полягає у розвитку конфліктних ситуацій до такого ступеню, коли вони вже не можуть бути розв’язанні шляхом досягнення політичного компромісу;

б) виникнення кризи, яке виражається у неспроможності владних структур вирішувати проблеми, які стоять перед суспільством політичними методами, що характерні для нормального функціонування політичної системи;

в) розвиток і загострення кризи, яке включає в себе повний розпад відповідних політичних структур, посилення їх недієздатності, що приводить до повного безвладдя.

Важливу роль у виникненні політичної кризи відіграють такі фактори, як відчуження народних мас від держави, органів державної влади, місцевого самоврядування; низький рівень громадської самосвідомості мас, незадовільна інформованість їх про реальний стан справ; високий рівень активності опозиційних структур; позиція засобів масової інформації; нерішучість, некомпетентність відповідальних осіб.

ТИПОЛОГІЯ ПОЛІТИЧНИХ КРИЗ.

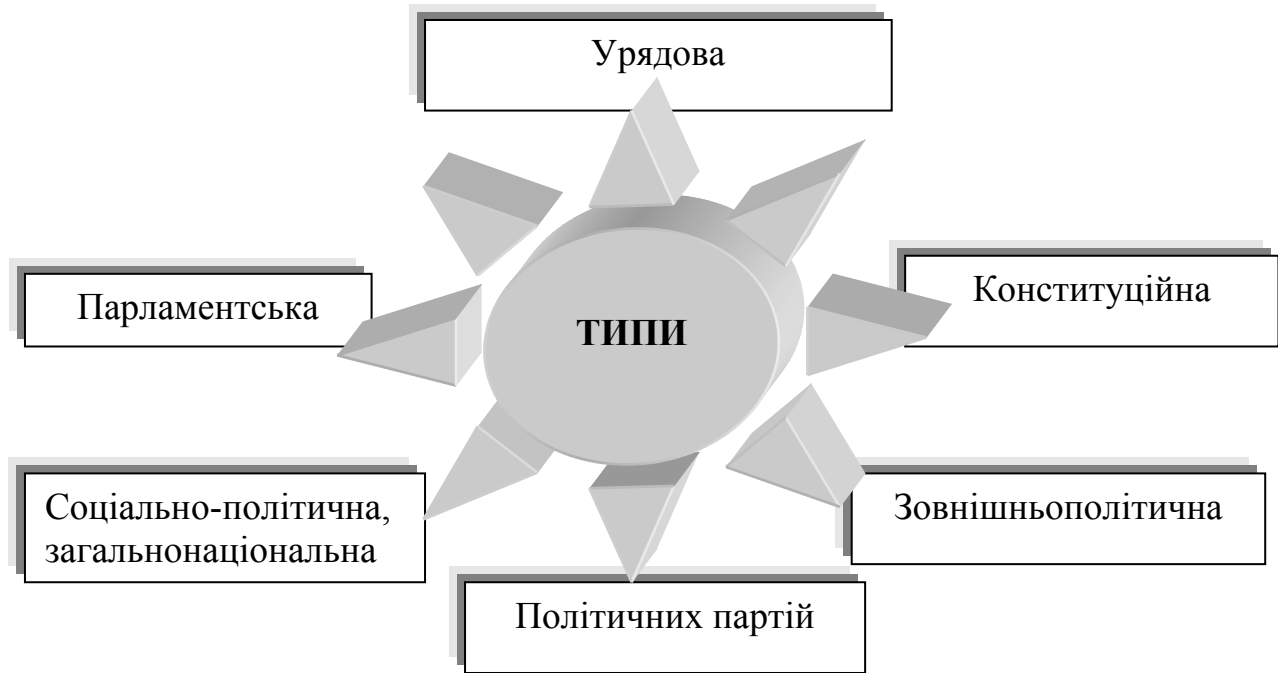


Рис. 18.2. Типологія політичних криз

Конституційна криза – це припинення дії основного закону країни – Конституції.

Парламентська, урядова криза – визначається ситуацією, коли даний парламент (уряд) за різних причин надалі неспроможний вирішувати ті питання, які перед ним визначені. В такому випадку шляхом вотуму недовіри з боку парламенту або за власною ініціативою (в залежності від конституційних норм країни) він подає у відставку.

Соціально-політична, загальнонаціональна криза – переломний момент у розвитку соціально-політичного процесу у країні, різкий перехід політичної ситуації з одного якісного стану в інший.

Зовнішньополітична криза – переломний стан у відносинах між певними країнами з приводу конкретних найважливіших політичних подій на основі розходження докорінних інтересів.

Криза політичної партії – ситуація, коли політична партія (як правляча, так і опозиційна) втрачає свої соціально-політичні ідеали, програмні цілі, орієнтири, авторитет і вплив серед мас. Вона настає при відриві партійних лідерів від реального життя та інтересів мас, при порушенні єдності членів партії з основних світоглядних питань, при відсутності партійної дисципліни, а також при компрометації партійних, моральних принципів окремими партійними лідерами.

Політичні кризи можуть набувати різних **форм** (відставка уряду, розпуск парламенту, запровадження надзвичайного стану).

Будь-яка криза, як правило, має два **варіанти розвитку**: або вона послаблюється, або переходить у соціально-політичну катастрофу.

КАТАСТРОФА ПОЛІТИЧНА (грецькою *katastrophe* – переворот, загибель, кінець) – екстремальна форма стану політичного життя суспільства, що є результатом різкого загострення політичної та економічної кризи, розпаду і краху існуючих владних структур.

Соціально-політична катастрофа тягне за собою вкрай важкі наслідки не тільки для політичного життя, але й для самого існування тієї чи іншої політичної системи.

ПРИЧИНАМИ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ КАТАСТРОФ є провали в політиці правлячих кіл, грубі помилки політиків, допущенні в процесі керівництва державою і суспільством, конфліктні і кризові ситуації у всьому суспільстві, викликані розвалом економіки, невтримним ростом вартості життя, міжнаціональними конфліктами, масовим ростом злочинності, правовим нігілізмом, соціальною незахищеністю громадян. За такої ситуації, як правило, правомірним є введення **надзвичайного стану**, головною метою якого є забезпечення громадського порядку і безпеки громадян шляхом запобігання масовим безпорядкам і актам насильства, посилення діяльності органів влади та громадськості по збереженню законності. Введення надзвичайного стану в кожній країні є прерогативою вищих державних органів (Президента або парламенту).

ШЛЯХИ ВИХОДУ З КРИЗОВОГО СТАНУ:

Типи (види)	Наслідки	Спосіб виходу
Урядовий	Влада втрачає контроль над ситуацією в країні	Реорганізація уряду або його повна відставка
Парламентський	Парламент нездатний приймати рішення або вони не відповідають волі більшості громадян	Розпуск парламенту, призначення нових виборів
Конституційний	Припинення дії Основного Закону через втрату його легітимності	Оновлення або прийняття нової конституції
Зовнішньополітичний, міжнародний	Розладнання системи відносин держави з іншою чи декількома внаслідок загострення суперечностей або загрози переростання у відкритий конфлікт	Неможливість розв'язання конфлікту шляхом переговорів і взаємних поступок може перерости у війну

Типи (види)	Наслідки	Спосіб виходу
Соціально-політичний, загальнонаціональний	Поворотний момент у розвитку соціально-політичного процесу, що не обов'язково веде до заміни владної еліти чи панівної групи.	Через нездатність знайти вихід із нього – може перерости в революційну ситуацію

19.3. Соціально-політичні конфлікти в Україні, їх природа та сутність

Характеризуючи сучасний розвиток нашої держави і суспільства, як політики, так і науковці вказують на значне затягування перехідного процесу становлення цивілізованої, демократичної політичної системи в Україні, що породжує підвищений рівень суспільно-політичної конфліктності.

Нинішній етап розвитку України супроводжується постійними конфліктами між виконавчою та законодавчою владою, партіями і рухами, окремими політичними лідерами, фракціями в парламенті, апаратом президента і апаратом уряду, між місцевою і центральною владою, а також владою і різними прошарками населення тощо.

Одним із найскладніших політичних конфліктів в українському суспільстві на сучасному етапі є **суперечність між двома рівновеликими соціальними групами, які можна умовно визначити поняттям “реформатори” та “консерватори”**, тобто між тими, хто ідеалізує наше минуле і критикує сьогодення.

Шлях до розв'язання цього глобального конфлікту лежить у подальшій стабілізації, демократизації та гармонізації суспільства, створенні правової держави, значному підвищенню матеріального та духовного рівня життя широких верств населення.

Загальною загрозою політичній стабільності залишається складна ситуація в економіці України. Стагнація виробництва, зростання тіньової економіки, корупції, значне підвищення цін на промислові та продовольчі товари, зниження купівельної спроможності населення, катастрофічне зростання бідності, неприхована заклопотаність багатьох “публічних політиків” власним облаштуванням, призводять до нагромадження нерозв'язаних проблем і викликають незадоволення народних мас політичною елітою.

Все це спричиняє конфлікти, перш за все, у виробничій сфері: з питань заробітної плати, техніки безпеки, соціальних послуг,

недемократичності управління, що породжує мітинги, пікети, страйки тощо.

Значними політичними чинниками дестабілізаційних процесів у країні є **напружені відносини між Президентом, Урядом і Верховною Радою, гостре протистояння між владою і опозицією, що часто виходить за цивілізовані межі, боротьба між “лівими” та “правими”**, головною причиною якого є розмаїття політичних та ідеологічних симпатій електоральних груп, якими ці сили підтримуються.

Неабияким фактором конфліктогенної ситуації в Україні є також **напруга між елементами ланцюга “регіон–центр–регіон”**, тобто конкуренція між регіональними, політичними і фінансово-промисловими елітами за здійснення впливу на прийняття рішень центром. Нині чітко простежуються чотири центри регіонального впливу – Донецький, Дніпропетровський, Київський, Кримський. Головні причини виникнення напруги між ними пов’язані з розподілом фінансових і матеріальних ресурсів, бюджетною політикою центру, рівнем впливу тіньової економіки й криміналітету на прийняття політичних рішень.

Важливими чинниками макрополітичного рівня, що впливають на збереження конфліктогенності у політичній сфері, є **мовні проблеми**. Йдеться, зокрема, про конфлікти з приводу надання російській мові статусу державної, які вимагають законодавчого вирішення.

На шляху відродження України серйозні перешкоди становлять **міжконфесійні конфлікти**. Така бажана для нашого суспільства внутрішня стабільність порушується ворожнечею між церквами, ієрархами, священиками, віруючими. Спектр їх протистояння досить високий: боротьба за храми, майно, лідерство, сфери впливу. Мова йде, в першу чергу, про серйозні конфлікти всередині православ’я – розкол Української Православної Церкви на прихильників Київського патріархату і Московського, основною причиною якого є неоднакова реакція на національне відродження і темпи українізації церкви. Цей релігійний конфлікт має багатоплановий характер і проявляється як на політичному, так і на богословсько-ієрархічному та побутовому рівнях.

Політичні партії, рухи, організації, окремі діячі вбачають у тій чи іншій релігії, церкві свою опору, залучають віруючих до членства у своїх лавах. За таких умов церкві важко залишатися поза політикою. Міжцерковний конфлікт проявляється також на *богословському рівні*. Кожна із церков устами своїх богословів теоретично обґрунтовує свою

роль і місце в історії українського народу, доводить своє право на лідерство в сучасному процесі національного відродження.

Міжцерковний конфлікт на побутовому рівні знаходить вияв у взаємному нетерпимому ставленні віруючих одних конфесій, церков до послідовників інших, відвертій ворожнечі між ними. Міжцерковний конфлікт на рівні буденної релігійної свідомості – це одна з форм найбільш масового протистояння людей у суспільстві, що призводить до порушення громадського спокою, створює напругу у певному регіоні.

Серед політичних конфліктів важливу роль відіграють **суперечності на національній основі**. За оцінками міжнародних та вітчизняних експертів, національна політика України протягом останніх років була привабливою для багатьох, зокрема, сусідніх країн як така, що забезпечувала належний спокій в державі, хоча нерозв'язаних питань залишилося чимало.

Найбільш конфліктогенною ситуацією на національній основі в Україні є кримськотатарська. Вона породжує цілу низку невирішених проблем, а саме: проблему історичного плану (досі не вирішено, хто нестиме відповідальність за депортацію кримських татар і як ставити питання про матеріальну та моральну компенсацію за понесені збитки); проблему відсутності матеріальних і фінансових ресурсів для забезпечення переселення та облаштування; проблему доступу кримських татар до землі на півострові, тенденції анклавізації при розселенні кримськотатарської спільноти; комплекс проблем політичного характеру (певна закритість кримськотатарських громадсько-політичних організацій, негативне ставлення місцевого населення і влади до претензій з боку кримськотатарської спільноти).

Нині ситуація на півострові певною мірою контролюється. Цьому, зокрема, сприяє відсутність відкритих проявів ісламського фундаменталізму у кримськотатарському середовищі, певне дистанціювання кримських татар від місцевого криміналітету. Однак загроза виникнення міжнаціонального конфлікту в Криму залишається.

Таким чином, причиною соціально-політичних конфліктів у сучасній Україні є нестабільна політична ситуація, незадовільний стан економіки, конфлікти у виробничій сфері, постійні непорозуміння між гілками влади, окремими регіонами та центром, суперечності на національній, мовній та конфесійній основах, конфлікти між політичними партіями, правлячою елітою та опозицією, між окремими політичними лідерами.

19.4. Шляхи і методи розв'язання політичних конфліктів

Головною передумовою розв'язання політичного конфлікту є відповідне взаємне бажання його учасників. Крім цього важливо чітко розуміти сутність конфлікту, його причини та можливі наслідки в разі його подільшого розгортання (ескалації).

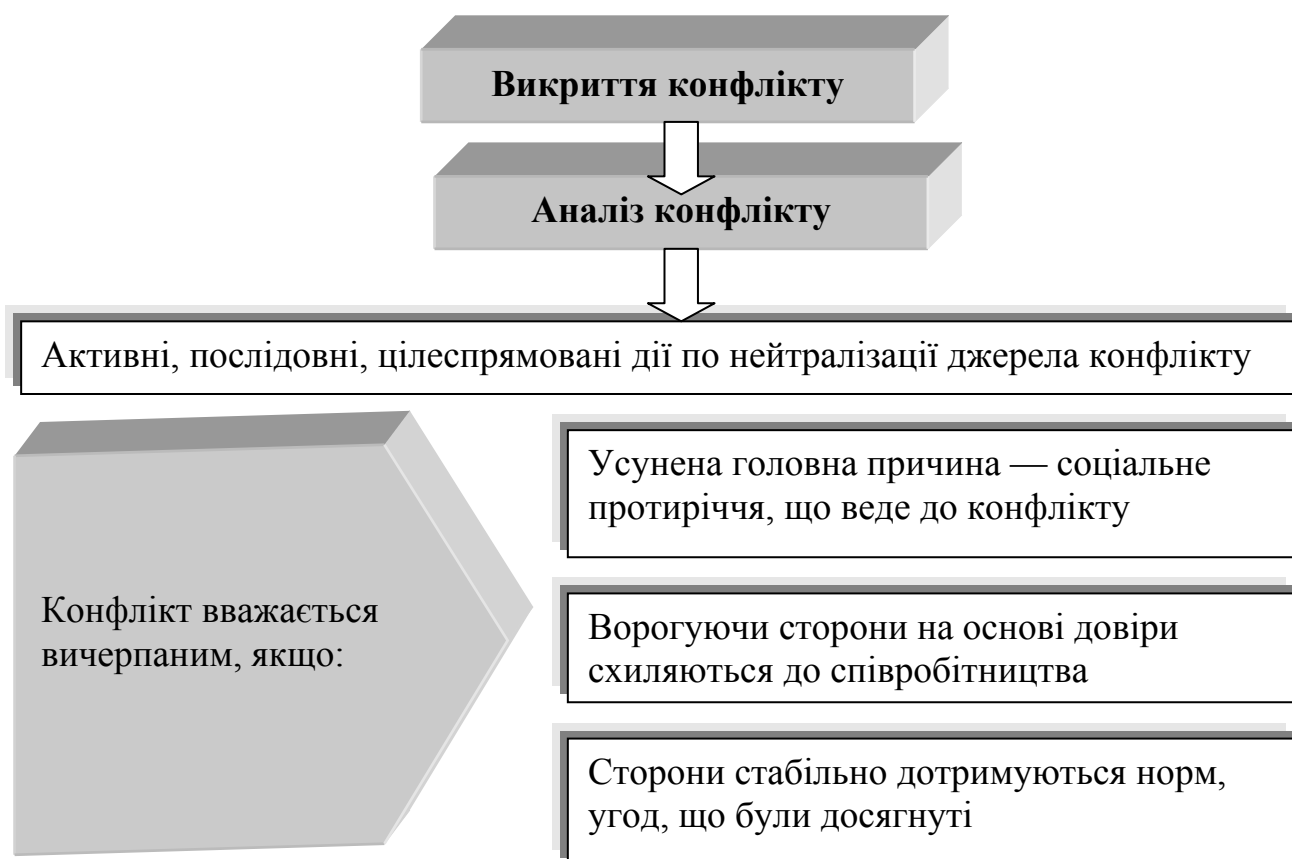


Рис.19.3. Процес розв'язання політичного конфлікту

ПІДХОДИ ДЛЯ ВРЕГУЛЮВАННЯ КОНФЛІКТІВ:

Морально-правовий (нормативний) підхід робить можливим врегулювання конфлікту з допомогою вибору правових і моральних норм. Результативність залежить від того, чи є між сторонами згода стосовно цих норм.

Силовий підхід використовується, коли за нерівності партнерів сильніша сторона намагається придушити слабшу і нав'язати їй свою волю. Перемога з використанням силової моделі має однак перехідний характер, коли за певних умов переможець може стати переможеним.

Тому в сучасному світі політичною стає тенденція до ненасильницьких форм вирішення конфліктів.

Реалістичний підхід називають ще методом торгу або примусово-переговорним. Прихильники даного підходу розуміють, що миру не може бути ніколи, тільки перемир'я, що довготривалої стабільності він не приносить, бо відбувається не вирішення, а тимчасове врегулювання проблем. Однак цей підхід залишається досить актуальним.

Ідеалістичний підхід має місце, коли всі зацікавлені сторони, незалежно від стану і статусу, встановлюють взаємовідносини, прийняті для всіх, що відповідають індивідуальним поглядам кожного. За основу береться визнання того, що на даний момент усі сторони зазнають небажаних витрат, але зрештою виграють.

Компромісний підхід (лат. *compromissum* – угода, згода) – згода, порозуміння з політичними противниками, досягнуті шляхом взаємних поступок.

Консенсусний підхід (лат. *Consensus* – згода, одностайність) – згода між суб'єктами політики з певних питань на основі базових цінностей і норм, спільних для всіх соціальних та політичних груп суспільства; прийняття рішень без голосування за виявленням всезагальної згоди.

Інтегративний підхід передбачає, що кожна із сторін, забуваючи про свої попередні цілі й цінності, знаходить нові взаємоприйнятні. У процесі реалізації цього способу важливо зрозуміти: оскільки вибір цілей і засобів їх досягнення теоретично безмежний, то обов'язково знайдеться вибір саме неконфліктного характеру.

ПОВЕДІНКА СТОРІН КОНФЛІКТУ. Особливої уваги при розв'язанні конфліктних ситуацій заслуговують питання вибору **стилю поведінки сторін**. Їх, безперечно, є чимало, однак звернімо нашу увагу лише на декілька типів, а саме: *ухилення, пристосування, співробітництво*.

а) Ухилення – це заперечення наявності конфлікту, відмова брати на себе відповідальність за прийняття будь-яких рішень; спроби вийти з ситуації, нічим не поступаючись і не відстоюючи своїх інтересів; утримання від суперечок, дискусій, заперечень опоненту.

б) Пристосування. Цей тип поведінки можна назвати жертовністю і готовністю до вчинків усупереч власним інтересам; коли одна сторона, бажаючи уникнути обговорення спірних питань, погоджується з вимогами, претензіями свого партнера, замовчує розбіжності.

в) *Співробітництво* – це пошук альтернативи, яка повністю задовольняє інтереси обох сторін; характеризується спільним і відвертим аналізом розбіжностей. Відповідальність і виконання прийнятих рішень розподіляються за взаємною згодою.

УПРАВЛІННЯ КОНФЛІКТНИМ ПРОЦЕСОМ:

1) *інституціоналізація* (встановлення процедури врегулювання конфлікту);

2) *легітимізація* конфлікту (він має показати, наскільки добрі чи погані правила та норми, котрі виступають у формі законів, указів, протоколів, меморандумів);

3) *структурування конфліктуючих груп* – мова йде про необхідність допомагати, а не протидіяти в оформленні нових партій, рухів і подібних організацій, оскільки неорганізовані індивіди потенційно є більш небезпечним джерелом підтримки існуючих суперечностей, ніж ті, що належать до організованих для конфлікту груп;

4) *завершальний етап управління конфліктом* – редукація або послідовне ослаблення конфлікту завдяки його переведенню на інший рівень.

МЕТОДИ ПОДОЛАННЯ КОНФЛІКТІВ.

Метод відкладання використовується на початковому, перед конфліктним етапі, коли конфліктна ситуація лише назріває. Цей метод є досить поширеним, однак малоефективним, оскільки новий конфлікт може спалахнути в будь-який час з новою силою.

Метод посередництва застосовується на будь-якому етапі конфліктної ситуації, особливо на етапі її загострення. У ролі посередників можуть виступати особи, яким певна організація доручила ввійти у контакт з конфліктуючими сторонами; установа, яка за родом своєї діяльності покликана розв'язувати конфліктні ситуації (арбітраж); держава, що має найбільше можливостей (закони матеріальну базу, авторитет) для вирішення наявних суперечностей.

Метод переговорів є найбільш результативним та надійним порівняно з іншими, оскільки він може використовуватись на всіх етапах розвитку конфлікту і завершується, як правило, прийняттям рішень, що влаштовують обидві конфліктуючі сторони.

Метод підміни конфлікту, тобто переміщення його в іншу площину;

Метод конфронтації виправданий у разі очевидної конструктивності очікуваного рішення, корисності його результатів для всіх, а головне – важливості виходу із конфлікту.

Заслуговує на увагу проблема вибору оптимальної процедури для вирішення конфліктів та криз. Зауважимо, що для цього існують спеціальні **конфліктологічні процедури**: *парламентські дебати, узгоджувальні комісії, громадські слухання, третейські суди тощо.*

ШЛЯХИ ПОДОЛАННЯ ПОЛІТИЧНИХ КОНФЛІКТІВ. У процесі політичної практики було вироблено шляхи стабілізації системи, за допомогою яких попереджують внутрішньополітичні конфлікти.

Перший шлях – соціальне маневрування – передбачає перерозподіл частини суспільного продукту в інтересах опозиції. Цей перерозподіл залежить від розмірів суспільного продукту, рівня соціальної і політичної напруженості, гнучкості того прошарку суспільства, у якого відбирають частину суспільного продукту, професіоналізму політичного керівництва тощо. Він є своєрідним “клапаном”, який випускає “пару” народного невдоволення.

Другий шлях – політичне маневрування – охоплює широкий спектр заходів щодо забезпечення перетворення різних інтересів на стійкий політичний альянс, який фактично сприятиме функціонуванню існуючої політичної влади. Наприклад, декларується мета, що відповідає інтересам більшості членів суспільства, і засоби, за допомогою яких її буде досягнуто. При цьому виграють час для застосування інших засобів стабілізації. Або ж не досягнувши проголошених цілей, керівництво держави, залишаючись при владі, відправляє у відставку кабінет міністрів або одного конкретного лідера.

Третій шлях – політичне маніпулювання, тобто цілеспрямований вплив на суспільну свідомість, передусім через канали масової комунікації. Як правило, засоби масової інформації зосереджено переважно в руках панівних у суспільстві політичних сил, тому їхня діяльність зорієнтована на стабілізацію існуючої політичної системи. Істотну роль засоби масової інформації відіграють у здійсненні такого способу попередження конфліктів, як “створення образу ворога”. Його сенс полягає у покладанні відповідальності за нерозв’язані проблеми на інші політичні сили (наприклад, на опозицію), що відволікає увагу населення від гострих політичних та соціальних проблем.

Четвертий шлях – інтеграція в політичну систему контреліти. Дестабілізація суспільної системи сприяє формуванню контреліти, що відіграє роль інтегратора суспільного невдоволення. Контреліта утворюється з числа людей талановитих, з нестандартним мисленням, які через різні обставини не увійшли до складу правлячої еліти. І хоча влада намагається у будь-який спосіб нейтралізувати такого суперника, іноді це вдається.

П'ятий шлях – послаблення опозиції. Якщо контреліта не має за мету цілковиту дестабілізацію існуючої системи, то опозиція має чіткі наміри створити власну систему. Тому політичне керівництво прагне послабити її дії, використовуючи такі засоби як упереджувальна ініціатива в заходах, які мала на меті здійснити опозиція, викриття корисливої мети членів опозиції, нейтралізація лідерів опозиції та ін.

Шостий шлях – силовий тиск, який може мати різні форми: від встановлення відкритої диктатури, спрямованої на насильницьке викорінення негативного ставлення до системи, до застосування опосередкованих методів тиску. При цьому влада дотримується таких норм права, як оголошення надзвичайного стану, репресії, заборона опозиційних партій тощо. Якщо силовий тиск не виходить за розумні межі, він сприймається без зайвого опору.

Для вдалого вирішення політичного конфлікту необхідно дотримуватися декількох **правил:**

По-перше, локалізувати конфлікт, чітко визначити його межі (щоб не допустити включення у нього додаткових факторів).

По-друге, запобігти спрощенню проблем, які послуговували підставою політичного конфлікту, їх дихотомічній трактовці; важливо розглядати проблему з точки зору спільного, що об'єднує обидві сторони: гуманізму, демократії, прав людини і т.ін.

По-третє, не слід втрачати час і вживати конструктивні заходів, оскільки час у вирішенні конфлікту є одним з вирішальних факторів, втрата якого означає зіткнення не лише з самим політичним конфліктом, а також із його наслідками, що можуть бути значно небезпечнішими за сам конфлікт.

Конфлікт можна вважати врегульованим, якщо: проблема зникає з політичного порядку денного; рішення приймається всіма його учасниками; немає потреби у підтримці умов угоди третьою стороною; угода сприймається всіма учасниками відповідно до їхніх особистих систем оцінок як чесна і справедлива; рішення не є “компромісним”, оскільки сторони не задовольнилися лише частковою реалізацією своїх

цілей; угода встановлює нові, позитивні відносини між його учасниками; учасники добровільно, без будь-якого тиску приймають умови угоди.

Тема 20. Світовий політичний процес і міжнародні відносини

На порозі XXI століття світ навально міняє облік. Розпадаються геополітичні простори і блоки, народжуються нові держави, політичні та економічні союзи. На політичній карті світу появилася і поступово, але впевнено утверджується суверенна держава Україна. Сфера функціонування світового політичного процесу та міжнародних відносин за умов розгортання процесів глобалізації набуває надзвичайно важливого значення, посідаючи особливе місце у світі політики. Міжнародні відносини пов'язані з різноманітними механізмами взаємодії держав та організацій на міжнародній арені, а світовий політичний процес становить своєрідну форму інтегративних тенденцій у розвитку сучасної цивілізації. Специфікою розвитку міжнародних відносин та світового політичного процесу є передусім те, що у цій царині політики немає єдиного легітимного центру примусу, єдиного джерела влади, який мав би безумовний авторитет для всіх учасників цих зв'язків і відносин. Якщо у сфері внутрішньої політики держави провідним регулятором виступають національні закони і норми, то у царині міжнародних відносин та світового політичного процесу кожна держава орієнтується на власні інтереси.

20.1. Міжнародні відносини і міжнародна політика у політичному житті суспільства

МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ – це сукупність політичних, економічних, соціальних, дипломатичних, правових, військових та гуманітарних зв'язків і відносин між різними суб'єктами світової політики. Однією з провідних тенденцій розвитку міжнародних політичних відносин в остання десятиріччя стає глобалізація як складний та багатоплановий і різнорівневий процес.

Розвиток міжнародних політичних відносин історично визначався домінуючим впливом тієї чи іншої “наддержави”:

- Велика Британія (XIX століття);
- США (починаючи з 1914 року);
- протистояння за світове панування між США та СРСР (“холодна війна” впродовж 1945–1991 років);
- вибір між монополярним (на чолі з США як “світовою державою”) або поліполярним світом (декілька “наддержав” у світі: США, Європейський Союз, Китай, Японія, Індія, Бразилія, Росія).

Міжнародні відносини виступають специфічним видом суспільних відносин. Як і суспільні відносини в цілому, вони є відносинами між людьми; в них чітко вирізняються економічний, соціальний, політичний і духовно-культурний аспекти.

ОСОБЛИВОСТІ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН:

1. Невладний характер. У відносинах між державами владні відносини як відносини панування і підкорення є не правилом, а відхиленням від нього. Тут має бути рівність партнерів під кутом зору міжнародного права. Це відносини конкуренції, суперництва або співробітництва і лише як виняток – панування й підкорення.

2. Децентралізований характер. Якщо всередині держави є загальнодержавний центр прийняття рішень, яким виступає система владних органів, то в міжнародних відносинах таких керівних центрів, діяльність яких ґрунтувалася б на пануванні й підкоренні, немає.

3. Консенсус, як головних засіб розв'язання суперечностей в міжнародних відносинах – прийняття рішення на міжнародних конференціях, нарадах та в міжнародних організаціях на основі спільної згоди учасників без проведення формального голосування, якщо проти нього не виступає жоден з учасників. Він передбачає прийняття рішень усіма державами на основі добровільних компромісів, поваги суверенітету одна одної, рівності і взаємного визнання інтересів сторін, виключає диктат, тиск або прийняття рішення механічною більшістю голосів на міжнародній конференції чи в міжнародній організації.

4. Значна роль суб'єктивного чинника – у розв'язанні наявних суперечностей (особливо діяльність керівників держав і міжнародних організацій)

КЛАСИФІКАЦІЯ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН – міжнародні відносини виявляють себе у різних типах, видах, станах.

Ознака	Характеристика
За типами міжнародних відносин	1) відносини, які ґрунтуються на балансі сил; 2) відносини, що спираються на баланс інтересів.
За сферами суспільного життя	економічні; політичні; військово-стратегічні; культурні; ідеологічні
За суб'єктами взаємодії	міжнародні; між партійні; відносини між різними неурядовими асоціаціями
За ступенем розвитку	високий; середній; низький
За рівнями розвитку	регіональні; субрегіональні; глобальні
За мірою напруженості	нестабільності; суперництва; ворожнечі; конфлікту; війни або мирного співіснування; довіри, співробітництва

НАПРЯМИ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН. У сучасній теорії міжнародних відносин прийнято виділяти такі напрямки: *політичний ідеалізм, політичний реалізм, модернізм, транснаціоналізм, неомарксизм та неореалізм.*

Вихідним пунктом *політичного ідеалізму* є переконання його прихильників у необхідності й можливості покінчити зі світовими війнами та збройними конфліктами між державами завдяки правовому регулюванню і демократизації міжнародних відносин, на основі створення системи колективної безпеки.

Представники *політичного реалізму*, у свою чергу, виходять з постулату про те, що у політиці ключовим є поняття інтересу, який виражається в термінах влади.

Модерністи акцентують увагу на необхідності застосування методів точних наук у вивченні феномену міжнародних відносин.

Згідно з теорією *транснаціоналізму*, держава не є єдиним міжнародним актором, рівними їй суб'єктами міжнародних відносин є індивіди, установи, організації, недержавні об'єднання.

Неомарксист переконані, що сучасний світовий політичний процес безпосередньо залежить від економічних міжнародних відносин, які мають несиметричний характер (поділ світу на багату Північ і бідний Південь).

Неореалізм захищає, з одного боку, прагнення до збереження класичної традиції, а, з іншого боку, визнають необхідність врахування нових міжнародних реалій.

Представники усіх зазначених напрямків визнають, що сучасні міжнародні відносини мають системний характер, який зумовлений передусім якостями структури світового політичного процесу. В останні десятиріччя, після розпаду СРСР та руйнування біполярного світу однією з найбільш актуальних проблем світової політики стає проблема створення якісно нової постбіполярної та альтернативної монополярної системи міжнародних відносин. Все більше дослідників схиляються до думки про те, що найоптимальнішою стратегією розвитку світового політичного процесу має стати формування багатьох центрів впливу у системі міжнародних відносин. Світ має стати комплексним, багатопольярним, тоді у ньому домінуватимуть не вертикальні, а горизонтальні взаємозв'язки.

Сьогодні можна виділити дві провідні **парадигми подальшого розвитку міжнародних відносин** – *геополітичну* і *геоекономічну*.

Відповідно до *геополітичної парадигми*, захист національних інтересів більшості держав світу має базуватися на недопущенні іноземного втручання у внутрішні справи країни, забезпечення недоторканості національних кордонів.

Геоекономічна парадигма стверджує, що забезпечення високих темпів економічного зростання можливе через інтернаціоналізацію господарських зв'язків та поступове розмивання національних кордонів.

Основними тенденціями розвитку сучасних міжнародних відносин є:

- гуманізація;
- деідеологізація та демократизація;
- перехід від конфронтації до партнерства та співробітництва;
- глобалізація, розширення міжнародних відносин.

СУБ'ЄКТИ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН.

1. Основними суб'єктами міжнародних відносин у сучасному світі є міжнародні урядові організації. Найбільш впливовою з них починаючи з середини ХХ століття є ООН (Організація Об'єднаних Націй, утворена у 1945 р.). Важливу роль у забезпечення глобальної безпеки, розвитку світових економічних відносин, вирішенні комплексу глобальних проблем сучасності відіграють НАТО, ОБСЄ, СОТ, МВФ, Європейський Союз тощо.

2. В останні десятиріччя значно активізувалася діяльність різноманітних інституцій міждержавного, наднаціонального характеру, що спричинило перегляд принципів міжнародних відносин та міжнародної політики. Наприклад, важливим суб'єктом міжнародних відносин стає діяльність так званих «Великої вісімки» – G8 (до неї входять найбільш розвинуті країни світу – США, Велика Британія, Канада, ФРН, Італія, Франція, Японія та Російська Федерація) та «Великої двадцятки» – G20 (країни – члени G8, а також Австралія, Аргентина, Бразилія, Європейський Союз, Індія, Індонезія, КНР, Мексика, Саудівська Аравія, Туреччина, ПАР, Республіка Корея).

3. Незбалансованість міжнародних відносин в останні десятиріччя зумовила те, що на міжнародну політичну арену, окрім держав і міждержавних організацій, починають виходити такі самостійні суб'єкти, як:

- соціальні (національні, конфесійні, демографічні та інші) групи, які мають прихильників у світі;
- транснаціональні кампанії, які мають величезний економічний і політичний вплив; різноманітні корпоративні структури (ЗМІ, громадські організації, терористичні угруповання тощо);
- окремі особи (зазвичай, колишні політики, які виконують функції посередників-миротворців у різноманітних політичних і міждержавних конфліктах).

Завдяки сучасній системі міжнародного права навіть пересічний громадянин має можливість виступити опонентом щодо своєї держави і влади, висуваючи ті чи інші претензії.

Міжнародні відносини виявляються у царині міжнародної політики.

МІЖНАРОДНА ПОЛІТИКА – комплекс двосторонніх та багатосторонніх політичних, економічних, дипломатичних, військових, культурних, науково-технічних відносин між державами; це спосіб

взаємодії держав, націй, союзів, інших суб'єктів міжнародних відносин на світовій арені. Починаючи з кінця ХХ століття, у структурі цілей і завдань міжнародної політики відбулися наступні **зміни**:

– активізується участь держав у міжнародному поділі праці та взаємо обміні технологіями, інформацією, духовними цінностями і культурними надбаннями;

– розвиваються культурні взаємини і культурне взаємозбагачення різних регіонів світу;

– більшість суб'єктів міжнародної політики дійшли згоди щодо необхідності спільного розв'язання глобальних проблем сучасності і забезпечення глобальної безпеки.

Одним з цільових пріоритетів сучасної міжнародної політики виступає ідея “глобального гуманізму” – захисту прав людини в загальносвітовому вимірі.

Міжнародні відносини і міжнародна політика є епіцентром світового політичного процесу.

20.2. Визначення та сутність світового політичного процесу

СВІТОВИЙ ПОЛІТИЧНИЙ ПРОЦЕС – це сукупна діяльність народів, рухів, держав та їх інституцій, соціальних спільностей, які переслідують певні політичні цілі у царині міжнародного життя. Світовий політичний процес є формою комплексної глобальної політичної і соціальної взаємодії у сучасному світі.

Метою світового політичного процесу є боротьба за єдність світової цивілізації та подолання глобальних проблем сучасності.

До **структури** світового політичного процесу належать:

– зовнішньополітична діяльність суверенних держав;
– політична діяльність громадських організацій, політичних партій та етнічних груп на світовій арені;

– політично значима діяльність ООН та інших міжнародних організацій;

– політичні акції регіонального, міжрегіонального, міждержавного та наднаціонального характеру.

Світовий політичний процес пов'язаний зі створенням кращої системи міжнародного політичного порядку, враховуючи позитивний досвід окремих націй та держав.

Сучасний світовий політичний процес зародився на початку ХХ століття, в останні десятиріччя він характеризується такими **тенденціями, закономірностями і процесами**:

- тісною взаємодією інтеграційних та дезінтеграційних процесів;
- поєднанням упорядкованих та спонтанних акцій у діяльності суб'єктів світової політики;
- суперечливим та інваріантним характером;
- альтернативним характером та багатоваріантним вектором розвитку світової цивілізації;
- зростанням відносної самостійності та власної субстанціональності його складових (партій, рухів, організацій);
- розширенням соціальної бази, механізмів, форм і методів здійснення світового політичного процесу.

ГЕОПОЛІТИКА. Особливим розділом теорії світового політичного процесу виступає геополітика. У 1900 р. шведський вчений Р. Челлен зробив спробу розглянути державу як особливий географічний організм. З цією метою він і сформулював термін “геополітика”.

У **широкому значенні** поняття геополітика вказує на політологічну концепцію, згідно з якою визначальна роль у зовнішній політиці належить географічним факторам (просторове розміщення країни, розмір її території, сировинна база, кліматичні умови тощо).

У **вузькому значенні** геополітика – це сукупність фізичних, соціальних, матеріальних, моральних ресурсів держави, які становлять той потенціал, використання якого дає їй можливість досягти власних цілей на міжнародній арені.

Сучасна геополітика включає такі **елементи**:

- різке зростання впливу економічних процесів на еволюцію геополітичної ситуації в світі;
- значний вплив військово-технічних досягнень та результатів інформаційної революції на геополітичні стратегії розвитку людства;
- зростання культурно-освітньої якості населення, динаміка кількісного і фізичного стану людства;
- актуалізація впливу світових релігій, які суттєво впливають на геополітичні орієнтири країн;
- збільшення ваги “малих країн”, які володіють потужним науковим потенціалом, фінансами і власними унікальними технологіями.

В цілому геополітика показує органічний взаємозв'язок просторових відносин й історичної причинності дій держав, пояснюючи природу і тенденції розвитку міжнародної політики.

Основними *механізмами* взаємодії держав на світовій арені виступають:

- союзництво,
- конфронтація,
- партнерство,
- протекторат,
- співробітництво.

Провідним принципом геополітичної взаємодії держав після закінчення “холодної війни” стала *концепція спільної безпеки*, відповідно до якої жодна держава у світі не повинна претендувати на монополію щодо створення світової системи безпеки. Сутність концепції спільної безпеки сформулював у 1980-х роках прем'єр-міністр Швеції Улоф Пальме: “Держави більше не можуть прагнути зміцнення своєї безпеки за рахунок одна одної; її можна досягти тільки шляхом спільних зусиль”.

Сучасна геополітична теорія визначає наступну систему факторів міжнародної політики:

– індивідуальні фактори – особистісні властивості провідних суб'єктів міжнародних політичних відносин (політичних лідерів, лідерів громадських організацій та рухів, державних діячів й офіційних осіб тих чи інших держав);

– рольові фактори – поведінка суб'єктів міжнародних політичних відносин, яка не залежить від їхніх особистісних характеристик;

– урядові фактори – специфіка діяльності національних урядів на світовій політичній арені;

– неурядові фактори – становлення міжнародних політичних відносин на рівні комунікації недержавних, неурядових структур та впливи на них національних традицій, звичаїв, політичної історії, громадської думки, рівня соціально-економічного і культурного розвитку тих чи інших держав;

– зовнішні фактори – географічні та геополітичні чинники, особливості міждержавного і регіонального розвитку тощо.

20.3. Поняття зовнішньої політики держави

ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА – діяльність держави на міжнародній арені, яка регулює відносини з іншими суб'єктами зовнішньополітичної діяльності: державами, зарубіжними партіями та іншими громадськими організаціями, всесвітніми і регіональними міжнародними організаціями. Таким чином, *зовнішня політика – це закордонна діяльність держави.*

ОСОБЛИВОСТІ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ

1.

не має владного характеру. Якщо внутрішня політика є діяльністю щодо здійснення влади, то суб'єктами та об'єктами зовнішньої політики виступають держави як суверенні утворення, жодне з яких не може (не повинно) нав'язувати свою волю іншому. Звичайно, у реальних міжнародних відносинах трапляється домінування одних держав над іншими, проте воно визнається не нормою міжнародних відносин, а її порушенням.

2.

зумовлена певним етапом розвитку міжнародних відносин і конкретною ситуацією на міжнародній арені.

Визначення й реалізація державою цілей у зовнішній політиці, особливо формування програм та організація дій, мають здійснюватися з урахуванням дій і цілей інших суверенних держав. Внутрішня політика має відносну автономію стосовно зовнішніх чинників.

3.

залежна не тільки від держави, що її здійснює, а й від ступеня погодженості або конфлікту інтересів даної держави з інтересами та устремліннями інших держав; залежно від ступеня узгодженості цих інтересів проведення зовнішньої політики полегшується або утруднюється.

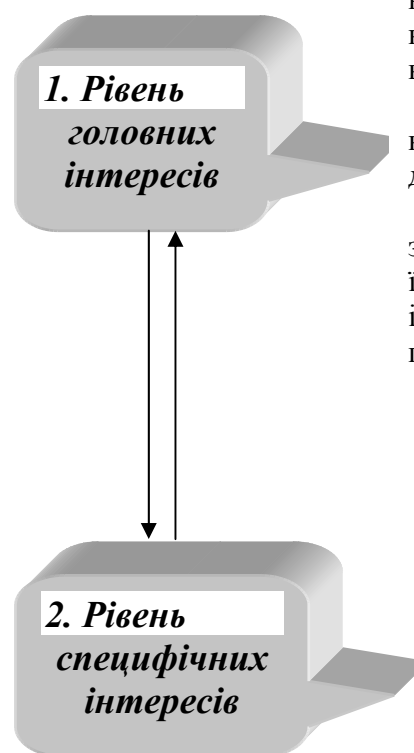
4.

вона має власне інституціональне забезпечення.

Повноваженнями щодо здійснення зовнішньої політики наділяються вищі органи законодавчої і виконавчої влади. Найбільше таких реальних повноважень залежно від форми державного правління є у глави держави або прем'єр-міністра. Водночас у державі існують і спеціальні інститути, призначення яких полягає в безпосередній

реалізації зовнішньої політики. Головним таким інститутом є міністерство закордонних справ з мережею закордонних дипломатичних представництв. Спеціальними зовнішньополітичними інститутами виступають органи зовнішньої розвідки, міністерства зовнішньої торгівлі чи зовнішньоекономічної діяльності тощо.

РІВНІ ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНИХ ІНТЕРЕСІВ – рівень головних інтересів і рівень специфічних інтересів.



охоплює зовнішньополітичні інтереси, пов'язані із забезпеченням безпеки й цілісності держави як певної соціально-економічної, політичної, національно-історичної і культурної спільності, захистом економічної і політичної незалежності держави, утриманням і зміцненням її авторитету в системі міжнародних відносин.

Інтереси цього рівня забезпечуються й захищаються нею на світовій арені всіма наявними засобами – дипломатичними, економічними, ідеологічними, воєнними.

Протягом усього часу існування держави ці інтереси залишаються практично незмінними. Змінюються лише форма їх вираження і засоби реалізації. З приводу своїх головних інтересів держава найменш схильна йти на компроміси й поступки в міжнародних відносинах.

містить окремі, часткові інтереси держави в системі міжнародних відносин. Це, наприклад, прагнення держави утвердити свій вплив у тих чи інших міжнародних організаціях, брати участь у розв'язанні регіональних конфліктів, розвивати культурні зв'язки з іншими державами тощо.

Специфічні інтереси є більш динамічними; вони змінюються під впливом внутрішніх і зовнішніх чинників. В різних історичних умовах одні інтереси зникають, інші – з'являються. За певних обставин специфічний інтерес приноситься в жертву головному, але буває й так, що специфічний інтерес переростає у головний, стає визначальним у всій зовнішній політиці держави.

Рис. 20.1 Рівні зовнішньополітичних інтересів держави

ЦІЛІ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ – зумовлюються суспільно-політичним ладом, формою державного правління, типом політичного режиму, історичними особливостями, геополітичними умовами та іншими чинниками. Найголовнішими цілями зовнішньої політики є:

1. Національна безпека – стан держави, який дає їй можливість зберігати свою цілісність і виступати самостійним суб'єктом системи міжнародних відносин. Національна безпека означає захищеність життєво важливих інтересів особи, держави й суспільства, державних кордонів, територіальної цілісності, суспільно-політичного ладу, економіки, культури країни від внутрішньої і зовнішньої загрози. Вона має, отже, внутрішній і зовнішній аспекти.

Національна безпека проявляється на трьох рівнях:

1-й рівень – безпека особи: полягає у формуванні комплексу таких правових і моральних норм та суспільних інститутів, які б надавали їй можливість розвивати й реалізовувати соціальне значущі здібності й потреби, не зазнаючи протидії з боку суспільства і держави. Проявляється в забезпеченні її прав і свобод.

2-й рівень – безпека суспільства: передбачає наявність суспільних інститутів, норм і відносин, які дають можливість реалізувати права і свободи всіх соціальних груп і протистояти діям, що ведуть до розколу суспільства.

3-й рівень – безпека держави: досягається наявністю ефективного механізму управління суспільством, координації діяльності соціальних груп і політичних сил, а також дійових інститутів їх захисту.

У демократичних країнах пріоритетною є безпека особи. Безпека держави й суспільства тут не самоціль, а умова забезпечення безпеки особи. У критичні для країни періоди може домінувати безпека суспільства або держави.

2. Збільшення сили держави – покращення її економічного, політичного, воєнного, інтелектуального і морального потенціалу. Одним із вирішальних чинників є авторитет держави, для якого найважливішим є професіоналізм зовнішньої політики. Правильна оцінка співвідношення сил, уміння точно визначити позицію у складних ситуаціях, розпізнати друзів і противників можуть частково компенсувати нестачу сили. Велике значення має моральний потенціал держави, який у міжнародних відносинах виступає і як чинник реальної політики. Високий моральний престиж визначає високий рівень довіри з боку союзників і можливих партнерів, допомагає зміцнювати безпеку, забезпечує в критичні моменти не тільки моральну, а й матеріальну підтримку.

3. Зростання престижу держави і зміцнення міжнародних позицій. Умовою реалізації цієї мети є суспільне виконання двох інших важливих цілей зовнішньої політики. Усі три цілі тісно взаємопов'язані. Так, престиж і міжнародні позиції держави безпосередньо залежать від її сили. Сила й безпека держави значною мірою визначаються її міжнародними позиціями.

ФУНКЦІЇ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ – три основних: захисна, позиціонувальна і прагматична, які є конкретизацією зовнішніх функцій держави: оборонної, дипломатичної і співробітництва.



Рис. 20.2 Функції зовнішньої політики

СПОСІБ ЗДІЙСНЕННЯ ФУНКЦІЙ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ. Найважливіший спосіб здійснення функцій зовнішньої політики держави – це **дипломатія**, під якою розуміють контакти між державами і засоби їх реалізації:



Рис. 20.3 Дипломатія, як спосіб здійснення зовнішньої політики

ЗАСОБИ ЗДІЙСНЕННЯ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ – мають важливе значення для досягнення цілей зовнішньої політики. Залежно від сфер суспільного життя вони поділяються на:

Засоби	Характеристика
<p>1. Політичні засоби</p> <div data-bbox="252 757 667 1124" style="text-align: center;"> <pre> graph TD A[a) Війни] --> B[Справедливі] A --> C[Несправедливі] </pre> </div> <div data-bbox="279 1608 654 1780" style="text-align: center;"> <pre> graph TD D[б) Воєнний тиск] </pre> </div>	<p>є найбагатоманітнішими й охоплюють передусім сферу дипломатичних відносин – від традиційних форм дипломатії (посольства, консульства) до дипломатії на рівні глав держав. Ці засоби можуть використовуватись у формі переговорів, зустрічей, участі в міжнародних організаціях тощо.</p> <p>Під війною у міжнародному праві розуміють воєнні дії між державами, а також між державами й національно-визвольними рухами, які супроводжуються повним розривом між ними мирних відносин. До середини ХХ ст. застосування воєнної сили розглядалось як законний засіб розв'язання спорів між державами. Анексії і контрибуції вважались прийнятними способами розширення територій і державного збагачення. Розрізняються війни справедливі, або правомірні, і несправедливі, неправомірні. До перших належать індивідуальна або колективна самооборона проти агресії і національно-визвольні війни за здійснення права на самовизначення, до других – агресія і колоніальні війни.</p> <p>Статутом ООН визнається правомірність використання воєнної сили у двох випадках: з метою самооборони від збройного нападу на державу і за рішенням Ради Безпеки ООН як примусові збройні санкції проти агресора. Несправедливі, неправомірні війни визнаються міжнародним злочином, який тягне за собою міжнародну відповідальність держави-агресора і кримінальну відповідальність осіб, визнаних воєнними злочинцями.</p> <p>маневри; навчання; паради; демонстрації зброї; концентрація військ та провокації на кордонах; участь у миротворчих операціях</p>
<p>2. Економічні засоби</p>	<p>означають використання економічного потенціалу держави для впливу на економіку й політику інших держав.</p> <p>Економічний потенціал є особливо важливим засобом зовнішньої політики, оскільки в кінцевому</p>

Засоби	Характеристика
	<p>підсумку саме він визначає позицію держави в міжнародних відносинах. Держава з потужним економічним потенціалом займає впливові позиції у світі.</p> <p>До економічного потенціалу держави належать її <i>промисловість, сировинні ресурси, стан робочої сили</i> та ін.</p> <p>Важливим економічним засобом зовнішньої політики є <i>зовнішня торгівля</i>, яка, з одного боку, сприяє збільшенню економічного потенціалу держави, а з другого – дає змогу впливати на політику інших держав через світові ціни, встановлення режиму найбільшого сприяння чи введення ембарго тощо.</p>
<p>3. Ідеологічні засоби</p>	<p>різноманітні форми й засоби пропаганди, інформації, культурної політики, які використовуються державою у відносинах з іншими державами передусім з метою формування позитивного зовнішнього іміджу і міжнародного престижу даної держави. З цією метою в зарубіжних країнах відкриваються культурні центри, влаштовуються різноманітні виставки, презентації тощо.</p>

20.4. Місце України в світовому політичному процесі

Сучасна геополітична теорія вказує на подвійне становище України – наша держава історично перебуває між двома різними цивілізаціями – західною і східною, частково належачи до кожної з них. Так, Україна виступає як своєрідний аванпост між Європою й Азією (Євразією), що надає і переваги, і певні ризики для геополітичного майбутнього країни. З одного боку, Україна може стати містком, який поєднує обидві цивілізації, беручи від них усе найкраще. З іншого, перетворитися на країну-лімітроф (“санітарну зону”), яка відокремлює заможну і демократичну Європу від бідної й авторитарної Азії (Євразії).

ОСНОВНІ НАПРЯМИ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ визначені Декларацією про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р., Актом проголошення її незалежності від 24 серпня 1991 р., Основними напрямками зовнішньої політики, що схвалені Верховною Радою 2 липня 1993 р. та Конституцією України, прийнятою V сесією

Верховної Ради 28 червня 1996 р. Саме ці документи визначили стратегічну спрямованість нашого зовнішньополітичного курсу.

В основу ГЕОСТРАТЕГІЇ України покладено такі принципи формування зовнішньополітичного курсу:

- виваженість і передбачуваність зовнішньої політики;
- розбудова відносин з іншими державами та міжнародними організаціями на засадах рівноправності, взаємоповаги і невтручання в їх внутрішні справи;
- принцип неподільності міжнародного миру і міжнародної безпеки;
- відсутність територіальних зазіхань чи претензій до сусідніх держав і невизнання жодних територіальних претензій щодо себе;
- визнання пріоритету права при розв'язанні міждержавних і міжнародних конфліктів.

ЗАВДАННЯ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ.

Головне завдання зовнішньої політики сучасної України – дотримання оптимального геополітичного балансу у відносинах між Заходом і Сходом.

Іншими завданнями є:

- зміцнення національного суверенітету та захист територіальної цілісності України;
- забезпечення функціонування України як повноправного та незалежного суб'єкта міжнародних відносин;
- утвердження зовнішньополітичних пріоритетів держави на рівні міждержавних, регіональних, міжрегіональних та міжнародних відносин;
- активізація взаємовигідного співробітництва України на світовій арені;
- інтеграція національної господарсько-економічної системи у системи світової економіки;
- захист прав й інтересів громадян України та юридичних осіб за кордоном;
- підтримка української діаспори;
- узгодження національних інтересів з більш сильними суб'єктами світової політики.

Серед **найбільш актуальних загроз**, які вимагають особливої уваги та зовнішньополітичного реагування з боку української держави, назовемо такі:

а) втручання у внутрішні справи України з боку інших держав, висунення ними територіальних претензій до неї; воєнно-політична нестабільність і конфлікти у сусідніх країнах;

б) наявність в Україні сепаратистських тенденцій в окремих регіонах і з боку певних політичних сил; прояви міжетнічних і міжконфесійних конфліктів; відсутність ефективної боротьби з корупцією та організованою злочинністю;

в) різке зниження життєвого рівня переважної частини населення, зростання кількості безробітних, їх соціальна незахищеність;

г) антропогенні порушення і техногенні перевантаження, негативні екологічні наслідки Чорнобильської катастрофи, неефективне використання природних ресурсів;

д) інформаційна експансія з боку інших держав та уповільнене входження України у світовий інформаційний простір;

е) неухильне зменшення населення внаслідок депопуляції (перевищення смертності над народжуваністю) і неконтрольованої міграції;

с) катастрофічне зменшення а часом і згортання дослідницьких робіт у галузі фундаментальних наук, масовий відплив з України її інтелектуальних сил та інші.

Основною передумовою забезпечення захисту національних інтересів та національної безпеки України є проведення збалансованої як зовнішньої, так і внутрішньої політики, наявність відповідної військової доктрини та збройних сил.

Тема 21. Глобальні проблеми сучасності та їх політологічний вимір

Глобальні проблеми відображають суттєві негаразди, що охоплюють економічну, енергетичну, демографічну, соціальну, екологічну та інші сфери людського існування. Вони зачіпають людське життя не лише в певних регіонах світу, а мають планетарний характер. Отже, глобальні проблеми є всезагальними – як за їх об'єктом – земна куля, так і за суб'єктом їх вивчення і розв'язання – світова спільнота, держави світу. Основою їх появи є, в першу чергу, людська діяльність,

яка нерозривно пов'язана із суспільною свідомістю. Глобальні проблеми спричинені діяльністю людини техногенної цивілізації.

21.1. Сутність та причини глобальних проблем сучасності

ГЛОБАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ – (походить від латинського *globus (terrae)* – куля земна) – це сукупність життєво важливих проблем людства, від розв'язання яких залежить подальше існування людства, можливість соціоекономічного і культурного прогресу.

ПРИЧИНИ ГЛОБАЛЬНИХ ПРОБЛЕМ – кожна з цих проблем породжена *комплексом специфічних причин*, що зумовлені особливістю розвитку продуктивних сил, географічного середовища, рівня прогресу техніки, природно-кліматичними умовами, а також суспільною формою, політичними, юридичними, ідеологічними та іншими сферами відносин. Глобальні проблеми мають подвійний, соціоприродний характер, вони водночас і природні, і соціальні.

Перший комплекс причин виникнення глобальних проблем пов'язаний із суперечливістю взаємодії суспільства і природи.

Загальновідомо, що людство протягом своєї історії розвивалося “ушир”, освоюючи нові простори, землі, росло населення, кількість освоєних земель, населених пунктів і країн. Концепція його розвитку будувалася на можливості „безперервної експансії”, якій не буде кінця. Однак до кінця минулого століття стало ясно, що основні показники світового розвитку починають підбиратися до бар'єра, подолання якого може стати катастрофічним для світової цивілізації.

Важливою причиною зростання глобальних проблем, на думку багатьох вчених, став інтенсивний розвиток науково-технічного прогресу, наслідки якого проявилися буквально у всіх сферах життя. Неймовірно зросли наукові, технічні і технологічні можливості людини, які дозволили їй розщепити атомне ядро, створити ядерну, хімічну і бактеріологічну зброю, що призвело до порушення у світі геополітичної рівноваги та стабільності.

Другий комплекс причин породжений особливостями і протиріччями сучасного політичного й економічного розвитку світового співтовариства. Він пов'язаний, насамперед, з найтіснішим

економічними відносинами усіх держав сучасного світу, які розкриваються через сутність такого поняття, як “глобалізація”.

ГЛОБАЛІЗАЦІЯ – це стрімке збільшення потоків товарів, інвестицій, кредитів, інформації, обмінів людьми й ідеями а також розширення географії їхнього поширення.

Глобалізація торкається всіх областей громадського життя, включаючи економіку, політику, міжнародні відносини, соціальну сферу, культуру, екологію, безпеку й ін., вносить значні корективи в подальші перспективи розвитку усього світового співтовариства. Елементи національних економік (національні виробники, споживачі, фінансові й інші інститути) прямо інтегруються в загальний світовий економічний простір. Глобалізація приводить до того, що національні економіки стають частиною єдиної світової економічної системи, тобто глобалізованої економіки.

Це означає, по-перше, вихід діяльності національних економічних суб'єктів за рамки національно-державних об'єднань. По-друге, на глобальний рівень підіймаються економічні проблеми конкретних країн – розвиток економічної ситуації і процесів в окремих країнах впливає на інші держави. По-третє, стає актуальною загальносвітова координація національної економічної політики різних держав як умови стабільності світової економічної системи.

Глобалізація також охоплює такі сфери, як культура, безпека, екологія, інформаційний простір. В усіх цих сферах спостерігається процес посилення взаємозалежності і взаємовпливу. Жодна область у сучасному світі не може залишатися осторонь від глобалізації, і це є імперативом ХХІ століття.

КРИТЕРІЇ ВИЗНАЧЕННЯ ГЛОБАЛЬНИХ ПРОБЛЕМ:

- глобальні проблеми повністю або частково зачіпають інтереси людства в цілому та кожної окремої людини зокрема;
- глобальний характер таких проблем визначається тим, що у разі їх не вирішення людству загрожує регрес або навіть загибель;
- вирішення глобальних проблем вимагає застосування колективних зусиль всіх держав та народів світу.

КЛАСИФІКАЦІЯ ГЛОБАЛЬНИХ ПРОБЛЕМ – у політологічній науці немає єдиної думки щодо *класифікації* глобальних проблем сучасності, а тому назвемо найбільш поширені, а саме:

1. Глобальні проблеми, пов'язані із сферою міжнародних відносин (зростання військових конфліктів в різних регіонах планети; економічна, культурно-освітня, медичної відсталість слаборозвинених країн та інші);

2. Глобальні політичні проблеми (поширення тероризму, низька ефективність політичних систем забезпечення міжнародної безпеки, передусім ООН тощо)

3. Глобальні проблеми типу “людина-суспільство” (демографічна, продовольча; поширення найнебезпечніших захворювань, злочинності, наркоманії, інших негативних соціальних явищ);

4. Глобальні проблеми типу „суспільство-природа” (екологічні, енергетичні, сировинні, кліматичні тощо).

21.2. Ключові глобальні проблеми та шляхи їх подолання

ЕКОЛОГІЧНА ПРОБЛЕМИ.

Однією із найнебезпечніших глобальних проблем, які більшість вчених ставлять на перше місце, є екологічна проблема. Нестримне зростання виробництва, наслідки науково-технічного прогресу і нерозумного природокористування ставлять світ перед реальною загрозою глобальної екологічної катастрофи. Назвемо лише деякі дані, які характеризують трагізм екологічного стану планетарних систем.

Різка погіршення повітряного басейну планети. За даними ООН в атмосферу щорічно викидається 15 млрд. тонн двооксиду вуглецю, 150 млн. тонн двооксиду сірки, 100 тис. тонн токсичних хімікатів, 10 тис. тонн ртуті. Циркуляція в повітрі цих та інших речовин призводить до його мутагенного забруднення. Так, якщо у 1936–1960 рр. у світі було зареєстровано 4% народжених з цієї причини неповноцінних дітей, то у 1990 р. – близько 13%. Нині ця цифра стала набагато більшою.

Дедалі гострішою стає *проблема “водного голоду”*. Запаси води на землі значні, але понад 96% її – це солоні води океану. З усіх запасів прісної води 70% сконцентровані в льодовиках Антарктиди, Гренландії та на гірських вершинах, ще 30% становлять підземні води. На річки й озера припадає лише 0,02% всієї гідросфери. Якщо загальне споживання води у минулому столітті зросло в 7 разів, то на промислові потреби – в 21 раз.

Велику загрозу становлять *кислотні дощі*, які утворюються внаслідок взаємодії атмосферної вологи з продуктами неповного згорання палива на ТЕЦ, промислових підприємствах, в автомобільних двигунах. Сірчана й азотна кислоти у вигляді дрібних краплин переносяться на величезні відстані і випадають кислотними дощами. Наслідки цього надзвичайно тяжкі: гинуть ліси, комахи, тварини, руйнуються будівлі, виводяться із сівозміни ґрунти.

Серйозну небезпеку становлять *зміни енергетичного балансу планети*. Концентрація вуглекислого газу в атмосфері за останні півстоліття зросла на 20%, внаслідок чого він повністю оперезав земну кулю. Виникла реальна загроза зміни клімату із підвищенням температури, що може призвести до танення полярних льодовиків і затоплення значних прибережних масивів.

ПРОБЛЕМА ВІЙНИ І МИРУ.

Однією з ключових проблем людства є відвернення термоядерної війни та забезпечення ненасильницького миру. Адже вчені підрахували, що більш як за чотири тисячоліття відомої нам історії лише близько 300 років були мирними, а великі або малі війни забрали життя 3,5 млрд. чоловік. У сучасному світі, коли пройшли часи антагоністичного протиріччя двох систем, часи гонки озброєнь, здавалося б, напруженість повинна спадати, повинні згаснути багато конфліктів, що турбували світ у минулому.

Разом з тим, кількість дрібних конфліктів на планеті не зменшується, а навпаки, на карті постійно жевріють незгасаючі вогнища насильства. Після Другої світової війни гармати на Землі не стріляли лише 22 години, відбулось 218 конфліктів із загальною кількістю жертв понад 30 млн. чоловік. Сьогодні мають місце 42 збройних конфлікти, і в стадії врегулювання – 21. Характер збройних конфліктів показує, що агресії, з точки зору міжнародного права, поменшало, тоді як кількість постійних конфліктів весь час зростає. Чимало збройних конфліктів пов'язано з розпадом держав, і тому партизансько-терористичні формування сьогодні беруть участь у 97% конфліктів у світі.

ДЕМОГРАФІЧНА ПРОБЛЕМИ

Сьогодні людство стоїть перед необхідністю контролю за ростом населення, тому що чисельність людей, що їх здатна забезпечити наша планета, все-таки обмежена, тим більше, що можлива нестача ресурсів у

майбутньому вкупі з величезною чисельністю людей, що населяють планету, може привести до трагічних і необоротних наслідків.

Починаючи з епохи Великих географічних відкриттів темпи зростання народонаселення помітно збільшилися і наблизилися до 1 млрд. у 1830 році. Ще через 100 років (у 1930 році) воно становило 2 млрд., у 1960 році – 3 млрд., а у 2000 – 6 млрд. осіб. Середнє зростання чисельності наблизилося до лінійного із середнім значенням абсолютного приросту близько 85 млн. чоловік за рік. На 2000 рік загальний коефіцієнт народжуваності у світі становив до 24,6%, загальний коефіцієнт смертності – 9,8%, коефіцієнт природного приросту – 14,8%.

Це означає, що в середньому щохвилини на Землі з'являються 270 дітей, умирають 110 чоловік різного віку, населення світу збільшується загалом на 160 чоловік. Щодоби кількість землян зростає на 230 тисяч, що і становить 85 млн. осіб на рік. Прогноз на 2025 рік – більше 8 млрд. чол. За прогнозами учених Земля може прогодувати до 20 млрд. чол.

Країни-лідери за чисельністю населення (млн. чол.): Китай – 1300, Індія – 934, США – 262, Індонезія – 198, Бразилія – 162, Росія – 147, Пакистан – 140, Японія – 125, Бангладеш – 120, Нігерія – 114.

Про тенденції демографічного стану України свідчать дані Держкомстату: на початку 2003 року населення України становило 47,956 мільйона, скоротившись за місяць на 47 тисяч. Чисельність міського населення вдвічі перевищує чисельність сільського (відповідно 32,3 млн. і 15,65 млн.). Сучасний рівень народжуваності найнижчий за весь період післявоєнної історії України.

Як очікується, у 2060 р. нас знову стане 52 млн., а за наступні 15 років кількість жителів України збільшиться ще на 6 млн. осіб. При найгіршому варіанті розвитку подій приплив мігрантів також відбуватиметься, однак значних обсягів він досягне на 10-15 років пізніше. Демографічна криза ще більше загостриться – чисельність населення зменшуватиметься до середини 2030-х рр., після чого стабілізується на рівні 40-41 млн. чол.

ПРОБЛЕМА ВИЧЕРПНОСТІ РЕСУРСІВ (мінеральних, енергетичних і інших).

Науково-технічний прогрес, що дав поштовх розвитку сучасної промисловості, зажадав різкого збільшення видобутку усіляких видів мінеральної сировини. Один з лідерів Римського клубу, німецький

учений Е. Пестель вважає, що через виснаження запасів непоновлюваних ресурсів близько 2100 р. наступить *колапс*. Сучасний обсяг промислового капіталу досягне такого рівня, коли буде потрібний величезний приплив ресурсів. Такий приплив ресурсів швидко виснажить запаси доступної сировини. З ростом цін на сировину і виснаженням родовищ будуть потрібні великі капіталовкладення для їхнього видобутку, а отже буде усе менше і менше вкладатися в майбутній ріст. І коли капіталовкладення перестануть компенсувати виснаження ресурсів, відбудеться руйнування індустрії, а разом з нею всієї сфери послуг, що залежить від промисловості.

ПРОБЛЕМИ ЗРОСТАЮЧОГО РОЗРИВУ МІЖ ВИСОКОРОЗВИНЕНИМИ КРАЇНАМИ І КРАЇНАМИ ТРЕТЬОГО СВІТУ

Одними із найсерйозніших проблем сучасності є проблеми соціально-економічного розвитку. Сьогодні стає ясно, що він, як такий, обмежений природними межами, однак ці межі не бажають враховувати в системі сучасного товарного виробництва. Крім цього усе більш і більш значним стає розрив у соціально-економічному розвитку і добробуті між розвинутими країнами Заходу і країнами так званого “третього світу”, до яких відносять найбільш бідні країни Азії, Африки і деяких інших регіонів.

ГУМАНІТАРНІ ПРОБЛЕМИ (голод, охорона здоров'я, освіта, злочинність)

У сучасному світі, коли проголошуються гуманістичні цінності й основна роль прав людини, особливо гостро постають гуманітарні проблеми. Сьогодні 1 млрд. землян живе в крайній бідності і голоді, 4,8 млрд. позбавлені доступу до сучасної медицини і гігієни, чверть населення землі не мають гідного житла. Населення країн, що розвиваються, витрачає на продукти харчування в середньому 90% своїх доходів, і цього їм не вистачає для того, щоб забезпечити собі нормальне харчування. В той же час середня американська родина витрачає на продовольство близько 20% своїх доходів. Сьогодні на Землі усе ще продовжує існувати великий *пояс голоду і недоїдання*, що пролягає з обох боків екватору. Цей пояс починається в Південній Америці, охоплює велику частину Африки, а потім продовжується в Азії.

Епіцентр цього пояса знаходиться в Тропічній Африці, найбіднішому регіоні світу. На початку 70-х років в Африці нараховувалося 90 млн. голодуючих, на початку 80-х років – 110 млн., у середині 80-х років – 140 млн., а в середині 90-х років – 210 млн. У цьому регіоні є країни, де частка голодуючих і людей, що недоїдають, від усього населення перевищує 40% (Чад, Сомалі, Уганда, Мозамбік) або складає від 30 до 40% (Ефіопія, Малі, ДР Конго, Замбія) від загальної кількості населення.

ШЛЯХИ РОЗВ'ЯЗАННЯ ГЛОБАЛЬНИХ ПРОБЛЕМ – у контексті способів вирішення глобальних проблем, крім вже названих раніше, існують різні підходи, серед яких, на наш погляд, заслуговують на особливу увагу так звані *технократичний і філософсько-політичний комплексний підхід*.

Сутність *технократичного підходу* полягає в тому, що можливість вирішення сучасних проблем бачиться надалі в розвитку й удосконалюванні різних технічних засобів, економічних систем і об'єктів і т.д. Учені, що говорять про такий підхід, стверджують, що саме науково-технічний прогрес і пов'язані з ним енергозберігаючі технології, що використовують вторинну сировину, працюють за замкнутим або близьким до нього циклом виробництва, дадуть можливість людині розвиватися успішно і надалі, не боячись опинитися перед обличчям глобальної кризи.

Деякі вчені, що сповідують технократичний підхід, вважають, що глобальні проблеми є лише ознакою свого роду “кризи росту”, після чого людство чекає довгостроковий період стабільного розвитку. Позитивною рисою даного підходу є те, що він уже сьогодні може запропонувати різні способи реорганізації виробництва, впровадження технічних новинок, які б сприяли зниженню негативного впливу людини на навколишнє середовище.

Філософсько-політичний комплексний підхід до вирішення глобальних проблем передбачає застосування для цього низки комплексних заходів, які могли б принести необхідні зміни в області свідомості людей. Основна риса цього підходу в тому, що він акцентує увагу на корінних причинах виникнення існуючих протиріч, передумовою появи яких стала дегуманізація суспільства.

Тільки повернення людини до життя, заснованого на справжньому гуманізмі, на моральних і духовних цінностях, відповідно до яких людина несе відповідальність за своє буття, може стати ключем до

рішення проблем, перед якими стоїть сьогодні людство. Такий підхід, дійсно, містить у собі дуже багато раціонального, тому що лише докорінні зміни в області культури і свідомості людей, а потім і в структурі суспільства, можуть допомогти людству продовжити стабільний розвиток.

Для цього існують певні *соціально-політичні передумови*. Вони пов'язані насамперед з установами нового міжнародного порядку, який являє собою сукупність домінуючих у міжнародних відносинах політичних принципів, правових норм і умов економічного обміну.

Величезну роль у появі наукових праць, пов'язаних з дослідженням глобальних проблем і прогнозуванням майбутнього людства, зіграла діяльність **Римського клубу** – міжнародної неурядової організації, створеної італійським менеджером Ауреліо ПЕЧЧЕЇ, що запросив у квітні 1968 р. біля 30 європейських учених – соціологів, економістів, природників і т.д.

Члени Римського клубу поставили перед собою дві основні задачі: по-перше, виявити основні утруднення і проблеми, що постали перед людством, і, по-друге, сприяти виправленню сформованої ситуації, впливаючи на суспільну свідомість. Результатом цих вишукувань стали доповіді Римському клубу, в яких провідні вчені намагалися знайти підходи до рішення вищезазначених проблем.

Першою роботою під егідою Римського клубу стала побудова математичної моделі загальносвітового розвитку, що враховувала основні параметри розвитку такі, як населення, капіталовкладення, використання непоновлюваних ресурсів, забруднення навколишнього середовища і виробництво продовольства. Автором цієї моделі, що одержала назва “Мир-1”, був Джей ФОРРЕСТОР – професор прикладної математики і кібернетики Массачусетського технологічного університету.

Дослідження даної моделі показало, що людство рухається до неминучої і досить швидкої катастрофи, однак з урахуванням того, що модель була досить грубою та не враховувала величезного числа вторинних факторів, що впливають на розвиток людства, вирішено було продовжити дослідження в області глобального моделювання. Так з'явилася модель “Мир-3”, створена фахівцем в області системної динаміки Деннісом МЕДОУЗОМ, за економіко-математичною методологією Д. Форрестора. Результатом стала поява нашумілої доповіді за назвою “Межі росту”, представленої 12 березня 1972 р. у Вашингтоні, у Смітсонівському інституті.

В ній стверджувалося, що через 75 років сировинні ресурси планети будуть вичерпані, що разом з нестачею продовольства призведе до глобальної кризи небачених масштабів і поставить під сумнів подальше існування людства.

Серед доповідей Римського клубу – “Людство на поворотному пункті”, (М. Месарович і Є. Пестеля). Автори даної роботи стверджують, що тенденції розвитку сучасного суспільства несумісні з біологічною сутністю людини, метою якого повинна стати перебудова загальноприйнятої системи цінностей, а разом з нею і всієї сучасної системи відносин у суспільстві. Вони відзначають необхідність формування “ нової людини”, яка би піклувалася про виживання всієї цивілізації і направляла на це усі свої зусилля.

В цілому є ще чимало інших проблем, невирішеність яких суттєво ускладнює створення моделі життєздатного суспільства. Насамперед це:

- різноманітність країн і народів стосовно політичного ладу, рівня економічного й культурного розвитку;
- сильна опозиція вимогам глибоких еколого-економічних перетворень в найрозвинутіших країнах;
- інтеграція слаборозвинених країн у світову економіку і збереження їх суверенітету;
- створення та передача (поширення) екологічно придатних технологій;
- підготовка, підписання та виконання міжнародних договорів та угод зі збереження природного середовища;
- проведення доцільної політики в окремих державах і проблема наднаціональної влади;
- стабілізація чисельності населення;
- формування етики стійкого розвитку;
- мінливість громадської думки щодо економіко-екологічних пріоритетів;
- труднощі з фінансуванням екологічних програм;
- небажання взяти на себе відповідальність за розробку ефективної екологічної стратегії (моделі) тощо.

21.3. Тероризм – нова глобальна проблема сучасності

ТЕРОРИЗМ – як явище людського життя відомий давно. Ще в I ст. нашої ери в Іудеї діяла секта сикаріїв (сика - кинджал або короткий меч), що знищувала представників єврейської знаті, які співробітничали з римлянами. Представники християнської церкви припускали ідею вбивства правителя, який, на їхню думку, ворожий народові. В середні віки представники мусульманської секти оссошафінів убивали префектів і халіфів. У ці часи політичний терор практикували деякі таємні товариства в Індії та Китаї.

У 1848 р. німецький радикал Карл Гейнцен доводив, що застосування вбивства не заборонено в політичній боротьбі і що фізична ліквідація сотень і тисяч людей може бути виправдана, виходячи з “вищих інтересів” людства. Гейнцена можна вважати основоположником теорії сучасного тероризму. В його роботах можна знайти чимало ідей, співзвучних ідеологічним переконанням сьогоднішніх терористів. Він вважав, що силі й дисципліні реакційних військ слід протиставити таку зброю, з допомогою якої невелика група людей може створити максимальний хаос. І тут К. Гейнцен покладав надії на отруйний газ, ракети, а також вимагав пошуку нових засобів знищення. Це і є так звана “філософія бомби”, яка з’явилася в ХІХ ст., хоча її корені сягають у грецьку історію, коли виправдовувалося тирановбивство.

Концепція “філософія бомби” набула подальшого розвитку в “теорії руйнування” Д. Бакуніна. У своїх роботах він відстоював думку про визнання лише однієї дії – руйнування і як засіб боротьби пропонував отруту, ніж та мотузку. Революціонери, вважав Д. Бакунін, мають бути глухими до стогону приречених і не йти на жодні компроміси.

Доктрина пропаганди “дії” була висунута анархістами в 70-і роки ХІХ ст. Сутність її в тому, що не слова, а лише терористичні дії можуть спонукати маси до тиску на уряд. Цю саму думку пізніше можна знайти у відомого російського революціонера Кропоткіна, коли він визначає анархізм як постійне збудження з допомогою слова усного, письмового, ножа і динаміту. До кінця ХІХ ст. особлива роль у пропаганді тероризму в Європі і США належить Іоганну Мосту, котрий проповідував “варварські засоби боротьби з варварською системою”.

Тероризм стає постійним чинником суспільного життя з другої половини XIX ст. Його представники – російські народники, радикальні націоналісти в Ірландії, Македонії, Сербії, анархісти у Франції 90-х років, а також члени аналогічних рухів в Італії, Іспанії, США.

До першої світової війни тероризм вважався знаряддям лівих. Але, по суті, до нього вдавалися індивідуалісти без політичних платформ, а також націоналісти різних орієнтацій. Після закінчення війни тероризм взяли на озброєння праві, націонал-сепаратисти і фашистські рухи в Німеччині, Франції, Угорщині, Румунії.

Нічого не змінилося в природі тероризму й в XX столітті. Більше того, тероризм тепер набув спектра найрізноманітніших явищ, починаючи від політичних убивств і закінчуючи масовою загибеллю людей у полум'ї громадянської війни. Відбулося перенесення тероризму на державний рівень, чого людство раніше не знало. Терористична держава “чинила тиск” на своїх громадян беззаконням у межах країни, примушувала їх постійно відчувати своє безсилля і слабкість. Характерними прикладами цього можуть слугувати сталінський терор в СРСР та гітлерівській терор у фашистській Німеччині.

У XXI ст. театр бойових дій тероризму складається з двох частин: традиційного простору і кіберпростору, в якому точиться жорстка боротьба за психічний вплив.

Сучасні терористи діють у сфері нестандартних уявлень про досягнення політичних цілей. Так, жоден експерт не міг передбачити, що для терористичного нападу на США 11 вересня 2001 року Аль-Кайеда обере шлях руйнування будівель Всесвітнього торговельного центру в Нью-Йорку за допомоги захоплених нею цивільних літаків.

Нині стало звичним використання терористами останніх досягнень військової науки і техніки: реактивної авіації, супутникового зв'язку, ракет з тепловою головкою наведення тощо. Ядерний тероризм – не єдиний винахід сьогодення. Вчені передбачають появу у найближчі роки екологічного тероризму. Різні рухи “зелених” перебувають на тій межі відчаю, коли можливий їх перехід до терору. Адже у них немає інших ефективних і визнаних державною системою засобів впливу на уряди і парламенти. Немає іншої можливості звернути на себе увагу і прислухатися до своїх вимог. Важко сказати, яких форм набуде “зелений терор”, які методи візьме на озброєння, але прихід його в нашу дійсність цілком імовірний. Якщо ядерні злочинці лише мріють про бомбу і загрожують уявною зброєю, а “зелений терор” існує лише в прогнозах експертів, то повітряні терористи давно перейшли до діла.

Їхні методи з кожним роком стають усе більш досконалішими, добре продуманими, відпрацьованими.

В сучасній історії найгучнішими актами терору є вбивство Джона Кеннеді, Джавахарлала Неру, Індіри та Раджива Ганді, замах на Шарля де Голля. Ціла низка вбивств відбулася у сучасній Україні (Георгій Гонгадзе, Вадим Гетьман, Володимир Щербань).

Отже, можна зробити висновок, що **тероризм – це передовсім метод ціледосягнення, принциповою основою якого є застосування або погроза застосування насильства.**

Слід окремо розрізнити міжнародний та державний (зовнішній і внутрішній) тероризм.

МІЖНАРОДНИЙ ТЕРОРИЗМ. Міжнародним кримінальним злочином терористичний акт кваліфікується у таких випадках:

- терористичний акт, спрямований проти осіб, які користуються міжнародним захистом;
- підготовка до злочину здійснюється в одній країні, а скоюється в іншій;
- терористи, скоївши терористичний акт в одній країні, переховуються в іншій, і постає питання про їх видачу.

ДЕРЖАВНИЙ ТЕРОРИЗМ.

Внутрішній державний терор визначає жорстке ставлення державної влади всередині самої країни у ставленні до політичних противників, до опозиції всередині країни і за її межами (встановлення у 60-х роках фашистської диктатури чорних полковників у Греції, терор військової хунти Піночета у Чілі тощо).

Зовнішній державний терор передбачає агресивну колоніальну політику, загарбання чужих територій (монголо-татарське ярмо на Русі, поневолення Індії Великобританією, загарбання територій в Азії, Африці, Латинській Америці).

Реальну загрозу міжнародній стабільності та безпеці становить сьогодні проблема незаконної торгівлі усіма видами озброєнь та військової техніки, боеприпасами, вибуховими речовинами, технологіями оборонного та подвійного застосування, окремими видами сировини, матеріалами, що використовуються при розробці або виробництві озброєння, військової та спеціальної техніки, експорт та імпорт яких підлягає контролю згідно з міжнародними угодами. Міжнародний досвід свідчить, що зниження активності терористичної

діяльності можливе лише за умови протидії з боку держави скоординованими зусиллями спеціально сформованих сил.

Міжнародне співробітництво у боротьбі з міжнародним тероризмом виникло в 30-х роках нинішнього століття. 1934 р. – Мадридська конференція з уніфікації кримінального законодавства, 1937 р. – підписання конвенції “Про попередження і покарання тероризму”; конвенція “Про створення міжнародного кримінального суду”, Додатковий протокол 1977 р. до Женевських конвенцій про захист жертв війни.

При ООН було створено спеціальний комітет з міжнародного тероризму, який координує діяльність держав щодо вивчення та усунення причин тероризму і боротьбу з ним. За ініціативою комітету Генеральна Асамблея ООН неодноразово засуджувала акти міжнародного терору, вказувала на неприпустимість його занадто широкого тлумачення, а в 1984 р. ухвалила спеціальну резолюцію “Про неприпустимість політики державного тероризму і будь-яких дій держави, спрямованих на підриг суспільно-політичного ладу в інших суверенних державах”. У ній рішуче відкидаються всі концепції, що виправдовують міжнародний тероризм. Генеральною Асамблеєю ООН (грудень 1993 р.) схвалена конвенція “Про попередження і покарання злочинів проти осіб, які користуються міжнародним захистом, у тому числі дипломатичних агентів”.

Міжнародним правом вироблено низку інших міжнародних документів універсального і регіонального характеру. Водночас у міжнародному праві досі немає єдиної універсальної угоди, що визначає поняття міжнародного тероризму, його юридичну природу і відповідальність. Відсутній вичерпний перелік актів міжнародного тероризму.

Зауважимо, що чинне законодавство в Україні не відповідає сьогodнішнім реаліям боротьби з тероризмом. Зокрема, відсутня фіксація деяких проявів тероризму. Наприклад, загроза застосування насильства, в тому числі заподіяння тяжких тілесних ушкоджень стороннім особам. Існує невідповідність санкцій деяких норм Кримінального кодексу, якими встановлена відповідальність за конкретні злочинні діяння, пов’язані з тероризмом, ступеневі їх суспільної небезпеки. Необхідність доповнень до чинного законодавства зумовлена вступом України до Ради Європи і приєднання до низки міжнародних конвенцій з питань боротьби зі злочинністю, в тому числі з тероризмом.

На жаль, у нашому суспільстві відбуваються такі негативні явища та процеси, які створюють реальну загрозу вибуху тероризму в нашій державі: глибока соціально-економічна криза, протистояння політичних сил, наростання проявів сепаратизму, зубожіння та люмпенізація значної частини населення при дуже невеликому прошарку “середнього класу”, зрощення кримінальних, бізнесових і державних структур, корумпованість державного апарату, організована злочинність, незаконний обіг зброї, девальвація моральних та духовних цінностей.

На думку багатьох вчених, сьогодні є нагальна потреба створення і прийняття міжнародним співтовариством Єдиної конвенції з питань боротьби з тероризмом, в якій, з урахуванням міжнародного досвіду захисту прав людини, було б визначено поняття тероризму та терористичного акту, передбачено чіткий порядок взаємодії держав та умови обов'язкової видачі терористів зацікавленій країні, правовий статус держав, які здійснюють терористичну політику.

До модулю IV

Контрольні запитання та завдання:

1. Чим можна пояснити багатоманітність підходів до розуміння сутності демократії?
2. Порівняйте основні сучасні теорії демократії та виділіть їх позитивні і негативні риси.
3. Назвіть особливості формування і функціонування демократії у Західній Європі, США та Україні.
4. В чому суть основних критеріїв та принципів демократії?
5. Які, на вашу думку, загрози приховує в собі демократія?
6. Назвіть основних теоретиків кожного з етапів розвитку теорії модернізації.
7. Які норми й цінності є визначальними для нинішнього етапу суспільно-політичного розвитку України?
8. Виходячи з того, що політична модернізація розвивається у двох основних вимірах (стихійно й цілеспрямовано), спробуйте визначити, який з них був домінуючим в Україні від часу здобуття нею національно-державної самостійності дотепер.
9. Яка з основних характеристик політичної модернізації є найважливішою?
10. В чому полягає сутність поняття “конфлікт”?
11. З’ясуйте внесок найбільш відомих постатей у теорію конфлікту.
12. Охарактеризуйте основні стадії розвитку політичного конфлікту.
13. На вашу думку, функції політичного конфлікту відіграють негативну чи позитивну роль у суспільстві?
14. В чому полягає сутність політичної кризи? Обґрунтуйте своє бачення.
15. Які типи політичних криз Вам відомі? Охарактеризуйте їх сутність.
16. Розкрийте своє бачення причин соціально-політичних катастроф.
17. Які шляхи виходу з кризового стану здаються Вам найбільш прийнятними?
18. Які основні види та типи міжнародних конфліктів Вам відомі? Які, на Ваш погляд, є особливо небезпечними?
19. Що таке світовий політичний процес? Які його складові?

20. У чому полягає сутність міжнародних відносин та міжнародної політики?

21. Як ви розумієте поняття народної дипломатії. Визначте її роль у міжнародних відносинах.

22. Дайте визначення поняття «геополітика». Охарактеризуйте основні ідеї сучасної геополітичної теорії.

23. Розкрийте зміст географічних чинників у політиці української держави.

24. Визначте критерії нової якості сучасного міжнародного співробітництва.

25. Що таке глобалізація? Як цей процес пов'язаний з поширенням глобальних проблем сучасності?

26. Чим зумовлений рух антиглобалістів в сучасному світі? З чим Ви погоджуєтесь, а що заперечуєте у їхньому баченні перспектив міжнародних відносин.

27. Які міжнародні організації ви знаєте? Проаналізуйте ефективність їх діяльності.

28. Відомою є формула війни Клаузевіца К. «Війна є політика, що змінила перо на меч, але від цього не перестала мислити за своїми власними законами». Який зворотній бік війни відкрив прусський генерал у цій фразі?

29. Чи можливий загальний нейтралітет як спосіб організації зовнішньої політики держави? Чи могли б Ви такий нейтралітет ототожнити з поняттям «мир»?

30. Як впливають глобальні проблеми сучасності на зовнішню політику?

31. У чому полягають особливості зовнішньої політики сучасної України?

32. Яке місце займає Україна як суб'єкт міжнародних відносин?

33. Чи погоджуєтесь ви з думкою відомого американського політолога С. Хантінгтона про те, що розвиток людства у ХХІ столітті буде характеризуватися як «зіткнення цивілізацій» – західної (християнської) та східної (ісламської)? Яке місце у такому «зіткненні» буде займати Україна?

34. В чому полягають особливості зовнішньої політики держави?

35. Які рівні зовнішньополітичних інтересів існують?

36. Назвіть універсальні для всіх держав основні цілі зовнішньої політики.

37. Які з функцій зовнішньої політики держави Ви вважаєте основними?

38. Які форми дипломатичної діяльності Вам відомі? Розкрийте їх зміст.

39. Охарактеризуйте відомі Вам засоби здійснення зовнішньої політики держави?

40. Якими основними документами визначаються напрями зовнішньої політики України ?

41. Які сфери зовнішньополітичної діяльності є головними для України сьогодні?

42. Назвіть найбільш актуальні питання, які, на Ваш погляд, вимагають особливої уваги з боку української держави?

43. Що являють собою глобальні проблеми і які причини їх виникнення?

44. Дайте характеристику основним глобальним проблемам сучасності.

45. Які шляхи виходу з глобальних проблем Ви вважаєте найбільш дієвими?

46. Чому тероризм став глобальною проблемою? Обґрунтуйте відповідь.

47. Які методи, на Ваш погляд, можуть бути найбільш ефективними щодо розв'язання проблеми тероризму?

Теми для рефератів та доповідей:

1. Сучасні концепції демократії.
2. Проблеми та перспективи розвитку демократії в Україні.
3. Безпосередня та представницька демократія: світовий досвід та українські реалії.
4. Плюси та мінуси сучасної демократії.
5. Становлення та розвиток афінської демократії.
6. Основні параметри “навздопної моделі” політичної модернізації.
7. Політична модернізація і проблема вироблення консенсусної політичної культури.
8. Конфліктна модель суспільства Р. Дарендорфа.
9. Шляхи нейтралізації політичних конфліктів.
10. Конфлікт як фактор стабільності суспільства.
11. Типи та специфіка міждержавних конфліктів.
12. Механізми розвитку політичних конфліктів.

13. Місце і роль середньої школи у формуванні культури попередження й подолання конфліктів
14. Корупція як фактор конфліктності українського суспільства.
15. Поняття «політична криза» в політологічній науці.
16. Геополітичні пріоритети сучасної України.
17. Характерні риси й основні шляхи розв'язання глобальних проблем сучасності.
18. Основні суб'єкти міжнародних відносин: порівняльний аналіз.
19. Сучасний міжнародний порядок: етапи становлення, підходи та моделі.
20. Класичні та новітні геополітичні теорії: порівняльний аналіз.
21. Війна у поглядах філософів і державних діячів.
22. Застосування сили в міжнародних відносинах: історія і сучасність.
23. Поняття зовнішньої політики держави: її принципи, засоби, форми.
24. Глобальні проблеми людства.
25. Напрями і методи формування знань про зовнішню політику Української держави у загальноосвітній школі.

Список літератури:

1. Асиметрія міжнародних відносин / О. М. Субтельний (ред.). – К., 2005.
2. *Бжезинський З.* Вибір: світове панування чи світове лідерство. – К., 2006.
3. *Гелд Дейвід.* Демократія та глобальний устрій. – К., 2005.
4. *Гірник А., Бобро А.* Конфлікт: структура, ескалація, залагодження. – К., 2004.
5. *Горбатенко В. П.* Стратегія модернізації суспільства: Україна і світ на зламі тисячоліть : монографія. – К., 1999.
6. *Даль Р.* Демократія та її критики. – Х., 2002.
7. Демократія. Антологія. – К., 2005.
8. *Когут О. В., Циганчук А. С.* Геополітичний вибір України: сучасний стан і перспективи розвитку : навчальний посібник. – Рівне, 2008.
9. Конфліктологія : підручник / Г. Васильєв, Л. Герасіна, Н. Осіпова та ін.; за ред. Л. Герасіної та М. Панова. – Харків, 2002.
10. *Личко Б. Т., Назаренко С. І.* Демократія в контексті еволюції суспільства. – Харків, 2000.

11. *Мадісон В. В., Шахов В. А.* Політологія міжнародних відносин. – К., 1997.
12. *Мищенко М. Д.* Соціальна напруженість в суспільстві: проблеми виявлення та аналізу. – К., 1995.
13. *Небоженко В. С.* Соціальна напруженість і конфлікти в українському суспільстві. – К., 1994.
14. *Пірен М. І.* Конфліктологія : підручник. – К. : МАУП, 2003
15. Україна в системі міжнародної безпеки : монографія / Я. Б. Базилюк, О. С. Бодрук, Д. Ю. Венцковський. – К., 2009.

ПРО АВТОРІВ:

- Ващенко
Костянтин
Олександрович** – доктор політичних наук, старший науковий співробітник, завідувач кафедри політології та державного управління Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова
- Корнієнко
Валерій
Олександрович** – доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри українознавства, політології та права Вінницького національного технічного університету
- Андрущенко
Тетяна Вікторівна** – кандидат політичних наук, старший науковий співробітник Інституту вищої освіти АПН України;
- Бульбенюк
Світлана Степанівна** – кандидат політичних наук, доцент кафедри політології та соціології Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана.
- Денисюк
Світлана Гергіївна** – кандидат політичних наук, доцент кафедри українознавства, політології та права Вінницького національного технічного університету
- Дмитренко
Оксана Сергіївна** – кандидат політичних наук, старший викладач кафедри політології та державного управління Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова
- Дмитренко
Степан Петрович** – кандидат політичних наук, старший викладач кафедри політології та державного управління Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова
- Жабінець
Наталія Валеріївна** – кандидат політичних наук, старший викладач кафедри політології та державного управління Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова
- Кавка
Віктор Васильович** – кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства, політології та права Вінницького національного технічного університету
- Похило
Ірина Даніїлівна** – кандидат політичних наук, доцент кафедри українознавства, політології і права Вінницького національного технічного університету

- Семенець-Орлова
Інна Андріївна** – асистент кафедри політології та державного управління Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова
- Стадніченко
Ольга Іванівна** – кандидат політичних наук, старший викладач Інституту міжнародних відносин Національного авіаційного університету
- Туренко
Вікторія Вікторівна** – кандидат філософських наук, доцент кафедри політології та державного управління Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова
- Шевель
Тамара Олександрівна** – викладач кафедри українознавства Інституту повітряного і космічного права та масових комунікацій Національного авіаційного університету

Наукове видання

Автори:

Т.1 – Жабінець Н.В.; Т.2 – Корнієнко В.О., Стадніченко О.О.; Т.3 – Корнієнко В.О.; Т.4 – Корнієнко В.О., Туренко В.В.; Т.5. – Туренко В.В.; Т.6 – Кавка В.В.; Т.7 – Дмитренко С.П., Корнієнко В.О.; Т.8 – Похило І.Д., Семенець-Орлова О.І.; Т.9 – Ващенко К.О., Дмитренко О.С.; Т.10 – Ващенко К.О.; Т.11 – Ващенко К.О.; Т.12 – Корнієнко В.О., Туренко В.В.; Т.13 – Андрущенко Т.В., Шевель Т.О.; Т.14 – Ващенко К.О., Жабінець Н.В.; Т.15 – Ващенко К.О.; Т.16 – Корнієнко В.О.; Т.17 – Дмитренко О.С., Дмитренко С.П.; Т.18 – Корнієнко В.О.; Т.19 – Денисюк С.Г.; Т.20 – Бульбенюк С.С., Стадніченко О.І.; Т.21 – Андрущенко Т.В., Бульбенюк С.С.;

ПОЛТОЛОГІЯ ДЛЯ ВЧИТЕЛЯ

*Навчальний посібник
для студентів педагогічних ВНЗ*

Оригінал-макет – Т. М. Ветраченко



Підписано до друку *28 грудня 2010 р.*

Формат 60x84/16 Папір офсетний. Гарнітура Таймс. Друк офсетний.

Умовн. друк. аркушів 25,94. Облік видав арк. 17,47.

Наклад 300 прим. Зам №

Віддруковано з оригіналів

Видавництво Національного педагогічного університету
імені М. П. Драгоманова. 01030, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

Свідоцтво про реєстрацію № 1101 від 29.10.2002

(044) 239-30-26